

સહગત અ. સૌ. મૂળીબહેન ભો. જવેરીની
યાદગીરીમાં ભેટ

જન્મ :

મંગળવાર

મૃત્યુ :

તા. ૧૨-૬-૧૮૯૯

તા. ૧૨-૬-૧૯૩૩

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

श्रीकृष्णाय नमः । सद्गत अ. रौ. भूपीजन मे.
 श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ७७वेरी नी यादगीगीमां निर,
 श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो वृष्णि-१८८८, १६-६-१९३३

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीतश्रीभागवतदशमस्कन्धतामसप्रकरणीय—

सुबोधिनीविवरणत्रयम् ॥

तच्च

- १ गोखामिश्रीवल्लभकृतलेखः । अध्यायाः ५-२५ ।
- २ भगवदीयलालभट्टप्रणीतयोजना । अध्यायाः ५-२६ ।
- ३ भगवदीयनिर्मयरामभट्टकृतकारिकार्यः । अध्यायाः ५-३२ ।

भृगुपुरस्यसद्रतवैष्णवजयकृष्णदासेन साम्प्रदायिकसाहित्यसमुदासार्थं
 स्थापितद्रव्यसङ्ग्रहतः तद्रव्यवस्थापकः प्रोफेसरगोविन्दलालः
 हरगोविन्दभट्टयशवंतलालनरोत्तमदासमणिलाल-
 नरोत्तमदासेत्येवैर्वितरितद्रव्यसाहाय्य-
 मवलम्ब्य प्राप्तमुद्रणभावम् ।

संस्कारि

भगवदीयधैर्यलालव्रजदाससांकलीया वी. ए., एल्. एल्. पी.,
 तन्निदेशवशंवदभगवदीयमङ्गलदानमोहनलालश्च ।

प्रकाशकः ।

धैर्यलाल व्रजदास सांकलीया ।

श्रीमद्वल्लभानन्दः ४५९

प्रति १०००

संवत् १९९३

मूल्यं मुद्रा ।

સૂચના

દશમસ્કન્ધના જન્મપ્રકરણ (અં ૧-૪)ના મુખ્યોધિનીજનું સર્વ સાહિત્ય લગવચ્ચરણપ્રાપ્ત અમાન પરમ મિત્ર શાસ્ત્રી મગ્નલાલ ગણપતિરામે ઇપાબ્ધ્યું હતું. અને તામસફલપ્રકરણ (અં ૨૬-૩૨)ના મુખ્યોધિનીજનું કારિકાર્થ સિવાયનું સર્વ સાહિત્ય લગવચ્ચરણપ્રાપ્ત ભાઈ મલચંદ તુલસીદાસ તેલીવાલાએ અને અને ઇપાબ્ધ્યું હતું. તામસપ્રમાણ તામસપ્રમેય અને તામસસાધન એ ત્રણ પ્રકરણો (અં ૫-૨૫)ના લેખ યોજના અને કારિકાર્થ તેમજ તામસફલપ્રકરણ (અં ૨૬-૩૨) નો કારિકાર્થ બાકી રહ્યા હતા તે આને પ્રભુપાર્થી પ્રકટ થાય છે.

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું:—

- ૧ પંડિત શ્રીમદ્દૂલાલાની સંસ્થા, કેથેડ્રલ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨.
  - ૨ મેઘામંદિર, મુરત.
  - ૩ એમ. સી. કેહારી, રાવપુરા, વડોદરા.
  - ૪ શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય, મુ. નડીઆદ.
-

आवश्यकनिवेदनम् ।

दशमस्कन्धपूर्वाधे जन्मप्रकरण (अ० १-४) सुबोधिन्याः साहित्यं लेखयोजना-कारिकार्थात्मकमस्मिन्नप्राप्तभगवच्चरणश्रीमन्नलालशास्त्रिमिर्मुद्रापितमस्ति । तामसफलप्रकरण (अ० २६-३२) साहित्यं लेखयोनारूपमस्मिन्नप्राप्तभगवच्चरणश्रीमूलचन्द्रतेलीवाला इत्येतैर्मम साहाय्येन मुद्रापितमेव । अतोऽवशिष्टास्तामसप्रमाणतामसप्रमेयतामससाधनप्रकरण- (अ० ६-२५) लेखयोजनाकारिकार्थास्तामसफलप्रकरण (अ० २६-३२) कारिकार्थश्चात्र मुद्रापयित्वा विद्वज्जनहस्तकमलेषु सहर्षं समर्प्यन्ते ।

अस्य ग्रन्थस्य शोधनकार्यं सम्प्रदायसेवेत्यङ्गीकृत्य मम सुहृद्भगवदीयमङ्गलदासेनास-दध्यक्षतयासहायित्तपथा च प्रसन्नमनसात्यन्तस्वस्थचित्ततया च कृतं परिणामोप्यतीव सुन्दरो, यत्र कापि विशेषाशुद्धिर्मुद्रणे दृश्यते ।

विवरणकर्तृणां परिचयोऽस्मिन्मुद्रापितसेवाफलादिषोडशग्रन्थेषु जिज्ञासुमिर्दृष्टव्यः ।

अस्माभिः श्रीमल्लभकृतलेखस्य श्रीण्यादर्शपुस्तकानि प्राप्तानि । एकं पण्डितश्रीगङ्गलाल-सङ्ग्रहस्यमशुद्धमसन्तोषप्रदम् । द्वितीयं श्रीवैष्णवपरिपत्सङ्ग्रहस्यमस्मिन्नपरमवैष्णवश्री-वाडीलालैर्दत्तं तदपि तादृशमेव । तृतीयं श्रीकङ्करपल्लीग्रन्थसङ्ग्रहस्य गोखामिश्री१०८व्रज-भूषणलालानामाज्ञया सौजन्यशीलविद्वद्वर्यशास्त्रिधीवालशास्त्रिषुश्रीकण्ठमणिशास्त्रिभिः सौहार्देन प्रेषितम् । तदत्यन्तशुद्धं पूर्णसन्तोषप्रदं ग्रन्थकर्तृधीवल्लभानामेव । तत्र तैः स्वयमेव शोधितमित्यस्माकं प्रतिभाति ।

श्रीलालमङ्गलानां योजनाया द्वे आदर्शपुस्तके प्राप्ते । एकं श्रीवैष्णवपरिपत्सङ्ग्रहस्य श्रीवाडीलालैर्दत्तं किञ्चिदशुद्धं किन्तु श्रीकङ्करपल्लीस्यमूलपुस्तकगताशुद्धिरहितं कुत्रचित्स्थले वर्धितं च । द्वितीयं श्रीकङ्करपल्लीस्यसङ्ग्रहस्यम् । तदपि कुत्रचित्स्थलेऽशुद्धम् ।

श्रीनिर्मयरामभट्टकृतकारिकार्थस्यापि द्वे आदर्शपुस्तके प्राप्ते । एकं भगवच्चरणप्राप्त-श्रीमन्नलालशास्त्रिमिर्दत्तं, तदशुद्धम् । द्वितीयं श्रीकङ्करपल्लीसङ्ग्रहस्य श्रीकण्ठमणिशास्त्रिभिः प्रेषितम् । एतदतीव शुद्धं ग्रन्थकारैः स्वयं निजहस्ताक्षरेण लिखितं शोधितं वर्धितं च ।

एषामादर्शपुस्तकरुदात्तृणाद्युपकारं चार चार संस्तरामि ।

एतेषामादर्शपुस्तकानां 'प्रेसकॉपी'करणकार्यमसदध्यक्षतयास्मिन्नभगवदीयमङ्गल-दासेन स्वमित्रसाहाय्येन कृतं, 'प्रेसकॉपी'संशोधनकार्ये 'मुफ्'संशोधनकार्ये च वैष्णवमोहन-लालजरीवाला इत्यनेन साहाय्यं दत्तम् ।

संशयस्थलशङ्कासमाधानं यदा यदाऽपेक्षितं तदा तदा साम्प्रदायिकवयोवृद्धज्ञानवृद्ध-शास्त्रिकल्याणजिद्धिः परमसौहार्देन कृतमित्येतेषामुपकारभारं सानन्दं उहामि ।

एवं वैष्णवानां साहाय्येन संसिद्धमिदं पुस्तकं श्रीकृष्णचन्द्रस्य चरणकमलयोः परम-हर्षेण निवेद्यते ।

धैर्यलाल ब्रजदास सांकलीया.

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

દશમસ્કન્ધના તામસસાધનપ્રકરણ (અં ૧૬-૨૫) ના શુભગતી ભાષાન્તરમાં લેખ અને યોગનોતું ભાષાન્તર પણ છે, પણ તે માત્ર વૈષ્ણવપરિપદની જ પ્રતિ ઉપરથી કરેલું હતું. ત્યાર-પછી શ્રીકાંકરોલીપુસ્તકભંડારમાંથી પ્રાચીન શુદ્ધ પ્રતિઓ મળવાથી મુખ્યત્વે તે પ્રતિઓને આધારે અમેએ, અહીં લેખ અને યોગના અત્યંત શુદ્ધ છપાવેલાં હોવાથી અહીં જાપેલાં લેખ અને યોગના પ્રમાણે તે ભાષાન્તર સુધારીને વાંચવું.

લેખ ત્રણ પ્રત પરથી જાણ્યો છે, (૧) વૈષ્ણવપરિપદની ભાઈ વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ પાસેથી મળેલી, (૨) પંડિત ગદ્દલાલાની સંસ્થામાંથી મળેલી, (૩) કાંકરોલીપુસ્તકભંડારમાંથી શાસ્ત્રી કંઈમલ્લિજીએ મોકલેલી. પ્રથમની બંને પ્રત અશુદ્ધ અને અસતોપકારક હતી, પણ કાંકરોલીની પ્રત અત્યંત શુદ્ધ અને લેખકાર શ્રીવલ્લભજીની પોતાની જ છે, એમ તેમાં મળમાં કરેલા કેટલાક નવા પાછળના સુધારા પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. યોગના બે પ્રત પરથી જાણી છે, (૧) વૈષ્ણવ-પરિપદની, અને (૨) કાંકરોલીની બંને પ્રતોમાં જડુ ફેર છે. અને બંને અશુદ્ધ છે. બંનેની બંને તોટલી એકવાક્યતા કરી અહીં યોગના જાણી છે કારિકાર્થ બે પ્રત પરથી જાણ્યો છે, (૧) વૈષ્ણવપરિપદની, (૨) કાંકરોલીની. કાંકરોલીઅ-અભંડારની પ્રત કારિકાર્થના કર્તાની પોતાની અને પોતાના હસ્તાક્ષરથી લખેલી છે, એમ તેમાં મૂલમાં કરેલા ફેરફારોથી સ્પષ્ટ જણાય છે. વૈષ્ણવપરિપદની પ્રતમાં કંઈક ઉમેરા છે, તે પાછળથી કાંઈક વાચકે ક્યાં હોય, અથવા લેખકે પોતે જ પાછળથી સુધારેલા પુસ્તક પરથી તે પ્રત લખાઈ હોય, ગમે તેમ હો. પણ કાંકરોલીથી પ્રત ન મળી હોત તો શુદ્ધ પુસ્તક વાચકને આપી શકાત નહિ. માટે એ સર્વ પ્રતો આપનાર ભાઈવાડીલાલ, પંડિત ગદ્દલાલાની સંસ્થા, અને ગો. શ્રી મજબૂબજીલાલજી, તથા શાસ્ત્રી કંઈમલ્લિજીનો અમારું ઉપર જડુ જ ઉપકાર થયો છે.

આ ત્રણે અ-અની પ્રેસકોપી ભગવદીય ભાઈ મંગલદાસ અને એમના મિત્રોએ કરી છે; અને તે પ્રેસકોપી અસલ પ્રતો સાથે સરખાવી સુધારવાનું કામ અમારી સાથે ભાઈ મંગલદાસ તથા વૈષ્ણવ મોહનલાલ જીવીવાળાએ કર્યું છે; મુકું સુધારવાનું કામ મુખ્યત્વે ભાઈ મંગલદાસે જ ધણી જ કાળજીપૂર્વક કર્યું છે, ભાઈજીવીવાળાએ પણ ધણીવાર તેમાં સાહાય્ય કર્યું છે, અને અમને જણાવતાં ધણે આનંદ થાય છે કે લગભગ ૨૬૦ પાનાનો અ-અ એટલો બધો શુદ્ધ છપાયો છે કે વાચકને બહુ ક્ષતિજન જણાશે.

આ અ-અ છપાવવાનો સર્વ ખર્ચ ભરવાનો સદ્ગત વૈષ્ણવ શેઠ જેડીસનદાસ કરેલુંદાસ પોંચરાના ટ્રસ્ટીઓમાંથી તેના દાલના ટ્રસ્ટીઓ ભગવચ્ચરણપ્રાસ શાસ્ત્રી મજલાલ ગણપતિરામના અમાતા પ્રોફેસર ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ એમ. એ., તથા રા. રા. શેઠ જસવંતલાલ નરોત્તમદાસ અને રા. રા. શેઠ મલ્લિલાલ નરોત્તમદાસ એ ત્રણ સદ્ગૃહ-ઓએ આપ્યો છે; તેમનો અમે અન્તઃકરણ-પૂર્વક ઉપકાર માનીએ છીએ અહીં આપેલું ચિત્ર શેઠ નરોત્તમદાસ કરેલનદાસનું છે. તેઓ શેઠ જેડીસનદાસના ભાઈ હતા અને શાસ્ત્રી મજલાલ સાથે શેઠ જેડીસનદાસટ્રસ્ટીઓના મૂલ ટ્રસ્ટી હતા, અને દાલના ટ્રસ્ટીઓ શેઠ જસવંતલાલ અને શેઠ મલ્લિલાલના પિતાશ્રી થાય છે.

પત્રવ્યવહાર વગેરે કરી પ્રેસ શોધવાનું, કાગળો ખરીદ કરી મોકલવાનું, વગેરે કાર્ય ભાઈ સુનીલાલે કર્યું છે.

આ પ્રમાણે વૈષ્ણવોનાં સાહાય્યથી દશમસ્કન્ધના સુગોધિનીપરના સાહિત્યમાં જે ત્રુટિ હતી તે મુશ્કેળપાથી અમે સતોપકારક રીતે પૂર્ણ કરી શક્યા છીએ, અને અત્યંત કાળજીપૂર્વક કરેલી સેવાનું આ મુંદર જૂવ પરમ પ્રેમથી શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રના ચરણમૂલમાં અમે સમર્પણ કરીએ છીએ.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યચરણપ્રાદુર્ભાવમદાનંદોદયવ. }

ધીરજલાલ ત્રજ્જદાસ સાંકલીયા.

शेठ नरैत्तभदास करसनदास.

लगवदीप जेडीगनदास करसनदासना लाई

अने

जेडीगनदास इन्डकॅडना प्रथम इस्टी.

जन्म, १९०८ कार्तिक शुक्ल २

अवसान, १९९२ आषाढ शुक्ल १२.

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धशुद्धोधिन्पुपरि श्रीवल्लभानां ७१३,
श्रीलालूभट्टानां योजना, श्रीनिर्भयरामभट्टानां कारिकार्थश्र ।

तत्र प्रथमं तामसप्रकरणे प्रमाणप्रकरणम् ।

पञ्चमोऽध्यायः ॥

*पञ्चमोऽध्याये पूर्वप्रकरणार्थमुक्तविवक्षितयोः सङ्गतिबोधनायानुवदन्ति एवमिति, हेतुः
लेखः । प्रथमाध्याये, उद्यमो द्वितीये, उत्तराङ्गं रूपान्तरस्वीकरणं तृतीये, तत्र
१०-५-० रूपान्तरज्ञानार्थं पूर्वरूपमपि निरूपितमिति चकारः, इदं त्रयं साक्षा-
द्भागवता कृतमिति समासः, मायाद्वारा कृतं चतुर्थाध्याये निरूपितं, तदाहुः राजसादीति,
राजसो गुणः आदिर्गुणो येषां सत्त्वरजस्तमसां तैर्गुणैर्युतं जन्मेत्यन्वयः, व्यामोहस्य
रजःकार्यत्वाद् रजःप्रधानगुणतया कथनेन तत्कार्यं व्यामोहोऽध्यायार्थं उक्तः, चतुर्भिरध्या-
यार्थैः सह विष्णोर्व्यापकस्य जन्म एकदेशे प्राकृत्यं प्रकरणार्थो निरूपित इत्यर्थः, लीलायाः
प्राकृत्यहेतुकत्वाद्घेतुतासङ्गत्या लीला निरूप्यते इत्याशयेनाहुः सप्तेति, लौकिकेष्विति
लौकिकधर्मेष्वष्टाविंशतितत्त्वेषु मध्ये यत्रैव तत्त्वे हरेर्वंशानं सङ्गतिर्भवति तदेव तत्त्वं
स्वरूपतो निवर्तते एवं सर्वतत्त्वनिवृत्तावलौकिकदेहसिद्ध्या प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विकासक्तिः
सिद्धा भवतीत्यर्थः, मात्रिकप्रकरणे लौकिकधर्मपदेन कालावयवा ज्ञेयाः, दृष्टान्तो बह्वे-
रिति, दारुमयेषु मध्ये यत्रैव दारुपात्रे बहिः स्थापितो भवति तदेव दारुमयं पात्रं
स्वरूपतो निवर्तते अग्निरूपमेव भवति, तथा यत्रैव तत्त्वे भगवत्सङ्गतिस्तदेव तत्त्वं
स्वरूपतो निवर्तते भगवद्रूपमेव भवति, तेनालौकिकदेहसिद्ध्या सर्वात्मना रोषः सिद्धो
भवतीत्यर्थः, लौकिकमित्यत्र प्रकरणस्य तामसत्वे हेतुराद्यचरणेनोक्तः, आदौ तत्कथमे-
हेतुराद्येन द्वितीयतृतीयान्यां चोक्त इति टिप्पण्यनुसारेण ज्ञेयं, अन्यथाजानेति नन्दो-
न्यथाज्ञानयुक्त एवोत्सवं कृतवानित्याकारिका श्रोतुः शङ्केत्यर्थः ॥ १-१५३ ॥

योजना । योपाधीशपुराणपुण्यनिचयप्रोद्भूतकल्पद्रुम
त्वं मजीवन जागृहीतिवचनं श्रुत्वा जनन्या मुहुः ।

त्यक्तसप्तदशस्य गोपरमणीदृग्दृष्टितुष्टात्मना

निद्रालसयुतस्य गोकुलपतेः पातां प्रशस्याक्षिणी ॥ १ ॥

तामसप्रकरणारम्भे कारिकासु हेतूद्यमोत्तराङ्गरिति, हेतुमद्यम उत्तराङ्गे च

योजना । हेतूद्यमोत्तराङ्गानि तैः, उत्तराङ्गशब्देन रूपान्तरस्वीकरणकापद्ये ज्ञेये,

१०-५-० तथा च हेतूद्यमस्वीकरणकापद्यैः महितं विष्णोर्जन्म निरूपितमिति

पूर्वेणान्वयः, राजसादिगुणैर्युतमिति राजसादिगुणैर्युतं हरेः कृत्यं सप्तसप्ततिभिर्नि-

रूप्यते इति परेणान्वयः, एवं प्रकारत्रयस्य सप्तसप्तत्यध्यायाः, तत्र तामसराजससाच्चि-

कानां निरोधोपयोगि भगवत्कृत्यं बाललीलादिरूपं निरूप्यते, तेषां निरोध्यभक्तानां राजसा-

दिगुणयुक्तत्वात् तन्निरोधोपयोगि कृष्णचरित्रमपि राजसादिगुणयुक्तमित्यर्थः, यद्यपीह

तामसराजससाच्चिकानां क्रमेण निरोधात् तामसादिगुणैर्युतमिति वक्तव्यं तथापि कारिकायां

क्रमविवक्षामकृत्वा गुणेषु रजोगुणस्य प्राथम्याद् राजसादिगुणैर्युतमित्युक्तं, भगवान्

स्वेन धर्मश्चेति स्वेन स्वरूपेण धर्मैरश्वर्यादिभिरेवं सप्तधेत्यर्थः, एकादशेन्द्रियैरिति

निरोध्यभक्तानामेकादशेन्द्रियैः सहेत्यर्थः, भगवान् भक्तानां चक्षुराद्येकादशेन्द्रियैः सह यां

यां लीलां करोति सा सा लीला तामसादिप्रकरणत्रये निरूप्यते, तत्राप्यैश्वर्यादिगुणैः स्व-

स्वरूपेण च करोतीत्येकादशेन्द्रियैः सह क्रियमाणा एकादशविधलीला प्रत्येकं सप्तधेति

सप्तसप्तत्यध्यायास्तामसादिप्रकरणत्रयस्य, इदं प्रकरणत्रयाध्यायानां सङ्ख्यातात्पर्यं, इहेदं

तत्त्वं, भगवान् निरोध्यभक्तचक्षुर्विषयीभूय स्वानन्दं प्रयच्छन् क्रीडति सा चक्षुषा लीला,

वेणुनादादिद्वारा ब्रजमुन्दरीविरचितगुणगानदशायां वा श्रोत्रविषयीभूय स्वानन्दं ददत्

परमानन्दयुक्तो विहरति सा श्रोत्रेण लीला, एवं समयविशेषे भावविशेषेण त्वगिन्द्रियविषयो

भूत्वा विलसति सा त्वगिन्द्रियेण लीला, एवं सर्वत्रेति भक्तानामेकादशेन्द्रियैर्लीला ज्ञेया,

‘अक्षण्वतां फलमिदं’मिति ब्रजमुन्दरीवाक्याद् ‘अक्षण्वता’मिन्द्रियवतामिति विवरणाद् ‘भगवता

सह संलापो दर्शनं मिलितस्य च’तिवेणुगीताध्यायसुबोधिन्यां ता लीलाः स्फुटमभिहिताः,

किञ्च भक्तानां चक्षुर्विषयीभूतैर्यधर्मप्राधान्येन लीलां करोति सा चक्षुर्लीला ऐश्वर्येण,

यत्र भक्तचक्षुर्विषयीभूय वीर्यप्राधान्येन कृतां लीलां प्रदर्शयति सा चक्षुर्लीला वीर्येण,

यत्रःप्रधानलीलां कुर्वत् स्वरूपं प्रदर्शयति सा चक्षुर्लीला यद्यसा, श्रीप्रधानलीलां कुर्वा-

णमात्मानं यत्र प्रदर्शयति सा चक्षुर्लीला श्रिया, ज्ञानप्रधानलीलायुक्तं स्वरूपं यत्र प्रदर्श-

यति सा चक्षुर्लीला ज्ञानेन, वैराग्यप्रधानलीलायुक्तं स्वरूपं चक्षुर्विषयीकरोति सा चक्षु-

र्लीला वैराग्येण, यत्र सर्वगुणप्रधानभावयुक्तेन धमिणा स्वेन कृतां लीलां भक्तदृग्गोचरी-

करोति सा चक्षुर्लीला धर्मिणा, एवमेका चक्षुर्लीला सप्तविधा, एवं भक्तश्रोत्रादिभिरिन्द्रियै-
रपि प्रत्येकं लीला सप्तविधेति एकादशेन्द्रियैः मह सप्तसप्ततिप्रकारा लीला, तत्सूचनाय
तामसादिप्रकरणस्य सप्तमसप्ततयाया इतिभावः ।

*पञ्चमेध्याये एवं चतुर्भिरिति का० १०१ । एतत्कारिकोत्तरार्धं प्रकारभेदैर्विवृण्वन्ति
कारिकार्थः । व्याख्यातारः । भक्तदुःखात्मको भगवज्जन्म हेतुः प्रथमाध्यायार्थः,
१०-५-० मायाज्ञापनादिरूपो भगवदुद्यमो द्वितीयाध्यायः, एतद्वयं तृतीयाध्या-
योक्तस्य जन्मनः पूर्वाङ्गम्, चतुर्थाध्यायोक्तं मायाकार्यं कापद्यं

जन्मनः उत्तराङ्गम्, एवं हेतूद्यमोत्तराङ्गैः महितं विष्णोर्जन्म पूर्वप्रकरणे निरू-
पितमित्यर्थः । राजसादिगुणैर्युतमित्यस्य का० ३ सप्तसप्ततिभिः कृत्यं हरेस्तत्र
निरूप्यन्ते का० ३ इत्युत्तरेणान्वयः । यद्यप्यत्र तामसप्रकरणस्य प्राथम्यात् तामसादिगुणै-
रिति वक्तव्यम्, तथापि रजःसत्त्वगसां उत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणत्वात् तत्कामाभिप्रायेण
“राजसादिगुणै” रित्येवोक्तम् । भगवानित्यादि का० १३ एतेन तामसादिप्रकरणत्रया-
ध्यायसङ्ख्यातात्पर्यमुक्तम्, भगवानेकादशेन्द्रियैः प्रत्येकं स्वेन धर्मिणा पद्भिर्धर्मैश्च
कृत्यं लीलां चकार ततः कारणात् तावद्भिः सप्तसप्ततिभिरध्यायैरुच्यत इत्यर्थः ।
तामसादित्रिविधलीलाकरणे प्रयोजनमाहुः त्रिविधानीत्यादि का० २३ । तामसादि-
प्रकरणत्रयस्य प्रत्येकमध्यायसङ्ख्यातात्पर्यमाहुः तच्चेति का० ३३ । अष्टाविंशतितत्त्वानां
वक्ष्यमाणप्रकारेणातिक्रमे सति तामसभक्तनिरोध इति बोधयितुं तत्र तावन्तोध्यायाः,
एवं राजसेषि, कालस्य एकविंशतिविधत्वात् शिष्टे अवशिष्टे सात्त्विकप्रकरणे ताव-
न्तोध्यायाः । कालस्य एकविंशतिसङ्ख्याकत्वे प्रमाणमाहुः द्वादशमासाः पंचतवस्त्रय
इमे लोकाः असावादित्य इति । हेमन्तशिशिरयोरैक्यविवक्षया पञ्च ऋतव इत्यन्यत्र
विस्तरः । तत्त्वातिक्रमप्रकारमाहुः लौकिकेषु का० ४३ । लौकिकेषु धर्मेषु देहेन्द्रियादि-
रूपेषु तत्त्वेषु मध्ये यत्रैव हरिनिवेशनं तदेव पूर्वस्वरूपान्निवर्तते भगवद्रूपं भवति,
तत्र दृष्टान्तः चह्वेर्दान्मयं यथेति । ननु भगवतो जीवस्वभावान्यथाकरणसामर्थ्ये मत्यपि
भगवान्निर्गुणो भक्तानुरोधेन त्रिविधानि कर्माणि कृतः कृतवानित्याकाङ्क्षायामाहुः स्वभा-
वस्येति का० ५३ । स्वभावान्यथाभावो जीवानां स्वकृतमाधनामाद्य एव भगवतोऽप्यङ्किष्ट-
कर्मत्वाद् भक्तस्वभावान्यथाकरणमयोग्यमतो यादृशलीलया यादृशभक्तनिरोधो भवति
तत्र तादृशीं लीलां करोतीत्यर्थः, तदुक्तं टिप्पण्यां भक्तस्वभावानुमरणे भगवतः परमदया-
लुत्वं भक्तिमार्गोत्कर्षश्च सिध्यतीति, सात्त्विकं विहायादावेव तामसप्रकरणनिरूपणेस्य

*ममलालसाहिभि जन्मतामसप्रकरणयो “कारिका” पृथक् मुद्रापिता मन्ति, अतः कारिकार्थं एव प्राथम्येन ।
इदमे अङ्ग “कारिका.” नामकग्रन्थस्थाः, अतः स ग्रन्थ. गौक्यार्थं स्वनिर्कटे अक्षयनसमये स्थापनीयः ।

तामसत्वेनोक्तौ हेतुमाहुर्लौकिकं तामस इत्यादि का० ६३ । लोके बहिः प्रकटं यद् रूपं तदेव तामसभक्तानां मुख्यं नान्तरात्मादिरूपमित्यर्थः, तथा च तामसानां कर्माद्यासक्त्यभावेन बहिःप्रकटे रूप एवाग्रहदाह्यात् तामसत्वमुच्यते वस्तुतस्तु निर्गुणत्वमेव, कामान्ता च कृतिः स्फुटेति काम एव अन्तःफलं यस्याः सा कामान्ता तादृशी कृतिरित्यर्थः, किञ्च कामोद्भूते कामेनाविर्भूते प्रभौ प्रीतिः स्नेहः, सोपि तथा कामशास्त्रानुसारी न तु विध्यनुसारीत्यर्थः, तेन हेतुना तत् तामसप्रकरणमादौ निरूप्यते, प्रमाणादिप्रकरणचतुष्टयप्रतिपाद्या लीला आहुर्वाललीलेति का० ७१-९३ । तेन बलदेवादिचरित्रमपि तदाविष्टपुरोत्तमचरित्रमेव ज्ञेयं, कृष्णे च सन्नतात्मान इति आसक्तात्मान इत्यर्थः, तथा च प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभगवदासक्तिरूपनिरोधजनकं भगवतश्चरित्रमित्यर्थः, बाललीलायाः सप्तमिर्ध्यायेनिरूपणे प्रयोजनमाहुर्वाललीला सप्तविधेति का० १०३ । प्रमाणप्रकरणस्थाध्यायसप्तकप्रतिपाद्यनिरोधाधिकारिण आहुरुत्सवाविष्टेत्यादिना का० ११३ । अत्रोत्सवाविष्टचित्तादयः सप्तविधा अधिकारिणः प्रमाणप्रकरणीयप्रथमाध्यायमारभ्य सप्तसध्यायेषु प्रायशः क्रमेण सर्वथा वा क्रमेण प्रतिपाद्या इति व्याख्यातं बहुविस्तरेण टिप्पण्यां, स्त्रीस्वभावरता इत्यस्य प्रथमव्याख्याने प्रमाणप्रकरणीयषष्ठाध्यायोक्तनल-कूबरमणिग्रीवकथामिप्रायेण त्रियश्च स्वभावश्च राजसतामसादिस्तयो रता इत्यर्थः, द्वितीयव्याख्याने तु पञ्चमाध्यायोक्तकथानुसारेण स्त्रीस्वभावो यशोदास्वभाव इति स्फुटं, तत्रैव प्रथमाध्यायार्थमाहुर्जन्मोत्सव इति का० १३३ । प्रमाणप्रकरणीयप्रथमेध्याय आदितः पञ्चमे जन्मोत्सवो निरूप्यते, ननु नन्दः स्वगृहे वसुदेवागमनं तत्र स्वपुत्रस्थापनं कन्यानयनं च जानाति न वा यदि जानाति चेत् तर्हि नन्दः स्वपुत्रत्वे सन्दिहान एव उत्सवं कृतवानितिकस्यचिच्छङ्का स्यात् तत्परिहारायाहुः आवश्यकमिति, आवश्यकं कार्यं कंसाय करदानात्मकं परित्यज्य तत् उत्सवलक्षणं कार्यं कृतमिति सूच्यते, उत्सवानन्तरं शीघ्रं करदानार्थगमनोक्त्या सूच्यत इति भावः, तेन मथुरा-मथुरायां न गच्छेदित्यर्थः, उपपत्यन्तरमाहुरुत्सवस्त्विति, स्वपुत्रत्वनिश्चयं विनोत्सवो न स्यादित्यर्थः, द्रव्यानयनं भगवदर्थमुत्तमवस्तूनामानयनं चान्यथा न स्यादित्यर्थः, यद्यपि मूले नन्दकर्तृकं द्रव्यानयनं नोक्तं तथापि 'नन्दः स्वपुत्रमादाये'त्यत्रो'दारधी'रिति विशेषणघञ्चितं तदितिज्ञेयं, ननु अध्यायान्ते 'सन्त्युत्पाताश्च गोकुल' इत्यनेन नन्दस्य भयवर्णनं किमर्थमित्याकाङ्क्षायामाहुरासक्तीति का० १४३ । तस्य नन्दस्यान्तेध्यायान्ते

॥ १४३ ॥

नन्दस्त्वात्मज इत्यस्याभासे ननु तृतीयाध्याये सर्वेषां सुपुत्रिर्यशोदायाः पुत्रलिङ्गा-

लेखः ।

१०-५-१

ब्रानं चोक्तं तथा च तद्व्यवस्थामनुक्त्वा जातकर्मादिकथनं कथमित्यत आहुः तत इति, मायाकृतं हि तद्, तथा च मायानिर्गमकथनेन प्रयोधो ब्रानं चोक्तमेवेतिभावः, व्याख्याने, ननु ब्रह्मणि प्राकृत्यस्यै-

वोत्पत्तित्वेन पुत्रत्वाभावादत एव नन्दे पितृत्वाभावाच्च कथं जातकर्मादिकारणमित्या-
शङ्क्यात्मजे उत्पन्ने इतिपदद्वयेन सूचितमर्थमाहुः पितुः पुत्र इति, अत्र हि न तृप्तिह-
हंसादिवत् प्रकटः किन्तु आत्मजत्वेनोत्पन्नः पितुः पुत्रो जातः, नन्दे पितृत्वं स्वस्मिन्
पुत्रत्वं च स्वीकृत्य प्रकट इत्यर्थः, तथा च भगवतैव तथाङ्गीकृतत्वाच्च जातकर्म कारया-
मासेत्यर्थः, ननु तथापि यथा वसुदेवेन जातकर्माद्यकृत्वा स्तुतिरेव कृता तथात्रापि स्तुतिरेव
भवेत् न तु जातकर्मणि प्रवृत्तिः, किञ्च भगवति लौकिके इवोत्पन्नधर्मात्मन्मवादादलौकिकोयं
बालक इतिज्ञाने वसुदेवानमनवृत्तान्तमम्भावनया स्वपुत्रत्वे शङ्का स्यादतोपि न जातकर्मणि
प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याहुः तुञ्जब्द इति, पूर्वकथां वसुदेववत् स्तुतिकथां शङ्कं कीदृशोयं बाल
इतिशङ्कां व्यावर्तयतीत्यर्थः, तदाहेति तत् तुञ्जब्दकृतमेव व्यावर्तनं हेतुपूर्वकमाहेत्यर्थः,
'एतद् वां दर्शितं रूपं प्राग्जन्मसंरणाय मे' इतिवाक्यात् पूर्ववृत्तान्तसंरणार्थं वसुदेवगृहे
- तादृशरूपेण प्रकट इति तत्र स्तुतिः कृता, अत्र तु आत्मजः शिशुरूप एव प्रकटः अतः
पूर्वकथाव्यावृत्तिः, उत्पन्नः लौकिकस्यैव धर्मनालादिभिः महित एव प्रकटः, अतोऽलौ-
किकत्वशङ्काव्यावृत्तिरित्यर्थः, ननु तथाप्यात्मज उत्पन्ने इतिपदद्वयं न वक्तव्यमवय-
वार्थासम्भवात् किन्तु 'पुत्रे प्रकटे' इत्यादि वाच्यमित्यत आहुः यस्येति, तथैवेति तेनैव
प्रकारेणेत्यर्थः, अन्यथेति तत्प्रकारकानुवादाभावे इत्यर्थः, अत इति एवम्प्रकारिका नन्द-
बुद्धिर्जाता अतो हेतोस्तत् तत्प्रकारानुवादकं आत्मजे उत्पन्ने इतिपदद्वयमाहेत्यन्वयः,
तथा च पूर्वं पदार्थ उक्तः अनेनावान्तरपदार्थः अक्षरार्थश्चोक्त इतिज्ञेयं, ननु तथापि वस्तु-
तोवयवार्थाभावान् नन्दबुद्धेर्भ्रान्तत्वं सादित्याशङ्कावयवार्थमपि माघयितुमाहुः वासुदेव
इति, मथुरायां कार्यत आविर्भावेपि स्वरूपतः सन्न्योत्पादनापात्रैवाविर्भूतः वसुदेवाद्
देवक्यां व्यूहत्रयविशिष्टो भगवानिव नन्दाद्यशोदायां जननावधि स्थित्वा प्रादुर्भूत इत्यर्थः,
पुरुषोत्तमस्य तु सर्वात्मभाववद्भक्तहृदये एव निरावृत्तस्थितेः मायावृत्तत्वेनैव स्थितिरतो
न सन्न्योत्पादकत्वं, जननक्षणे वासुदेवावृत्तः मन् प्रकटो दर्शनयोग्यतां सम्पादितवांस्तया
सामान्यतो ज्ञानं 'जातं परमबुध्यते'ति जातं, तदुत्तरक्षणे विशेषदर्शनं सम्पद्येत, तावन्माया
जातेति सर्वेषां ब्रह्मस्थानां व्यामोहाद् ब्रजे कस्यापि न भगवद्दर्शनं, वसुदेवदेवक्योस्तु पूर्व-
प्रादुर्भावसमये एव योग्यतासम्पत्तेर्नन्दगृहोत्पत्तिक्षणे एव तस्यापि दर्शनमितिभावः, जननात्
पूर्वमपि यशोदायां वासुदेवावृत्तत्वेन स्थितौ देवक्या इव यशोदाया अप्यलौकिकी प्रभा

स्यात् जननक्षणेपि मायावृतत्वे मथुरायामपि दर्शनं न स्यादत एवं विवेकः, वासुदेवसो-
भयत्राविर्भावे प्रयोजनाभावान् नन्दगृह एवाविर्भाव इत्येवकारः, अयमर्थः कण्ठतोनुक्तोपि
पूर्वापरविचारेण साध्यते इति सिद्धान्त इत्युक्तं, अन्यथेति वासुदेवाविर्भावाभावे
पुरुषोत्तमस्य मायावृतत्वेनैव स्थितेः स्तन्यं केवलमायाजनितं स्यात् तच् च भगवान्
न पिबेत्, अत्रायं भावः, भगवतः स्तन्यपानं ह्यन्तःस्थितबालकपोषार्थमिति वक्ष्यते, तथा
च केवलमायाजनितस्तन्यपाने ते व्यामुग्धा एव भवेयुः न तु लीलारसं प्राप्नुयुरतो माया-
दोषनिवर्तकवासुदेवसम्बन्धोपि वाच्यः, केवलवासुदेवसम्बन्धेपि लीलारसं नानुभवेयुः किन्तु
मुक्ता एव भवेयुः, अतः उभयसम्बन्धवोधाय केवलपदं, सिद्धवत्कारेणेति तृतीयाध्याये
व्यूहत्रयविशिष्टस्यैव प्राकट्योक्तेः सर्वांशविशिष्टे स्वरूपे उत्पन्ने इतिपदं सिद्धवत् सर्व-
प्राकट्यवोधकं न वदेदित्यर्थः, तथा च पुरुषोत्तमे मायावृतत्वादवयवार्थाभावेपि वासुदेव-
स्य तथा स्थितत्वात् तस्याप्येतत्स्वरूपे एव स्थितत्वाद् वासुदेवमादायावयवार्थस्याप्युपपत्ते
नन्दज्ञानं न भ्रान्तमितिभावः, “पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृहे जात” इतिरुद्धार्यमादायोक्तं, आत्म-
जपदयौगिकार्थज्ञानं पुरुषोत्तमे बुद्धिमात्रं वासुदेवे तु सत्यमेव, अन्तःकरणेति मदन्तः-
करणमतथाभूते नाह्लादयुक्तं भवेदितिस्वान्तःकरणविश्वासेनापीत्यर्थः, पूर्वं भगवन्निष्ठेनो-
त्पन्नत्वधर्मेण स्वपुत्रत्वनिश्चय उक्तः अधुना नन्दनिष्ठेनाह्लादधर्मेण स उच्यते इत्यपिशब्दः,
यद्यपीति आत्मज उत्पन्ने इत्यनेन जातकर्मणि हेतुरुक्तः, आह्लादे तु ज्ञानस्य हेतुत्वात्
ज्ञानबोधकं पुत्रोत्पत्तिं ज्ञात्वेत्यादिपदं वक्तव्यं, तथापि तथोक्ते सति ज्ञाने भ्रमत्वमपि
शङ्क्येत तत् तु महतामन्तःकरणमतथाभूतं वस्तु न गृह्णातीति टिप्पण्युक्तदिशा नन्दे अस-
म्भावितमत आह्लादहेतुत्वेनापीदमेव पदद्वयमुक्तमितिभावः, तथा चात्मजत्वेनोत्पन्नस्यैव
चोत्पत्त्या नन्दो जाताह्लादो जातोतः शङ्कारहितः सन् जातकर्म कार्यामासेत्यन्वयः,
प्राकृतोपीति ग्रामवासी न तु नागर इत्यर्थः, सम्पादितवानिति सर्वेभ्यो बोधितवा-
नित्यर्थः ॥ १ ॥

नन्दस्त्वात्मज इत्यस्य विवृतौ पितुः पुत्र इति नेह मत्स्यकूर्मवराहनृसिंहवदावि-

योजना ।

१०-५-१

र्भावः किन्तु नन्दपुत्रत्वेनाविर्भावः, तथा च श्रीनन्दस्य भगवत्पितृ-
त्वाद् जातकर्मकरणं युक्तमत उक्तं पितुः पुत्र इत्यादि, आत्मज
उत्पन्न इत्यस्य विवृतौ यस्य यथा प्रतीतिस्तथैवेत्यादि, ननु शुक्रस्य

सर्वज्ञत्वाद् भगवत्स्वरूपाभिन्नत्वेन भगवतस्तु जन्मादिराहित्येनाजत्वात् तादृशे आत्मज-
त्वकथनमयुक्तमित्याशङ्क्याहुः यस्य यथा प्रतीतिस्तथैव शुकेनानूच्यत इति, नन्दस्य
भगवत्यात्मजत्वप्रतीतेस्तद्बुद्धिमनुसृत्य चात्मजत्वकथनं न तु शुक्रबुद्धिस्तादृशी अतो न भग-
वति जन्मादिधर्मवच्चमित्यर्थः, नन्वेवं नन्दबुद्धेर्भ्रान्तत्वात् तदनुवादे को वा गुण इत्या-

शङ्काहः भगवता तथैवेत्यादि, स्वस्य पुत्रभावेन रमणार्थं श्रीनन्दहृदये तथा भगवता
 जानीतमतो भगवत्कृतत्वेन भगवल्लीलात्वाद् वर्णनमिति न दोषः, नन्वेवं पुत्रत्वबुद्धेरवा-
 स्तवत्वापत्त्या तल्लीलानामप्यवास्तवत्वं स्यादित्याशङ्काहः आत्मनः सकाशाज् जातः
 पुत्र एवायमिति नन्दस्य बुद्धिरिति, न हि पुत्रत्वबुद्धिर्मायिकी पुत्रभावेन भगवतः
 प्रादुर्भावात्, तथा मति पुत्रभावकृतलीलापि न मायिकी किन्त्वात्मजत्वबुद्धिर्मायिकी,
 आत्मशब्दस्य देहवाचकत्वेन तज्जातत्वमादाय तादृग्बुद्धेः प्रवृत्तत्वान्, देहजातत्वं तु प्रभा-
 वमम्भावितं निपेक्षमभूतत्वाभावात्, अतस्तादृश्या आत्मजत्वबुद्धेर्भ्रान्तित्वमेवाङ्गीकार्यं,
 तदेवाचार्यवर्यैः स्फुटीकृतमात्मनः सकाशाज् जातः पुत्र एवायमिति नन्दस्य
 बुद्धिरिति, भ्रमात्मिकेत्यर्थः, ननु पुत्रत्वेनाविभावे किं मानमिति चेत् तत्राहुः वासुदेवो-
 षैवाविर्भूत इतिसिद्धान्त इति, तत्रान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयन्ति अन्यथा केवलमाया-
 जनितमित्यादिना, प्रद्युम्नानिरुद्धमङ्कूर्पणानां वसुदेवगृहे प्राकट्यस्योपपादितत्वाच्चतुर्थस्य
 वासुदेवव्यूहस्य नन्दा लये प्राकट्यं, यथा वसुदेवगृहे प्रद्युम्नव्यूहस्य पुत्रभावेन प्राकट्याद् गर्भ-
 मन्वन्धाद् भगवतो देवकीपुत्रत्वं वास्तवं एवं वासुदेवव्यूहस्य पुत्रभावेन यशोदागर्भसम्ब-
 न्धेन नन्दसदने प्राकट्यात् पुरुषोत्तमस्य यशोदापुत्रत्वं वास्तवमेव, पुरुषोत्तमस्तु वसुदेवगृहे
 नन्दगृहे बालौकिकरीत्या प्रादुर्भूतो न तु गर्भसम्बन्धमङ्गीकृत्येतिज्ञेयं, किञ्च यदि नन्दा-
 लये पृथक् प्रादुर्भावो नाङ्गीक्रियेत तदा श्रीनन्देन जातकर्मकारणार्थमाकारिता ब्राह्मणा
 मिथ्याभूते पुत्रभावे वैदिकमन्त्राणां कर्मणश्च विनियोगं न कुर्युः, 'आहूय विप्रान् वेदज्ञा'-
 नितिवाक्यात् तेषां वेदज्ञातत्वेन परमधार्मिकत्वाद् भ्रान्तिकल्पितपुत्रे वेदमार्गप्रचारास-
 म्भवात्, अपि च 'यावतीर्वं देवतास्ता सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वमन्ती'तिश्रुतेस्तेषां सर्व-
 देवतामयत्वेन सर्ववृत्तान्ताभिज्ञत्वाद् देवानां च सत्यप्रधानत्वेन मिथ्याभूतपुत्रभावे ह्यौ
 जातकर्मकरणं न स्यात्, तेषु ब्राह्मणेषु भ्रान्तेर्वक्तुमशक्यत्वात्, अतः परब्राह्मणि श्रीकृष्णे
 नन्दपुत्रत्वज्ञानं प्रमारूपमेवेति गतदोषः पन्था आर्याणाम् ॥ १ ॥

वाचयित्वेत्यत्र पुत्रे यो विधिरिति आत्मजे स्वपुत्रे न तु दत्तकविक्रीतादौ यो

लेखः।

१०-५-२

विधिरित्यर्थः, गार्भिकेति तथैव भगवत एव निर्दोषत्वात् तादृश-
 पुत्रे एव सार्थकमित्यर्थः, ननु पूर्वमेव दोषस्याभावात् तदभावसम्पादनं
 किमर्थमित्याशङ्काहः नैमित्तिको वै इति, अयमात्मसंस्कारपक्षो

वै निश्चयेन नैमित्तिकः पुत्रजन्मनि निमित्ते जाते वै निश्चयेन कर्तव्य एव न तु दोषसत्ता-
 विचारस्तत्रेतिभावः, ननु तथापि नस्तुतस्तत्प्रयोजनं न सिद्धमित्यत आहुः 'भगवच्चरित्र-
 मिति, इदं दोषाभावसम्पादनं भगवत्सम्बन्धि चरित्रं भगवत्सर्वैव भगवत्कृतानुमोदनरूप
 त्वात् यथान्ये पुण्यादिमर्षणाद्युपचागास्तथेदमपीत्यर्थः, इदं वृत्तानामङ्गे टिप्पण्यां व्युत्पा

दयिष्यते ॥ २ ॥

धेनूनामित्यत्र द्रव्यक्रियाणामिति सुवर्णादयस्तत्परिधापनक्रियाश्च नोपक्षीणाः,
 एकस्यां गवि सम्पादिता क्रिया सर्वत्र गोधने व्याप्तेत्यर्थः, अन्यथा
 लेखः।
 १०-५-३ तावतीनामलङ्करणे भूयान् कालो भवेदितिभावः, नास्यापीति गोधन-
 स्थापीत्यर्थः ॥ ३ ॥

कालेनेत्यत्र तत्रेति षट्त्रिंशच्छतानां भागानां मध्ये एको भागः षट्त्रिंश-
 च्छततमो भाग इत्यर्थः, एवं द्रव्याप्यपीति द्रव्यमपि किञ्चिदंशे
 लेखः।
 १०-५-४ अशुद्धं तावतो दानेवशिष्टं शुद्धं भवतीत्यर्थः, एतेपामिति संस्कारा
 देहशोधका एव न त्वन्तःकरणान्तर्यामिणोरित्येवकारः, तयोस्तु
 शोधिके तपइज्ये इतिभावः, अन्तर्यामिणः शुद्धिमाहुः इज्येति, शुद्धिस्वरूपमाहुः सन्तु-
 प्यतीति "परमात्मा मे शुद्ध्यन्ता"मिति श्रुतावपीदमेव शुद्धिस्वरूपं ज्ञेयं, इदं च तृतीय-
 स्कन्धे पञ्चमाध्याये 'हृदि स्थितो यच्छति भक्तिपूत' इत्यत्र विवृतम् ॥ ४ ॥

सौमङ्गल्येत्यस्याभासे माहात्म्यमुत्तवेति, महानात्मान्तःकरणं यस्य तादृशत्वं
 पूर्वोक्तं महामनस्त्वमित्यर्थः, तथा च 'धेनूना'मितिश्लोकस्याभासे
 लेखः।
 १०-५-५ उक्तोर्थोऽनेनोपसंहृत इति ज्ञेयं, व्याख्याने, सुमङ्गलतेति सुष्ठु मङ्गलं
 येषां तच्चा मङ्गलमित्यर्थः, तच्चेति मङ्गलजनकं वाक्यमित्यर्थः,
 तथा च मङ्गलप्रतिपादिका गिरो वाक्यानि येषामित्यर्थः, गायका अन्ये इति सूतादि-
 भ्योऽन्ये न तु तन्मध्यस्था एव केचनेत्यर्थः, तेषां द्वैविध्यमाहुः केवला नृत्यादिसहिता-
 श्चेति, आदिपदेन वीणायां केचन गायन्ति तेषि, गायकाश्चेति चकारस्यार्थमाहुः
 म्त्रियश्च वाद्यवादकाश्चेति, वाद्यानां मृदङ्गादीनां वादकास्तेपि जगुरित्यर्थः ॥ ५ ॥

महाहंत्यस्याभासे गोपानामाहेति शोभामितिपूर्वाभासानुवृत्तिः, व्याख्याने,
 लेखः।
 १०-५-६ परिधेयानीति अन्तरीयरूपाणि धौत्रवस्त्राणीत्यर्थः, कञ्चुकोष्णीपयोः
 पृथगुक्तेरितिभावः ॥ ६ ॥

गोप्यश्चेत्यस्याभासे सङ्गता इति भगवति सङ्गता भगवद्गोप्या इत्यर्थः, इदं
 सङ्घातात्पर्यमुक्तं न तु प्रत्येकं श्लोकेषु तथाविभागः, व्याख्याने,
 लेखः।
 १०-५-९ प्रथमश्लोके नन्दसुतत्वमुक्तमत्र यशोदासुतत्वमुक्तं तत्तात्पर्यमाहुः
 तासामिति, चतुर्विधेति 'पुष्टिमार्गे हरेर्दास्यं धर्मोर्थो हरिरेव च
 कामो हरेर्दिदृशैव मोक्षः कृष्णस्य चेद् ध्रुव'मितिरूप इत्यर्थः, आकर्ण्येत्यत्राह ईपदर्थ-
 त्वमभिप्रेत्याहुर्न तु निश्चयमिति, पूर्वेषां गृहाद्यलङ्करणमुक्तमेतासामात्मालङ्करणमुच्यते
 तत्तात्पर्यमाहुः तासां निवेदनीय इति, गृहादिकं तु त्याज्यमत आत्मैवेत्येवकारः,

आत्मा स्वस्वरूपमित्यर्थः, एतदेहादीनामविकृतत्वे विनिगमकमाहुः सशरीराणामिति, ब्रह्मानन्दानुभवो हि देहेन्द्रियादीनां विकृतत्वात् तन्नाशे सति जायते, अत्र तु सशरीराणामेव वक्तव्यः, अतो ज्ञायते एतासां शरीरेन्द्रियादीन्यविकृतान्यात्मरूपाण्येवेति, गोपानामप्य-लौकिकदेहसम्पादनानन्तरमेव ब्रह्मानन्दानुभवः, परं तेषामग्रे लीलया तत् सम्पादनीयमे-तासां तु सिद्धमेवास्तीतिविशेषः, एतत्श्लोकवाक्यार्थ आभासेनुक्त इत्युपसंहारव्याजेनानु-वदन्ति तावत् कृत्वैति ॥९॥

गोप्यश्चाकर्ण्येत्यत्र सम्बद्धा इत्यादि सम्बद्धाः कुलदेहसम्बन्धयुक्ता इत्यर्थं योजना । इति श्रीमत्प्रभुचरणैर्व्याख्यातं, असम्बद्धाः कुलदेहसम्बन्धरहिता १०-५-९ ज्ञातीया इत्यर्थः, सङ्गताः परिचर्यादिकृतौ विनियुक्ताः असङ्गताः समानकक्षापन्ना अनाश्रिता इत्यर्थः ॥९॥

नवेत्यत्र देवतारूपा इति शरीरादीनामात्मत्वस्योक्तत्वाद् देवतात्मकमविकृतं रूपं देहादिकं यासामित्यर्थः, किञ्जल्कमाहित्यकथनेन सूचितमर्थं गौण-वाक्यार्थत्वेनाहुः विकसितवदना जाता इति, पङ्कजे किञ्जल्क-दर्शनं विकासे सत्येव भवतीतिभावः, अलौकिक इति लौकैरवेद्यो भग-वदेकषेद्य इत्यर्थः, तथा च विकसितवदना जाता इति स्फुटं विकासो वाच्यो भवति पर-न्वलौकिकत्वाद् वर्णयति धनिनैव बोधयतीत्यर्थः, तत्सदृशा वेति वक्ष्यमाणपक्षे मुखेषु किञ्जल्कपदार्थं बोधयितुमाहुः आरक्तरग्वायुक्ता इति, लोभस्थितरेखा एव किञ्जल्का इतिभावः, तत्सदृशा वा किञ्जल्का इति येष्वितिशेषः, तथा च नवकुङ्कुमसदृशाः किञ्जल्का येष्विति बहुव्रीहिः, प्रथमपक्षे नवकुङ्कुमस्य किञ्जल्का येष्विति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः, तादृशैर्मुखपङ्कजैर्भूतिर्यासामिति पुनर्बहुव्रीहिः, गन्धो रूपमित्यत्र भ्रमरो-क्तयो भ्रमरस्येवोक्तयः पङ्कजे भ्रमरोक्तयस्तत्स्थानीया मुखे वक्रोक्तय इत्यर्थः, टिप्पण्यां तादृक्पङ्कजत्वोक्तयेति सकिञ्जल्कपङ्कजत्वोक्तयेत्यर्थः, विकसिते एव किञ्जल्के दर्शनं भवतीति किञ्जल्कमाहित्यकथनेन विकसितत्वं सूच्यते, तथा च विकसितपङ्कजस्य यथा गन्धादिचतुष्टयानुभावकत्वं न तु रमानुभावकत्वं तथात्रापि सूचितं भवतीत्याशयेनाहुः गन्ध इति, रसं स्वत एव ज्ञास्यतीति भ्रमरशब्देन शब्दानुभावकत्वं पङ्कजस्य ज्ञेयं, चतुष्टयपदस्य रमविशेषणत्वे चतुर्विधमित्यर्थः, 'सुरतवर्धनं शोकनाशन'मिति श्लोकोक्तं चातुर्विध्यं ज्ञेयम् ॥ १० ॥

गन्धो रूपं तथा स्पर्श इत्यादि नवकुङ्कुमकिञ्जल्कमुखपङ्कजभूतय इत्यनेन गोपवधुषु गन्धरूपस्पर्शश्चन्द्रमा भगवतो भोग्याः पञ्च विषया सर्वो-त्कृष्टा विद्यन्त इति सूचितं, तदेतत् कारिकया विवृण्वन्ति गन्धो रूपमित्यादिना, तत्र नवकुङ्कुमपदेन गुगन्ध उक्तः, किञ्जल्क-

योजना ।
१०-५-१०

पदेन सौन्दर्ययुक्तं रूपं, मुञ्चपङ्कजेत्यनेन सुस्पर्शगुणशब्दसुरसाः सूचिताः, पङ्कजस्य सुस्पर्शत्वात् भ्रमरगुञ्जितेन सुशब्दत्वान् मकरन्दवच्चेन सुरसन्वाच् च, एवं भगवतो नासिकानयनादीनां भोग्याः पञ्च विषया एतासामेवाङ्गेषु विराजन्त इति तात्पर्यं सिद्धं, तत्र मुग्धसुररूपमुस्पर्शाः प्रत्ययवेष्वेतासां भगवद्भोग्याः, मुग्धदो द्वेषा, भाषणात्मकः किङ्किणीनूपुरादिरत्वात्मकश्च रसो लोभात्मकावयवे स्थित इति ज्ञेयम् ॥१०॥

नचकुङ्कुमेत्यत्र मुखेषु 'किङ्कल्कपङ्कज'त्वोक्त्या व्यञ्जितमर्थमाहुर्गन्ध इति का० १५३।

कारिकार्थः । अत्र टिप्पण्युक्ते प्रथमव्याख्याने कटाक्षाथ भ्रमरोक्तयश्चेति द्वन्द्वः, १०-५-१० कटाक्षभ्रमरोक्तयोर्भावज्ञापकत्वसाम्येनैक्यविवक्षया चतुष्टयत्वमुक्तं, भ्रमरशब्देन पङ्कजस्य शब्दानुभावकत्वं ज्ञेयं, भ्रमरोक्तिस्थानीया मुखे

वक्रोक्तयः, द्वितीयव्याख्याने तु कटाक्षयुक्ता वक्रोक्तय इति मध्यमपदलोपी समासः, तथा च ज्ञेयं गन्धादिचतुष्टयं ताभिर्ज्ञापितं ज्ञास्यति माधवः, रसं तु स्वत एव ज्ञास्यतीति योजना, चतुष्टयज्ञेयपदयो रसविशेषणत्वपक्षे 'सुरतवर्धन'मिति श्लोकोक्त-प्रकारेण चतुर्विधं ज्ञेयं रसं स्वत एव ज्ञास्यतीत्यन्वयः, तथा च यथा विकसितपङ्कजस्य गन्धादिचतुष्टयानुभावकत्वमेव रसं तु मधुपः स्वयमेव भुङ्क्ते तथात्रापीति भावः ॥ का० १५३।

स्वरूपमुत्तवेति 'विकसितवदना' इत्युक्तगौणवाक्यार्थस्यानुवादोयं, गोप्यः सुमृष्टे-

त्यत्र पूर्वश्लोके गमनं मुख्यत्वेनोक्तं, तेन द्वितीयश्लोके प्रवेशस्य मुख्यत्वे

लेखः । वक्तव्येपि तस्य गौणत्वमुक्त्वा शोभाया मुख्यत्वमुक्तं, तत्तात्पर्यमाहुः

१०-५-११ दूरादागत्येति, 'कुण्डलहारशोभा' इत्यस्य तेषां शोभा यामित्तैः शोभा

यासामिति विग्रहद्वयमप्यभिप्रेतमिति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

ता आशिप इत्यत्र भगवद्भावस्येति एतासां पुरुषोत्तमे भावो न तु वासुदेवव्यूहे,

लेखः । तथा च वासुदेवव्यूहमादायैवात्मजपदावयवार्थस्य समाहितत्वादेतासां

१०-५-१२ भगवान् पुत्रत्वं स्वसिन् नन्दे च पितृत्वं स्वीकृत्य प्रकटो न तु

नन्दात्मनः सकाशाज् जात इति भाव इत्यर्थः, तथा च भगवद्भावे-

त्यस्य पुरुषोत्तमभावेत्यर्थः, नन्दस्य त्वात्मनः सकाशाज् जात इति बुद्धिरतस्तद्भावो वासु-

देवपर्यवसायीति भावः, अयमेवांशो 'न माता न पिता तसे'त्यादिनोद्धवेन निवारणीय इति

ज्ञेयं, स हीति पुरुषोत्तम इत्यर्थः, पुरुषोत्तमस्याजनत्वमेवोचितमिति हिशब्दः, भगवति-

प्राप्ते इति पुरुषोत्तमे इत्यर्थः, सर्वापेक्षेति पुरुषोत्तमप्राप्तौ लोकवेदापेक्षाभावस्य 'न विमेति

कृतश्चन' एतं ह वाच न तपति किमहं साधु नाकरव'मिति श्रुतिसिद्धत्वादिति भावः ॥१२॥

१ "योगमायया स्वीकृत्य" इत्यादर्शद्वये अभिन् किन्तु कदापदीतः प्राप्ते प्राचीनादर्शं ग्रन्थकारः स्वतः

योगमायत्रेयिद निष्ठाविविधं प्रतिभाति ।

अवाच्यन्त इत्यत्र दशाविधानीति "मृदङ्गशहभेर्यश्च वीणापणवगोमुखाः धुन्धु-
 र्यानकघण्टाद्या नेदुर्दुन्दुमिमित्तदे"ति प्रथमस्कन्धोक्तानि ज्ञेयानि;
 लेखः । एतेषां स्रव एव वादनं न सम्भवतीत्याक्षेपलभ्यं विधिमाहुः वादका
 १०-५-१३ वादयामासुरिति, अनन्तः कालो वेति 'अथ सर्वगुणोपेत' इत्यत्रो-
 क्तो लीलाकालो भगवद्रूप इति 'तमद्भुत'मिति श्लोके विवृतत्वात् तद्रूप इत्यर्थः; अन्यथेति
 लीलाकाले प्रादुर्भूते सेवकैस्तदनु रूपसेवाऽकरणे स कालस्तान् सेवकान् वादकान् दण्डयेदिति-
 टिप्पण्यनुसारेणार्थः ॥ १३ ॥

लेखः । गोपा इत्यत्र लिम्पनमिति लिम्पतीति लिम्पः, अनुपमर्गाञ्च लिम्प-
 १०-५-१४ विन्देत्यादिना श्रप्रत्ययः, तत आचारकिवन्ताद् भावे ल्युट् ॥ १४ ॥
 नन्दो महामना इत्यत्र श्लोकत्रयस्यार्थमाहुः विद्याचतामित्यादिपदत्रयेण, अनेनेति
 विद्यातारतम्येन दानकथनेनेत्यर्थः, दत्तवानिति सम्बन्ध इति
 लेखः । तेभ्य इति तच्छब्देन 'धेनूनां नियुते प्रादा'दिति श्लोकोक्ता विप्रा
 १०-५-१५ उच्यन्ते, तथा च तत्सहचारेण 'प्रादा'दितिपदोक्तं दानमप्यनुवर्त-

नीयं तेन सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

लेखः । तैस्तैरित्यत्र विष्णुबुद्ध्येति मूलार्थानुरोधाद् विष्णुः प्रीयतामिति-
 १०-५-१६ बुद्ध्येत्यर्थः ॥ १६ ॥

तैस्तैरित्यत्र विष्णोराराधनार्थायेत्यस्य व्याख्याने, ननु 'विष्णोराराधनार्थाये'-

त्युक्त्वा 'स्वपुत्रस्ये'तिभिन्नतया कथनं न युक्तं स्वपुत्रस्यैव विष्णुत्वाद्

योजना । विष्णुशब्दस्य पुरुषोत्तमवाचकत्वादित्याशङ्क्याहुः तस्य ज्ञानानु-

१०-५-१६ रोधाद् भिन्नतया कथनमिति, तस्य श्रीनन्दस्येत्यर्थः, ज्ञानानु-

रोधात् पुत्रत्वज्ञानानुरोधादित्यर्थः, न हि नन्दस्य श्रीकृष्णे विष्णुबुद्धिः किन्तु पुत्रबुद्धिः
 अतो नन्दबुद्धिमादाय नन्दपुत्रविष्णोर्भेद उक्तः ॥ १६ ॥

तत आरभ्येत्यत्र टिप्पण्यां विष्णवाराधनस्यैवेति आराध्यतेनेनेतिकरणव्युत्पत्त्या

लेखः । विष्णवाराधनार्थकबुद्ध्या कृतस्य दानादेरित्यर्थः, सुबोधिन्यां, तस्या-

१०-५-१८ पीति विष्णुबुद्धिकृतपूजनस्यापीत्यर्थः, सर्वा इति धनं पशवश्च
 पूर्वकाण्डप्रतिपादितं फलं ज्ञानमुत्तरकाण्डप्रतिपादितं, विष्णवाराधनबुद्ध्या कृतं कर्मतत्समृद्धि-
 मप्ययान्तरफलं साधयतीति भावः, भक्तानां वैकुण्ठपर्यन्तं गमनमिति भक्तानां
 तावत्प्राधन्येऽप्यसहमान इहैवाधिभौतिके लोकसिद्धे ब्रज एव वैकुण्ठं 'यत्र गावो

भूरिशृङ्गा अयास' इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यमाधिदैविकं ब्रजं नित्यसिद्धं समानीतवान् प्रक-
टितवानित्यर्थः ॥१८॥

तत आरभ्येत्यत्र हरेर्निवासात्मगुणैरित्यस्य व्याख्यान आत्मा देहः

योजना ।

१०-५-१८

परमानन्दरूप इति "कृपिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः
तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत" इतिश्रुतेः कृष्णः सदानन्दः
परं ब्रह्मेतिनिर्विवादं, तत्र स्वरूपात्मक एव देहो न त्वात्मातिरिक्तः

स्वरूपस्थानन्दरूपत्वाद् देहस्य परमानन्दरूपत्वमुक्तं, अत एव "सच्चिदानन्दविग्रह"मित्यादि-
श्रुतिषु विग्रहस्य सच्चिदानन्दरूपतोक्ता 'सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकर्मण' इति
गोपालतापनीयेषु तथैवोक्तं, 'आनन्दरूपममृतं यद् विभाती'ति श्वेताश्वतरोपनिषत्स्वप्युक्तं,
'नन्दब्रजजनानन्दी सच्चिदानन्दविग्रह' इति ब्रह्माण्डपुराणे धरणीशेषसंवादे श्रीकृष्णाष्टोत्तर-
शतनामस्तोत्रे उक्तमतः श्रुतिपुराणसिद्धत्वात् सच्चिदानन्दविग्रहः श्रीकृष्ण इति ज्ञेयम् ॥१८॥

गोपानित्यस्याभासे अकृत्रिमोत्सवार्थमिति भगवत उत्सवलीलाया नित्यत्वाद्

लेखः ।

१०-५-१९

वैकुण्ठ एव सा तिष्ठति, अन्यत्राविर्भाविता कृत्रिमैव भवति, अतः
स्थानस्य वैकुण्ठत्वं निरूपितं, तेनोत्सवस्याकृत्रिमत्वं ज्ञापितं भवति,
तथा चाकृत्रिमोत्सवत्वार्थमित्यर्थः ॥१९॥

लेखः ।

१०-५-२०

वसुदेव इत्यत्र मायाकृतस्येति तथा कंसमन्त्रणं मायाकार्यमिति
चतुर्थाध्याये कारिकायां निरूपितत्वाद् दैत्यकृता उत्पाता मायाकृता-
स्तेषां 'सन्त्युत्पाताश्च गोकुले' इत्यनेन ज्ञापनमित्यर्थः ॥२०॥

वसुदेव उपश्रुत्येत्यस्य व्याख्याने मायाकृतस्य ज्ञापनमिति कंसं प्रति माययोक्तं

योजना ।

१०-५-२०

'जातः खलु तवान्तकृत् यत्र क्वचित् पूर्वशत्रुर्मा हिंसीः कृपणां वृथे'ति,
इह तव शत्रुरन्यत्र जातो न तु मथुरायामित्युक्त्या अन्यत्रोपद्रवः
कर्तव्य इति बोधितं, अत एव "कृपणां देवकीं वृथा मा हिंसी"रित्युक्तं,
तथा च ये ये दैत्याः कंसेन श्रीगोकुले प्रेषणीयास्ते सर्वे मायया बोधनात् प्रेषिता इति
तदागमनादेर्मायाकृतत्वमेव तद् वसुदेवेन श्रीनन्दं प्रति ज्ञापितं 'सन्त्युत्पाताश्च गोकुले'
इत्यनेन, तन् ज्ञापनं भगवत्कार्यं, यतः श्रीनन्दो वसुदेववचः श्रुत्वा मावधानो भूत्वा
भगवद्रघानत्परोऽभूदत इदं भगवत्कार्यं, तन्निरूपणं भगवच्चरित्रनिरूपणमेवेत्यर्थः ॥२०॥

तं दृष्ट्वेत्यत्र अत एवेति श्याम्बिन् भगवच्चरित्रस्य सिद्धत्वादित्यर्थः, अत्यन्तप्रीत

लेखः ।

१०-५-२१

इति प्रियममपदेतिशयितप्रीतेरनुवादादत्रापि प्रीत इति पदेनानिश-
यिता प्रीतिरुक्तेतिमावः, आलिङ्गनत्यागं चेति वसुदेवाधिदैविकं
रूपं तत्रैव स्थितमित्यालिङ्गित एव स्थित इतिभावः, तथा चान्यत्

कृत्यं नमस्कारादिकं तु पुनरालिङ्गनत्यागं च प्रेमविह्वलत्वान् न कृतवानित्यर्थः ॥२१॥

तं हृष्टेत्यत्र "देहः प्राणमिरागत"मित्यस्य व्याख्याने, वसुदेवाधिदैविकं रूपं

चेति वसुदेवाधिदैविकं रूपं नन्दे समागतमित्यर्थः, एतत्समागमनस्य

योजना ।

१०-५-२१

प्रयोजनं तु मथुरायां भगवतो गमनानन्तरं वसुदेवपुत्रत्वे ज्ञातेपि

श्रीनन्दस्य भगवति स्यपुत्रभावदार्ढ्यं अन्यथा वसुदेवगृहे पुत्रत्वेन

भगवत्स्थितिज्ञाने रुक्मिणीविवाहादित्ज्ञाने स्वपुत्रत्वबुद्धिनिवृत्तौ पुत्रत्वस्नेहो निवर्तेत, तथा

सति कृतो निरोधोप्यकृतो भवेत्, अतः श्रीनन्दे वसुदेवाधिदैविकस्वरूपस्य समागमनं कारितं

प्रश्रुणा, तथा मति वसुदेवपुत्रत्वज्ञानेपि स्यपुत्रत्वबुद्धिः स्थिरैव ॥२१॥

लेखः । पूजित इत्यत्र अन्यथेति नन्दकृतवसुदेवपूजाभावे इत्यर्थः, वसुदेवस्य

१०-५-२२

देवगुह्यवत्कृत्येन गुरुस्थानीयत्वादितिभावः ॥२२॥

पूजितः सुखमासीन इत्यस्य विवरणे अन्यथा देवगुह्यमित्यादि यदि नन्दो

योजना ।

१०-५-२२

वसुदेवं सत्कारादिना न पूजयेत् तदा वसुदेवेनोपदिश्यमानं भगवत्स-

म्बन्धिज्ञानं व्रजराजे स्थैर्यं न प्राप्नुयात् ज्ञानस्थैर्यस्य गुरुपूजासाध्यत्वात्

वसुदेवस्य गुरुत्वात्, अतो गुरुपूजाया आवश्यकत्वात् पूजित इत्युक्तम् ॥ २२ ॥

दिष्ट्या भ्रातरित्यत्र प्रजाशात इति इच्छाया अपीत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् प्रजे-

च्छात इत्यर्थः, आशाया इति "तमाशावची"दित्यत्रोक्ता देवतारूपा

लेखः ।

१०-५-२३

आशा एतस्मान् निवृत्ता तिरोहिता, अतो वैदिकः प्रथम आशायै

चरुनिर्वापरूपो निवारितो देवतायास्तिरोहितत्वादित्यर्थः, अत्र

पाठद्वयमप्यभिप्रेत्य प्रजाशायां निवृत्तायामिति पाठानुसारेणेदमुक्तं, प्रजाशाया निवृत्त-

स्येतिपाठे आशापदमिच्छावाचकमित्याशयेनाहुः इच्छाया अपीति, "किं प्रजया करिष्या-

म" इतिशास्त्रपर्यालोचनादितिभावः ॥२३॥

प्रजाशाया निवृत्तस्य प्रजा यत् समपद्यत इत्यस्य व्याख्याने, प्रजाशब्द

योजना ।

१०-५-२३

अपत्यमात्रवाची, अतो नानृतमिति मायारूपकन्यात्मकप्रजाया

जातत्वात् 'प्रजा यत् समपद्यते'ति वचो नानृतमित्यर्थः, तं प्रति

भगवत्स्यपीति श्रीनन्दं प्रति पुत्रे श्रीकृष्णे रेतोजनितत्वाभावज्ञापनाय

प्रथमस्य इतिपदेन वृद्धत्वादिकीर्तनमित्यर्थः, उभयं भगवदिच्छयैति भगवदाविर्भावो

मायाजन्म चेत्युभयं भगवदिच्छयैव केवलया न तु स्त्रीपुरुषसंयोगादिकं कारणमस्ति

उभयोर्मायाभगवतोः शुक्रजन्यत्वाभावात्, अनेन सामान्यतस्तस्य स्वरूपमप्युक्त-

मिति तस्य श्रीव्रजराजसमीपे भगवतो ब्रजत्वादिरूपं स्वरूपमप्युक्तमित्यर्थः ॥२३॥

दिष्ट्येत्यस्याभासे स्वदर्शनं चेति पूर्वश्लोकाभासमादाय चकारः, प्रोत्साहयति दर्शनं

लेखः ।

१०-५-२४

चाभिनन्दतीत्यन्वाचयः, व्याख्याने, चक्रभ्रमात्मक इति चक्राकारभ्रमात्मक इत्यर्थः, भ्रमस्वरूपमाहुर्भ्रमणे इति, अत एवेति भ्रमणादेवेत्यर्थः, चक्रस्वरूपमाहुः चक्रे इति, चक्र एवेति एता-

दृशेन आवर्तनेनेत्यर्थः, अलौकिकः स्यादिति पुत्ररूपेण स्वस्यैवोत्पत्तिं “रात्मा वै पुत्रनामासी”ति श्रुतिगम्या न तु लौकिकप्रमाणगम्या, तथा च लौकिकप्रमाणगम्यः स्यादित्यर्थः ॥२४॥

संवत्सरः प्रजापतिर्जात इति “संवत्सरो वै प्रजापति”रिति श्रुतेः संवत्सरस्य

योजना ।

१०-५-२४

प्रजापतित्वं, तत्त्वं च पदार्थोत्पादकत्वं, एवं सति यदा संवत्सरे नाशो न जातस्तदा तेन संवत्सरेणैवायमुत्पादितः, अतः प्रजापतिरित्यर्थः, अन्यथा काल इत्यादि यदा संवत्सरो मारयेत् तदा न

संवत्सरस्य प्रजापतित्वं किन्तु कालत्वं मृत्युरूपतेत्यर्थः, संवत्सरस्य मृत्युरूपताया अपि प्रमाणसिद्धत्वात् ॥ २४ ॥

कचिदित्यस्याभासे देवगुह्ये इति द्वितीयाद्विचनान्तमिदं, व्याख्याने, आधि-

लेखः ।

१०-५-२६

दैविकेति वैकुण्ठागमनवत् ‘यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयास’ इत्यादि-श्रुत्युक्तनित्यलीलाक्षपशूनामागमने इत्यर्थः, सामान्याभावेनेति रोगाणां सामान्यत एवाभावेनेत्यर्थः, शब्दत इति बृहत् ब्रह्मरूपं

वनमितिव्युत्पत्तेः शब्दतो धर्मे तद्वनं हेतुरुक्तः, ‘अयं हि परमो धर्मो यद् योगेनात्मदर्शन’मितिस्मृतेः, तथा च तत्र गोचारणरूपो धर्मः सम्यक् सेत्स्यतीतिभावः ॥२६॥

योजना ।

१०-५-२६

कचित् पञ्चव्यं निरुजमित्यस्य विघृतां आधिदैविकपशुसद्भावे वेति ‘गोप्यो गावः क्रचस्तस्य यष्टिका कमलासन’ इतिकृष्णोपनिषत्सु या गावो निरुपितास्तेषां सद्भावे इत्यर्थः ॥२६॥

लेखः ।

१०-५-२७

भ्रातरित्यस्याभासे देशकुशलतामिति देशकुशलप्रश्नो मगवत्कुशलतात्पर्यक इत्युक्तत्वाद् देशेन कुशलं ययोस्तां बालकयोः पृष्टेत्यन्वयः, कुशलमिति बलस्येति शेषः ॥२७॥

पुंस इत्यत्र ननु कामे मुह्यदामुपयोगः स्पष्टः धर्मार्थयोः क्षोपयोग इत्यत आहुः

लेखः ।

१०-५-२८

चेननेति, चेतनो विषयः सर्वोपि मुह्यदवाच्यः, तथा च धर्मे तन्माधकाः ऋत्विगादयोर्धे च तन्माधकाः सेवकादयः मुह्यद् इत्याहुः यत्र फापीति, न तेष्वित्यत्र ननु मयात् स्वपृष्टेज्जाकारणेपि उप-

शौचीयं तावत् द्रव्यमर्षव देयमित्याशङ्गाद् द्रव्यादिदानं त्रियति ॥२८॥

न तेषु छिद्यमानेष्वित्यस्य विवृतौ यथात्मनः कंसस्य पुत्रमारकत्वान्
 योजना । नाकारणमिति आत्मनः नाकारणमित्यन्वयः, आत्मनो वसु-
 १०-५-२८ देवस्य व्रजराजेन स्वगृहे पुत्रोत्सवसमये नाकारणमित्यर्थः, तत्र
 हेतुः कंसस्य पुत्रमारकत्वादिति, तत्रापि हेतुर्देवकीपुत्रत्वमिति,

नन्दपुत्रे देवकीपुत्रत्वं सम्भाव्येतातो वसुदेवस्य नाकारणं, एवं सति यदा तादृक्भिन्न-
 स्यापि नाकारणं तदा कृतोप्युत्सवस्तादृगानन्दं न जनयेदतः सुहृदां सान्निध्ये सुहृदां
 क्लेशाभाव एव त्रिवर्गस्य पुरुषार्थत्वं नान्यथेति वसुदेवाशयः ॥ २८ ॥

लेखः । अहो इत्यत्र एतत्श्लोकतात्पर्यमाहुः लोकरीत्येति, अग्रिमश्लोक-
 १०-५-२९ तात्पर्यमाहुः परमार्थज्ञाने चेति ॥ २९ ॥

नूनं हीत्यत्र यथा भगवानिति भगवदीयानामिति शेषः । ब्रह्मपदेनोत्तरकाण्ड-
 प्रतिपाद्या ज्ञानशक्तिः कर्मपदेन पूर्वकाण्डप्रतिपाद्या क्रियाशक्तिः
 लेखः । भगवत्पदेन भागवत्प्रतिपाद्यो ज्ञानक्रियाशक्तिमानिति विभेदः,
 १०-५-३० पक्षान्तरेष्विति ब्रह्मपक्षे भगवत्पक्षे कालपक्षे स्वभावपक्षे चेत्यर्थः,

प्रकारान्तरेणेति उपालम्भे प्रार्थनायां वा तदनु रूपफलादाने शोकः स्यादित्यर्थः ॥३०॥

अध्यायार्थप्रकरणार्थां कारिकया निरूपयन्तो नमस्यन्ति गोकुलोत्सवमिति, आद्य-
 विशेषणाभ्यां लक्ष्यलक्षणभेदेनोत्सव ऐश्वर्यं चाध्यायार्थो निरूपितः,
 लेखः । उत्सवो लक्षणमैश्वर्यं लक्ष्यमिति निबन्धे निरूपितम् "न्यत्रापि गतः
 १०-५-३२ कृष्ण" इत्यनेन, प्रकरणार्थमाहुः गोपेति, तामसानां गोपगोपी-

गवां ज्ञानतः कर्मतश्च हितं गुणज्ञानकार्यं, भगवान् पुष्टिमार्गीपज्ञानवान् अतो गुणान्
 गापयतीत्यर्थः, एतेन उत्तरदलानुभवो निरूपितः, पूर्वदलानुभवमाहुः कर्मत इति,
 भगवत्क्रियैव व्याप्ता यथोचितं भजनं कुर्वन्ति, तदुक्तं "गोप्यो लब्ध्वाच्युतं कान्तं" इति-
 श्लोकविवरणे "भगवत्क्रियाशक्त्यैव व्याप्ता न तु स्वक्रिया काचि" इति । एवं दलद्वयानुभव
 उक्तः, इदं निरूपितं निबन्धे "ज्ञानं तु गुणमानं ही" इति कारिकाद्वयेन, तथाच एवं हितं
 दलद्वयानुभावेन निरोधस्वैर्यमम्पादकमित्यर्थः ॥३२॥

गोकुलोत्सवमीशानं गोपगोपीगवां हितम् । ज्ञानतः कर्मतश्चैव ताम-
 सानां नमाम्यहम् ॥ इति, गोकुलोत्सवपदेनोत्सवोऽध्यायार्थत्वेन
 योजना । निरूपितः, ईशानपदेन प्रमाणप्रकरणप्रथमाध्याये क्रमप्राप्तं ऐश्वर्यं
 १०-५-३२ निरूप्यत इतीश्वरत्वेन भगवान् निरूपितः, गोपगोपीगवां हित-

मिति तामसानां गोपगोपीगवां ज्ञानतः कर्मतश्च हितं, इह वियोगावस्थायां यो
 भगवतोन्तःसित्यनुभारः न ज्ञानपदेनोत्सवे, तथा च स्ववियोगावस्थायामन्तः प्रकृती-

भूय हितकारकमित्यर्थो भवति, संयोगावस्थायां यो लीलया नानाविधविहारः स कर्म-
शब्देनाभिधीयते; तथा च तादृशविहारेण संयोगावस्थायां परमानन्ददानेन हितकर्तृत्वमेते-
नोक्तं, एवं वियोगसंयोगावस्थाभेदेन दलद्वयानुभवानन्दमनुभावयित्वा सर्वदा ब्रजस्थितान्
परमानन्दयुक्तान् यः करोति तमहं नमामीतितामसप्रकरणस्यार्थो निरूपितः, वियोगा-
वस्थाया ज्ञानरूपतोक्तिः संयोगावस्थायाः कर्मरूपत्वोक्तिः परोक्षवादेन ज्ञेया, यतो ज्ञान-
मार्गो अन्तरेव भगवत्स्फूर्तिरेवं वियोगेपि तथेति ज्ञानरूपतोचिता, एवं कर्ममार्गो सर्वोपि
बहिर्व्यापार एव मुख्य एवं संयोगेपीति संयोगस्य कर्मत्वकथनमुचितं, अस्यां कारिकायां
यन् सर्वदा गोकुलवासिनां हितकारकत्वमुक्तं तत् केन प्रकारेणेतिप्रकारविशेषजिज्ञासायां
श्रीमत्प्रभुकृतं श्रीगोकुलाष्टकमनुसन्धेयं, “श्रीमद्गोकुलसर्वस्वं श्रीमद्गोकुलमण्डन”मित्यादि-
नाम्नामर्थस्तात्पर्यं च सम्यक्तया भावनीयं, श्रीगोकुलाष्टके हि “श्रीमद्गोकुलसर्वस्व”मित्यादि-
नामसु कस्मिंश्चिन् नाम्नि संयोगावस्था कुत्रचिद् वियोगावस्था निरूपितेति गोकुलाष्टकमेत-
त्कारिकाविवरणरूपमिति तदाश्रितैराकलनीयम् ॥३२॥

गोकुलोत्सवमिति का० १६३ । तामसानां गोपगोपीगवां ज्ञानतः कर्मतश्च हितं
कारिकार्यः । गोकुलोत्सवमीशानं नमामीति, एतेन अध्यायप्रकरणार्थो
-१०-५-३२ निरूपितो, गोकुलोत्सवमीशानमितिपदद्वयेन लक्ष्यलक्षणभेदेन
उत्सव ऐश्वर्यं च अध्यायार्थो निरूपितः, लक्ष्यमैश्वर्यं लक्षणमुत्सवः,
प्रकरणार्थमाहु गौपेति, ज्ञानं गुणगानकार्यं, एतेन उत्तरदलानुभवो निरूपितः, कर्मन
इत्यनेन सेवात्मककर्मरूपपूर्वदलानुभवो निरूपितः ॥ का० १६३ ॥

इति पञ्चमोध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

षष्ठाध्याये चरित्रमिति पूतनासुपयःपानं ततो बालरक्षा च चरित्रं पठे निरूप्यत
लेखः । इत्यन्यथः, ननु तन्मारणे तदेहान्तर्गतबालानामपि मरणमेव सम्पद्येत

१०-६-० द्विया मृतौ तद्भस्मेवेति कथं बालानां रक्षेत्यत आहुः एकमिति ।

षष्ठेऽध्याये कारिकासु रक्षा बालकानां ततः कृतेति दुष्टायाः पूतनाया मारणेन
त्रजस्थानां रक्षा जाता अन्यथा नन्दगृहगमनात् पूर्वं यथा पूतनाया

योजना । बाला मारितास्तथा पुनरपि मारयेत्, आन्तरं शब्दजमिति अन्तः
१०-६-० हृदये उद्भूतं आन्तरं वसुदेवोक्तिश्रवणानन्तरं श्रीनन्दस्य हृदये

भयमुत्पन्नं तदान्तरं वसुदेवोक्तशब्दश्रवणजन्यत्वात् शब्दजमित्यर्थः ।

षष्ठाध्याये चरित्रमद्भुतं शास्त्र इति का० १७३ । पूतनाया असुभिः सहितस्य
पयसः पानं रक्षा पूर्वभक्षितबालानां कृतार्थतान्येषां च रक्षेत्यर्थः,

कारिकार्थः । एकमिति का० १८३ । एकस्य कार्यस्य बहुर्थसाधकत्वं टिप्पण्यां
१०-६-० पञ्चमाध्याये कारिकाव्याख्याने स्फुटीकृतं, वीर्यमिति का० १९३ ।

“मायेत्यसुरा” इति श्रुतेरसुराणां मायारूप एव भगवानुपास्य इति मायासम्पादितपूतना-
रूपं मायारूपमिति तथा करणभूतया कृत्वा भगवतैव कृतं दुःखमित्यर्थः, तस्मात् करणाद्

दुःखाभावाय पूतनायाः मुक्तिदानं, ननु भक्तदुःखाभावाय पूतनामारणे पूर्वमपि भक्तदुःख-
मनुपपन्नमित्याशङ्क्याहुर्निरोधोक्तेर्न दूषणमिति, तादृशदुःखस्य भगवति चित्तवृत्ति-

निरोधहेतुत्वेन पुरुषार्थरूपत्वाद् भक्तिमार्गेण न दूषणमित्यर्थः, तथा चैवमन्वयः, अत्राध्याये
भगवतो वीर्यं पूतनामारणरूपं वर्ण्यं, तत्र हेतुर्मायया भगवत्कृतं दुःखं, तस्मान्

मुक्तिः पूतनायाः, निरोधोक्तेर्निरोधमाधकत्वात् तद् दुःखं न दूषणमिति, भयमिति
का० २०३ । शब्दजमिति “मन्त्युत्पाताश्च गोकुल” इति वसुदेववाक्यजन्यमित्यर्थः ॥२०३॥

नन्द इत्यस्याभाम इत्याहेति इति हेतोः स्मरणसूचकं शरणगमनमाहेत्यर्थः,
(उत्पातागमार्थमित्यत्रार्थशब्दो निवृत्तिवाची, मशकार्थे धूपमिति-

लेखः । वत्, तथा चोत्पातनिष्ठो आगम आगत्यनुकूलो व्यापारस्तं निवर्तयि-

१०-६-१ तुमित्यर्थः, विश्रहस्तत्पातागमस्य शङ्कित इति पूर्वं व्याख्यात एव) ।
उत्पातागमशङ्कित इत्यस्य व्याख्याने, एवं सन्देहकरणं भगवच्चरित्रमिति

योजना । अत्र वसुदेवस्य परमाप्तत्वात् तेन च “मन्त्युत्पाताश्च गोकुल” इत्यनेनो-
त्पातनिश्चयस्यैवोक्तत्वाद्दुत्पाताः सर्वथा श्रीगोकुले भवन्तीत्येव नन्द-

१ अत्र ‘रक्षा बालकानामिति पूतनाया स्थितानामसुगमम्बन्दात् । अत्रार्थ’ इत्यधिकमेव विपरीतम् ।
२ दिग्बालचिदान्तर्गतनिषिद्धमेव स्मिमारणं ।

मनसि ज्ञानमुचितं, तथाप्युत्पातो भवेन् न वेत्येवोभयकोट्यवगाहि संशयात्मकं ज्ञानं
 व्रजराजस्याभूत् तत् तु भगवत्कृतमेवेतिभावः, अन्यथोत्पातनिधये भगवद्विषयकस्नेहस्य
 प्राबल्याज् जीवनमेव न स्यात्, अतः संशय एव भगवतोत्पादितः, तदेतन् मूले उक्तं
 उत्पानागमशङ्कित इति, सन्देहकरणं भगवच्चरित्रमिति व्याख्यातं च ॥ १ ॥

कंसेनेत्यत्र ईश्वरप्रेषिताया इति तस्या ईश्वरः कंसस्तेन प्रेषिताया इत्यर्थः,

लेखः । ननृक्तमिति संस्कृतनयनं पूतनापदनिरुक्त्या साधितं, अधिष्ठातृदेवा-

१०-६-२ दीनां रक्षकत्वं यदुक्तं तद्रक्षाभावः कथं साधनीय इत्यर्थः ॥२॥

पूतना घालघातिनीत्यस्य व्याख्याने पूतनाशब्दनिरुक्तौ पूतानपि नयतीति

योजना । पुरुषानप्युत नयतीति वेति व्युत्पत्तिद्वयमपीदं न व्याकरण-

१०-६-२ साध्यमपि तु निरुक्तिसाध्यमितिज्ञेयं, 'अप्यक्षरसाम्येन निर्द्रयान् न

संस्कारमाद्रियेते'ति निरुक्तानुशासनात्, अत एव 'भाति सर्वेषु भूतेषु

रतिः सर्वत्र जन्तु'पित्यादिभारतशब्दस्य निरुक्तिर्दृश्यते पुरि शेत इति पुरुष इत्यादि च ॥२॥

न यत्रेत्यत्र श्रवणादीनां नवानामप्युक्तौ रक्षोघ्नानीतिपदं दास्यादिषु रक्षःसम्बन्ध-

शङ्काभावादकथनीयं स्यादित्यत आहुः पङ्क्तिविधानीति, दास्यादिषु

लेखः । रक्षःसम्बन्धशङ्काभावादितिभावः, तथापि प्रयोजनं रक्षोघ्नपदस्य

१०-६-३ स्वरूपबोधकत्वे न सिध्यतीत्यरुच्या व्यावर्तकत्वमाहुस्तत्रापीति,

तत्र त्विति श्रवणादिरहितेषु रक्षककर्मसु स्वधर्मेषु वा यातुधान्यो भवन्त्येव, तैः

कर्मभिर्न निवर्तन्त इत्यर्थः, धैर्युणै राक्षसा एव हन्यन्ते तेषां श्रवणादीनीतिशेषः,

अस्मिन् पक्षे श्रवणादिपदं त्रिविधवाचकमेव सम्भवतीतिज्ञेयं, तदीया चेति ते श्रवणादि-

रहिता धर्मास्तदीया रक्षःसम्बन्धिनो भवन्त्यतो राक्षस्यः समागच्छन्तीतिभावः, अस्मिन्

पक्षे यातुधान्यो भवन्ति समागच्छन्तीत्यर्थः, उभयत्रापि हेतुमाहुः यस्येति,

प्रथमपक्षे कर्मणः पूर्णत्वाभावान् न तन्निवृत्तिः, द्वितीयपक्षे 'यदस्य कर्मणोत्यरीरिचं

यद्वा न्यूनमिहाकर'मितिश्रुतौ न्यूनकर्मणः पापत्वकथनेनासुरत्वसूचनाद् राक्षसीनामा-

गमनमित्यर्थः, नन्वपूर्तिमात्रेणासुरत्वं कथं भवेदित्याशङ्क्य मूले हिशब्देन सूचितां

युक्तिं विवृण्वन्ति रक्षांसीति, यातुधानसम्बन्धा इति यातुधानैः सम्बन्धो यासां

तादृश्य इत्यर्थः, मूले तत्रेतिपदस्यार्थमाहुर्पत्र कुत्रचिदिति सर्वत्रेति, तत्तत्स्वामि-

निराकरणसमर्था इति तस्य कर्मण आसुरत्वात् स्वयं प्रबलास्तत्तन्मन्त्रस्वामिनां देवानां

निराकरणे समर्था भवन्तीत्यर्थः, रक्षोघ्नानीतिपदस्य तात्पर्यमाहुः रक्षोमारकैरेवेति,

कर्मणः पूर्णतया आसुरत्वासम्पादनेन स्वरूपसम्पादकत्वं चरित्रमात्रश्रवणादेर्न त्वागन्तुक-

विधातकनिवर्तकत्वं, तादृशत्वं तु रक्षोघ्नचरित्रश्रवणादेरेवेत्यर्थः, रक्षोघ्नव्यतिरिक्तैस्तेषां

प्रतीकारो निवृत्तिर्न भवतीति दृष्टान्तेन साधयन्ति यथेति, तलं दीपस्वरूपसम्पादकं न तु विघातकनिवर्तकं तथेत्यर्थः, ननु 'रक्षोहनोचलगहन' इत्यादिमन्त्रा अपि रक्षोघ्ना उक्तास्तान् विहाय श्रवणादिकमेव रक्षोनिवर्तकं कथमुच्यते इत्याशङ्क्य तत्र खनिर्वाहे कुण्डित्वावृत्तिं स्फुटीकुर्वन्ति मन्त्राणां त्विति, अपहताः पाप्मानो यैस्तादृशत्वं रक्षोनिवर्तकत्वमित्यर्थः, सुष्ठु आ ममन्तादध्यायोध्ययनं शोभनं नियमयुतं आ सर्वतः पुनस्तत्र यथा शङ्का न जायते इत्युक्तप्रकारकमध्ययनं तेन पोषितानामित्यर्थः, तस्यैवेति स्वाध्यायस्यैवेत्यर्थः, तथा च मन्त्रा अपि रक्षोनिवर्तकास्तथापि खनिर्वाहकसापेक्षा इति भावः, तत्र हेतुद्वयमाहुर्मर्यादायामिति, आधिदैविका गायत्र्यादिमन्त्रजपादयः, आध्यात्मिका न्यासादयः, आधिभौतिकाः स्नानादयः, तथा च रक्षःसम्बन्धादाधिभौतिकदेहादिशुद्ध्यभावे मन्त्रस्वरूपमेव न सिद्ध्येदिति भावः, इदं दोषद्वयं प्रकृते नास्तीत्याहुर्भगवांस्त्विति, आगन्तुकैरिति स्वाध्यायेन पोषितत्वादागन्तुकैर्मन्त्रैः करणैरागन्तुकानामेव रक्षसां निवारकत्वं, रक्षकस्य पुरुषस्त्विति शेषः, एतदर्थमेवेति कैमुत्यल्लचनार्थमेवेत्यर्थः, श्लोकद्वयार्थमनुवदन्ति एकमिति, उपपत्तिकथनं "न यत्रे"ति श्लोकसार्थः, सूपपत्तिकं सुष्ठु उपपत्तिर्यत्र तादृशमित्यर्थः ॥३॥

न यत्र श्रवणादीनीत्यस्य व्याख्याने, मन्त्राणां तु स्वाध्यायपोषितानामित्यारभ्योत्तरमुत्तरं बलीय इत्यन्तं, ननु वेदमन्त्रैरेव राक्षमादीनां निवृत्तौ सिद्धायां किं भगवच्छ्रवणकीर्तनादिभिरित्याशङ्क्याहुः मन्त्राणां त्वित्यादि, नियमादिपूर्वकाध्ययनपोषितानां मन्त्राणामेव फलसाधकत्वं, तादृशनियमादीनां दुष्करत्वेन मन्त्रैः कार्यासिद्धिं ज्ञात्वा भगवच्छ्रवणकीर्तनादयो दुष्टनिवारकत्वेन निरूपिताः, यतो भगवच्छ्रवणकीर्तनादीनां नियमादिरहित्येपि फलसाधकत्वेन स्वतन्त्रत्वं, अतोत्र त एवोक्ताः, वेदमन्त्राणां फलसाधकत्वं तदा स्याद् यदा देशकालादिसर्वसाधनसौष्टवं भवेत्, तस्य दुर्लभत्वाद् देशादिमाधनानपेक्षाः फलं साधयितुं समर्थाः श्रवणादय एव पुरस्कृताः, वेदमन्त्राणां फलसाधकत्वे दौर्लभ्यमाहुः मर्यादायामिति, वेदमार्ग इत्यर्थः, आधिदैविकाध्यात्मिकाधिभौतिकेष्विति त्रिविधेषु माधनेष्वित्यर्थः, तत्र भौतिकं देहशोधकं स्नानादिरूपं, आध्यात्मिकं श्रद्धारूपं, आधिदैविकं वैदिकमन्त्रात्मकं रक्षोघ्नादिरूपं, एवं त्रिषु माधनेष्वधिदैविकस्य वेदमन्त्रस्य फलदातृत्वं श्रद्धाधीनं, न हि श्रद्धां विना पठिता मन्त्राः फलदा भवन्तीत्यत आध्यात्मिकस्य श्रद्धारूपमाधनसाधिदैविकमन्त्रात्मकमाधनापेक्षया बलीयस्त्वं, एवमाध्यात्मिकश्रद्धारूपसाधनस्य फलदत्वं स्नानादिशुद्ध्यधीनं, न हि स्नानादिरहितस्य श्रद्धामात्रेण फलं भवत्यत आधिभौतिकस्य स्नानादेराध्यात्मिकश्रद्धारूपमाधनाद् वलिष्ठत्वं, अतः सुष्टुकमाधिदैविकाध्यात्मिकाधि-

योजना ।
१०-६-३

भौतिकेपूत्तरोत्तरं वलीय इति, सापेक्षसामर्थ्याच्चेति आधिदैविकस्य भौतिक-
सापेक्षसामर्थ्यादित्यर्थः, देवता हि फलं प्रयच्छन्त्यो भौतिकद्वारैव प्रयच्छन्ति, यथा-
धिदैवकी गङ्गा प्रवाहरूपभौतिकसम्बन्धेनैव शुद्ध्यादिरूपं फलं ददाति, अत आधिदैविकस्य
भौतिकसापेक्षसामर्थ्यत्वं, तदधिष्ठातृदेवतेत्यादि आधिदैविकब्राह्मणाधिदैविकसुर-
भ्यादिदेवताप्रेरणेन परस्मिन् आधिभौतिकब्राह्मणे आधिभौतिक्यां गवि च फलजननसामर्थ्यं
यतो जायते, तत्प्रेरणेन भौतिका एव फलं प्रयच्छन्ति, अत आधिदैविकानामपि फलदाने
भौतिकापेक्षास्तीति भौतिकानां बलवत्त्वं, तथा च सिद्धमेतत्, भौतिकापेक्षा आधिदैविकानां,
भौतिका देशकालादयो ह्यशुद्ध्यादिदोषवशाद् दुर्बला इति देशादिपृक्शुद्धिनिरपेक्षाः श्रवण-
कीर्तनादय एव सर्वदा सर्वफलसाधका इति त एव राक्षसादिनिवारणार्थमुक्ता इतिभावः,
तदेतदाहुः भगवांस्तु सर्वगत इति, तु शब्देन वेदो न सर्वगत इत्युक्तं, वेदस्य
त्रैवर्णिकमात्रविषयत्वाद् देशादिशुद्धिसापेक्षत्वेन स्वनिर्वाहे कुण्ठितसामर्थ्यवत्त्वाच् च,
भगवांस्त्विति श्रवणकीर्तनसरणादिना सेव्यमानो भगवांस्त्वित्यर्थः, सर्वगत इति
श्रवणादेः सर्वाधिकारकत्वेन श्रवणादिविषयीभूतस्य भगवतः सर्वगतत्वं, तेन न श्रवणादेः
कुत्रापि कुण्ठितशक्तितेतिभावः ॥ ३ ॥

सा खेचरीत्यत्र वैकुण्ठादेरिति वैकुण्ठेष्वदिर्मुत्स्यो व्यापिवैकुण्ठस्तस्येत्यर्थः,

लेखः ।

१०-६-४

नन्दे विद्यमाने इति नन्दे विशुद्धसत्त्वस्थापनस्योक्तत्वाद् गवां च
धर्महेतुत्वाद् रक्षोनिवर्तकत्वं, अत एव तद्दोषनिवारणाय गोमूत्रेण
स्थापनं नन्देन च वात्सप्रेण सूक्तेनाघ्राणं वक्ष्यति, नन्दो मधुरां गतो

गावश्रवणार्थं गताः किन्तु स्थानमात्रमस्तीत्यर्थः, गवां कुलं यत्र तादृशं स्थानमिति विग्रहः ।

तां केशेत्यत्र मल्लिका वसन्ततावेव भवन्तीत्यधुना प्रावृषि तदसम्भवादाहुर्मल्लिकेति,

लेखः ।

१०-६-५

मल्लिकापदं प्रावृष्टकालीनपुष्पाणामुपलक्षकं ज्ञापकमित्यर्थः, तथा
च मल्लीसदृशी मल्लिका इवार्थं कप्रत्ययः मालत्यादिरित्यर्थः, सादृश्य-
सम्पादकं धर्मद्वयमाहुः सौन्दर्यं गन्धश्चेति, कुण्डलमण्डिता-

ननामितिपाठमभिप्रेत्य कर्णभूषणमन्यमाहुः उपरिभागस्थं चेति ॥५॥

चालग्रह इत्यस्याभासे इत्याहेति इति हेतोर्यहच्छया भगवदिच्छया दर्शनमाहे-

लेखः ।

१०-६-७

त्यर्थः, चालग्रह इति पुंस्त्वमजन्तस्य तथानुशासनात्, आनीत-
वानित्याहेति यहच्छयेतिपदकथनाद् भगवत्कर्तृकमानयनं विवृता-

युक्तं, तल्पपदस्याभासे तत इति भगवतः सकाशादित्यर्थः, ज्ञानशक्तेरिति ज्ञानशक्तेः
प्रकाशोऽलौकिकं तेज इत्यर्थः, तद् भवतीति अलौकिकं तेजो भवतीत्यर्थः ॥७॥

विवृष्येत्यस्याभासे स्वत इति, पूर्वं धर्मरूपज्ञानस्य शक्तिरलौकिकं तेज उक्तमत

एव तत्र ब्रह्मविदो दृष्टान्तार्थमुक्ताः, अत्र ज्ञानस्वरूपमुच्यते इति
 लेखः ।
 १०-६-८ विभेदः, तथा च ज्ञानरूपा या शक्तिसत्त्वाः स्वतः स्वरूपत इत्यर्थः,
 तिरोधानमाह अक्षिणीमीलनेनेतिशेषः, व्याख्याने, गुणा उद्भूता
 इति भगवन्मनसीतिशेषः, तेजसस्तिरोभावः पूर्वश्लोके दृष्टान्तेनोक्तः स्वरूपतस्तिरोभावार्थं
 भगवत्कृतो यत्नो निरूप्यते, तत्र हेतुमाहुर्जानमतिरोहितमेवेति, उत्तरार्धस्याभासमाहुरेवं
 सर्वांशेनेति, पूर्वमाभासः पूर्वार्धस्यैवेति इति शेषः, सहेतुकभगवद्ब्रह्मणं विशिष्टवाक्यार्थः ॥८॥

विवुद्ध्यतामित्यस्य विवृतौ ज्ञानशक्तेः स्वरूपमेतत् कीर्तितं न तु शोच उत्कर्षा-
 योजना ।
 १०-६-८ यदभूत् तत्र भगवतः प्रतिष्ठाजनकं सर्वपदार्थविषयकापरोक्षज्ञान-
 वच्चात्, तर्हि किमर्थं शुकनोक्तमित्याकाङ्क्षायामाहुः ज्ञानशक्तेः स्वरूपमित्यादि ।

“तां तीक्ष्णे” त्यस्याभासे इत्याहेति, इतिशङ्कातो हेतोरग्रिमं श्लोकमाहेत्यर्थः,
 व्याख्याने, प्रभा भगवत्कृतेति तदुपास्यमायारूपेण भगवता
 लेखः ।
 १०-६-९ कृतेत्यर्थः, सहजो भाव इति लौकिकः पुत्रत्वभाव इत्यर्थः,
 अत्र तु भगवत्सम्प्रादितोऽलौकिक एव भावः, स च भगवदिच्छानु-
 रूप एव भवतीति भगवदिच्छया धर्पितत्वे तथा स्थितिरिति भावः ॥९॥

तस्मै स्तनमित्यत्र सम्भृतसर्वधर्मायेति सम्भृता बहिरप्रकटिताः सर्वे धर्मा
 लेखः ।
 १०-६-१० येनेति त्रिपदत्वान् नानिच्, न वाधक इति स्तनपाने प्रवृत्तौ न
 वाधक इत्यर्थः, ततः सर्वैव सामग्रीति आधिदैविकीतिशेषः ।
 रोपसमन्वित इत्यस्य विवृतौ सर्वात्मकत्वान् नासङ्गत्वक्षतिरिति नन्व ‘सङ्गो
 ह्ययं पुरुष’ इति श्रुतेः कथं भगवतः समन्वय इत्याशङ्क्याहुः सर्वा-
 योजना ।
 १०-६-१० त्मकत्वादित्यादि, ‘पुरुष एवेदं सर्वमिति श्रुतेः सर्वस्य भगव-
 दभेदात् स्वरूप एव स्वसमन्वय इति नासङ्गत्ववाध इत्यर्थः ॥१०॥

तत्सङ्गे आधिदैविकीति लीलोपयोगिदेहेन्द्रियादिविशिष्टा भगवति प्रविष्टा मुक्ता,
 लेखः ।
 १०-६-११ यदा पुनः कृष्णावतारो भविष्यति तदा सा पूतनापि पुनस्तथैवा-
 विर्भविष्यति ‘सम्पद्याविर्भावः स्वेनशब्दा’दितितत्त्वसन्न्यायादिति-
 भावः, आध्यात्मिक्रया इति लौकिकेन्द्रियप्राणान्तःकरणरूपाया
 इत्यर्थः, लौकिकदेहरूपा आधिभौतिकी तस्याः पातोऽग्रे वक्ष्यते, इहायमभिसन्धिः, लीला-
 पदार्थास्तदुपयोगिदेहेन्द्रियादिविशिष्टा नित्या भगवति तिष्ठन्ति, यदा भगवानवतरति तदा
 तेष्ववतरन्ति, स्वकार्यान्ते पुनर्भगवत्येव प्रविशन्तीति, येषां मुक्तिर्नोक्ता ते प्रकृतौ तिष्ठन्ति ।

सा मुञ्च मुञ्चेत्यत्र गतेपि प्राणे इति आधिदैविके इतिशेषः, प्राणस्य वागादिषु सामर्थ्य-
जनकत्वं बृहदारण्यके छान्दोग्ये कौपीतक्यां च प्राणविद्यायां व्युत्पादितं, तत्राधिदैविक एव
प्राणो ज्ञेयः, 'द्वया ह प्राजापत्या' इतिप्रसङ्गे तस्यैवापहतपाप्मत्वस्य वेधाद्यर्थभेदादितितातीपा-
धिकरणे निर्णयित्वेन तदभावे एव शरीरस्य पापिष्टत्वसम्भवात्, वायुरूपभौतिकप्राणविद्यया
"यद्यप्येनच्छुष्काय स्थाणवे श्रूयाञ् जायेरन्नेवास्मिञ् छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानी"ति छान्दो-
ग्योक्तफलासम्भवाच्च, तथा चाधिदैविकप्राणस्य भगवति प्रविष्टत्वाद् भाषणादिकं कथं
सम्भवतीत्याशङ्क्यैतदुक्तं, निष्पीड्यमानेत्यत्र, सप्तम्यन्तः प्रथमान्तश्चेतिपाठद्वयमभिप्रेत्य
व्याख्यानद्वयमुक्तं, चरणयोर्भुजयोश्च विवर्तनं विवृण्वन्ति इतस्ततः क्षिपन्तीति, आकर्ष-
णात्मकेति भगवता तत्प्राण आकृष्टः, तत् भगवत्कृतमाकर्षणमात्मा स्वरूपभूता शक्ति-
र्यस्य क्रियाया वायुशक्तित्वादितिभावः, तादृशे वायावन्तः प्रविष्टे सति एवं कृतवान्,
आध्यात्मिको गुण इति शेषः, राजसकथने चरणां भुजां चेतितद्वयमुक्तं तत्तात्पर्यमाहुः,
रजो मध्यस्थं भवत्यत उभयत्र साच्चिके तामसे च सङ्गतं भवतीतिहेतोर्द्वयमुक्त-
मित्यर्थः, आध्यात्मिकपूतनाया मरणमुक्तमित्यग्रे वक्ष्यते, अतो मरणमेतच्छ्लोके वाक्यार्थस्तं
व्युत्पादयन्ति निर्गमनेति, मृद् प्राणत्यागे इतिपाठान् मरणं प्राणत्यागः, अत्र रुरोदेति-
पदेन निर्गच्छतः प्राणस्य घोष उच्यते, तथा च कार्यपुरःसरं मरणं प्राणत्याग एवोक्तः
इतिभावः, तेनेति यदा तथा स्वस्मिन् प्राण आकृष्टस्तदा भगवता स्वस्मिन्नाकृष्ट इति
तेन महाघोषकथनेन ज्ञापितं, अन्यथा तादृशघोषो न स्यादितिभावः ॥११॥

तत्सङ्गे आधिदैविकी पूतनापीति 'मायेत्यसुरा' इति श्रुतेरसुरोपासनेन मायारूपेण

योजना ।

१०-६-११

भगवता विनिर्मिता श्रीलक्ष्मीभ्रमोत्पादिकाधिदैविकीत्युच्यते, सा
भगवदुत्पन्नत्वाद् भगवति तिरोहितेत्यर्थः, तथा स्वस्मिन्नानीता
ये बालकानां जीवा इत्यारम्य "वयस्यै"रितिपदेन वक्ष्यन्त

इति, अत्रेदं ज्ञेयं, ये श्रीरामावतारे दण्डकारण्यवासिनः ऋषयस्तेषां भगवत्स्वरूपयौवनसौन्दर्य-
वशात् स्त्रीरूपेण रिरंसाभूदतो गौडदेशे कुमारिकारूपेणाजनिपत, तेषां ये पुम्भावास्ते बाल-
करूपेण गोकुले उत्पन्नास्ते पूतनया मक्षिताः पूतनाजीवमर्मस्थाने स्थापितास्ते पूतना-
सुपथःपाने भगवता स्वस्मिन्नानीतास्तेषां पुम्भावरूपाणां योन्तरङ्गलीलासम्बन्धे प्रति-
बन्धकीभूतो दोषः पुंस्त्वारूपः स तु पूतनासम्बन्धेन नाशितः मर्द्दघशोधितविषौषधसम्बन्धे
महारोग इव, यत्र पुम्भावे स्रतन्त्रताप्रागल्भ्यादिरूपो गुणः स रमणीयविकत्वाद् रक्षितः,
एवं शुद्धान् तान् पुम्भावरूपान् जीवान् लौकिकविग्रहान् विधाय भक्तिरूपचरणालोडित-
मृद्भक्षणेन व्रजवरवभूमदनस्थचौर्यगृहीतदधिदुग्धादिरूपस्वोच्छिष्टमहाप्रमादभक्षणेन तादृश-
लीलाधिकारं सम्पाद्य वसुदानममये कुमारिकामु तत्तत्पुम्भावरूपान् तामु तामु, योजयि-

प्यति भगवान्, ततश्च गुप्तलीलौपयिकप्रागल्भ्यस्वातन्त्र्यादिगुणरूपपुम्भावयुक्ताः कुमारीका रासोत्सवे भगवता मह पुम्भावेनापि रस्यन्त इति श्रीकृष्णहार्दविदां श्रीमदाचार्य-
श्रीनिद्वलेश्वराणां निगूढ आशयो भाग्यवद्भिर्विध्यः, ननु पुम्भावस्य मनोधर्मत्वात् कथं
वालकत्वं कथं वा विग्रहप्राप्तिरिति चेत्, श्रुणु, तृतीयस्कन्धे “क्रोधं दुर्विपहं जातं नियन्तु-
मुपचक्रमे धिया निगूढमाणोपि भ्रुवोर्मध्यात् प्रजापतेः सद्योजायत तन्मन्युः कुमारो नील-
लोहित” इत्यनेन मनोधर्मस्य क्रोधस्य कुमाररूपतोक्ता, एवमत्रापि ज्ञेयं, किञ्च “येऽहीयन्ता-
ऽमुतः केशा अहयस्तेऽङ्गजङ्गिर” इत्यनेन कमलासनकेशानामहिरूपजीवत्वं विग्रहवत्त्वं चोक्त-
मेवमिहापि, “वेदा यथा मूर्तिधरास्त्रिष्टुम्” इत्यत्र शब्दरूपाणां वेदानां विग्रहवत्त्वं वर्णितं
तद्गदिहापि, न च कमलासनस्य देवोत्तमत्वान् तद्धर्मस्य क्रोधस्य भवतु कुमारत्वमिह तु
दण्डकारण्यवासिनामृषीणां पुम्भावस्य कथं वालकरूपेणावतरणं सम्भवति तेषामृषीणां लौकि-
कत्वादितिवाच्यं, “गोप्यो गाव ऋचस्तस्य यष्टिका कमलामन” इति कृष्णोपनिषद्भ्यस्तामां
गौडदेशोद्भवानां कुमारिकाणां वेदरूपत्वेनात्यलौकिकत्वात्, यत्र भगवत्सेवकस्य कमलासन-
मनोधर्मस्य क्रोधस्य कुमाररूपत्वं तत्र भगवद्भोग्यानां कुमारीणां मनोधर्मस्य पुम्भावस्य
विग्रहवत्त्वे किमाश्चर्यमितिदिक्, अत एव नवमस्कन्धे अम्बरीषप्रमङ्गे दुर्वामसा क्षिप्रया
जटाया अपि विग्रहवत्त्वमलौकिकत्वात्, ‘तामापतन्तीं ज्वलतीमसिहस्तां पदा भुव’मिति-
वाक्यान्, अतो दलौकिकप्रमेये ह्यलौकिकी रीतिरेव श्रुतिपुराणेषु मर्वत्र दृश्यत इति न
युक्तिविरोधो दोषसम्पादक इति ज्ञेयं, न च कमलासनमनोधर्मक्रोधस्य कुमारत्वनिरूपणं तु
तस्य क्रोधस्याधिदैवित्वात् युक्तमिह तु कथं विग्रहवत्त्वमितिवाच्यं, एतत्पुम्भावस्याप्याधि-
दैविकत्वात्, निःस्विन्नगात्रा क्षिपती क्रोद हेत्यस्य व्याख्याने, तेनाकृष्ट एव प्राण
इति तेन पूतनाकृतरोदनेन इति जापितमित्यन्वयः, किं जापितं, तदाहुः आकृष्ट एव
प्राणो भगवताकृष्ट इति, तथा खदेहे प्राणस्यापनार्थं बहुधा स्वप्राणाकर्षणं कृतं बहुधा
स्वदलेन यत्नः कृतस्तथापि भगवता तत्प्राणाकर्षणे कृते पूतनाकृतयत्नवैयर्थ्यं जातमित्ति-
रोदनेन जापितमितिभावः ॥ ११ ॥

निशाचरीत्यस्याभासे पूतनाया इति आधिभौतिक्या इतिशेषः, सर्वजनीनं मरणं

लेखः ।

१०-६-१३

भूमौ पात इत्यर्थः, उपसंहारे तथोक्तत्वात्, व्याख्याने, साङ्गे इति
नेत्रचरणभुजमहिते इत्यर्थः, अयं मर्षोपि पूर्वानुवादो मूले आस्थिते-
त्यन्तेनोक्तः, एतद्वास्त्यर्थस्तु पात उक्तः, मुखव्यादानादिक-

मिति प्राणोत्क्रमस्तु स्तनद्वारैव जात इतिभाषः, सत्त्वपरित्यागेनेति मत्त्वे मति परित्यागः
प्राणानामितिशेषः. मन्त्रान्ध्यायां प्राणपरित्यागे मुक्तिर्मवति, “ऊर्ध्वं गच्छन्ति मन्त्रस्था”

इतिवाक्यात्, प्रसारणमवयवानां यथास्थानां स्थितिः सत्त्वावस्था, “यदा चित्तं प्रसीदेत् इन्द्रियाणां च निर्धृतिः देहेऽभयं मनोऽसङ्गं तत् सत्त्वं विद्धि मत्पद”मितिवाक्यात् ॥१३॥

अविद्या पूतना नष्टेतिकारिका, तत्र पूतनाया अविद्यात्वं कृष्णोपनिपत्सूक्तं, तथा च श्रुतिः “लोभक्रोधादयो दैत्या” इति कृष्णावतारे ये दैत्या हतास्ते सर्वे लोभादिष्वन्यतरूपा इत्यर्थः, दैत्यपदेन पूतनापि ग्राह्या, दैत्योत्पन्नत्वात्, अत एव चक्रभगिनीत्वं, तत्र यस्मिन् दैत्ये यस्य दोषस्य सादृश्यमायाति स तद्दोषात्मक इतिनिर्णयः, तत्र पूतनाया अविद्यासादृश्यादविद्यारूपतोक्ता, अविद्यासादृश्यं श्रीमत्प्रभुचरणैष्टिष्ण्यां विवृतं, अतो ह्यविद्यारूपोक्तिः सूपपन्नैव, पतमानोऽपि तद्देह इत्यस्य विवृतौ, अलौकिकात्मनेपदप्रयोगेणेति पत्सु गतौ इति धातोः परस्मैपदित्वात् पतमान इति प्रयोगो लोके न भवति, शानचः आत्मनेपदत्वात्, अतोऽयमलौकिकः प्रयोग इति तेन आत्मगामि फलमपेक्षितं, तदाहुः तद्देहदाह एव तानि काष्ठान्युपयोक्ष्यन्त इति ज्ञाप्यत इति ॥ १४ ॥

निशाचरीत्यमित्यत्र साधारणस्थितिरिति का० २१३। तादृगुत्सवेन “तत आरभ्य कारिकार्थः। नन्दस्ये”ति वाक्येन श्रीगोकुलस्योत्कर्षोक्त्या तत्रैव “सन्त्युत्पाताश्च १०-६-१४ गोकुल” इत्युत्पातोक्त्या च गोकुलस्य लोकसाधारणी स्थितिवारिता, अविद्येति गोकुलस्थानामविद्यारूपा पूतना नष्टा, गन्धमात्रेति “कठधूमस सौरभ्य”मितिवक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः, तेन भक्तेष्वपि सेवोपयोगिसंसारः स्थप्रित इतिभावः, अतः परमिति का० २२३। अतः परं पूतना नाशोत्तरं सेति निरोधरूपेत्यर्थः ॥२२३॥

वालं चेत्यस्याभासे सकार्यमिति रूपस्य कार्यं त्रासस्तत्सहितमित्यर्थः, उत्कृष्टमिति भयरहितमित्यर्थः, व्याख्याने, चकारादित्यस्य पूतनां चेत्यनेनान्वयः, संवीक्ष्य तत्रसुरिति पूर्वेण सम्बन्धोऽग्रे व्युत्पाद्यस्तत्र संवीक्ष्येति गौणक्रिया ददृशुरित्यनेनात्र विवृतेतिज्ञेयं, तुशब्दार्थकत्वपक्षे चशब्दकथनस्य प्रयोजनमाहुः स्वसमानेति, स्वस्य समानो धर्मत्वात्, भगवति तद्द्व्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः, दृष्ट्वेत्येव वेति तत्रसुरितिपर्यन्तं नान्वयः किन्तु संवीक्ष्येत्यनेनान्वयः, तथा च संवीक्ष्य तूर्णं समभ्येत्य जगृहुरित्यग्निमेणान्वयः, तत्र हेतुमाहुस्त्रासस्येति, दृश्यमानविषयकत्वासो न सम्भवतीति, यथा तत्कलेवरदर्शने स्वविषयकत्वात्सास्तथा भगवद्दर्शनेपि भगवद्भिन्नविषयकः स्यात् न तु भगवद्विषयक इत्यर्थः, विवक्षितस्तु तत्रैव स्वविषयकोऽत्र तु भगवद्विषयक इत्याहुः कलेवरेति ॥१८॥

वालं च तस्येत्यस्य विवृतौ पूर्वेणैव सम्बन्ध इति वालं च संवीक्ष्य तत्र

योजना । रिति पूर्वेण सम्यन्ध इत्यर्थः, दृष्ट्वेव वेति दृष्टेति संवीक्ष्ये-

१०-६-१७-१८ त्यस्य पर्याय उक्तो न तु दृष्टेतिपदं मूलेस्ति न वाध्याहार्यं किन्तु

संवीक्ष्येतिपूर्वं पदमस्ति तेनैवान्वयः, अस्मिन् पक्षे तत्रसुरितिपदपर्यन्तं नान्वयः किन्तु बालं

च तस्या उरसि संवीक्ष्य गोप्यो जगद्गुरित्युत्तरक्रिययान्वयः ॥ १७-१८ ॥

यशोदारोहिणीभ्यां ता इत्यत्र पूर्ववाक्यस्य गोप्य इतिपदस्य तच्छब्दं विनापि

लेखः । सान्निध्यादेवानुवृत्तिमम्भवात् पूर्वपरामर्शार्थकत्वे ता इतिपदमप्रयो-

१०-६-१९ जनकं सादतः प्रसिद्ध्यर्थकत्वमित्यभिप्रेत्य तां प्रसिद्धिं विवृण्वन्ति

यशोदारोहिण्योरिति, एतयोरप्राधान्ये हेतुमाहुः स्त्रीप्रकृतिकत्वादिति, गोपसम्बन्धेन

प्रसिद्धिवोधकं गोपीपदं विहाय प्रसिद्ध्यन्तरबोधकतच्छब्दकथने हेतुमाहुर्गोपीनामिति,

अत्र कर्मणि गोप्यो द्विविधाः, कुमारिकाः श्रुतिरूपाश्च, तत्र कुमारिकाणामप्रिकुमारत्वेन

ऋषित्वान् न गोपसम्बन्धः, श्रुतिरूपाणामपि तथेत्याहुः गोपानामिति, एतेषां तत्तद-

भिमानयुक्तदेवत्वमेव न तु वस्तुतः सम्यन्धः, अत एव "कैमाः स्त्रिय" इत्यस्य द्वितीय-

व्याख्याने पुत्रोत्पत्त्यादिकं तु सर्वभवनसमर्थादलौकिकप्रकाराद् भगवत एवेत्यादि वक्ष्यते,

तत्रापीति श्रुतिरूपास्वपि काश्चिदनन्यपूर्वास्तासां त्नाभिमानिकोपि सम्बन्धो नास्ति, अतः

सर्वास्वपि वस्तुतो गोपसम्बन्धाभावान् मात्रिकरक्षाकर्मणि च यथार्थप्रसिद्धेरेव वक्तव्यत्वाद्

रक्षोपायभूतमन्त्रत्वेन श्रुतिरूपाणां तद्रूपत्वेनाप्रिकुमारणां प्रसिद्धिं वक्तुं ता इतिपदमुक्तवा-

नित्यर्थः, गोपीनां मध्ये कासुचिदप्रिकुमारत्वेनपित्वादन्वासु च गोपानां तत्तदभिमानिदेव-

त्वादित्यन्वयः, उपायेति उपायमन्त्रत्वेन द्रष्टृत्वेन चेत्यर्थः, अत्र टिप्पण्यां ननु पूर्व-

मात्मभूषणकर्त्रीभिः प्रियतमे गोमूत्रसम्बन्धः कथं कारित इत्युक्तत्वाच्छ्रुतिरूपा अपि

सन्तीतिज्ञेयं, श्रुतिरूपाणां मध्ये मन्त्रभागे येषां येषां मन्त्राणां ये ये देवास्ते ते तामां तामामत्र

पतयः, तत्र तत्तन्मन्त्रेषु तेषां तेषामभिमान एव, वस्तुतस्त्वखिलमन्त्राधिपतिर्भगवानेव,

ब्राह्मणभागे देवाभावात् तद्रूपा अत्र केवलभगवदुपायका उक्ता इति ज्ञेयं, मात्रोः स्त्रीप्रकृति-

कत्वेपि मातृत्वाद् रक्षाकर्मण्यप्राधान्यं नोचितमित्याशयेन पक्षान्तरमाहुर्यशोदेति इति

वा सम्यन्ध इति, अपरयोर्निवर्तके इति आध्यात्मिकाधिदैविरुदैत्यसम्बन्धयोरित्यर्थः ।

यशोदारोहिणीभ्यां ता इत्यस्य विवृतौ गोपीनामप्रिकुमारत्वेनेति गोपीनां मध्ये

योजना ।

१०-६-१९

कासाश्चिदप्रिकुमारत्वेनेत्यर्थः, गोपानां तत्तदभिमानिदेवता-

त्वादिति श्रुतिरूपगोपिकानां ये पतित्वेन प्रसिद्धास्ते तु न पतयः

किन्तु श्रुतिमन्त्ररूपा एता गोप्यस्तन्मन्त्राभिमानिदेवरूपा एते गोपाः, पतित्स्तु भगवानेव,

अत एव टिप्पण्यां 'मन्यमानाः स्वपार्थम्या' नितिगम्यान् स्वपार्थम्याभिमानमात्रं यथा

शासोत्सवममे गोपानां तथा सर्वदैवभोगायभिमानमात्रं न तु वस्तुतो गोपानां स्वपत्नीषु

भोगस्तांसां भगवदेकभोग्यत्वादितिसिद्धान्तितं सप्तदशाध्यायप्रसङ्गे, तर्हि पुत्राद्युत्पत्तिः कथमिति चेत्, भगवत एवालौकिकप्रकारेणेतिवोध्द्यं, तर्हि किमर्थं पतित्वेन स्वीकार इति चेत्, परकीयतारसपोपार्थमिति ज्ञेयं, तत्रापि केवलभगवदुपासकानामिति अनन्य-पूर्वाणामत्रिकुमाराणामित्यर्थः, केचित् तु श्रुतिरूपास्वपि काश्चिदनन्यपूर्वाः सन्ति ताः केवल-भगवदुपासका इत्याहुः, तथा च सिद्धमेतत्, अनन्यपूर्वाणामृषिरूपाणां गोपसम्बन्ध-राहित्यं स्फुटमेव, श्रुतिरूपाणामन्यपूर्वात्वेप्यभिमानमात्रमिति न गोपसम्बन्धः, श्रुति-रूपास्वपि कासाश्चिदनन्यपूर्वात्वे सुतरां गोपसम्बन्धाभावः, एवं सर्वत्र गोपसम्बन्धाभाव-सूचनार्थं “यशोदारोहिणीभ्यां ता” इतिश्लोके तच्छब्द उक्तः, अन्यथा न वदेत्, “गोप्य-स्तूर्ण” मिति पूर्वपठितेन गोपीपदेनाकाङ्क्षापूर्तः ॥ १९ ॥

गोप्यः संस्पृष्टेत्यत्र न्यस्येतिपदं विवृण्वन्ति ततो वीजमन्त्रानेकादशेति, अग्रिम-लेखः। श्लोकोक्तान् नमोन्तान् स्वाङ्गेषु स्थापितवत्य इतिशेषः, आत्मनीति एव-१०-६-२१ मितिशेषः, अङ्गेषु वक्ष्यमाणेष्विति एतत्पक्षे तेपामेकादशत्वाद् वीजमन्त्र-नेकादशेत्युक्त एव प्रकारः, उक्तेष्वितिपक्षे पूर्वश्लोकोक्ताङ्गानां द्वादशत्वात् तत्रोक्तैरेव केशवादिद्वादशनामभिरित्यर्थः, पूर्वश्लोके भगवदङ्गेषु न्यास उक्तः, अत्र स्वाङ्गेष्विति विभेदः। गोप्यः संस्पृष्टसलिला इत्यस्य विवृतौ पूर्व कर्तृकर्मणोरसंस्कार इति गोपुच्छभ्रामणा-योजना। दिभिरित्यनेन पूर्व मौनिकी रक्षोक्ता, तत्र रक्षाकर्त्रीणां रक्षाकर्म-

१०-६-२१ रूपस्य भगवतोप्यसंस्कार इत्यर्थः, कर्मण एव मध्यम इति मध्यमे रक्षणे गोमूत्रेण स्नापयित्वेत्यनेन रक्षाकर्मणो हरेः संस्कार इत्यर्थः, कर्तुरपि तृतीय इति अपिशब्दात् कर्मरूपस्य भगवतः संस्कारः, एवं तृतीये रक्षणे गोप्यः संस्पृष्ट-सलिला इत्युक्ते कर्तृकर्मणोर्गोपीभगवतोरुभयोरपि संस्कार इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अव्यादज इत्यस्माभासे भङ्गन्तरेणेति तच्च दैवतं तत्र तत्र तिष्ठत्वितिवक्तव्यं तथाप्र-लेखः। नोक्तमित्यर्थः, भङ्गन्तरस्यैव विवरणं देवतेति, वदन्नाहेति शुक्-

१०-६-२२ स्तकृतां रक्षां वदन्नाह अग्रिमवाक्यानीतिशेषः, एतेनावन्तरप्रकरणार्थ उक्तः, एतद्वाक्यार्थस्तु एतच्छ्लोकोपसंहारे एवं पादादीत्यनेन सूचयिष्यते, अव्यादज इत्यत्र अणिमानित्यस्य दुर्ज्ञेयत्वार्थकत्वेऽणिष्ट इतिस्यादित्याशङ्क्याहुर्नामान्यविकृता-नीति, अतो नातीवाग्रहः कर्तव्यः इति भावः, अनेनेति चरणरक्षाप्रार्थनायां प्रमेयबल-कथनेनेत्यर्थः, जान्योरपि चरणत्वमभिप्रेत्येदमुक्तं ‘विक्रमो भूर्धुवः स्यश्च क्षेमस्य शरणस्ये’ति द्वितीयस्कन्धवाक्याच् चरणस्य भक्तिरूपत्वमक्षरात्मकत्वाज्ज्ञानरूपत्वं, प्रजनना-त्मक इति प्रजननमात्मनि स्वरूपं यस्येत्यर्थः, ‘अग्रिहोत्रं जुहोति, यदेवं किञ्च यजमानस्य स्वं तस्यैव तद्रेतः सिञ्चति प्रजनने’ इतिभुतिसम्पत्तिसूचनाय हिशब्दः, वेदानामिति

वेदप्रतिपाद्यस्य यज्ञाधिदैविकस्य च्युतिराहित्यकथनादुभयोर्नित्यतोक्तेत्यर्थः, उक्त इति रक्षकत्वेनेतिशेषः ॥२२॥

अव्यादजोद्धिमणिमांस्तवेत्यस्य विवृतौ सः अक्षरात्माजः भगवतः अर्द्धिं अव्या- योजना । दित्यादि इह भगवदङ्घ्रिरक्षणमक्षरात्मकेन भगवता कर्तव्यमित्यत्रा-

१०-६-२२ द्विरयमाध्यात्मिकः स त्वाधिदैविक इत्यादिनोपपत्तिरुच्यते,

व्यासचरणानामभिप्रेतैव, यतो 'जले रक्षतु वाराहः स्थले रक्षतु वामनः अटव्यां नारसिंहश्च सर्वतः पातु केशव' इत्यादिभिरुपपत्तिपूर्वकमेव रक्षाया उक्तत्वाज् जले वाराहरूपस्य प्रवेशसाम- ध्यात्, अत एवारण्ये नृमिहस्य रक्षकत्वमुक्तं, अतो ज्ञायते तत्तन्नाममित्तत्द्रक्षा निरूप्यते, सोपपत्तिपूर्विकैवेति, अतः श्रीमदाचार्यैः सर्वत्रोपपत्तयो निरूपिताः, अनेन भक्तिमार्गो ज्ञानमार्गश्चेति अनेन अक्षरस्य भक्तिमार्गरूपाधिदैविकचरणारविन्दरूपत्वकथनेनेत्यर्थः, अक्षरस्य हि रूपद्वयेन स्थलद्वयरक्षोक्ता, तत्र अजत्वरूपेण चरणरक्षोक्ता, तेन भक्तिमार्गो उक्तः, चरणस्य भक्तिरूपत्वात्, अणिमल्पदेन दुर्ज्ञेयत्वकथनात् ज्ञानमार्गो उक्तः, ज्ञानमार्गो प्रमेयस्य दुर्ज्ञेयत्वकथनात् "कधिद् धीरः प्रत्यगात्मानमैक्ष" दित्यादिषु दुर्ज्ञेयत्वोक्तेः, स हि प्रजननात्मक इति यज्ञस्य प्रजननात्मकत्वं "यज्ञाद् भवति पर्जन्य" इति गीतावाक्येनाद्यु- त्पादकस्य पर्जन्यस्यापि यत् उत्पादको यज्ञ उक्तोतो ज्ञेयं, उरूपि प्रजननात्मकः "यदा हि नम्र उरुर्भवती"ति श्रुतौ उरोः प्रजनने प्रयोजकत्वान्, अच्युतः कटिनटमव्यादित्युक्तं तत्रोपपत्तिमाहुः अच्युतो यज्ञस्यैवाधिदैविकं रूपं इति, यतो यज्ञरूपता अच्युतस्यातः पृथ्वीरूपायाः कटेः रक्षा युक्तैव, पृथिव्याः कर्मक्षेत्रत्वेनोपजीव्यत्वात् उपजीव्यरक्षा युक्तैव । चक्रधयत्र इत्यत्र अविद्याच्छेदक इति न जना अविद्या यस्मादिति व्युत्पत्तेरितिभावः,

लेखः ।

शब्दो हि स इति चतुर्थस्कन्धे ध्रुवस्य शहस्पशेन वाक्सजीवन-

१०-६-२३-३० तात्पर्यकथने निघन्धे 'अपां तच्चे स्वतृप्त्यर्थमासन्यो वर्तते हरे' रित्युक्तं तत्सम्मतिस्वचनाय हिशब्दः, सोपीति गृहीतशहोपीत्यर्थः ॥ २३ ॥ इन्द्रियाणीत्यस्याभासे आध्यात्मिकांशेति इन्द्रियप्राणान्नःकरणसङ्घात आध्यात्मिकः तदंशभूताः प्रत्येकमेते इत्यर्थः, प्राणादीनामिति अत्र प्राणपदेनेन्द्रियाणि तदादीनामित्यर्थः, इन्द्रियाणां प्राण- पदवाच्यत्वं "तथा प्राण" इतिष्वत्रे श्रुतौ बहुशो व्युत्पादितं, व्याख्यानं, चित्तरक्षकश्चेति 'यदाहुर्वासुदेवारुवं चिच्चं तन् महदात्मक'मित्यस्य सम्मतिः स्वचिता ॥२४॥ पृश्निगर्भस्तु' इत्यत्र स चास्मादिति स चतुर्भूतायुक्तः मङ्कपंणश्चकारात् पूर्वश्लोकोक्तो हलधरयास्माद् पलदेयात् परः वासुदेवाविष्टमङ्कपंणाविष्टोपरूपो बल इति प्रथमाध्याये निरूपितमतस्त- स्मात् परस्तत्राविश्य स्थित उत्कृष्टस्तन्नियामक इत्यर्थः, तं परिचाययन्ति चतुर्भूतायुक्त इति अन्तःकरणचतुष्टयमध्येऽहङ्कारदेवतात्वेनोक्त इत्यर्थः, 'हलकञ्जुदि कृतसुभगासुन्दरभुज'

इतिपञ्चमस्कन्धोक्तो हलधरो ज्ञेयः, एतयोर्वस्तुत एकेयमेवेति भिन्नतया कथनारुच्या आत्मपदस्य परपदस्य चार्थान्तरमप्याहुः आत्मानं जीवरूपं चेति, समुच्चयोयं न तु विकल्प इति चकारः, प्रयोजकत्वादिति प्रयोजनं फलं शयने तत्सम्पादिका लक्ष्मीरित्यर्थः ॥२५॥ ब्रजन्तमित्यत्र क्रियावस्थायामाहेति रक्षणमितिशेषः, अत्र यज्ञभुङ्क्तरक्षा-प्रार्थनात् तस्य च क्रियाप्रधानत्वादुपलक्षणविधया क्रियामात्रावस्थायां रक्षा प्रार्थितेति भावः, तथा च विशेषतश्चतुष्टयमुक्त्वा क्रियासामान्यावस्थायां यज्ञभुङ्क्तरक्षणं तत्प्रार्थितं शुक आहेत्यर्थः ॥२६॥ इति प्रणयवद्भाभिरित्यत्र निरोधरूपं चेति शक्तिभिः सहा-नुशयनरूपमित्यर्थः ॥ ३० ॥

(तावदित्यस्वाभासे ज्ञापनार्थमित्यस्यानन्तरं भगवता कृतमितिशेषः, चरित्रमित्यस्या-लेखः । नन्तरं वक्तुमितिशेषः, तथा चेदं कृत्वा इति स्थापयित्वा इति ज्ञापनार्थं १०-६-३१ भगवता कृतमग्रिमं चरित्रं वक्तुं शुक आरभत इत्यन्वयः।) अज्ञानशेषं चेति 'गन्धमात्रावशेषिते'त्युक्तत्वादिभिर्मन्त्रणादिना सम्यग्जातमभिमानशेषं इत्येवं प्रकारेण स्थापयित्वेत्यर्थः, तावदित्यत्र रूपेति सौरभ्यज्ञानं विना मुक्तिज्ञानं न भवति, सौरभ्यं च भयाद् ग्रहीतुं न शक्यते, तत् तस्माद्धेतोर्दाहे सति देहदर्शनकृतभयाभावात् सौरभ्यं स्पष्टं भविष्यतीत्यर्थः, पूर्वोक्तेति 'यशोदारोहिणीभ्यां ता' इत्यत्रोक्तानां मध्ये अन्यपूर्वाणामित्यर्थः, गमने "गोपान् गोकुलरक्षाया"मित्यत्र नन्दस्यैव प्राधान्यमुक्तमत्रा-गमने "नन्दादयो गोपा" इत्यनेन सर्वेषां प्राधान्यमुच्यते, तत्र हेतुमाहुः गोपिकेति, अत्र रक्षायां यशोदाया अपि गौणत्वमुक्त्वा गोपिकानामेव प्राधान्यमुक्तमतस्तत्सम्बन्धात् तत्पतीनामपि प्राधान्यमित्यर्थः, तत्रैवेति मयुरास्थिते वसुदेवनन्दयोस्तथा संवादसम्पादके भगवति भावनया स्थित्वेत्यर्थः, एतत्संवादस्य भगवच्चरित्रत्वं तत्रैव विवरणे स्फुटम् ॥३१॥ नूनमित्यस्वाभासे बालक्रीडायामिति गोपानामासक्तिः प्रमेयप्रकरणे मध्यलीलायां वक्त-

लेखः । व्येति भावः, तदर्थमिति गोपानामासक्तिसिद्ध्यर्थं, आध्यात्मिकाऽविद्या-१०-६-३२-४४ निवर्तनरूपस्यापारान्तरं प्रमेयप्रकरणे वक्तव्यमित्यर्थः, प्रमाण-परतामाहेति तात्पर्यं इति शेषः, नूनमित्यत्र तदुदित इति कंसमन्त्रणानन्तरं जात उत्पातः कंसमन्त्रणोदित एवेत्यर्थः ॥३२॥ कलेवरमित्यत्र गन्धादीति मृतदेहस्य ज्वालनं दौर्गन्ध्यं स्यात्, तदुच्यतेत्यर्थमित्यर्थः, तेषां बुद्धिमनुसृत्यैवमुक्तम् ॥३३॥ दह्यमानस्येत्यत्र सोज्ज्वला इति उज्ज्वलवर्णसहिता इत्यर्थः, सर्वजनीनार्थमिति सर्वजनप्रसिद्धगन्धार्थ-मित्यर्थः ॥ ३४ ॥ य एतदित्यत्र आर्भकमिति पदच्छेदमभिप्रेत्याहुः बाल्यसम्ब-न्धीति, भावप्रधानादर्भकशब्दाच्छपिकोऽण्, गतिं रतिमितिपाठद्वयमित्याभिप्रेत्य व्याख्यानं द्विषोक्तम् ॥ ४४ ॥ इति षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

सप्तमेऽध्याये कारिकासु उत्क्षेपणमिति उत्क्षेपणं शकटस्यावक्षेपस्तृणावर्तस्य प्रसारणं
लेखः । जृम्भालीलायां मुखस्येत्यर्थः, सुप्तमिति विशेषतः पदार्थग्रहणाक्षरं

१०-७-०

मूढं यशोदायाश्चित्तमौत्थानिकोत्सवप्रेरणेनोह्लास्य ततो लौकिकान्

धर्मान् समागतगोपपूजनादीन् यशोदान्तस्याजयित्वा प्रपञ्चविस्मृतिं कारयित्वा ततो-
ग्रिमप्रकरणे स्वासक्तिसिद्धये तथा कृतवानिति प्रकरणद्वयार्थः, स्वासक्त्यैवेति चरित्र-
पक्षार्थस्तु टिप्पण्यामुक्त एव, दुःखपक्षेऽपि स्वासक्त्यैव सर्वगं दुःखं भवेत्, आसक्त्यभावे
दुःखं न स्यादिति भावः, निःप्रपञ्च इति निर्गतः प्रपञ्चो यस्मात् तादृशो भावोत्र प्रमाण-
प्रकरणे इत्यर्थः, आनुपङ्गिकमिति प्रपञ्चाभावसम्पादनमितिशेषः, तत्राद्ये इति आद्ये
शकटप्रकरणे केवलं यशोदायाः, आनुपङ्गिकत्वेनाप्यन्येषां नेत्यर्थः ।

योजना । सप्तमाध्याये कारिकासु उत्क्षेपणमवक्षेपः प्रसारणमिति उत्क्षेपः

१०-७-०

शकटस्यावक्षेपस्तृणावर्तस्य प्रसारणं जृम्भालीलायां मुखस्येति ज्ञेयम् ॥

सप्तमाध्याये सङ्गतिं वक्तुं पूर्वाध्यायार्थमनुवदन्ति पूतनेति का० २३३ । भगवत्त्वाय
कारिकार्थः । भगवत्त्वबोधनाय, तत इति का० २४३ । आदिपदेन तृणावर्तवधो

१०-७-०

जृम्भालीला चेति, उत्क्षेपणमिति का० २६३ । उत्क्षेपणं शकटस्य,

अवक्षेपस्तृणावर्तस्य, प्रसारणं जृम्भालीलायां मुखस्येत्यर्थः, त्रैविध्यप्रयोजनमाहुः
राजसानामिति, अत्र सङ्ग्रहपदार्थो राजसादिभक्तानां निरोध एव, तथा च सङ्ग्रह-
निमित्तमीर्यत इति सम्बन्धः, अत्र क्रमो न विवक्षित इति प्रतिभाति निबन्धानुरोधात्,

उक्तं हि दशमस्कन्धनिबन्धे “शकटं तामसं प्रोक्तं तृणावर्तस्तु राजसः लालनं पुत्रभावेन
सात्त्विकं मोहनं तथे”ति, तथा च शकटभङ्गादिभिस्त्रिभिश्चरित्रैः तामसरजससात्त्विकानां
निरोधो ज्ञेयः, सुप्तमिति का० २६३ । सुप्तं विशेषासक्तिरहितं यशोदादीनां चित्तं उह्लास्य

विशेषासक्त्यनुकूलं कृत्वा लौकिकात् त्याजयित्वा स्वासक्तिसिद्धये प्रीत्या भक्त-
विषयकस्नेहेन कश्चित् तृणावर्तभङ्गादिलीलायां दुःखं कृतवान्, सर्वेषां दुःखोक्तेस्तात्यर्थ-

माहुर्यश इति का० २७३ । यशस्तदैव सिध्येद् यदि चरित्रं दुःखं वा सर्वगं स्यात्, दुःख-
पक्षे दुःखनिवारके भगवति सर्वेषामासक्त्या गानसम्भवेन यशःसिद्धिरित्यर्थः, आद्यपक्षे
चरित्रस्य सर्वगत्वे हेतुमाहुः स्वासक्त्येति, सर्वेषां तदा गानसम्भवेन यशः सर्वगं भवेदि-
त्यर्थः, एवं यशोदानन्दयोर्निःप्रपञ्चो निर्गतः प्रपञ्चो यस्मात् तादृशो निरोधो निरूप्यत

इत्यर्थः, आनुपङ्गिकमिति का० २८३ । यशोदानन्दव्यतिरिक्तानां सर्वेषां निःप्रपञ्च-
सम्पादनमानुपङ्गिकं, तत्राद्ये शकटप्रकरणे यशोदाया एव निःप्रपञ्चो विधीयत इत्यर्थः ॥

कारयित्वेति एतदनन्तरं भगवता सम्पादितामितिशेषो ज्ञेयः, तथा च पूर्वाध्याये
लेखः । आश्रयान्त्पादनेन प्रपञ्चविस्मृतिं कारयित्वा भगवता सम्पा-

१०-७-१ दितां स्वासक्तिं विशेषाकारेण वक्तुमाद्ये प्रकरणे पुनर्यशोदाया
निःप्रपञ्चो वितन्यते इतिपूर्वैर्नवान्वयः । येन येनेत्यस्याभासे मतान्तरे इति तदापि
ऋषीणां बहुधा विवादात् केपाश्चिन्मते अविद्यानिवृत्तेरेव मोक्षत्वादितिभावः ॥१॥

योजना । सर्वं चरित्रं हितकृदित्यादि हितकृद्गुणकृत्स्नेहजनकानि चरित्राणि

१०-७-१ क्रमेण येन येनावतारेणेत्यादित्रिभिः श्लोकैः पृष्ठानि ॥ १ ॥

येन येनेत्यत्र, सर्वमिति का० २९३ । हितकृद्गुणकृत्स्नेहजनकानि चरित्राणि क्रमेण
कारिकार्थः । “येन येनावतारेणेत्यादित्रिभिः श्लोकैः पृष्ठानि, अत्र हितशब्देन

१०-७-१ कर्णरसजननादयश्चरित्रश्रवणफलात्मकाः साधारणा गुणा विवक्षिताः,

तादृशहितकृच्चरित्रं प्रथमश्लोकेन पृष्टं, गुणकृदिति गुणपदेन सर्वदोषनिवृत्तिपूर्वकसत्त्व-
शुद्ध्यादयो गुणा ज्ञेयाः, तादृशगुणकृच्चरित्रं प्रथमश्लोकोक्तचरित्रादधिकं “यच्छृण्वत”इति
द्वितीयश्लोकेन पृष्टं, तत्रापि विशेषतो भक्तिजनकं शकटभङ्गलक्षणं चरित्रम “थान्यदपि
कृष्णस्वे”तितृतीयश्लोकेन पृष्टं, तच्चरित्रं विशेषतो वक्तव्यमितिस्थितिर्मर्यादित्यर्थः ॥१॥

यच्छृण्वत इत्यत्र ज्ञानात्मन इति “यशोदाभयसम्भ्रान्तप्रेक्षणाक्षमभापते”त्यत्र
लेखः । विवृतं ज्ञानमात्मनि स्वरूपे यस्येत्यर्थः ॥२॥ अध्यान्यदपीत्यत्र अध-

१०-७-२-४ शब्दस्यार्थद्वयमपीत्यभिप्रेत्यानन्तर्यमप्यर्थमाहुः आदावेवेति, पञ्चविध-
चरित्रादादौ, न अन्तरं यत्र प्रश्नाव्यवधानेनेत्यर्थः ॥३॥ कदाचिदित्यत्र सङ्घातात्पर्य-
माहुः सर्वेन्द्रियाणामिति इन्द्रियाणि दश अन्तःकरणचतुष्टयमेवं चतुर्दशेत्यर्थः, अन्य-
त्रोत्सवेति स्वपित्रादिगृहे उत्सवं न कृतवती सतीत्वादित्यर्थः ॥४॥
कदाचिदित्यस्याभासे कदाचिदिति चतुर्दशभिरिति सर्वेन्द्रियाणामन्तःकरणस्य

योजना । च प्रीतिजनकमिति मनःसहितानीन्द्रियाण्येकादश बुद्धिचिचाहङ्कारा

१०-७-४ अन्तःकरणत्रयरूपा एवं चतुर्दश ॥४॥

नन्दस्येत्यत्र अत इति कार्यस्यावश्यकत्वाद्देतोस्तत्करणार्थं, ज्ञयनं कारितवतीत्यन्वयः,
लेखः । आदाविति वैदिकमन्त्रैर्मङ्गलस्नानं निष्क्रमणात् पूर्वं प्रातरेव कृतं,

१०-७-५ अधुना मन्त्रैः प्रोक्षणमात्रं विधाय स्नानं लौकिकोत्सवपुरःसरमभि-

प्रेत्य सर्वोप्युत्सवप्रकार उक्त इति ज्ञेयं, आभरणातीति चाललीलायामावश्यकानि सर्वदा
परिधेयानि नूपुरादीनीत्यर्थः, परमार्थसर्वदृष्टिरिति निद्रायास्तात्पर्यं पूर्वमुक्तमत्र समुप-
सर्गस्यार्थ उच्यते, भगवन्मातृकृतपूजा न योग्येत्यपि दृष्टिर्न जाता, तथा च परमार्थविषयिणी
सर्वा भगवद्दीयस्वरूपविषयिण्यपि दृष्टिस्तिरोहितेत्यर्थः ॥५॥

नन्दस्य पत्नी कृतमज्जनादिकमित्यस्य विद्युतो आदौ स्त्रीणामाकारणं कृत्वेत्यारभ्य योजना । सर्वाभरणभूषितं विधायेत्यन्तं मूले कृतमज्जनादिकमित्यत्र १०-७-५ आदिशब्द उक्तस्तत्सेदं विवरणं ज्ञेयं, सञ्जातनिद्राक्षमित्यस्य व्याख्याने, अन्यथा आशिष इति यदि ज्ञानशक्तेः सङ्कोचो न स्यात् तर्हि भगवन्तं पूर्णब्रह्म ज्ञात्वा आशीर्वादं न कुर्युस्तथा मति बाललीलारसानुभवो न स्यादतः सञ्जातनिद्राक्षतया ज्ञानशक्तेः सङ्कोच इत्यर्थः, तद्धर्माभिनिवेश इति शकटे आसुरधर्माभिनिवेश इत्यर्थः, आसुरधर्माभिनिवेशे प्रमाणमाहुः साधारणधर्माणामित्यादि, यदि आसुरधर्माभिनिवेशस्तत्र न स्यात् तदा तेषां शकटधर्माणां चक्राक्षादीनां त्यागं भगवान् न कुर्यादतस्त्यागान्यथानुपपत्त्यैव शकटधर्मेण चक्राक्षादिष्व्वासुरधर्माभिनिवेशः कल्पनीय इत्यर्थः, एवं कृते त्वानुपपत्तिकं जातमिति न क्लिष्टमिति स्तनार्थित्वेन बाललीलया चरणोत्क्षेपे शकटभङ्गो जातो न तु तदुद्देशेन चरणोत्क्षेपः, अतो भगवतः कर्म अक्लिष्टमेव, अनेन "कृष्णमक्लिष्टकारिण"-मित्यादिवचांसि समर्थितानि ॥ ५ ॥

औत्थानिकौत्सुक्येत्पत्र मनस्विनीति मत्वर्थायोतिशायने इत्यभिप्रेत्याहुः अभिमान-
लेखः । चती चेति मनोबुद्धिश्चित्तमहङ्कार इतिक्रमान्मनसश्चतुर्था अवस्था
१०-७-६ अहङ्कार इत्याशयः । भूयिष्ठतामसखित्या ब्रजस्य तामसत्वमित्या-
शयेनाहुः तामसभूयिष्ठे एवेति, तामसा भूयिष्ठा यत्रेति, केचनान्येपि सन्तीति भूयिष्ठ-
पदं, तां पदधीमिति भगवन्मातृकृतपूजामित्यर्थः, शकटमात्रत्वे तथा न कुर्यादित्या-
शयेन पक्षान्तरमाहुः तद्धर्माभीति, तद् व्युत्पादयन्ति साधारणेति, आसुरधर्माभिनि-
वेशाभावे साधारणानां धर्माणां शकटनिष्ठचक्राक्षादीनां परित्यागं वृथैव भगवान् न
कुर्यादित्यर्थः, पूर्वं रोदनमिति शकटभङ्गात् पूर्वमित्यर्थः, अन्यथेति बहिर्मुखत्वाभावे
मनसैव कथं न कुर्यात्, निरोधमिति शेषः, किमिति रोदनं कुर्यादित्यर्थः, मनसैव
निरोधाकरणे हेत्वन्तरमप्याहुः अयं चेति, स्वस्य स्तनसम्बन्धरूपोर्धो यस्मात् तादृशोयं
निरोधः, तथा च मनसैव निरोधकरणे स्तनपानं न सिद्ध्येदतस्तत्सिद्ध्यर्थं रोदनेन निरोधकरणं
न मनसेत्यर्थः, स्वविनियोगेति स्वेषु स्वकीयेषु विनियोग इत्यर्थः, तेषामन्नार्थमिति तेषा-
मन्नसिद्ध्यर्थं भगवतः स्तनापेक्षा स्वस्य तु तदपेक्षाभावस्योक्तत्वात् पूर्वोक्तमेव प्रयोजनमिति
स्तनमात्रार्थित्वमुक्तमिति भावः, ज्ञानं चोपदेष्टुमिति रमणोपयोगि ज्ञानं मम्पादयितु-
मित्यर्थः, इदं समारोपणकालिकमेवेति पूर्वोक्तेन ममुच्यपयोधनाय चकारोत्र, तादृशज्ञान-
युक्तानां तेषां तासु स्थापने तासामपि नावज्ञानमम्पचिरन्यथा तासामप्रौढान्धेन तावत्प्रकार-
ज्ञानाभावात् पूर्णरसदानं न भवेत्, शुद्धान्नसम्बन्धे तादृशज्ञानाधिकारो भवति, अधिकारं
विना च तद् ज्ञानं तेषां पुंस्त्वादन्वर्थपर्यवसायि स्यादिति भावः, सर्वथा निर्दुष्टमिति

भोक्षदावृत्वासुदेवव्यूहजनितत्वादितिभावः, अचतारेति अनवतारदशायां “सर्वतः पाणि-
पादान्तत्वा”दितिभावः, अतिपुष्टा निरोधलीलास्थानामितिशेषः ॥ ६ ॥

अधःशयानस्येत्यत्र तद्गतानामिति अङ्घ्रिणा शकटस्यैव नाशो न तु कुप्यादिष्वप्यङ्घ्रि-
लेखः । सम्बन्धः, तथा च शकटनाशादग्रे तेनैव तेषां नाश उत्तरार्धे वक्ष्यते
१०-७-७ इत्यर्थः, विशेषेणेति मूले विना भिन्नमिति विग्रहः, अत्र विपदं
कालवाचकं, तथा च कालात्मको विशेषो भगवच्चेष्टारूपो धर्मस्तेन भिन्नमित्यर्थः ॥७॥

अधःशयानस्येत्यस्य विवृतौ तथाबुद्धिः सम्पादितेति नान्यथाकरणमिति अयं
योजना । नन्दनन्दन उत्थानासमर्थः शिशुत्वादित्याकारिका बुद्धिर्भगवतैव
१०-७-७ सम्पादितातो नान्यथाकरणं भगवता उत्थाय न किञ्चित् क्रियत
इत्यर्थः, अङ्घ्रिणा हतमितिसमास इति “त्रैमासिकस्य च पदा शकटोपवृत्त” इति
द्वितीयस्कन्धे परमेष्ठिवाक्ये एकेन पदाघात उक्तः, अतोत्राप्यङ्घ्रिणा हतमित्येकवचनान-
न्तेन समासे कृते उभयत्राविरोधः सिद्धः, विभिन्नकुम्भरमित्यस्य विवृतौ तद् विशेषेण
कालात्मकेन भिन्नं भवत्येवेति विशब्दस्य कालवाचकत्वात्, “योयं कालस्तस्य तेव्यक्त-
बन्धो चेष्टामाहु”रितिदेवकीवाक्याद् भगवच्चेष्टायाः कालात्मकत्वात् कालात्मिकया
भगवच्चरणचेष्टया भिन्नं भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

हृष्टेत्यत्र गोपिकानामिति एतासां तु लीलाज्ञानं भविष्यत्यत एव ‘तोकायित्वा
लेखः । रुदन्त्यन्ये’तिप्रकारकानुकरणं करिष्यन्ति इति हेतोर्गोपिकाच्यावृत्त्यर्थं
१०-७-८ ब्रजमात्रस्य स्त्रिय इत्याहेत्यर्थः ॥ ८ ॥

न ते श्रद्धधिरे इत्यस्य विवृतौ ज्ञानं तु जातमिति यद् बालकैरुक्तं “रुदतानेन पादेन
योजना । क्षिप्तमेत”दिति श्रुत्वा शाब्दबोधे जाते तत्र भगवत्यसम्भावनाया बलिष्ठ-
१०-७-१० त्वात् तदनङ्गीकारो जातः, अत्यन्तासत्यप्यर्थ इति बन्ध्यापुत्रः शशशृङ्गं
गगनकुसुममित्यादौ शब्देन ज्ञानस्य सर्वानुभवसिद्धत्वाज् ज्ञानमप्यत्राभूदित्यर्थः ॥ १० ॥

रुदन्तमित्यत्र तथा सतीति चतुष्टये कृते सतीत्यर्थः, तन्निवृत्त्यर्थमिति ग्रहकृतोपद्रव-
लेखः । शकटसम्बन्धुत्पातयोर्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः, यशोदेतीति “यशोदाप्रसूता”
१०-७-११-१२ इत्यनेन लौकिकव्रजस्त्रीषु मुख्यत्वकथनात् तथेत्यर्थः ॥११॥ पूर्ववदित्यत्र
परिच्छदं वेति अत्र वाशब्द एवकारार्थो वाक्यालङ्कारे ॥१२॥

येऽसूयानृतेत्यत्र अनृतवर्जनकथने सत्यवचनं प्राप्तमेवेति सत्यशीलपदे सत्यपदार्थमन्य-
लेखः । माहुः यद् भगवत इति, वाक्यसमये इति तथा चानृतादयः कादाचित्का
१०-७-१३ भवन्त्वपि, सत्यव्रतत्वादिकं तु सार्वदिकमपेक्षितमित्यर्थः ॥ १३ ॥
येऽसूयेत्यत्र पञ्चमे वक्ष्यतीति.....निमित्ताभावे तु नैमित्तिकाभावश्चेत्

योजना । तदा दम्भ इति चे हि श्रमदमादिज्ञापिकां भजनादिज्ञापिकां चेष्टां
 १०-७-१३ कश्चिद्वनादिदातारमवलोक्य कुर्वन्ति तदा तस्यां क्रियायां धनाशया
 निमित्तत्वं, तथा च यदा धनादिप्राप्तिरसम्भाविता तदा न कुर्वन्तीति निमित्तस्य धनाशया
 अभावे नैमित्तिकस्य श्रमदमादिभजनादिज्ञापकचेष्टितस्याभावो भवति तत्रेष्टितं दम्भरूपं
 बोध्यमित्यर्थः, असूयाअनृते दम्भहिंसे ईर्ष्यामानाविति असूयानृतयोर्वाक्दोषत्वं
 असूयाया गुणेषु दोषारोपरूपत्वात् अनृतस्य मृषामापणरूपत्वात्, दम्भहिंसयोः कायदोष-
 त्वं दम्भस्य खोत्कर्षरूपापकपरप्रतारणचेष्टारूपत्वात् हिंसायाः परप्राणहरणचेष्टारूपत्वात्,
 ईर्ष्यामानयोर्मानसदोषत्वं स्फुटमेव ॥ १३ ॥

लेखः । इतीत्यत्र मार्जयित्वेति अलङ्कृत्येति इदं द्वयं स्नानकथने अर्थात्सिद्धं,
 १०-७-१४-१५ ब्राह्मणाग्नाविति तथा च पूर्वोक्तो वाक्यार्थो होम एव सिद्ध इतिभावः ।
 एकदा रोहमित्यत्र टिप्पण्यां, पूर्वाध्यायचरित्रस्य शास्त्रलोकयोरद्भुतत्वं तत्कारिकायां
 लेखः । निरूपितं तथाप्रापीत्याशयेन शास्त्रेऽद्भुतत्वं निरूप्य लोकेऽद्भुतत्वमाहुः
 १०-७-१८ किञ्चेति, तत् तृणावर्तप्रसङ्गोक्तं सर्वपामेकवालकविषयकसहजस्नेह-
 वत्त्वं भगवत्कृतमेवेत्यर्थः, सुवोधिण्यां, पूतनाप्रसङ्गे शकटप्रसङ्गे च कार्यमेव तथा कृत-
 वान् न तु स्वधर्मं ज्ञापितवान्, अत्र तु स्वधर्मगुरुत्वज्ञापनपूर्वकं लीलां कृतवांस्तत्तात्पर्यमाहुः
 लौकिकेनापीति, कृष्णैकतानता न भवतीतिशेषः, पूर्वमन्यचित्तता स्थिता, अत्र तु
 लालनाद् भगवत्परता जातेत्यर्थः, नूतनकृत्यानि गुरुत्वधर्मज्ञापनपूर्वकलीलेत्यर्थः,
 वर्णजेति प्रपञ्चविस्मृतौ सत्यामपि वर्षस्यैकायूरूपत्वेनैककालत्वात् प्रपञ्चविस्मृतिशङ्का
 स्यादती वर्णान्तरे द्वितीयायूरूपे तथा कृतमित्यर्थः, द्वितीयस्कन्धे 'आयुर्हरती'त्यत्र श्लोके
 उत्तमश्लोकवार्तानीतक्षणकायुषो हरणाभावकथनेनैकायुषि सिद्धस्य धर्मस्य तदायुःपर्यन्त-
 मतुष्टुचिः सञ्चितेति सम्मतिप्रचनय हिशब्दः, गुरुत्वज्ञापने हेत्वन्तरमप्याहुः देहवुद्धि-
 रिति, तत्र हेतुमाहुः सजातीयेति, यत इतिशेषः, भगवति निर्दोषवुद्धिः सामान्यतः
 स्वदोषनिवर्तिका परं सजातीया विशेषतो निवर्तयतीत्यर्थः, प्रकरणीयश्लोकसङ्ख्यातात्पर्य-
 माहुः अष्टादशेति, लघुत्व'मादाय मात्रे' इत्यत्र प्रतिपादितं, गुरुपदार्थमिति गुरुत्वा-
 भावे मथुरायां नयेदितिभावः, यावतोचैर्गमनं भवति तिर्यग्गन्तुं च न शक्नोति तावदेव
 गुरुत्वं प्रकटितवानितिज्ञेयं, लालनं विवृण्वन्ति कुन्तलानिति ॥ १८ ॥

एकदा रोहमारूढमित्याद्यष्टादशश्लोकमङ्ख्यातात्पर्योक्तौ भगवतो देहो नास्तीति
 योजना । ज्ञापयितुमिति "आनन्दरूपममृतं यद् विभाति" "सच्चिदानन्दविग्रहं"
 १०-७-१८ "सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकर्मणे" इत्याद्युपनिषद्भ्यां "आनन्द-

मूर्तिमजहादतिदीर्घताप" मित्यादिपुराणादा "नन्दमात्रकरपादमुखोदरादि" रित्यादितत्राच्च आनन्दविग्रहे सिद्धे प्राकृतदेहो नास्तीति ज्ञापयितुमित्यर्थः, प्राकृतस्यैव देहस्य देहपदवाच्यत्वात्, दिह उपचय इतिघातुना उपचयरूपमावविकारस्योक्तत्वात् ब्रह्मणस्तु पद्भावविकारराहित्येन न देहवच्चं, गिरिकूटवदित्यस्य व्याख्याने, इयमप्यदिति रिति इयं यशोदा देवकीरूपत्वाददितिरूपेत्यर्थः, यदा वसुदेवः स्वाधिदैविकं वसुदेवं नन्दे स्थापितवांस्तदा ह्याधिदैविकी देवकी श्रीयशोदायां समागतेतिभावः, आधिदैविकवसुदेवदेवक्योर्नन्दयशोदयोः समागमनस्योपयोगस्तु भगवतो राजलीलायां वसुदेवनन्दनत्वे नन्दयशोदाभ्यां ज्ञातेपि स्वपुत्रभावदार्यस्थितौ ज्ञेयः, वसुदेवपुत्रत्वे ज्ञातेपि स्वपुत्रत्वज्ञानं नन्दस्य न निवृत्तं, स्वस्य वसुदेवत्वात्, एवं श्रीयशोदाया अपि भगवति देवकीपुत्रत्वज्ञानेपि स्वपुत्रत्वबुद्धिर्न गता स्वस्याः श्रीदेवकीरूपत्वात्, अन्यथा परपुत्रत्वे ज्ञाते स्नेहो न तिष्ठेत्, तथा सति कृतोपि निरोधो व्यर्थः स्यात्, अतः श्रीनन्दे आधिदैविकवसुदेवस्थापनं श्रीयशोदायामाधिदैविकदेवकीस्थापनमिति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

एकदा रोहमारूढमित्यत्र वाचिकमित्यादि का० ३०३। पूतनावधेरक्षा करणे वाङ्मि-
कारिकार्थः। केति वाचनिको निरोधः उक्तः, शकटभङ्गे भगवदर्थः कायिको व्यापार
१०-७-१८ उक्त इति कायिको निरोध उक्तः, तृणावर्तप्रसङ्गे भगवन्निमित्तकं दुःखं
वक्ष्यते मानसमिति, मानसो निरोध उच्यते इत्यर्थः, प्रकरणान् निरोध एव विशेष्य इति
नपुंसकलिङ्गमविबक्षितमत्रेति ज्ञेयं, निरोधकरणं वा विशेष्यं, अन्यथाज्ञानत इतिपदं
टिप्पण्यां प्रकारद्वयेन व्याख्यातं, तत्राद्यपक्षे अन्यथाज्ञानत इति नञ्प्रश्लेषरहितमेकमेव
पदं, तद्यथा, ननु रक्षाविधानशान्त्यादेः कथं भगवल्लीलात्वमित्याशङ्क्याहुरन्यथेति, व्यब्लोपे
पञ्चमी, तथा च अन्यथाज्ञानं प्राप्य अन्यथाज्ञानविषयत्वं प्राप्येति यावत्, लीलार्थं
तेषामन्यथाज्ञानं स्वस्मिन् प्राकृततुल्यत्वेन ज्ञानश्रुत्याय स्वयमेव सर्वं करोतीत्यर्थः,
अथ टिप्पण्युक्ते द्वितीयव्याख्यानेन्यथा अज्ञानत इतिपदच्छेदः, तथा च अन्यथा
मानसनिरोधकथनाभावे अज्ञानाद्देतोर्नन्दयशोदादिः सर्वं करोतीति ज्ञानं सर्वेषां
भविष्यतीति तदभावाय मानसनिरोधकरणमुच्यत इत्यर्थः, एतदेवोक्तं टिप्पण्यां
यद्वेत्यादिना, ननु शकटभङ्गश्चतुर्थे मासि, तृणावर्तवधस्तु द्वितीयवर्षे, "एकहायन आसीन"
इतिवाक्यात्, तथा च तावत्पर्यन्तं तादृशीं नूतनलीलां कृतो न कृतवानित्याशङ्क्याहुर्लौ-
किकेनेति, का० ३१३। द्वितीयवर्षे नूतनलीलाकरणे हेतुमाहुर्वर्षेणेति का० ३२३। गुरुत्व-
ज्ञापने हेतुमाहुर्देहबुद्धिरिति, का० ३३३। भगवति लौकिकदेहवचाबुद्धिर्निवृत्ता चेत्
तदा तत्पराणां भगवत्पराणां देहमतिं देहात्ममतिं निवर्तयेत्, यद्यपि भगवति
सर्वेव दोषामावबुद्धिः सर्वदोषनिवर्तिका तथापि सजातीया बुद्धिर्विशेषतो निवर्तये-

दित्यर्थः, यथा भगवति निःकामत्वबुद्धिः स्वस्य कामदोषनिवर्तिका तथा भगवति लौकिक-
देहाभावबुद्धिः स्वस्य देहात्ममतिरूपसजातीयदोषस्य विशेषतो निवर्तिकेत्यर्थः, अत्रैवाप्रे
पूतनावधमित्यादि का० ३४३-३७३ ।

भूमौ निधायेत्यत्र अविवेकस्येति विवेके सति अकसादयं तथा गुरुर्जातः अतोयं
लेखः । भगवानेवेतिज्ञानेन स्वदेहविसरणमेव भवेत् न तु स्वदेहभङ्गशङ्कया
१०-७-१९ भूमौ स्थापनमितिभावः, अग्रे इति जृम्भालीलायामित्यर्थः, मूले कर्म-
स्विति सामान्यत उक्तं, तस्य भगवत्परिचर्यार्थकत्वेन व्याख्यानेर्थापत्तिमाहुः अन्यथेति,
कार्यान्तरकृतौ जानातीच्छति यतत इति नियमात् तत्तद्विषयकं ज्ञानं शङ्कितं स्यात्, तथा
च भगवदसम्बन्धिकार्यविषयकज्ञानश्रणे भगवत्सम्बन्धाभावात् तद्वियोगे सत्यधुना भगवत्त्वे
ज्ञानस्य जातत्वात् स्थितिर्न भवेदित्यर्थः ॥ १९ ॥

दैत्यो नाम्नेत्यत्र सत्त्वेति आद्येन देवविरोधकथनात् सत्त्वविरोधित्वं, द्वितीयेन रजः-
लेखः । कार्यस्य विश्वस्य तृणवदावर्तकथनाद् रजोविरोधित्वं, तृतीयेन सधर्मनिष्ठत्व-
१०-७-२० कथनात् तमोविरोधित्वं, चतुर्थेन समुदायविरोधित्वमित्यर्थः, चतुर्विध-
पुरुषार्थेति सङ्ख्यातात्पर्यमुक्तं, चक्रवाते स्वरूपं यस्येति चक्रवाते स्वरूपं यस्य देहस्य
तेन देहेनेत्यर्थः, अत एवेति आसीनस्य हरणकथनादित्यर्थः, तस्यैव पूर्वमपराध इतिभावः ।
योजना । दैत्यो नाम्ना तृणावर्त इत्यस्य व्याख्याने, दैत्यतृणावर्तकंसमृत्व-
१०-७-२० प्रचोदितेतिपदैश्वर्यतुर्भिश्चतुर्विधपुमर्थवाधकतोक्तेतिमह्यतातात्पर्यमुक्तम् ॥२०॥

तस्य तृणावर्तस्येति तादृशभगवत्कृतं तृणावर्तस्य माहात्म्यमाहेत्यर्थः, सङ्ख्या-
लेखः । तात्पर्यमाहुः अविद्यारूप इति तदुपासितमायारूपो भगवांस्तेषां गोकुल-
१०-७-२१ स्थानामविद्यानिरूपको जात इति मायायाः कार्यमविद्यारूपं गोकुले
प्रकटमितिभावः, प्रथमतोऽज्ञानमिति न ज्ञायतेऽनेनेतिकरणव्युत्पत्त्या दर्शनायोग्यते-
त्यर्थः, देवतात्वादिति दृष्टेरितिशेषः, अन्यथा अमूर्तसेन्द्रियस्य हरणं न सम्भवतीतिभावः ।

अविद्यारूपस्तेषामितीति अविद्यां शोषास्यमायां कार्यद्वारा रूपयति प्रकाशयती-
योजना । त्वविद्यारूपः, तत्कार्याणि तु अयोग्यता दर्शने हीत्यादिकारिकाभिः
१०-७-२१ स्फुटीकृतानि, तत्र यशोदास्नेहगोपिकास्नेहयोरविद्याकार्यत्वकथने दोषः
प्राप्तः स तु श्रीमत्प्रभुचरणैष्टिप्पण्यां परिहृतः ॥२१॥

गोकुलं सर्वमावृण्वन्नित्यादिश्लोकप्रतिपादानर्थानाहुरयोग्यतेति का० ३८३-३
कारिकार्थः । “गोकुलं सर्वमावृण्व”न्नितिश्लोकेन हरिदर्शने अयोग्यतोक्ता, “सुहृत्-
१०-७-२१ मभवद्गोष्ठ”मित्यनेन हरेरदर्शनमुक्तं, “नापश्यद् कथनात्मान”मित्यनेन

सर्षपदार्थाज्ञानं, “इतिखरपवन” इत्यत्र भगवति यशोदायाः स्नेहः, “रुदितमनुनिश-
म्ये” त्यत्र गोपिकानां स्नेहः, इमान्यविद्यायाः पञ्च पर्वाणि ज्ञेयानि, ननु यशोदादिस्नेहे-
ऽविद्यापर्वत्वोक्तिरनुपपन्नेत्याशङ्क्याहुर्लौकिकादिति, प्राकृतबालकं तादृक्समये लोकानां
यथा शङ्का तथा भगवत्यपि आशङ्काऽत्ययुक्तेत्ययमंशो लौकिकः, स अविद्यापर्वरूप उच्यते
न तु स्नेहदुःखादिरपि, अलौकिकत्वात्, एतदेवाहुर्लौकिकादिति, लौकिकसजातीयत्वा-
दुक्तभावस्याविद्यापर्वत्वमुच्यत इत्यर्थः ॥ ३८३ ॥

मुहूर्तमित्यत्र दृष्टान्तेति वाक्यार्थो भगवददर्शनमेव, पूर्वार्धं तु दृष्टान्तार्थमुक्तं, रजस्तमो-
लेखः । वृत्तत्वाद् गोकुलदर्शनं बहिःस्थितानां न जातं तथा सुतदर्शनं यशोदाया
१०-७-२२-२७ न जातमिति विम्बप्रतिविम्बभावेन दृष्टान्तालङ्कारपूर्वकमाहेत्यर्थः,
बहिर्मुखत्वाद् रजसा दृष्टिप्रतिरोधो जात इति भावः ॥२२॥ नापश्यदित्यत्र तदपगमार्थ-
मिति एतयोः प्रेमातिशयेन भगवांस्तं मारयित्वा समायासति तदा सकार्यस्याज्ञानस्यापगमो
भविष्यतीत्यर्थः ॥२३॥ इतीत्यत्र यस्य चक्रस्येति यस्य तृणावर्तस्य यत् चक्रं तस्येत्यर्थ-
कथनं, विग्रहस्तु खरः पवनो यस्य तादृशं चक्रं यस्येति पुनर्बहुव्रीहिः ॥२४॥ तृणावर्त
इत्यत्र अधुना शान्तरयत्वे हेतुमाहुः प्राप्ते इति ॥२६॥ तमश्मानमित्यत्र गुरुमत्तयेति
'वस्तुनो लघुकाठिन्यमृदुगुर्वोष्णशीतता' मित्यत्र द्वितीयस्कन्धदशमाध्याये लघ्वादिशब्दा
धर्मवाचकत्वेन व्याख्याता अतोत्रापि गुरुशब्दो धर्मवाचकस्तथा च गुरुमत्ता गौरवमित्यर्थः,
अतिशयाने मतुवित्यभिप्रेत्य अशक्यं यद् गौरवं तेनेतिव्याख्यातं, अद्भुतत्वं विवृण्वन्ति
विपरीता हीति इदमवतारकालिकं ज्ञेयम् ॥२७॥

यत् कृतवांस्तदाहेति अत्र सर्वत्र प्रायशो गौणवाक्यार्थ एवाभासेपूक्तः, गलग्रहणेत्यत्र
लेखः । भगवता तस्य गलग्रहणे उपपत्तिं विचारयन्ति देहेनेति, प्राणसहभूतेन
१०-७-२८ देहेन कर्त्रा भगवांस्त्यक्तव्यः स्यात्, तथा तु भगवान् न त्यक्तो भवति,
तत्र हेतुस्तत्प्रियत्वस्यैवेत्यारभ्य विद्यमाने इत्यन्तेन, प्रियत्वस्य भगवद्धर्मस्य तेन
देहादौ समारोपणात् तस्मिन् प्रियत्वधर्मे देहादौ विद्यमाने भगवांस्त्यक्तो न
भक्त्यतो गलं गृह्णातीत्यर्थः, भगवदसम्बद्धे देहे आरोपितं जीवनिष्ठं प्रियत्वं भवति
भगवत्सम्बद्धे तु देहादावारोपितं भगवद्धर्मरूपमेव भवति तस्य महत्त्वादिति भावः ॥२८॥

गलग्रहणनिश्चये इत्यस्य विवृतौ तत्प्रियत्वस्यैव देहादौ समारोपणादिति “अहमा-
योजना । त्मात्मनां धातः प्रेष्ठः सन् प्रेयसामपि अतो मयि रतिं कुर्याद् देहादिर्यत्कृते
१०-७-२८ प्रिय” इति तृतीयस्कन्धे ब्रह्माणं प्रति भगवद्वाक्यात् जीवानां वस्तुतः प्रियो
भगवानात्मत्वात्, तदज्ञानात् देहादावात्मबुद्धिं कृत्वा प्रियत्वमारोपितं, तदारोपितप्रिय-

त्वाधिकरणदेहप्राणयोस्त्यागे वस्तुतः प्रियत्वाधिकरणरूपो भगवांस्त्यक्तो भवति, यदि वस्तुत आत्मरूपो भगवांस्त्यज्यते तर्हि आत्मत्वेन अभिमतौ देहप्राणावपि कुतो न त्याज्यावितिभावः ॥२८॥

तमन्तरिक्षादित्यत्र ब्रह्मपुत्रीवेति अहल्यावदित्यर्थः, स्थितिमात्रे दृष्टान्तो न तु लेखः । दैत्यनाशने, तस्यास्तथात्वाभावात्, नोचेदिति मारणाभावेऽदृश्यः संस्तत्रैव १०-७-२९ तिष्ठेन् न तु ब्रजाद् गच्छेदित्यर्थः ॥ २९ ॥

तमन्तरिक्षादित्यत्र ब्रह्मपुत्रीवेति अहल्येवेत्यर्थः, "मुद्रलाद् ब्रह्म निर्वृतं गोत्रं मौद्गल्य-योजना । संज्ञित"मिति नवमस्कन्धवाक्याद् ब्रह्मत्वे सिद्धे ब्रह्मपुत्रीत्वमहल्यायाः, १०-७-२९ तथा च यथा अहल्या शिला स्थिता लोकैर्न ज्ञाता भगवता श्रीरामेणोद्धृता तथेयमपि शिला भगवतोद्धृता, एतस्या अपि स्वरूपं किञ्चिद् वाच्यं, न त्वियं केवला शिला किन्तु कश्चिद् दैवजीवः श्लापादिना यमलार्जुनपदिह स्थितः प्राप्तशिलाभात्रो भगवता मोचितः, "अन्यैव काचित् मा सृष्टिर्विधातुर्व्यतिरेकिणी"ति वाराहवचनात् ॥ २९ ॥

गोप्यश्चेत्यत्र तदाहेति तत् तस्मात् परमानन्दस्योचितत्वात् परमानन्दमाहेत्यर्थः लेखः । ॥ ३१ ॥ अहो इत्यत्र विपरीतहेतुरिति रक्षसा नयनमक्षताव्याहता- १०-७-३१-३६ गमनस्य विपरीतो हेतुः सोपि सुदृढो निवृत्तिपर्यन्तं जात इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ दृष्टेत्यस्याभासे हेत्वन्तरमिति कंसमन्त्रणरूपं हेतुं वसुदेववाक्यात् ज्ञातवान् इतिविशेषं वसुदेववाक्यविश्रामकथनेन शुक आहेत्यर्थः, व्याख्याने, जानक्रियेति दुनदि समृद्धाविति पाठान् नन्दपदस्य समृद्धिवाचकत्वं, तेनात्मलाभान् न परं विद्यते इतिवाक्यात् जानसमन्वितत्वमुक्तं, गोपपदस्य गोरक्षारूपक्रियावाचकत्वात्, तेन क्रियासमन्वितत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ एकदेत्यत्र परमसौभाग्यवतीति 'कोपनासैव भामिनी'त्युक्तत्वात् स्वार्थानपतिक्रैत्यर्थः, स्वत इति भामिनीत्वाद्भेदे भगवदारोपणा- धेत्यर्थः, प्रयतात्मत्वमिति जितेन्द्रियाया एव पतिरधीनो भवतीतिभावः, एतेन 'पत्रं पुष्प'मितिन्यायोक्तमर्यादा सिद्धेतिभावः, फलरूपं स्वधर्मज्ञानमिति "भक्त्या मामभि-जानाती"तिवाक्याद् भगवद्धर्मज्ञानं भक्तेः फलमितिभावः ॥३६॥

एकदा भक्तमादायेत्यस्यविद्वतां प्रयोजककर्तृव्यापारनिवृत्त्यर्थमिति स्तनपाने प्रयो-योजना । जकरुर्त्री श्रीयशोदा तस्या आग्रहपूर्वकस्तनपानजनकृत्यापारनिवृत्त्यर्थ- १०-७-३६ मिन्यर्थः, भक्तिप्रयणां कृन्वेति शुद्धपुष्टिभक्तिरूपमुत्तारविन्ददर्शनपरां कृत्वेत्यर्थः, अन्यथाग्रहेण चेत् स्तनपानं कारयेत् तदा बालानामुपद्रवो भवेदितिभावः ॥

‘एकदार्षकमादायेत्यस्याभासे श्लोकचतुष्टयस्य क्रमेण वाक्यार्थानाहुर्भक्तिज्ञानमिति कारिकार्थः । का० ३९३ । “एकदार्षकमादाये”ति श्लोके भक्तिः, “पीतप्रायस्य १०-७-३६ जननी”त्यत्र ज्ञानं, “खं रोदसी”त्यत्र पूर्णं ज्ञानं, “सा वीक्ष्य विश्व”-मित्यत्र विस्मयः ।

पीतप्रायस्येत्यत्र मोहसहितमिति सितस्य मायारूपत्वादितिभावः, अग्निवायू इति लेखः । श्रुतौ ‘इन्द्र आत्मनः शीतरूरावजनय’दित्युक्तवाग्रे ‘ताभ्यामेनमभ्यनयत् १०-७-३७ तस्माज् जज्ञभ्यमानादग्नीपोमौ निराकामता’मिति वृत्रप्रसङ्गे निरूपितं, ‘शीतं’ जाड्यं ‘रुर’स्तज्जनितो ज्वरात्मकस्ताप इतिवेदभाष्ये निरूपितं, तत्र ‘शीतं’ वायुः, ‘रुरो’ग्निः, अतो जृम्भा अग्निवायुजन्या, भगवद्भूमिणामलौकिकत्वादत्राग्निज्ञानशक्तिरूपो वायुः क्रियाशक्तिरूप इतिभावः ॥३७॥

पीतप्रायस्येत्यत्र अग्निवायू ज्ञानक्रियारूपे इति जृम्भाया अग्निवायुजन्यत्वं योजना । तैत्तिरीयाणां द्वितीयाष्टके “इन्द्र आत्मनः शीतरूरावजनय”दित्यत्र पठितं, १०-७-३७ तत्र शीतरुरयोर्वाय्वग्निरूपता वेदभाष्ये निरूपिता, तथा च भगवता स्वसम्बन्धिक्रियारूपो वायुः स्वसम्बन्धिज्ञानरूपोग्निर्व्यशोदायां योजितः, स्वस्य क्रियाशक्तिज्ञानशक्ती योजिते इत्यर्थः ॥३७॥

स्वमित्यत्र पूर्वं विश्वदर्शने ज्ञानक्रियायुक्तत्वं यशोदानिष्ठो हेतुरुक्तः, अत्र जगन्निष्ठमपि लेखः । हेतुमाहुः अग्निपोमात्मकत्वाच्चेति, इदं बृहदारण्यके ‘सोमोन्नमग्नि- १०-७-३८ रन्नाद’इति स्फुटं, यद्यपि श्रुतौ वृत्रस्य जृम्भयाग्नीपोमयोर्निष्क्रमणमुक्तं तथापि तत्सामर्थ्यं तदाविष्टभगवत एव, अत एव तत्राग्नीपोमयोः स्वरूपत एव निर्गमनं, अत्र तु भगवतः पूर्णत्वात् तदात्मकविश्वस्य सर्वस्यैव निर्गमनमितिभावः ॥३८॥

सा वीक्ष्येत्यत्र गमनादीति भगवत्क्रियास्थापनाद् दर्शनार्थं तत्र तत्र द्वीपादिषु गमन- लेखः । अपि ‘तदेजति तन्नैजती’तिप्रकारकमेव सम्पन्नमितिभावः, द्वयं सम्पा- १०-७-३९ दितमिति अग्रेः सोमस्य च निष्क्रमणमित्यर्थः, जृम्भया तन्निर्गमे श्रुतिप्रमाणयन्ति तस्मादिति, सिद्धयत्कारेणेति वीक्ष्येति ल्यबन्तेनैवोपसंहार उक्तः ॥३९॥ कारिकार्थः । अध्यायसमाप्तौ पूतनेत्यादि का० ४०६, ४१३ ।

इति सप्तमोऽध्यायः

अष्टमोऽध्यायः ।

अष्टमेऽध्याये कारिकासु येनैवेति, येनैव चरित्रेण सत्त्वं शुद्धयति तच्च चरित्रमष्टमे
लेखः । उदीर्यते, तत्र हतुः सर्वस्येति, यस्माद्धेतोस्तत् सत्त्वशोधनं सर्वस्य साधन-
१०-८-० कलापस्य मूलमत इत्यर्थः, अन्येच्छयेति अन्येच्छया कृतानि यानि
चरित्राणि तत्र दुःखमप्युच्यते, अत्र स्वाधीनचरित्रे भगवत आनन्दरूपत्वात् ततोऽन्यथा
प्रकारान्तरेण दुःखानुक्तिप्रकारेणोच्यते इतिशेषः, एवमन्यः, आनन्दभाव इत्यस्याग्रिम-
कारिकायामन्यः, अर्थस्तु टिप्पण्या स्फुटः, प्रत्यक्षतो दृष्टमिति शोधकमितिशेषः,
माहात्म्यज्ञानपूर्यक्रमलौकिके स्नेहश्च तद्वत्, शोधक इत्यर्थः, हेतुश्चेति एतच्चतुष्टये
महत्कृपा हेतुः, तथा च कृपा परम्परया शोधिता, तथाप्यन्यभिचारितत्वात् साप्युक्तेति-
युक्तिशोधनाय चकारः, पूर्वस्मिन्निति चतुष्टयमध्ये पूर्वस्मिन् पदार्थे हृदये सिद्धे स्वत-
एव तत्सामर्थ्यादिवाग्रिमं भवेत्, न तु साधनान्तरापेक्षा, नामश्रवणे सिद्धे तत्सामर्थ्या-
देव रूपदर्शनं, तस्मिन् सिद्धे तादृश ज्ञान, तस्मिन् सिद्धे तादृशी भक्तिरिति, तत्राद्वैति
'पुरुषश्च कर्मार्थत्वा'दितिप्रतितन्न्यायेन गुरुरप्यङ्गमितिभावः ।

अष्टमाध्यायार्थरुधने कारिकासु नामान्यग्रे शोधकानीत्यादि पूर्वमत्र नामकरण-
योजना । प्रमङ्गस्ततोऽग्रे "कालेन व्रजतालपेने"त्यादिना रूपाणि निरूपितानि, तेन
१०-८-० भगवन्नाम्ना शुद्धहृदयस्य भगवद्गुणदर्शनात् शुद्धिः, रूपनिरूपणानन्तर मृङ्ग-
क्षणप्रसङ्गस्तत्र भगवज्ज्ञान, तस्य ज्ञानस्य सत्त्वशोधकत्वं, तत "इत्थं विदिततत्त्वाया"
इत्यादिना भक्तिनिरूपिता तस्याः शोधकत्वं, ततो "नन्दः किमस्मिद् ब्रह्म"न्नितिप्रश्ने
'द्रोणो वसुना प्रर' इत्यादिना भाग्यं निरूपितं, एव भगवन्नामरूपज्ञानभक्तिभाग्यानि
सत्त्वशोधकानि सिद्धान्याध्यात्मिकरूपक्षे ।

अष्टमेऽध्याये येनैवेति का० ४२३ । अत्राध्यायेनान्तरप्रकरणानि विभजन्ते नामानीति
कारिकार्थः । का० ४३३ । 'गर्ग' इत्येकविंशत्या नामप्रकरणं, 'कालेनाल्पेने'त्यादि-
१०-८-० दशमी रूपप्रकरणं, 'एकदे'त्येकादशभिर्ज्ञान, इत्थं विदिततत्त्वाया'
इत्यादिप्रतिभक्तिः, 'नन्दः किमस्मिद् ब्रह्म'न्नित्यादिमत्तमिन्दभाग्यं, संस्कृतानीति
का० ४४३ । खेच्छया न त्वन्येच्छया कृता यालीला तद्विशिष्टं रूप शोधकमिति मन्वन्धः,
पूर्वसादेतस्य वैलक्षण्ये हेतुमाहुरानन्दभावत इति, आनन्दरूपत्वादिन्यर्थः, इयदत्रवि-
यशोदायधीनमेव गमनादिकमुक्त, अस्मिन् सत्त्वशोधकाध्याये स्वातन्त्र्येण गिङ्गणादि-
लीलोक्ता, तथा च केवलभगवत्कृतलीलाविशिष्टमेव रूप शोधकमिति भावः, गूढमिप्राय-
मुद्घाटयन्ति अन्येच्छयेति का० ४५३ । अन्येच्छया कृतानीत्यनन्तर यानीतिशेषः,
तथा चान्येच्छया कृतानि यानि चरित्राणि ततस्तेभ्यश्चरित्रेभ्योत्राध्यायेऽक्तानि चरित्रा

पयन्यधेत्यन्वयः, तदेतद् व्याख्यातं टिप्पण्यां, भक्तानां भगवत्सम्बन्धेनैवानन्दो भगवां-
स्त्वानन्दरूप एवेत्यस्मिन्नध्याये न दुःखकथनं, अन्याधीने चरित्रे क्वचिद् दुःखमप्युक्त-
मिति, तस्माद् वैलक्षण्यमित्यर्थ इति, एवं नामादीनां पञ्चानां मध्ये नामरूपयोः सच्च-
शोधकत्वमुपपाद्य ज्ञानभक्तिभाग्यानां सच्चशोधकत्वमाहुर्ज्ञानमिति का० ४६३ । ज्ञानं
प्रत्यक्षत एव शोधकं दृष्टं, एवं माहात्म्यज्ञानपूर्वकं यथा स्यात् तथा अलौकिके
भगवति स्नेहश्च तद्वच्छोधकः, महतां ब्रह्मादीनां भगवद्भक्तानां कृपा सच्चशुद्धौ हेतुः,
पूर्वस्मिन्निति का० ४७७ । पञ्चानां मध्ये पूर्वस्मिन् नामादिके हृदये सिद्धे सति
अग्रिमं रूपादिकं स्वत एव हृदये सिद्धं भवेदित्यर्थः, तच्चाङ्गेति रहसि नामकरणाद्
दुःसङ्गवर्जनमङ्गत्वेन सूचितम् ॥ ४७३ ॥

निरोधे इति निरोधनिरूपकस्कन्धे नामकरणोत्सवं प्रयोजनद्वयसिद्ध्यर्थमाहेत्यन्वयः
लेखः । ॥१॥ तमित्यत्र चतुर्भुजमिति एकादशस्कन्धे पूजाविधाने 'लसच्चतुर्भुजं शान्तं
१०-८-१-२ ध्यायन्नर्चेत् समाहित' इत्यनेनातिथौ चतुर्भुजत्वेन ध्यानकथनादितिभावः ।

आनर्चाधोक्षजधिषेत्यस्य विवृतौ चतुर्भुजं भगवन्तमिति अधोक्षजपदेनेन्द्रिया-
योजना । तीतत्वकथनाद् द्विभुजस्य पुरुषोत्तमस्येन्द्रियग्राह्यत्वात् तत्र न सर्वेषामधो-
१०-८-२ क्षजत्वबुद्धिरतश्चतुर्भुजरूपमेव अधोक्षजपदेनोच्यत इति तथोक्तम् ॥२॥ .

सूपविष्टमित्यत्र आतिथ्यपदस्य निरुक्तिमाहुः अतिथेर्हितमिति, ब्राह्मणादित्वाद्
लेखः । कर्मणि प्यञ्, अतिथेर्हितरूपं तत्सम्बन्धि कर्म भोजनान्तमित्यर्थः ॥३॥
१०-८-३-८ महद्विचलनमित्यत्र तेषां चेति मतभेदेन दुःखनिवृत्तिरानन्दा-
वाप्तिश्च मोक्ष इतिद्वयमपि निःश्रेयसत्वेनोक्तम् ॥४॥ ज्योतिषामयनमित्यत्र प्रथमपक्षे
ज्योतिषामयनं स्थानं यस्मात्, तथा च स्थानविषयकज्ञानं यस्मादिति पर्यवसन्नोर्थः,
द्वितीयपक्षे, ज्योतिर्विषयकमयनं ज्ञानं यस्मादित्यर्थः ॥ ५ ॥ यदूनामित्यस्याभासे
यद्वेति पूर्वमसुराणां ज्ञानस्यायुक्ततामात्रमुक्तं, अत्र तु श्रुतौ "तत् नः कर्म असुराः
पाप्मा च एते अनुविन्दन्ति प्राप्नुवन्ती"त्युक्तं विद्म लामे इत्यस्य रूपं, तथा चोच्चैः
कृतं कर्म आसुरं भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ देवक्या इत्यत्र कंसो मारयेदिति अपि हन्ते-
त्यस्यैवार्थतः कथनमिदम् ॥८॥

अलक्षितोस्मिन् रहसीत्यत्र ज्ञापितमिति का० ४८३ । गर्गेण 'यदूनामहमाचार्य'
कारिकार्थः । इत्यादिना ज्ञापितमपि हरेस्तत्त्वं देवकीमुतत्वादिलक्षणं स्नेहाधिक्यान्
१०-८-१० नन्देन न बुध्यते अनो निरोधाधिकारित्वान् निरोध एव कर्तव्यः,
शास्त्रमिति निरोधात् ज्ञानस्य दुर्बलत्वात् ज्ञानमप्रयोजकमित्यर्थः ॥४८३॥

एवं सम्प्रार्थिते इत्यत्र ज्ञातेपीति लोकेस्मिन् कर्मणि ज्ञातेपि, इदं कर्म लोके
लेखः । ज्ञातं भवेत् तदापीत्यर्थः, शीघ्रं चेति अनेनापि विप्रपदार्थ एवोक्तः, विप्रा
१०-८-११-१४ हि पश्चिमबुद्धयः, शीघ्रमेव कार्यं कुर्वन्ति न तु विचार्येत्यर्थः ॥ ११ ॥
अयं वै इत्यत्र तत्रैक इति भगवति शौरिरित्यादिप्रयोगो न तु दैवकेय इति, बले रौहिणेय
इतिप्रयोगो न तु शौरिरिति, क्वचित् तथापि प्रयोगो भगवदावेशे, देवकीसुतपदे तु समासे-
पदद्वयं भिन्नमतः सर्वथैक्यं न बोधयतीतिभावः, अयं वै निश्चयेनेति देवक्यां गर्भमात्र-
सम्भवेपि पुत्रो रौहिण्या एवातो हेतोः रौहिणेयः रौहिण्यामाविर्भूतस्य वासुदेवस्वावेश
इति च हेतो रौहिणेयः न तु दैवकेय इतिभावः, नामप्रकरणे स्वरूपमात्रकथनमप्रयोजन-
कमतो रौहिणेय इति पर्यवसितं नामोक्तम् ॥ १२ ॥ यदूनामित्यत्र अनेनेति उनेति
कथनेन गर्भसङ्कर्षणरूपमर्थान्तरं मुख्यमस्तीति सूचितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ चतुष्टयस्य
चेति भगवति बले च व्यूहचतुष्टयस्य यथायथं प्रवेश इत्यर्थः, बले वासुदेवसङ्कर्षणयो-
र्भगवति चतुर्णामिति विभागः, आसन्नित्यत्र युगमत्रास्तीति युगमिति व्युत्पत्त्या अर्शआद्य-
जन्तत्वेन कालवाचकत्वं युगपदस्य, एनं कृष्णत्वं नेति तथा मत्वेतदवतारो रामोपि
कृष्णवर्णः स्यादितिभावः ॥ १४ ॥

बहूनीत्यत्र अन्यथेति रूपाणां बहुत्वाभावे इत्यर्थः, क्रियायाश्चेति बहुत्वमिति-
लेखः । शेषः, गोवर्धनोद्धरणरूप इति गोवर्धनस्योद्धरणं येन तादृशं ताव-
१०-८-१६ त्रमाणकं रूपं यस्येति, अनेन रूपमुक्तं, अन्यथेति 'ते सुतस्ये'ति कथना-
भावे रूपबहुत्वमप्रतारवहुत्वेन जानीयादित्यर्थः, ननु भगवतो व्यापकत्वाद् रूपबहुत्वं
बाधितमित्याशङ्क्य समाधानमाहुः वसुदेवस्येति, शुद्धसत्त्वं पृथक्कृत्य तत्र तत्र स्वयं तिष्ठतीति
घटमटाद्याकाशवद् बहुत्वमित्यर्थः, अंशावतारेषु सत्त्वं मत्स्यादिरूपं कृत्वा तद्व्यवहित एव
स्वयं तिष्ठति, अत्र त्वास्तरणमिव तिष्ठति न तु तद्व्यवहितो लीलां करोतीति विभेदः, अलौ-
किकानामिति पूर्वोक्तयोर्विशेषणमिदं, एतादृशानां गुणानां कर्मणां च सम्बन्धीनि तद्योगाद्
प्रवृत्तानि नामानि अपिशब्दाद् रूपाणि चालौकिकान्येव भवन्तीत्यर्थः, विचारे फल-
न्तीति नामप्रकरणारम्भे आद्यश्लोकाभासे प्रयोजनद्वयकथनाद् भगवदासक्तिं जनयन्ती-
त्यर्थः, अत इति यतो निरर्थकानि न फलन्त्यतः स्वरूपाज्ञाने केवलमुच्चारितानि 'न
फलन्ती'ति पूर्वसैवानुष्ठितिः, न फलन्तीत्यर्थः, चर्णात्मकत्वेनैवेति एवकारव्याप्त्यं नाम-
स्वरूपमाहुः पुरुषमित्यारभ्याम्ब्रण्डान्येवैत्यन्तेन, प्राहकदोषादिति इन्द्रियदोषादित्यर्थः,
सर्वपुरुषार्थानीति सर्वे पुरुषार्था येन तादृशानि नामानीत्यर्थः, आट्टमिति आट्टत्वं ननु
प्रमेयबलात् कदाचित् स्वाधिदैविकमहितं भवत्येवेत्यर्थः, लौकिकम्यापीति नाम्न इत्यर्थः,
अन्यथेति स्वातन्त्र्येण मोक्षदातृत्वे इत्यर्थः ॥ १६ ॥

एष च इत्यत्र वो युष्मानिति लक्ष्मीकृत्येत्यर्थः, आहुपसर्गस्यार्थमाहुः किञ्चेत्यादिना, लेखः । श्रेयोरूपस्य स्वरूपस्य धारणं पूर्वमेव प्राकट्यसमये सिद्धमित्याशयेनाहुः १०-८-१७ भूते लडिति, 'भूते चे'ति सूत्रादितिभावः, अनेनेति आहुपसर्गेणेत्यर्थः, दोषाभावार्थमिति श्रेयोग्रहणप्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः, इदं तु चसुदेवस्येति तथा च 'अपि हन्ता गताशङ्क' इत्यत्र वसुदेवमसांश्च हन्तेत्यर्थो ज्ञेयः, 'यदूनामहमाचार्य'इत्यस्य व्याख्याने द्रव्यविरोधो भवतीत्यत्रापि द्रव्यस्य विरोधस्तत्कृतेन्येषां हननमित्यर्थो ज्ञेयः १७

पुरानेनेत्यस्याभासे मोक्षोप्यस्माद् भविष्यतीति वक्तुं तदर्थमिन्द्रिय-योजना । जयमपि वक्तुमिति "जिग्युर्दस्यू"नित्यत्र दस्युपदेन इन्द्रियाणामुक्तत्वाद् १०-७-१८ "यस्यामिमे षण् नरदेव दसव" इति भवाटव्या निरूपणे उक्तत्वाद् ॥१८॥

य एतस्मिन्नित्यत्र गुणकर्मणोर्भेदमाहुः गुणास्त्विति, पटवदिति यथा पटस्तन्तु-लेखः । मेलनक्रमेण वर्धमान एको भवति तथा सर्वेन्द्रियैः प्रीतिमेलनक्रमेण १०-८-१९ वर्धमाना प्रीतिरेकैव भवतीत्यर्थः, ग्वण्डश्च इति सर्वेन्द्रियैरपि तत्रैव प्रीतिरित्यर्थः, प्रीतेर्गुणत्वं व्युत्पादयन्ति गुणास्त एवेति, परम्परयापीति प्रीतिं नाशयितुं न शक्नुवन्तीति प्रीतेः साक्षादनुभावः, प्रीत्याश्रयमपि नाभिभवन्तीति परम्परानुभावः, साक्षाद्गुणा इति भगवति स्थिता ऐश्वर्यादय इत्यर्थः ॥१९॥

तस्मादित्यत्र यस्मादयं कुमारो गुणैर्नारायणसमत्वान् महानु भावस्तसाद्वेतोः लेखः नन्देति नामसार्थकत्वाय च हेतवे एनं पालयेत्यर्थो यस्मादित्यारभ्य १०-८-२० भाव इत्यन्तस्य, नरादिति नराज् जाता नारा जीवास्ते अप्यते ज्ञाप्यतेनेने-तिव्युत्पत्त्या अयनानि ज्ञापकानि यस्येत्यक्षरस्य नारायणत्वं, लौकिकसृष्टिपक्षे जीवानाम-क्षरात्मकत्वाद् तज्ज्ञापकत्वं, द्वितीयेति द्वितीयो नारायणः पुरुषस्तस्येत्यर्थः, नरसम्बन्ध-योग्या नारास्तेपामयनं स्थानमिति पुरुषस्य नारायणत्वं, पुंस्त्वमार्प, स्वभावेति उपमाने जीव-स्वभावः सदोपत्वमित्यर्थः, तृतीयेति नारानयते प्रेरयतीत्यन्तर्यामिणो नारायणत्वं, यथा सर्वेति यः व्यापिवैकुण्ठस्थो भगवान् यथा सर्वेत्यादिधर्मविशिष्टाया लक्ष्म्या एतत्त्रय-कर्ता स भगवांस्तथापि करोतीतिशेषः, तत् त्रयं विवृण्वन्ति लक्ष्म्या जगज्जनकत्वमिति, इदमेव सर्वं स्पष्टयितुं पुनराहुः यथा व्यापिवैकुण्ठस्य इति, जगदुपादानभूताक्षरात्मक-त्वेन लक्ष्म्याः स्वरूपतो जगज्जननीत्वं पूर्वमप्यस्ति तथापि "मम योनिर्महद् ब्रह्मे"तिप्रकारेण निमित्तकारणत्वेन जगज्जननं भगवत्सम्बन्धादेवेतिभावः, तथात्र भगवद्विषयकविचित्रभाव-जननं पुरुषोत्तमार्त्तिकानामपि "आनन्दादयः प्रधानस्ये"तिन्यायेन परमानन्दः स्त्रीरत्न-भूतानामपि शोभा भगवत्सम्बन्धादेव, तद्वियोगे तु स्थाणुदृष्टान्तेन तादृशभावपरमा-नन्दशोभानां तिरोभाव इतिभावः, एतेषां त्रयाणां नारायणत्वं तु तत्र तत्र वाक्यैरेव स्फुट-

मिति रूढं ज्ञेयं, सूर्यवदेवेति सर्वेषां दुःखनिवृत्तिं सुखदानं च कुर्वन्नित्यर्थः, यज्ञा आधिदैविका इति विष्णुरूपा इत्यर्थः, पङ्गुणैरिति ऐश्वर्यवीर्यवैराग्यश्रीकीर्तिज्ञानानीति क्रमो ज्ञेयः, अन्तर्यामिणोऽनशनकथनाद् वैराग्यं, चकारेणेति तथा च मूले 'श्रिया कीर्त्यानुभावैश्चे'तिपाठो ज्ञेयः ॥२०॥ प्रथमस्कन्धे 'सत्यं शौच'मित्यादिनोक्तान् सत्यादीन् गुणान्, 'इमे चान्ये चे'ति 'च'कारेणोक्तान् ब्रह्मण्यत्वभक्तवत्सलत्वादींश्च गुणानित्यर्थः, तथा च चकारेण सह "सत्यं शौच"मित्यादिप्रथमस्कन्धोक्तगुणान् सङ्गृह्येत्स्वल्पः, अनुभावपदेनैतेषां गुणानां सङ्ग्रहो ज्ञेयः ॥२०॥

श्रिया कीर्त्यानुभावेनेत्यस्य विवृतौ ब्रह्माण्डमध्ये नारायणत्रयमिति प्रसिद्धमित्यर्थः, योजना । एवं सति यो वैकुण्ठे लक्ष्मीसहित इत्युक्तिरपि युज्यते, अन्यथा १०-८-२० वैकुण्ठस्य ब्रह्माण्डातीतत्वाद् ब्रह्माण्डमध्ये इति न वदेयुः, वैकुण्ठपदेनात्र व्यापिवैकुण्ठो ग्राह्यः, "यथा व्यापिवैकुण्ठस्यो भगवान् लक्ष्म्या एतावत् करोती"त्यत्र वक्ष्यमाणत्वात्, गोपायस्य समाहित इत्यस्याभासे गोपायस्वेत्युपदिशतीति एतावन्माहात्म्ये बोधितेपि पर्यवसाने एतस्मिन् भगवति स्नेह एव मुख्यतया कार्य इति वक्तुं गोपायस्वेत्यनेन रक्षामुपदिशतीत्यर्थः, अन्यथा एतादृग्माहात्म्यवतः कृष्णस्य रक्षां न वदेत्, तस्यैव सर्वरक्षकत्वात्, अतो माहात्म्यं ज्ञात्वा स्नेह एव मुख्यतया रक्षणीयः, एवं सति भगवत्सेवायामपि स्नेहोपचारा एव सर्वदा कर्तव्याः, अयं भगवानेतस्य शीतोष्णादिसम्बन्धाभावात् तूलकञ्चुकचन्दनाद्यर्पणं निष्प्रयोजनकमिति बुद्धिर्न कर्तव्येति फलितम् ॥२०॥

लेखः १०-८-२१ इत्यात्मानमित्यत्र गर्गकर्मणोरिति उपदेशनामकरणयोरित्यर्थः ॥ इत्यात्मानं समादिश्येत्वस्य विवृतौ आदेश आजेति आदेशशब्दादवश्यं योजना । मन्तव्यत्वे हेतुरुक्तः, अन्यथेति यदि गर्गोपदिष्टं यथावन् न मन्येत - १०-८-२१ तदा गर्गः कृष्येदित्यर्थः ॥ २१ ॥

कालेन व्रजतेत्यस्याभासे कालरूपेति काले आधिदैविके रूपं स्वरूपं यस्या इति लेखः । टिप्पण्यनुसारेणार्थः, अत्र टिप्पण्यां, नन्वेवं सतीति कालरूपेतिपदस्य १०-८-२२ कालस्वरूपेति प्रातीतिकार्थमादाय शङ्केयं, अधुना प्रकटित इति असि-आधिभौतिके काले सम्बद्धो जात इत्यर्थः, अयमेवेति अधुनापदेनोक्त आधिभौतिककाल एवेत्यर्थः, पूर्वेति पूर्वसिद्धाया रिङ्गणलीलायाः कालसाधिदैविकस्येत्यर्थः, सुबोधिन्यां स्वतो व्रजतेति लीलाकालस्य भगवदात्मकत्वात् स्वत एव तच्छ्रीलाचिमीपां ज्ञात्वा व्रजनं न तु सूर्यगत्येतिभावः, ननु रामस्य ज्येष्ठत्वात् कथं गत्यादिषु भगवत्साम्यमित्यत आहुः नामकरणेनेति, इदमेव विवृण्वन्ति उभयोरिति, ननु भक्तत्वाद् बलिरेव कुतो दंत्यान्

न निवारयतीत्यत आहुः बलिरिति, पतित्वेन तत्सम्बन्धेन किञ्चिदासुरावेशान् न निवारयतीत्यर्थः, भक्तत्वाद् भगवता मर्दने कृते प्रतीकारमपि न करोतीति स्वत इत्युक्तम् २२।

कालेन व्रजतेत्यादिदशश्लोकार्थनिरूपणे कारिका, गतौ गतिविशेषे चेत्यदि, योजना । “कालेन व्रजते”त्यनेन गतिनिरूपणं, “तावद्भी”त्यनेन गतिविशेषः, १०-८-२२ यशोदायां तथारूपमिति “तन्मातरौ निजसुतौ” इत्यनेनोक्तं, एवमुपविष्टं त्रिधा, अन्याश्रितमिति “वत्सरितस्तत उभावनुकृष्यमाणा” वित्यनेन वत्साश्रितत्वेन अन्याश्रितत्वं, स्वतश्चैव कथञ्चिदिति कथञ्चित् केनापि प्रकारेण स्वतः क्रीडारतमित्यर्थः, “भृङ्ग्यग्निदं प्रथसिजलद्विजकण्टकेभ्य” इत्यत्र स्वतः क्रीडाकर्तृरूपकथनात्, सर्वथा तथेति सर्वथा क्रीडाकर्त्रित्यर्थः, “कालेनाल्पेन राजर्षे रामः कृष्णश्च गोव्रजे” इत्यत्र तथा निरूपणात्, एवमुत्थितं स्वरूपं त्रिधा ज्ञेयं, बालकैर्मुग्धलीलाद्येति “ततश्च भगवान् कृष्ण” इतिवाक्यात्, धार्ष्ट्यधौर्त्यसमन्विते इति लीले इतिविशेष्यं, तथा च बालकैः सह मुग्धलीला धार्ष्ट्यधौर्त्यसमन्विते द्वे लीले, एवं लीलात्रयं, लीलात्रये रूपत्रयं भवति, धार्ष्ट्यधौर्त्यसमन्विते रूपे इति वा, एवं च बालकैः सह मुग्धलीलाविशिष्टं धार्ष्ट्यधौर्त्यसमन्वितं चैतिरूपत्रयं ज्ञेयं, एवं उपविष्टं त्रिधा, उत्थितं च त्रिधा, मुग्धलीला-धार्ष्ट्यधौर्त्यलीलासमन्वितं चैति नव रूपाणि, “कालेन व्रजताल्पेने”त्यस्य विवृतौ योगिध्येय इति राम इत्यर्थः, “रमन्ते योगिनो नन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयत” इतिश्रुतेः, यद्यपीदं रामतापिन्यामुक्तत्वाद् दाशरथिमेव वक्तीति वक्तुमुचितं तथापि परब्रह्मणो यत्रैव राम इति संज्ञा तत्रेयमेव व्युत्पत्तिरितिबोध्यं, प्रकृते बलरामे पुरुषोत्तमावेशात् सर्वे पुरुषोत्तमधर्मा अत्र वक्तुमुचिता इति निरवधमखिलं, ब्रह्मादिवन्चश्चेति मूले केशवपदमुक्तं तस्य च कथं ईशश्च केशौ तयोर्वं सुखं यसादिति व्युत्पत्तेः, जानुभ्यां रिङ्गणं विष्णोर्दैत्यानां मर्दनाय हीति इह जानुगमनतात्पर्यमिदं यदुक्तं तच्छुक्रनारदादीनां माहात्म्यज्ञानयुक्तमक्तानां स्फुरति, तद्दृष्ट्यैवमुक्तं, ते हि विचारयन्ति, प्राकृतबालवज् जानुभ्यां भगवान् गच्छति, तत्र प्राकृतबालस्त्वधिकसामर्थ्याभावाज् जानुभ्यां गच्छति न तथा हरिः, सर्वदा सर्वसामर्थ्ययुक्तत्वात्, न च विद्यमानेपि सामर्थ्ये तथा करणं प्रदर्शनार्थमितिवाच्यं, तथा सत्येत्तल्लीलाया अस्वाभाविकत्वापत्तेः, एवं सति जानुभ्यां गमनं दैत्यानां मर्दनार्थं करोतीति युक्तः पन्थाः, सेयं आध्यात्मिकपक्षे व्यवस्था ज्ञेया, आध्यात्मिकपक्षस्य ज्ञानप्रधानत्वेन वस्तुविचारस्यावश्यकत्वात्, दैत्यमर्दनं यद्यपि सङ्कर्षणकार्यं तथापि पुरुषोत्तमे सर्वेषां व्यूहानां विद्यमानत्वात् सापि लीला तत्रोच्यते इति न दोषः, एवमेव पुरुषोत्तमे मस्तकादौ सत्यलोकत्वादिरूपताकथनं पुरुषरूपस्य तत्र सचयेतिबोध्यं, पुरुषोत्तमांशुपुरुषशिरसः सत्यलोकरूपत्वात्, “सत्यं तु शीर्षाणि

सहस्रशीर्ष्णा” इतिवाक्यात्, न हि साक्षात्पुरुषोत्तमस्य शिरः सत्यलोकरूपं भवितुमर्हति, केवलमानन्दरूपत्वात्, अतः पुरुषोत्तमांशपुरुषसत्तामादाय तथोच्यते इति सुबोधिन्यां सर्वत्र ज्ञेयं, प्रकृतेपि “द्वे जानुनी सुतलं विश्वमूर्ते”रितिवाक्यम् जानुनोः सुतलरूपत्वात् तत्र च दैत्यानां स्थितेर्जानुसङ्घर्षणेन दैत्यमर्दनमुच्यते तदपि पुरुषरूपस्य भगवति सत्त्वात् युक्तं, न तु साक्षात्पुरुषोत्तमस्य जानुनी सुतलरूपे आनन्दमयत्वादिति दिक्, आधिदैविक-पक्षे तु केवलं जानुन्यां गमनं भगवतो बालरूपत्वात् तादृशरूपलीलयोर्नित्यत्वात् स्वाभाविकत्वेन बाललीलाधिकारिणां परमानन्ददानार्थमेवेत्याकलितव्यं, आधिदैविकपक्षस्य लीलाप्रधानत्वेनानन्दमयत्वात् ॥२२॥

: “कालेन व्रजते”त्यत्र गतौ गतिविशेषे चेत्यादि का० ४९३ । ‘कालेन कारिकार्थः। व्रजते’त्यत्र गतिलीला, “तावद्वियुग्म”मित्यत्र गतिविशेषः, एवं भूमा-१०-८-२२ वुपविष्टं हरे रूपद्वयं, “तन्मातरौ निजसुता”वितिश्लोके यशोदाया-मुपविष्टं रूपमेकविधं, एवमुपविष्टं रूपं त्रिधा मतं, अन्याश्रितमिति का० ५०३ । कथञ्चिदन्याश्रितं रूपं, स्वतः स्वातन्त्र्येण क्रियमाणलीलाविशिष्टं रूपं, सर्वथा सर्वांशेन स्वतः क्रियमाणलीलाविशिष्टमितियोजना टिप्पण्यनुसारिणी, तथा चैवं विवेकः, “यद्यङ्गने”ति श्लोके कथञ्चिदन्याश्रितं रूपं ज्ञेयं, यद्यप्याभासे स्वतः स्थितयोर्लीलामाहे-त्युक्तं तथापि वत्सपुञ्जावलम्बनेन कथञ्चिदन्याश्रितत्वं बोध्यं, अत एव श्लोकव्याख्या-समाप्तौ “गोपुञ्जधारणलीलेयं पराधीना निरूपिते”ति(कारिकया)व्याख्यातं, “शृङ्गव्री”त्यत्र स्वतः क्रियमाणलीलाविशिष्टं रूपं, अत्रापि मातृकर्तृकनिषेधान् न सर्वांशेन स्वातन्त्र्यं, “काले-नाल्पेने”त्यत्र सर्वथा स्वातन्त्र्यं, एवं त्रिविधलीलया युक्तमुत्थितं त्रिधा रूपं निरू-पितमित्यर्थः, साच्चिकीं राजसीं च लीलां विभज्य तामसीं लीलां विभजन्ते बालकैरिति का० ५१३ । “ततस्तु भगवान् कृष्ण”इत्यत्र बालकैः सह मुग्धलीला, तदग्रे “कृष्णस्य गोप्यो रुचिर”मिति श्लोकोधिकः, “वत्सान् मुञ्चन्ति”ति “हस्ताप्राज्ञ” इति च श्लोकद्वयोक्त-राजसतामसतामसतामसलीलाद्वयप्रसिद्धिवोधकः, अत एवोक्तं “ततस्तु भगवान् कृष्ण” इति श्लोकव्याख्याने राजमतामसीं ताममतामसीं च स्वतो वक्तुमनुचितं मत्वान्यमुखेन निरूपयितुं मध्ये वाक्यान्तरं श्रीशुक्नेोक्तं, अत्रेदं ज्ञेयं, अत्र रूपप्रकरणे साच्चिकसाच्चिका-दिभेदेन सगुणलीलाविशिष्टानि नवरूपाण्येकं च निर्गुणलीलाविशिष्टं रूपं, तत्र त्रिभिः श्लोकैः साच्चिकरूपाणि, त्रिभिः राजसानि, “ततस्तु भगवान् कृष्ण” इत्यत्र तामस-साच्चिकलीलाविशिष्टं रूपं, मध्ये “कृष्णस्य गोप्यो रुचिर”मित्यधिकः श्लोको वक्ष्यमाण-लीलाद्वयप्रसिद्धिवोधकः, “वत्सान् मुञ्चन्ति”तित्यत्र क्रियाप्रकारविशेषरूपघाट्यसमन्वितं रूपं, “हस्ताप्राज्ञ”इत्यत्र ज्ञानप्रकारविशेषरूपघाट्यसमन्वितं रूपं, तथा च तामसलीलायां

प्रसिद्धिवोधकेन श्लोकेन सह चत्वारः श्लोकाः “एवं धार्ष्ट्यान्नुशति कुरुते” इति श्लोके समयनयनश्रीमुखे”त्यनेनोक्तं निर्गुणावस्थवेद्यं रूपं, एवं रूपप्रकरणे एकादश श्लोकाः, कारिकायोजना तु चालकैः सह मुग्धलीलाया धार्ष्ट्याधौर्यसमन्विते द्वेलीले रूपे वा, निर्गुणावस्थरूपं चेति “वत्सान् मुञ्च”न्नित्यादिना यशोदां प्रति तामिश्चरित्रे ज्ञापिते सति ततः परं तदनन्तरं तामिः परिदृश्यमानं “समयनयनश्रीमुखे”त्यनेनोक्तं रूपं निर्गुणावस्थवेद्यमित्यर्थः, साच्चिकादीति का० ५२३। साच्चिकादिभेदोपलक्षितास्ते ते ये पुरुषास्तत्तद्भृदयगामिनि रूपे सति सा हृदयस्थितित्था कृत्वा तांस्तान् भावान् दूरीकृत्य अन्तिमे रूपे स्थिरा भवति, स्वरूपमात्रनिष्ठा भवतीत्यर्थः, यशोदार्थमिति का० ५३३। अत्रैव जानुभ्यामिति का० ५४३। दैत्यपतित्वात् स्वतो न निवारयतीत्यर्थः।

तावद्भीत्यत्र अलसेति अङ्घ्रियुग्ममनुकृष्येत्यनेनोक्तं, शनैः कर्षणमलसगतिः, लेखः। सरीसृपन्ताविति यद्भ्रुगन्तेनोक्तं द्रुतगमनं चलितगतिः ‘नित्यं १०-८-२३ कौटिल्ये गता’ वित्यनुशासनेन तद्रतौ कौटिल्यसूचनादिति भावः, इदं गतिद्वयं प्रथमतः पूर्वार्धे उक्तमित्यर्थः, अनेन भगवानिति चरित्रं गतिस्तस्य प्रतिपादकं वाक्यं शब्दः, भगवतः शब्दमात्रस्य सार्थकत्वाद् वाक्यत्वं, अत एव निःश्वासस्य वेदत्वं, व्यवधानेप्याभरणशब्देन गतिज्ञानं भवतीति तत्प्रतिपादकत्वं, उभयोरिति वक्तृश्रोत्रोरित्यर्थः, आभरणानां वक्तृत्वं भगवतः श्रोतृत्वं, तेन हर्षः सम्माननं, तस्मिन् परावृत्त्येति स्थिते इतिशेषः, परावृत्त्ये स्थिते तस्मिन् भगवता दृष्टे सतीत्यन्वयः, गन्तव्यमेवेति पक्षमाहुः तथा सतीति, आद्यपलमाहुः व्याघ्रदूषेति, उभावुभयत्र चैतिपक्षे गमने मीतभावं साधयन्ति तदेति, चालकयोर्मातरि विशिष्टः परिचयो भवति सा त्वत्र नास्त्यत एकाकिनात्र न स्थातव्यमिति हेतोर्मयेन गमनं, परिचिते स्थलान्तरे इतिशेषः ॥२३॥

तन्मातरावित्यत्र नृत्यादिभावैः स्तोत्रं विष्टुतं, अनुभवद्विरुक्तत्वान् नातीव शब्दार्था-
लेखः। ग्रहोत्र कर्तव्यः, लोकतो घृणेति अत्र घृणा कुत्सितत्वेन ज्ञानमित्यर्थः, १०-८-२४ भगवत्सम्यग्भवेपीति तथा च भगवदतिरिक्तपुरुषार्थानां स्फूर्तिरेव न ज्ञाना, सर्वत्र घृणैव जातेत्यर्थः, सुगन्धा भवन्तीति दोषस्य सच्चिरोभावरूपत्वादादितः सुगन्धा एवेत्यर्थः, विजातीयैश्चेति तिरोहितसदंशगन्धैर्दुष्टगन्धैरित्यर्थः, अन्ययेति तिरोहितसदंशगन्धा दुष्टगन्धा भवन्तीत्यर्थः, मूलेच्छया सच्चिरोभावो विजातीयोपहत्या च तथेति चकारः, अल्पतेति दशनानामितिशेषः, अतः स्वत्वभावपूर्विकाया आसक्ति-
स्नञ्जनकनोक्तेत्यर्थः, उभयोर्लौकिकः भावसाधकत्वं विष्टुष्यन्ति मोहकं त्विति, अल्पेति तथा स्वत्वरूपोपाधावागक्तिं जनयन्तीत्यर्थः, तथा चोभयोरन्यत्रासक्तिजनकत्वात् लौकिक-
भावसाधकत्वमिति भावः, अत इति विशेष्यस्य मुखस्य तादृशविशेषणवच्चादित्यर्थः, मुखस्य

भक्तिरूपत्वादलौकिकभावसाधकत्वं विशेषणस्योक्तरीत्या लौकिकभावसाधकत्वं ज्ञेयम् ।
 यद्यङ्गनेत्यस्याभासे स्वतः स्थितयोरिति कथञ्चिदन्याश्रितत्वेपि स्थितिः स्वत एव
 लेखः । न तूत्सङ्गे इत्यर्थः, व्याख्याने, राजसभावा इति उद्दीप्तसभावा इत्यर्थः,
 १०-८-२५ सर्वथाङ्गप्राशस्त्यं तारुण्य एव भवतीत्याशयेनाहुः अङ्गनास्तु तारुण्य
 इति, प्रेक्षन्त्य उज्ज्वलतृहाः हसन्त्य इतिपदत्रयार्थमाहुः कौतुकाविष्टा इतिप्रयेण,
 कुमारपदे पञ्चवर्षत्वमभ्युदासायाहुः द्विचार्पिक इति, सार्धद्वयवार्पिकस्य तु घृन्दावने
 गमनं वक्ष्यते, अतस्तथेतिभावः, कन्दर्पेति कन्दर्पकोटेरिव यत् लावण्यं तेनाधिकसुन्दर
 इत्यर्थः, तद्गतेति कुत्सितत्वादिकमपि साजात्य एव भवतीति कन्दर्पगता अपि भावा
 निरूपिताः, परन्तूत्कृष्टाः सौन्दर्यादयो न तु हरदग्धत्वादय इत्यर्थः, अयं भाव इति
 उचितत्वरूपो भावो यावन् न जातस्तावत् यशोदाद्यावृत्तत्वेन निरन्तरं अन्तरं व्यव-
 धानं तद्द्रष्टितदर्शनं इति एवं प्रकारेण न जातं यशोदाद्युत्सङ्गे एव दृष्टस्तथा च तद्-
 दर्शनीयलीलत्वमुत्थितलीलायामेव जातमित्यर्थः, अन्यत्रेति वनरहःस्थलादिषु गमनं
 कार्यान्तरव्याजेन सख्यादिमाध्यस्थेन वा भवति, एतास्तु गवादिकार्ये एव नियुक्ताः,
 अतः कार्यान्तराभावादन्तरङ्गसख्याद्यभावाच्च वनरहःस्थलादिषु गमनयोग्यतारहिता
 इत्यर्थः, वत्सा इति गोपुत्रा मूढा अतो भगवद्दृहीता न तिष्ठन्तीत्यर्थः, इदं दृष्टान्तपूर्वकं
 विशदयन्ति भगवानिति, कर्मणो मेपीहोमस्याङ्गं गर्भहोमस्तत्र देवतात्वं स्वस्य करोति
 सम्पादयतीत्यर्थः, तदवलम्बनं तस्य कर्मणोऽवलम्बनं तदङ्गत्वमित्यर्थः, प्रतिवन्नन्यायेन
 देवताप्यङ्गमितिभावः, ते त्विति कर्मजडास्तु मूढा भगवान् लीलार्थमेव हीनभावमव-
 लम्बते वस्तुतस्तु सर्वाधिपतिरित्याकारकज्ञानरहिताः प्राकृते वैकृते नित्ये काम्ये च
 कर्मणि भगवन्तं संयोजयन्ति, न तु स्वयं तत्सम्बद्धा भवन्ति, साक्षाद्भगवत्सेवां न
 कुर्वन्तीत्यर्थः, तद् स्पष्टयन्ति यथेति, मेप्यालम्बने कदाचित् तस्यां गर्भसम्भवे तस्य
 होम एवं क्रियते, अत्र चतुर्ध्याविष्योर्देवतात्वं, एवं दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाहुः एतेपि
 वत्सा इति, यथा कुर्वन्तीतिशेषः, भगवान् लीलार्थमेवं करोतीतिज्ञानरहिता भगवन्तं
 प्राकृतं मत्वा तत्सम्बद्धा न तिष्ठन्त्यतोऽनुकर्षणं भवतीत्यर्थः, एवं कर्मभ्य इति स्वान्तः-
 करणमितिशेषः, गोप्यः स्वान्तःकरणं कर्मभ्यः सकलेभ्यस्त्वाजयित्वेत्यर्थः, त्रिविधानां
 ग्रहणार्थमिति सच्चरजलमोमेदेन त्रिविधानां ग्रहणार्थं प्रेक्षणगृहत्यागहासमेदेन त्रैविध्य-
 मुक्तमित्यर्थः ॥२५॥

शृङ्गीत्यत्र स्वत्वभावेति मातरौ भगवति स्वत्वं जानीतो न तु स्वामित्वमिति
 लेखः । सर्वात्मभावविचारेण दोष इत्यर्थः, अलौकिकभावेनेति 'सूक्ष्मरूपेण
 १०-८-२६ विद्यामशुत्पाद्य प्रतिबन्धके तेनैवापगते स्वेष्टरूपमाविष्करोति ही' तिकाग्नि-.

क्तेन लोकावेद्येन भावेनेत्यर्थः, पूर्वश्लोके अङ्गनापदस्य कृदन्तत्वेनापि टिप्पण्यामर्थ उक्तः
 सोत्र स्वत्वभावेत्यनेनानूदितः, स्वामित्वभावनावत्यः अतो भगवदर्थमङ्गनयनं कुर्वन्तीति,
 तद्वितान्तत्वेनाङ्गनाशस्त्यरूपोर्थः सुबोधिन्यामुक्तः सोत्र अलौकिकभावेनेत्यनेनानूदितः,
 तरुणीत्वात् तादृशभावेन वशीकृता भवन्तीत्यर्थः, 'उज्झितगृहा' इतिपदेन रसाविष्टा
 उक्तास्ता अनुवदन्ति विचाराभावादिति, उज्झितगृहाणां गृहविचाराभावाद् रसेनापि
 वशीकृता भवन्तीत्यर्थः, 'प्रेक्षन्त्यः' कौतुकाविष्टा उक्तास्ता अनुवदन्ति तारूप्यादिति,
 'हसन्त्यः' कामाविष्टा उक्तास्ता अनुवदन्ति, अन्यार्थं चेति कामफलार्थमित्यर्थः, एकत्रा-
 न्येषामपि समुच्चय इतिसमुच्चयबोधकं पदं सर्वत्रोक्तं, शृङ्गादिषु सप्तसङ्ख्यातात्पर्यमाहुः
 पद्गुणैः स्वेन चेति, इष्टस्येति इष्टस्येच्छाविषयस्य दुष्टसम्बन्धे सति शिष्टोवशिष्टः
 इच्छाश्रयः पुष्टिं भोजनादिभिः स्वस्य पोषणं विमुञ्चति अन्यथा इष्टस्योत्तमसम्बन्धे
 न मुञ्चति तदा त्वासक्तेस्तुल्यत्वाद् गृहकार्यमेव कुर्यादितिहेतोः हरिरनुचितदुःखजनक-
 कृतिरपि सत्यः सद्रूपत्वेन दुष्टसम्बन्धानर्होपि क्रूरगतः प्रीतः सन्नभवदित्यर्थः, एतेन
 निरोधार्यं स्वरूपमर्यादामपि न मनुते इत्युक्तं, खङ्गजले सहजे, अग्नेः कृत्रिमत्वायाहुः
 अग्निरिति, धूमे कृते गवादिषु मशका नायान्तीति धूमार्थं अग्निना पयः स्विन्नं भवतीति
 पयसः स्वेदार्थं वेत्यर्थः, कण्टकानां कृत्रिमत्वायाहुः कण्टकानीति, अत उभयोः
 कृत्रिमत्वमितिभावः, गृह्याणीत्यत्र सह क्रियेति शृङ्गादिभिः सह क्रिया जननीत्वात्
 ताभ्यां निषिध्यते इत्यर्थः ॥२६॥

इष्टस्य दुष्टसम्बन्धे इतिकारिका, इष्टस्य भगवतः दुष्टसम्बन्धे दुष्टाः शृङ्गाग्नि-
 योजना । दंष्ट्रादयस्तैः सह सम्बन्धे निकटस्थित्यादिरूपे जाते शिष्टः यशोदारोहि-
 १०-८-२६ प्यादिः पुष्टिं स्वाधीनतां विमुञ्चति भगवदधीनो भवति, अन्यदा तु
 स्वाधीन एव व्यवहरन् भगवन्तं निजाधीनं करोति "कृष्णाधीना तु मर्यादा स्वाधीना
 पुष्टिरुच्यते" इति निबन्धोक्तलक्षणोपेन पुष्टिशब्दवाच्यं स्वाधीनत्वमुच्यते इतिबोद्धव्यम् ॥२६॥

शृङ्गाग्नीत्यत्र इष्टस्येति का० ५५३ । इष्टस्य इच्छाविषयस्य स्नेहविषयस्य
 कारिकार्थः । शृङ्गादिदुष्टसम्बन्धे सति शिष्टः इष्टेच्छावतोर्मध्ये अवशिष्ट इच्छा-
 १०-८-२६ श्रयः पुष्टिं भोजनादिभिः स्वस्य पोषणं विमुञ्चति त्यजति, अन्यथा
 इष्टस्य उत्तमसम्बन्धे न मुञ्चति इति हेतोः हरिः प्रीतः सन् सत्यः सत्यरूपः भक्त-
 निरोधार्यं शृङ्गादिश्रूरगतोऽभवदित्यर्थः, शृङ्गिण इति का० ५६३ ।

काष्ठेनेत्यसामामे पत्रमिति भूमेरेतदर्थं रामकृष्णौ गतिविलासं पद्भ्यां कृत-
 छेपः । यन्तावितिहेतोः स्वतन्त्रतया मिश्रतया न त्वन्यायलम्बनेन स्थितस्य
 १०-८-२७ रामस्य कृष्णस्य च आङ्गलीलामितिशेषः, मूले 'रामः कृष्णश्चे'त्युक्तत्वाद्वापि

स्वतन्त्रतया स्थितस्यैकवचनं, कालेनाल्पेनेत्यत्र आमासोक्तं अस्या लीलाया भूकेश-
निवृत्त्यर्थकत्वं व्युत्पादयन्ति गत्यात्मक इति, गतिरात्मनि यस्येति पूर्ववद् व्याख्यानं, अतो
यथा क्रीडायां "विजहत्" रितिपदोक्ते विहारे करणतोक्ता तथात्रापि "विचक्रमत्"-
रितिपदोक्ते गमनेपि करणतेत्यर्थः, कोमलत्वादिति, कोमलगत्याधारत्वादित्यर्थः,
रिङ्गादल्पकालानन्तरं या गतिः सा कोमलैः भवतीति भावः, गतेः कोमलत्वं चरणकोमल-
त्वेनैवेति तेन चरणयोः कोमलत्वं सूचितमित्याशयेनाहुः कोमलचरणेति, तथा च-
संवाहनन्यायेन भूकेशनिवृत्त्यर्थकत्वमस्या लीलायाः सूचितमिति भावः, रत्युत्पादनेति
रमयतीति रामः, तथा खनिष्ठस्य रत्युत्पादनसामर्थ्यस्य तासु जननाय, अतः परं
ता रमयन्तीत्यर्थः, रामः कृष्णश्च गोव्रजे इति समभिव्याहारादपि तथेत्याशयेनाहुः
खुराघातेति ॥ २७ ॥

रामः कृष्णश्च गोव्रजे इत्यस्य विवृतौ अन्तःस्थितरूपेणेति रामेणेत्यर्थः,
योजना । 'रमन्ते योगिनो नन्त' इति श्रुते रामस्य योगिध्येयत्वेन अन्तःस्थितरूपत्वात्,
१०-८-२७ बहिः परमानन्दविषयरूपेण चेति कृष्णेनेत्यर्थः, 'कृपिर्भूवाचकः
शब्दो गश्च मिर्वृतिवाचक' इति श्रुतेः कृष्णस्य परमानन्दरूपत्वात्, विषयस्यान्तर्नयने
इति योगिध्येयत्वेन ध्यानविषयस्य अन्तर्हृदि समानयनं रामस्येत्यर्थः, मनसो बहिरा-
नयने चेति कृष्णस्तु परमानन्दरूपत्वात् परमसौन्दर्येण बशीकुर्वन् निजरूपं पश्यतां मनो
बहिः स्वस्वरूपे आनयतीति हृदयम् ॥ २७ ॥

ततस्त्वित्यत्र स्वांशैरिति स्वसदृशैर्यस्यैरित्यर्थः, स्वान्तर्निविशते इति पृथग्रहारेण
लेखः । लीलायां भगवद्बुधे निविशते इत्यर्थः, तासामेव तथात्वादिति बहिरागत्य
१०-८-२८ द्रष्टुं शक्तत्वादित्यर्थः, जनन्यान्तु महत्त्वेन बहिरागमनासम्भव इत्याशयेना-
हुः ज्ञानद्वारेति, सर्वथा गृहीतेति प्रपञ्चपरित्याजनार्थमित्यर्थः, रामस्य रक्षक-
त्वेनेति भगवान् बालैः सह भुजबन्धादिलीलां करोति, तदा तामां स्वस्मिन्नपि तथा भाव-
नया तोषो भवति, पश्चाद् रामोपि बालैः सह तथा करोति, तदा पूर्वसिद्ध एव सन्तोषो
भूयः सारणाद् दृढो भवति, एवं रामस्य मुद्रक्षकत्वं, एवं भुजजनने उपयोगमुत्तमा क्रीडा-
यामुपयोगमाहुः राजलीलायां चेति, यास्त्विति प्राकृतो गमनत्कार्यान्तुमुखः स्व-
भावो यासां ताः 'वत्सान् मुञ्च'न्निति श्लोकोक्ताः, लौकिकेति लौकिके पत्यादिसेना-
विधायके वाक्ये परिनिष्ठिताः 'हस्ताग्राह्ये' इति श्लोकोक्ताः, अत एव बालरूपेण पत्यर्थं
मन्दस्नानादौ च प्रवृत्तिः, यत्रैव ता इति दधिदुग्धादिकार्ये उभयविधा अप्यासक्ता
इत्यर्थः, कृष्णस्येत्यत्र गोपभार्यात्वादिति, तासां तथा स्वभावादित्यर्थः ॥ २८ ॥

वत्सानित्यस्याभासे भगवत इति एतदर्थं कृतां लीलां शृण्वन्त्याः सत्याः प्रोचु-
 ल्लेखः । रिति पूर्वैणैवान्वयः, तावत्कृतेति तावद्धिर्वत्सविमोचनादिपद्धमैः कृतः
 १०-८-२९ खदोपो भगवत्त्वनीश्वरत्वादिवुद्धिः हासकृतभगवदभिनिवेशेन कृत्वा
 स्वरूपज्ञानात् तद्रहिता इत्यर्थः, वत्सविमोचनस्तेयभक्षणमर्कविभजनभाण्डमेदनकोपतोका-
 नुक्रोशाः क्रमेण षड्गुणा ज्ञेयाः, ईश्वरो हीति विरुद्धधर्माश्रयत्वादैश्वर्यविरुद्धोपि धर्मोस्ति
 न तु तावतानीश्वरत्वमिति स्वसिद्धान्तो द्वितीयपक्षे केचिदित्यस्वारस्येन सूचितः, तादृश-
 कृतितारत्पर्यमाहुः सर्वमोक्षेति, अत्र 'वत्सा'निति वारद्वयं, तत्र क्षुधितान् वत्सान् सर्व-
 त्यादिप्रयोजनार्थं मुञ्चति समयोल्लङ्घनं कृत्वा च वत्सान् दुःखिता मा भव-
 न्त्विति विमुञ्चतीति विभज्यान्वयः, अमानी मानद इति स्वयं मानरहितोन्वयार्थ-
 मैश्वर्यविरुद्धस्यापि कार्यस्य कर्ता अन्येषां वत्सानां मानदो दुःखनिवारक इति वत्सविमो-
 चनस्योक्तं तात्पर्यमनूदितं, तासां दुर्वुद्धिमनीश्वरत्ववुद्धिमित्यर्थः, वहिःस्थितानामिति
 गृहाद् वहिर्गोष्ठे स्थितानामित्यर्थः, तत्र वत्सानां क्षुत्कृतं मोचनेन नाशयति गोपीनां
 मोहकृतं हासेन नाशयतीति विभागः, हासस्य मोहकृतदुःखनाशकत्वं व्युत्पादयन्ति
 मोहोपीति, उभयविधानिति क्षुत्कृतमोहकृतदुःखयुक्तानित्यर्थः, स्तेययोगान् विवृण्वन्ति
 चौर्य इति, नयतीति पूर्णजलायां स्थाल्यां स्थितं नवनीतं नयतीत्यर्थः, कल्पितैरित्य-
 स्यार्थमाहुः इतोपीति, क्रुपितो भवतीति अनुभावेनैव तस्य कश्चनोपद्रवो भवतीत्यर्थः,
 अथ वेति वहिर्निर्गतं त्वां कश्चिद् दैत्यादिमार्गयेत् प्राणवियुक्तं कुर्यात्, ताडयेद् वेति
 गृहस्थं प्रति वदति शापं ददातीत्यर्थः, अयमदृष्टप्रकारकत्वादलौकिकः क्रोधः, अन्तः-
 स्थिता घालका इति क्षुधिता इतिशेषः, ते त्वदपेक्षयापि क्षुधिता इत्यर्थः, तदीयेनेति
 गोपसम्बन्धिना तद्दालेनेत्यर्थः, अन्तरङ्गेषु भगवदीयेषु क्षुधितेषु भक्तसम्बन्धिनः पुरुषस्य
 भोजनमनुचितमिति भावः ॥ २९ ॥

हस्ताग्राह्ये इत्यत्र अन्तर्निहितययुन इत्यनेन रिक्तारिक्तज्ञानमुक्तं, तद्विदित्यनेन
 छेद्यः । तन्निष्ठदध्यादिविशेषज्ञानमुक्तमिति विभेदः, इदं ज्ञानद्वयमपि वस्तुविषयक-
 १०-८-३० मेवेतिज्ञेयं, अर्थात् प्रदीपभूतमिति अयमर्थशब्दो वस्तुवाची, तथा
 च वस्तुत इत्यर्थः, अर्था एव चेतिपक्षे अर्थाः प्रदीपा यत्रेति बहुव्रीहिः, स्वाङ्गमेव चेति-
 पक्षे अर्थार्थं प्रदीप इति तत्पुरुषः, तथा च प्रथमपक्षवदन्यत्रापि रचयतीतिशेषो ज्ञेयः,
 परस्येत्यनेन तस्यैवार्थकथनं, मन्दस्नानादाविति अस्पृहस्नानादावित्यर्थः, पर्यवसान-
 मादेति निर्गुणावस्थावेद्यं गुप्रतीकं रूपमाहेत्यर्थः ॥ ३० ॥

हस्ताग्राह्ये इत्यस्य व्याख्याने, पञ्चविधं ज्ञानमिति चौर्यकालज्ञानं वस्तुज्ञानं

योजना । अल्पासाध्यज्ञानं अत्यन्तासाध्यज्ञानं अन्धकारस्वापितपदार्थग्रहणसाधन-
१०-८-३० ज्ञानं चेति पञ्चविधं, तत्र "काले गोप्यो महिं गृहकृत्येषु सुव्यग्रचित्ता"
इत्यनेन कालज्ञानं, "अन्तर्निहितवपुन" इत्यनेन वस्तुज्ञानं, "छिद्रं ह्यन्त"रिति अल्पा-
साध्यज्ञानं, "हस्ताग्राह्य" इत्यनेन अत्यन्तासाध्यज्ञानं ज्ञेयम् ॥३०॥

एवं धार्ष्ट्यानीत्यत्र पतिवदिति वस्तुग्रहणकाले पत्यादिवेशं स्वरूपे सम्पादयती-
लेखः । त्वर्थः, देहवदिति देहादीनामिव कार्यं प्रतीयते परं देहादिर्नास्तीत्यर्थः, एवं
१०-८-३१ क्रियारूपानित्यादिषु गुणानितिशेषः, उभयोर्भयनयने इति भगवन्नय-
नस्यं भयं प्रथमव्याख्याने, गोपिकानयनस्यं द्वितीये क्रियाविश्लेषणत्वेन व्याख्याने, उभयो-
रनुवादोयं, भगवान् मत्त इत्यादिकं यशोदाबुद्ध्यनुवादकं, मत्त इति तसिलन्तम् ॥३१॥

व्याख्यातार्था प्रहसितमुखी न ह्युपालब्धुमैच्छदित्यस्य विवृतौ नामलीलया
योजना । वसुदेवः कृतार्थ एव जात इति इह वसुदेवशब्देन नन्दो ग्राह्यः
१०-८-३१ वसुतां देवो वसुदेव इति व्युत्पत्तेः, "द्रोणो वसुनां प्रवर" इति वाक्येन
द्रोणस्य वसुश्रेष्ठत्वात् द्रोणाभिन्नस्य श्रीनन्दस्य वसुदेवत्वात् ॥३१॥

अग्रिमप्रकरणाभासमाहुः नामलीलयेति, शुद्धसत्त्वस्य स्थापितत्वात् नन्दोपि वसुदेवः,
लेखः । अतो वसुदेवपदेन नन्दो वसुदेवश्च ज्ञेयः, इयं त्विति तुशब्देनान्यव्या-
१०-८-३२ वर्तनं, तत्र व्यावर्त्यस्वरूपमनेनोक्तमिति ज्ञेयं, तथा च नन्दस्य गर्गवाक्यान्
माहात्म्यज्ञानमस्तीतिभावः, न वदतीति "नाहं भक्षितवानम्बे"तिवाक्योक्तमभोक्तृत्व-
रूपं स्वधर्मं न वदतीत्यर्थः, नापि प्रदर्शयतीति स्वान्तःस्थं जगद्रूपं स्वधर्ममितिशेषः,
स्वविषयक इति स्वपदेन यशोदायाः स्वकीयत्वप्रकारकोप्यासः स्वसिद्धेव पर्यवस्यतीति-
भावः, स्वसमानेति इयं हेतौ वृत्तीयेति टिप्पण्यनुसारेण ज्ञेयं, निवर्तिष्यते इति अन्त-
र्भावित्प्यर्थात् कर्मणि लृट्, भगवता निवर्तिष्यते इत्यर्थः, एकदेव्यत्र भिन्नविषयक इति
वत्समोचनादिरूप इत्यर्थः, अनेन भगवत्स्वरूपे दोषो न भवति, मृद्भक्षणेन तु स्वरूपे दोषो
भवतीत्याहुः समानाश्रयविषयकमिति, आश्रीडमाना इत्याहुपसर्गस्यार्थमाहुः समा-
नभावेनेति, अत इति रसजननाद्धेतोः साम्ये स्फुरिते स्वात्मनीव भगवत्यपि दोषं दृष्ट-
वन्तः, तत्र दृष्टान्तः, यथा विवेकिनां स्वस्मिन् दोषदर्शनं तथैतेषां तावद्विवेकाभा-
वात् सामान्यमात्रेण भगवत्यपि दोषदर्शनमित्यर्थः, रामाद्या इत्युक्तमिति राम आद्यो
येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा रामविजातीयानिरुद्धत्वधर्मवन्त इत्युक्तमित्यर्थः, तर्हि
रामस्य कथं दोषदृष्टिरित्यत आहुः स हीति, बालानां मुख्यनिरोधाभावादेवम्युद्धिः, रामस्य
तु स्नेहादिति, पुष्टानिति ज्ञानेति शेषः, स्वचरणसम्यग्धीति ददद् भगवान् जातस्तदा
बालकैस्तथा कल्पितमित्यर्थः, तथा च दददित्यस्याग्रे जातस्तदेतिपदद्वयं शेषभूतं ज्ञेयम् ॥३२॥

एकदा क्रीडमानास्ते इत्याद्येकादशश्लोकानां वाक्यार्थानाहुर्दोष इत्यादिः ॥५७३॥
 कारिकार्थः । ५९३॥ “एकदा क्रीडमानास्ते” इतिश्लोके भगवति मृद्भक्षणतात्मकदोष-
 १०-८-३२ दृष्टिः, “सा गृहीत्वे” त्यत्र दोषनिवृत्त्यर्थं यत्नः, “कस्मान् मृद” मिति यशो-
 दाया वाक्यं, “नाहं भक्षितवा” निति भगवद्वाक्यं तस्य यशोदावाक्यस्य नुत् अप्रा-
 माण्यसाधकमित्यर्थः, “यद्येवं तर्हि व्यादेही” त्यत्र तत्साधिका स्ववाक्यप्रामाण्यसाधिका
 मुखव्यादानरूपा विष्णोः कृतिः, “सा तत्र ददृशे विश्व” मित्यत्र ज्ञानं पूर्वनिवर्तकं
 पूर्वोत्पन्नस्य भगवति दोषदर्शनस्य निवर्तकं, “ज्योतिश्चक्र” मिति “एतद्विचित्र” मिति च
 द्वाभ्यां विपद्याणां चर्णनं, “एतद्विचित्र” मित्यत्रैव भयमपि, “किं स्वप्न” इतिश्लोकपूर्वार्धे
 भयनिवृत्त्यर्थं पूर्वपक्षयुक्तयः, “अथो अमुष्यैवे” त्युत्तरार्धे समाधानं “अथो यथाव”-
 दिति द्वाभ्यां शरणागतिः ॥५९३॥

सा गृहीत्वेत्यत्र लौकिकीति करे इत्येकवचनस्यार्थोयं, द्वितीयस्यापि करस्य ग्रहणे
 लेखः । अलौकिक्या अपि ग्रहणाद् भगवान् वश्य एव स्यात्, अत एव दामोदर-
 १०-८-३३-३४ लीलायां तथेतिभावः, तत् कार्यं स्वयं करिष्यन्निति पिता मरणसमये
 स्वकार्याणि पुत्रे स्थापयेत् पुत्रश्च गृहीयादिति तन्मन्त्राश्च कौपितक्युपनिषदि स्फुटाः,
 परमभाग्यवतीति यशो ददातीति व्युत्पत्त्या यशसो दानकथनेन तदग्रिमगुणस्य
 श्रीशब्दवाच्यपरमभाग्यस्य स्थितिः सूचितेतिभावः, अत एव ततोप्यग्रिमगुणे ज्ञानेप्यधिकार
 इत्याशयेनाहुः ज्ञानेपीति ॥३३॥ कस्मादित्यत्र ननु रामस्य भगवदावेशात् कथं तात्पर्या-
 ज्ञानमित्यत आहुः भगवद्द्व्यतिरिक्तानामिति, भगवतः सकाशाद् व्यतिरिक्तानां
 मिन्नतया स्थितानां यदान्यो भक्तिविरुद्धो धर्मः प्रवर्तते तदा तत्र हरिः स्वामी
 आविष्टो न भवत्यतः सोन्यथा वदेत्, आवेशे सर्वत्रैवमेव व्यवस्था, तथा च रामस्या-
 प्यधुना मिन्नतया स्थितस्य भक्तिविरुद्धस्वतन्त्रक्रीडारूपधर्मप्रवृत्त्या आवेशाभावः, अत-
 स्तात्पर्याज्ञानात् ‘कृष्णो मृदं भक्षितवा’ निति रामोपि वदतीतिभावः ॥३४॥

कस्मान् मृदमित्यत्र भगवद्द्व्यतिरिक्तानामन्यधर्मः प्रवर्तते । यदा तत्र
 कारिकार्थः । हरिः स्वामी नाविष्टः सोन्यथा वदेत् ॥ ननु रामस्य भगवदावेशात्
 १०-८-३४ कथं मृद्भक्षणतात्पर्याज्ञानमित्यत आहुः भगवद्द्व्यतिरिक्तानामिति, भग-
 वतः सकाशाद् व्यतिरिक्तानां मिन्नतया स्थितानां यदान्यो भक्तिविरुद्धो धर्मः प्रव-
 र्तते तदा तत्र हरिः स्वामी आविष्टो न भवत्यतः सोन्यथा वदेत् तथा रामस्याप्य-
 धुना मिन्नतया स्थितस्य भक्तिविरुद्धस्वतन्त्रक्रीडारूपधर्मप्रवृत्त्या आवेशाभावः, अतस्तात्पर्या-
 ज्ञानात् “कृष्णो मृदं भक्षितवा” निति रामोपि वदतीतिभावः, यद्यपि इतरबालकवद्

रामस्य-न केवलदोषदृष्टिः किंतु स्नेहादेव दोषदृष्टिस्तथापि स्वातन्त्र्येण क्रीडाहेतुकमगव-
दावेशाभावात् स्वोदरस्थबालकेभ्यो मृदानंतात्पर्याज्ञानं, तदुक्तं टिप्पण्यां इयं क्रीडा न
भगवदर्थं नापि भगवत्सङ्गे किन्तु स्वार्थमेवेति ॥

नाहं भक्षितवानित्यत्र स्ववाक्यप्रामाण्यमपीति आद्यचरणार्थस्तु विषयबाधः,
लेखः । इदं तु सम्बोधनेनाप्रतारणम्वचनादुक्तं जातमित्यपिशब्दः, आभासोक्तं
१०-८-३५ वाक्यार्थमाहुर्विरोधीति, एतद्धेतुर्विषयबाध आद्यचरणेनोक्तः, समर्थन-
स्युत्तरार्धेनेति ज्ञेयं, अनशनादयो धर्मा विवृतास्तत्रैवं ज्ञेयं, भगवत्युभयविधा अपि धर्माः
सन्ति परं सापेक्षाः, यथैकस्मिन्नेव पुरुषे मातरमपेक्ष्य पुत्रत्वं बोध्यते भार्यामपेक्ष्य तद्विरुद्धं
पतित्वं बोध्यते एवमन्यदपि तथा ज्ञानमार्गीयमपेक्ष्य भगवत्यनशनादयो धर्मा बोध्यन्ते
भक्तिमार्गीयमपेक्ष्य च भोक्त्वदादय इति स्थितिः, अत्र च ज्ञानप्रकरणे “भयसम्भ्रान्त-
प्रेक्षणप्राक्ष”मित्यनेन यशोदायां ज्ञानस्थापनस्योक्तत्वात् ज्ञानमार्गीया एव धर्मा भगवता
बोधनीया भवन्तीत्याशयेन तथा विवृतमाचार्यैः, अयमेवार्थो ज्ञानप्रकरणत्वादपि
तद्येत्यनेन टिप्पण्यामुक्तः, आधिदैविकेति अक्षरं केनचिदंशेन जगद्रूपं जातं, तदेव जगतो
लयस्थानं तदाधिदैविकं रूपं, तस्य धर्मा ब्रह्मक्षत्रभोक्त्वदादयस्तत्प्रतिपादकानीत्यर्थः,
पुराणो जगद्व्यतिरिक्तः पुरुषोक्षररूपस्तत्पराणीत्यर्थः, ज्ञानमार्गस्याक्षरपर्यवसायित्वात्
पुरुषोत्तमेप्यक्षरधर्मा एव बोधनीया इत्याशयेन भगवत्येते धर्मा उच्यन्ते इति ज्ञेयं, भगवता
“यदि सत्यगिर” इति विचाररीत्योक्तत्वाद् तद्रीत्यैव तदाभासमाहुः नन्वत्रेति, भक्षण-
प्रयोजनमिति रसनेन्द्रियेण रसानुभवः प्रयोजनं, तथा च मुखे रसेन्द्रियस्यादर्शने तज्ज-
नितरसानुभवरूपप्रयोजनाभावज्ञानं भविष्यतीतिभावः, यद्यपीन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वात् तद-
भावोप्यतीन्द्रियस्तथाप्यग्रे ‘वैकारिकाणीन्द्रियाणी’त्यनेनेन्द्रियाणां दर्शनस्य वक्ष्यमाण-
त्वादिन्द्रियाभावस्यापि दर्शनयोग्यतेति ज्ञेयं, यशोदया “कसा”दित्यनेन प्रयोजनं पृष्ट-
मित्युत्तरमपि तथा वक्तव्यमितिभावः ॥३५॥

सर्वे मिथ्याभिशांसिन इत्यस्य विवृतौ एते बालकाः सरामा गोप्यश्च; ये
योजना । केचिन् मया यत्किञ्चिद् भक्षितं यदा कदापीत्याहुस्ते सर्वे
१०-८-३५ मिथ्याभिशांसिन इति अत्रेदं ज्ञेयं, इह सर्वशब्देन रामाद्या गोप-

बालका एव गृहीतुं यद्यपि योग्यास्तथापि बालादिपदमनुच्चा सर्वपदं भगवतोक्तं तस्या-
माशयः श्रीमदाचार्यैर्विवृत इति श्रीमत्प्रश्नचरणौटिप्पण्यामुक्तं, तद् तथैव, न च भगवता
बाललीलया मातुर्मयादसत्यमेवोक्तमिति वान्यं, “सत्यं देवानाममृतं मनुष्याणां”मिति
ध्रुतेरसत्यभाषणस्य मनुष्यासाधारणधर्मत्वात्, मनुष्यासाधारणधर्माणां भगवत्यभावात्,

१-१ इत्यधिकमेकस्मिन्नादयो । २ स्त्रीत्यामितिपाद

“मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन्” “गूढः कपटमानुषः” “मायामनुज ईश्वर” इत्यादिवहुभि-
 र्वचनैर्मनुष्यासाधारणधर्माणां वस्तुतो भगवति निषेधात्, अतो यथार्थमेव भगवान् ब्रूत
 इति मन्तव्यं, तथा च भगवता भक्षणनिषेधे सर्वपदमुक्तमिति तथा सुबोधिन्यां व्याख्यातं,
 तत्र परमाग्रहेण भोजनाभावः श्रीमदाचार्यैः स्थाप्यते तस्यायमाशयः, “क्षुत् खलु वै मनु-
 ष्यस्य भ्रातृव्य” इति श्रुतेः क्षुधो मनुष्यासाधारणधर्मत्वान् मनुष्यासाधारणधर्माणां “माया-
 मनुष्यस्य वदस्व विद्वन्” इत्यादिवाक्यैर्भगवत्यभावात् क्षुत्पिपासादीनां वक्तुमशक्यत्वात्
 क्षुत्पिपासाजन्यानां भोजनपानादीनां निषेधो युक्त एव, ननु भगवता चेन्न भुज्यते तर्हि
 कथं महाप्रसादत्वं तदन्नादेरिति चेत्, सत्यं, न ह्यत्र सुबोधिन्यां भक्षणाभावः प्रतिपाद्यते,
 किन्तु भगवता भक्षितस्य प्रतिपत्तिर्निरूप्यते, यद् भगवता भुज्यते तदन्तःस्थितबालानां
 वृत्त्यर्थं न तु स्ववृत्त्यर्थमिति, अतः क्षुद्रशाद् भगवता न भुज्यते, तथा चेत् स्वार्थं भवेत्,
 अन्तःस्थितबालानां वृत्त्यर्थं मुक्तमिति परार्थतैव, स्वार्थभोजनं तु क्षुञ्जन्यं तत् तु भगवति
 नास्ति, तत्कारणीभूतायाः क्षुधाया असम्भवात्, पूर्वोक्तश्रुत्या मनुष्यासाधारणधर्मत्वेनोक्त-
 त्वात्, अत एव सुबोधिन्यां आरण्यानां भक्षणं तु अन्तःस्थितभक्तानां शुद्धान्नस-
 म्यन्धेन कृतार्थत्वायेत्युक्त्वा भक्षणमङ्गीकृतमेव, किन्तु जीवैर्यथा भक्ष्यते तथा न भुङ्के
 भगवान्, जीवभोजने क्षुत्कारणशरीरोपणादिप्रयोजनं, भगवद्भोजने तु भगवदीयजननिरु-
 पधिस्नेहः कारणं, भगवदन्तःस्थितमक्तवृत्तिकृतार्थत्वादिप्रयोजनमिति कारणप्रयोजनमेदात्,
 एवमेव श्रीगोवर्धनप्रसङ्गे “शैलोसीति ब्रुवन् भूरि बलिमादद् बृहद्बुधु” रित्यस्य व्याख्याने
 ‘तदा दत्तं बलिं बुधुजे’ इत्युक्त्वा अग्रे एवं भूरि बलिमादत् पक्वान्नादिकं बहु भक्षितवा’ नित्युक्त्वा
 भगवत्कर्तृकं भक्षणमङ्गीकृतं, अग्रे ‘पर्वतस्थान् सर्वानिव तर्पितवा’ नित्युक्त्वा भक्षणप्रयोजनं
 परवृत्तिर्न तु स्ववृत्तिरिति भोजनप्रतिपत्तिर्निरूपिता, अतोत्र स्फुटमेव भोजनं निरूपितमिति
 मुक्तशेषस्य भवत्येव महाप्रसादत्वं, एवमेव यज्ञपत्रीप्रसङ्गे “भगवानपि गोविन्दस्तेनैवाग्नेन
 गोपकान् चतुर्विधेनाशयित्वा स्वयं च बुधुजे प्रभु” रित्यस्य सुबोधिन्यां “चतुर्विधेन सम्पूर्ण-
 रसात्मकेन गोपानाशयित्वा स्वयं च बुधुजे” इत्युक्त्वा भोजनमङ्गीकृतं, भोजनप्रयोजनं तु
 एतच्छ्लोकामासे “तस्मामन्तः समागतयां तां बालकांश्च भोजितवानित्याहे” त्यनेन मुक्त-
 यज्ञपत्न्या अन्तःस्थितबालकानां च वृत्तिरुक्ता, अतः प्रयोजनमेवान्यदुच्यते भोजनं तु
 स्वीक्रियत एव, एवमेव “दध्योदनमुपानीतं शिलायां सलिलान्तिके सम्भोजनीयैर्बुधुज-
 मेव, अत एव “केवलमायाजनितं स्तन्यं भगवान् न पिवे” इत्यत्रापि पानमुक्तं, अतो भग-
 वता भुज्यत इति निर्विवादं, प्रयोजनं तु अन्तःस्थितबालानां वृत्तिकृतार्थत्वादिरूपं निरूपितं,
 एतावता भगवान् न भुङ्के इति नामिष्येत्, अतो भवत्येव भगवत्प्रसादत्वं भगवदुच्छिष्टस्य,

अत एव "उच्छिष्टमोजिनो दामाः तव मायां जयेमहि" इत्यादिवचांसि सङ्गच्छन्ते यत्
तु "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च" "अत्ता चराचरग्रहणात्" "भुङ्क्ते विश्वमु" गित्यादि-
वाक्यान्वाधिदैविकरूपधर्मप्रतिपादकानि, अतः पुराणपुरुषपराणि न भव-
न्तीति चे केचित् भगवन्तं भोक्तारं मन्यन्ते उपदिशन्ति च ते सर्वे मिथ्या-
भिशंसिनः नैवेद्यं च तुष्टिदं भवति निवेदनमात्रेणेत्यन्तेन भक्षणाभावः प्रति-
पादितस्तस्य तु प्रकारो मित्र एव, न तु पुष्टिमक्तौ भोजननिषेधपरः, तथा हि "यस्य ब्रह्म
च क्षत्रं च" "अत्ता चराचरग्रहणा" दित्यादौ यो भोगः स तु ब्रह्मक्षत्रयोर्भुक्तिरूपः, "भुङ्क्ते
विश्वभुगन्यय" इत्यत्र तु व्यापकरूपेण विद्यमानो भगवान् जीवद्वारा स्वयं भुङ्क्ते इत्युच्यते
'श्रीन् लोकान् व्याप्य भूतात्मे'तिवाक्यात्, अत एवाधिदैविकरूपधर्मप्रतिपादका-
नीत्युक्तं विवृतौ, अत एतेषु श्रुतिपुराणादिवाक्येषु न पुरुषोत्तमभोजनमुच्यते न वा सुबो-
धिण्यां पुरुषोत्तमभोजनाभावः प्रतिपाद्यते, किन्तु एतेषु वाक्येषु न पुरुषोत्तमभोजनन्यव-
स्येत्युच्यते, तथा च अन्यैरेव वाक्यैर्व्यवस्थापनीयमिति हार्दं सुबोधिण्याः, ततोप्रे आर-
ण्यानां भक्षणं तु इत्युक्त्वा भक्षणं सिद्धान्तितमेव, तत्र मानं तु "पत्रं पुष्टं फलं तोयं यो
मे भक्त्या प्रयच्छति तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मन" इति भगवद्वाक्यमुपन्यस्तं अतः
"पत्रं पुष्टं" मितिवाक्यं च न विरुध्यत इति फक्किरुपा, एवं सति "पत्रं पुष्टं" मिति-
वाक्ये "भक्त्या प्रयच्छती"त्यनेन "तदहं भक्त्युपहृत"मित्यनेन च भक्तेः साधनत्वेनोक्त-
त्वाद् भक्त्या समर्पितं भगवान् पुरुषोत्तमो "लोकवत् तु लीलकैवल्य" मितिन्यायाल्लोक-
रीत्या भुङ्क्ते, प्रयोजनं त्वन्तःस्थितभक्तकृतार्थता न तु स्ववृत्तिः, एवं सति भक्तौ भोजनं
सिद्धमेवेति महाप्रमादत्तमपि भगवद्दुच्छिष्टस्य निर्निवादमेव, अपि च, नन्वत्र किं युक्तं
भगवान् भक्षयति न वेतीति सन्दिग्ध भक्षयत्येवेत्यारम्य भक्षणमेव सत्यमिति
चेदित्यन्तेन पूर्वपक्षमुक्त्या भक्षणाभावः सिद्धान्तीक्रियते तत् तु भगवत्स्वरूपधर्ममर्यादा
वाटश्येवेति प्रदर्श्यते, पुष्टिमक्तौ तु स्वरूपमर्यादाप्युल्लङ्घ्य भक्तानां प्रीत्यर्थं भोजनं कतो-
त्येवेति सर्वप्रमाणातीतः पुष्टिमक्तिमहिमेति स्फुटीभवति, यदि सर्वत्र पुरुषोत्तमो भोजनं
कुर्यात् तदा पुष्टिमक्तौ को वा विशेषः स्यादतो न इत्रापि पुरुषोत्तमो भुङ्क्ते किन्तु पुष्टि-
भक्तावेव भुङ्क्ते इति महद्गौरवं पुष्टिमक्तेः, यथा 'आत्मारामोप्यरीरम' दित्यादिनात्माराम-
त्वेन सर्वत्र रमणाभावं प्रतिपाद्य "अरीरम" दित्यनेन पुष्टिमक्तानां घोषमृगीदृशामुपरि
परमरूपया रमणमुक्तं, नतथ निर्दं परमोत्कर्षेण, यदि सर्वत्रैव रमेत तदा ब्रजश्रीभिः मह
रमणे विशेषो न स्यादतस्तयोक्तिः, एवं अत्रापि सर्वत्र मधुगामावे पुष्टिमक्तमर्पितमधुषे
पुष्टिमक्तेः परममाहान्म्यं स्फुटतीत्याचायांगामायांगां घनानानुपमः, पुष्टिमक्तौ तु सर्वत्रैव
स्वरूपमर्यादामनिक्रम्य भगवान् व्रीडति, अत एव रामश्रीदायां गजदृष्टान्तविषुतौ ब्रह्म-

मयादाभङ्गः सुबोधिन्यां निरूपित इति दिक्, नन्वन्तःस्थितभक्तानां तु कृतार्थतायाः सिद्धत्वेपि पुनर्भगवदुच्छिष्टप्रसादग्रहणे का वा कृतार्थतेति चेत्, मुक्तिरूपपुरुषार्थसिद्धावंपि नित्यलीलामध्यपातिभक्तैः सह नित्यलीलानुभवरूपकृतार्थता प्रसादग्रहणाद् भविष्यतीति सुधीमिराकलनीयम् ॥ ३५ ॥

यद्येवमित्यत्र अन्यथेति निरोधार्थमागमनाभावे इत्यर्थः, लौकिकं लोकसाम्येन लेखः । ज्ञानं तस्य विषयः परिच्छिन्नं भगवत्स्वरूपं परमार्थज्ञानस्य विषयोऽपरि-
१०-८-३६-४३ छिन्नं स्वरूपमतो भिन्नविषयत्वाद्भौतिके लोके प्रकटे परिच्छिन्नरूपे परमार्थभूतस्यापरिच्छिन्नरूपस्य प्रदर्शनमयुक्तं स्यादित्यर्थः, न तु प्रदर्शनार्थमिति, प्रदर्शनं त्वमानुषरूपस्यापि करोति, परं क्रीडाकरणार्थं मानुषत्वमित्यर्थः, लौकिक्यामिति लोकसदृशी क्रियाशक्तिः रिङ्गणादिलीला तस्यां कर्तव्यायामलौकिकक्रियाशक्तेस्तिरोभावोऽप्रकटनमित्यर्थः, तथा च मूले क्रीडार्थं लौकिकक्रियाशक्त्यर्थं मनुजबालकस्तिरोहिता-
लौकिकक्रिय इत्यर्थः ॥३६॥ सा तत्रेत्यस्याभासे सापीत्यादि 'पश्य मे मुख'मित्यनेन प्रेरणस्य 'भयसम्भ्रान्ते'त्यनेन ज्ञानशक्तिप्राप्तेश्चोक्तत्वात् सेतिपदेन तदुभयपरामर्श इतिभावः ॥३७॥ एतद्विचित्रमित्यत्र स्वप्नमेति स्वप्नरूपो भ्रमस्तद्व्युदासार्थमित्यर्थः, यत्र स्थीयते तत् स्थलं स्वप्न न दृश्यत इति भावः ॥ ३९ ॥ किं स्वप्न इत्यत्र देवस्य भगवतो मायेतिपक्षमाश्रित्याहुः भगवत्प्रयत्नेति, भगवत्कृतत्वेऽयं हेतुः, अतो हेतोरियं भगवत्कृता मायोच्येत सापि न भवतीत्यन्वयः, तत्र दूषणमाहुः तथा सतीत्यादि, दर्शनमेवेति प्रथमपक्षेषु पदार्था असन्त उक्ताः, अस्मिन् पक्षे पदार्थाः सत्या एव, दर्शनमात्रांशे भ्रम इत्येवकारः, यथा सुरमिचन्दनमित्यत्र सौरभ्यांशे स्मरणं न तु चक्षुषा सौरभ्यग्रहः तथापि कस्यचिद् भ्रान्तोनुप्यवसायो भवेत् सौरभ्यमपि पश्यामीति तत्र सत्यस्यैव सौरभ्यस्य दर्शनमात्रांशे भ्रमस्तथातीन्द्रियाणां पदार्थानामिन्द्रियविषयत्वांशे भ्रम इत्यर्थः ॥३९॥ अथो अमुप्येत्यत्र अस्मिन्नेव बालके इति आत्मयोगत्वाद् यं प्रदर्शयति स एव पश्यतीति यशोदर्यव दृश्यते नान्यैरितिपक्षोऽप्युपपन्न इतिभावः, मुक्तिश्चेति ज्ञानस्य जातत्वात् तन्मा-
र्गाया मुक्तिर्भ्रमभावः स्यादित्यर्थः ॥४०॥ अथो यथावदित्यत्र यस्माद् भगवत इति यसा-
द्देतुभूतादित्यर्थः, तथा च मूले यत इति हेतौ पञ्चमी, प्रतीयमानमाहुः यत् सुदुर्विभाष्य-
मिति, यदाश्रयमित्यस्यार्थमाहुः किञ्चेति, येनेत्यस्यार्थमाहुः येन चेति ॥४१॥ अहमिति-
श्लोकस्यान्ते सम्बद्धस्यैवेति मायामम्बद्दजीवनिरूपितं गतित्वं भगवति मा भूयादित्यर्थः ॥४२॥ अग्निप्रकरणार्थमाहुः मोहितवानित्याहंति, अयं मोहो मत्तयर्थ इतिभक्तिप्रकरणत्व-
मिति भावः, इत्यमित्यत्र अन्यथेति विभ्रुत्वाभावे इत्यर्थः, पूर्वघटस्य इयामत्वदशा ततो बिभ्रुत्वा रक्तत्वादिधर्मा उत्तरसां पाकदशायां न भवेयुरित्यर्थः ॥४३॥

“इत्थं विदिततत्त्वाया” इत्यत्र प्रक्षिप्ता जालवन् माया तथा ज्ञानं विना-
 कारिकार्यः । शितम् । प्रमाणानां बलं दग्ध्वा मोहयामास गोपिकाय ॥ अत्र
 १०-८-४३ कारिकयैतत्प्रकरणीयश्लोकानां त्रयाणां वाक्यार्था उक्ताः, प्रक्षिप्ता जाल-
 वन् मायेतिप्रथमचरणेन “इत्थं विदिततत्त्वाया” इतिश्लोकार्थ उक्तः, तथा ज्ञानं
 विनाशितमितिद्वितीयचरणेन “सद्यो नष्टस्मृतिर्गोपी”तिश्लोकार्थ उक्तः, अत्रिंश-
 चराधेन “त्रय्या चोपनिपद्भिश्चे”तिश्लोकवाक्यार्थ उक्तः ।

एतत्प्रकरणीयश्लोकानां त्रयाणां प्रत्येकवाक्यार्थानाहुः प्रक्षिप्तेति, प्रथमचरणेन
 लेखः । द्वितीयचरणेनोचराधेन चेतियत्रेयं, मायामोहेति ‘त्रय्या चोपनिपद्भिश्चे-
 १०-८-४४-४५ मायामोहे भगवतश्चिकीर्षिते सति ज्ञानं नष्टमित्यर्थः, मद्य इन्द्र
 ननु पूर्वं पदार्थानुभव उक्तः, नाशोत्र स्मृतेरुच्यत इति पूर्वोचराधेनोव इत्यादिश्लो-
 अनेनेति, स्मृतिनाशकथनेन स्मृतेरनुभवानन्तरभावित्वादनुभवनाश उक्त इत्यर्थः, अत्रेव
 विवृण्वन्ति अन्यथेति, एतसैव विवरणमनुभवे इति, अनुभवे विद्यमाने कथं न
 सम्भवतीति तत्प्रतियोगिको नाशोपि न सम्भवतीति, स्मृतिमेवेति एवचरणेन संस्कार-
 व्यावर्तितः ॥४४॥ त्रय्येत्यस्याभासे प्रमाणान्तरेणापीति चतुरादिमित्युक्तं ॥ इ-
 मुक्तोत्र शब्देन तदनुद्वेषो उच्यते इत्यर्थः, प्रमाणैर्हि संस्कारमुद्वेष्य स्मृतिरनुभव-
 अत्र तु संस्कार एव न जात इतिभासः, व्याख्याने, द्विरूपत्वादिनि स्मृतिरनुभव-
 त्यर्थः, तथा च मूले उपनिषदतिरिक्तः मयोपि भागस्त्रयीपदेनोक्त इति श्लो ॥४५॥

कृष्णोदारेत्यत्र लौकिकपुरुषार्थेभ्यो भगवदीपपुरुषार्थानामुच्यते मायानं-
 लेखः । त्यादिना, लोके धर्मः कर्मरूपः, अर्थः पश्चादिरूपः, धनः कर्मणः, सर्वो
 १०-८-४७ मद्रमावरूपः, परमानन्दस्तु तनोप्यधिकः, मोत्र प्रथमकथा संस्कार-
 अर्थस्थानीयोर्मरुहो भगवान्, कामस्थानीया लीलोपयोगिनः पुत्रावदत्तः, संस्कार-
 भजनानन्दानुभवः, स्वर्गादिरिति स्वर्ग आदियसैति मोक्ष इत्यर्थः, अत्रिंश-
 मित्यत्र व्युत्क्रमेण पाठः क्रमाविरथा वा, टिप्पण्या तथैव व्याख्यान-
 परमानन्दः माधनत्वाद् धर्मः, अर्भकपदेनार्थः, स्त्रीलापदेन तदुच्यते, अत्रेव काम-
 रूपाः, तस्मा औदार्यकथनेन भजनानन्दो मोक्षरूप उक्तः, तस्मात्पुत्र-
 सुक्तोऽजाग्रानो गोचर इतिशुचितं, गायन्तीत्यत्र शब्देति शब्दे संस्कार-
 इति ज्ञानं कविपदेन शुचितं, निर्दुष्टेति ‘अदोषी प्रत्यर्था कथं’ इत्यर्थ-
 मिति पद्यद्वयमाश्रित्य कविपदायं उक्तः, मत्ता इति गानम् न कथयन्तिनामः ॥४७॥

श्लोण इत्यत्र प्रार्थनेत्यादिना ममभोऽमानामयां उक्तः, अत्रिंश-
 १ इत्यत्र कविपदेन श्रुतिः । १०-८-५० इत्यत्र मन्त्र-
 १ इत्यत्र कविपदेन श्रुतिः ।

लेखः । द्वयेन प्रश्न उक्तः, अत एव तत्र 'प्रश्नो द्वयेने'त्युक्तं, 'द्रोण' इति 'जातयो'-
१०-८-४८ रिति द्वयेन प्रार्थना, प्रथमे प्रार्थनामुवाचेत्युक्तं, द्वितीये प्रार्थनेति
भेदः, अत एव "जातयो"रित्यस्याभासे एवकारः, अग्रे दानं भक्तिरागमनं चैकैके-
नेतिव्याख्यानानुसारेण श्लोकविभागो ज्ञेयः ॥४८॥

द्रोणो वस्तूनां प्रवर इत्यत्र प्रार्थनेति का० ५९^३ । अत्र "नन्दः किमकरो"दि-
कारिकार्थः । त्यादिपूर्वोक्तश्लोकद्वयेन सह सप्तश्लोकानामर्था उक्ताः, मूले प्रार्थनातः
१०-८-४८ पूर्वोक्तोपि प्रश्नः कारिकायां क्रमस्याविवक्षितत्वात् पश्चादुक्तः, तत्र "नन्दः
किमकरोद् ब्रह्म"न्नित्यादिद्वयेन प्रश्न उक्तः, अत एव तत्र 'प्रश्नो द्वयेने'त्युक्तं, "द्रोण"
इति "जातयो"रितिद्वयेन प्रार्थना, प्रथमे प्रार्थनामुवाचेत्युक्तं द्वितीये प्रार्थनेतिभेदः, अत
एव "जातयो"रित्यस्याभासे 'प्रार्थनामेवाहे'त्येवकारः, अग्रे वरदानं भक्तिरागमनं
चैकैकेनेतिव्याख्यानानुसारेण श्लोकविभागो ज्ञेयः, "अस्त्वित्युक्त" इति वरदानं, 'ततो
भक्तिर्भगवती'ति भक्तिः, 'कृष्णो ब्रह्मण आदेश'मित्यनेन हरेर्व्रजे आगमनमित्यर्थः ।

यथाज्ञो दुर्गतिं तरेदित्यत्र अन्यकृतत्वादिति 'तेषामहं समुद्धर्ते'तिवाक्येन
लेखः । भगवत्कृतत्वादित्यर्थः ॥४९॥ अस्त्वित्यस्याभासे पुनः साधनोप-
१०-८-४९-५० देशयोरिति पूर्वं द्रोणे सृष्टिसामर्थ्यं साधितं तदुपदेशश्च कृतः, पुन-
र्भक्तिः स्थापनीया तदुपदेशश्च कर्तव्यः, एवमुभयकरणेऽसमर्थ इत्यर्थः, ततः स्वे स्वर्ग-
एवेति सृष्टिलक्षण"मादेशं करिष्यमाण" इति पूर्वमुक्तत्वादितिभावः ॥५०॥

जज्ञे नन्द इतिख्यात इत्यस्य विवृतौ भगवानानन्दः अयं नन्द इति
योजना । फलग्रहणार्थं व्याप्तिं परित्यज्य शिष्टांशेन प्रसिद्ध इति "यो
१०-८-५० नन्दः परमानन्द" इतिकृष्णोपनिषद्भ्यः आनन्दरूप एव श्रीनन्दो भगव-
द्रूपस्तथा सत्यभेदे बाललीलारसानुभवो न स्यात् तदर्थं "ईपदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ
च य" इतिशब्दशास्त्रात् व्याख्यर्थकस्य आलोर्थरूपां व्याप्तिं परित्यज्य आश्चर्यं हित्वा
नन्दशब्देन प्रसिद्धो भेदेन पितृभावेन मुक्तितोष्यधिकारसरूपा बाललीला अनुभवतीति-
भावः, अतो वस्तुतः परमानन्दरूप एव भगवद्रूपः, द्रोणरूपत्वकथनं त्वेतस्य द्रोणांशः, स
धमरूपेणाधिर्भूय पुनः स्वांशिनि नन्दे प्रविष्ट इत्याशयेन यथा भगवदंशस्य नारायणस्य
भगवति प्रवेशे "ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविहागतौ भारव्ययाय च भुवः कृष्णौ यदु-
कुरुद्रह"वित्यनेन कृष्णरूपता उच्यते तद्वत्, न हि नारायणरूपः कृष्णः किन्तु नारायणः
कृष्णस्वांशो अंशिनि कृष्णे प्रविष्ट इतिकृष्णरूपतोच्यते, एवमत्रापि द्रोणो नन्दस्वांशो
अंशिनि नन्दे प्रविष्टो लोकाः श्रीनन्दं द्रोणावतारं वदन्ति, वस्तुतस्तु "यो नन्दः

परमानन्द" इति श्रुतेः श्रीनन्दस्य परमानन्दरूपत्वेन साक्षाद्भगवद्रूपत्वं, एवं सति जज्ञे. नन्द इति ख्यात इति श्रीभागवतवाक्यस्य श्रुत्येकवाक्यताविचारेण नारायणस्यांशिनि कृष्णे प्रवेशात् कृष्णरूपतावत् द्रोणस्यापि स्वांशिनि नन्दे प्रवेशान् नन्दरूपतेति ज्ञातव्यं, एवमेव श्रीयशोदाया घरा अंशरूपा स्वांशिनि श्रीयशोदायां प्रविष्टा ह्यभेदेन व्यवहियते, "यशोदा सा घराभव" इति तु नर्मदायाः सागरप्रवेशे नर्मदा सागरोभवदित्यादिवाक्यानि प्रवृत्तानि, नैतावता नर्मदामात्रं सागरः किन्तु नर्मदाप्रवेशस्थानत्वान् नर्मदारूपोपि, एवं न घरामात्रं यशोदा किन्तु घराप्रवेशस्थानत्वाद् घरारूपापीति ज्ञेयं, स्वरूपं तु 'यशोदा मुक्तिः रूपिणी' ति कृष्णोपनिषत्सु निरूपितमेव, एवं सति श्रीनन्दयशोदयोर्नित्यत्वमेवेति नित्यः लीलाविचारः सम्यक् सिध्यतीति वैष्णवाः प्रसीदन्तु ॥२०॥

तत इत्यत्र भजनसहितेति देवत्वेन भजने सेवैव मुख्यं पुत्रत्वेन भजने तु स्नेह लेखः । एव मुख्यः सेवाया अविहितत्वेन गौणत्वादिति भावः ॥२१॥ कृष्ण १०-८-५१-५२ इत्यत्र वासस्य प्रयोजनं प्रीतिजननं लीलाया मुख्यं प्रयोजनं स्वरूपा- नन्दानुभावनम् ॥ ५२ ॥

इति अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

नवमाध्याये शास्त्रार्थत इति भगवतः शास्त्रप्रतिपाद्यत्वं ज्ञात्वा भगवतो भजनमित्यर्थः, लेखः । तथा च शास्त्रार्थज्ञानपूर्विका भक्तिर्यथा येन प्रकारेण निश्चला भवति १०-९-० तदर्थं तत्प्रकारबोधनार्थं चरित्रमिदं प्राहेत्यर्थः, "यच्छृण्वतो हरौ भक्तिर्भवती" ति शास्त्रार्थज्ञानसहितभक्तेः साधनस्य पृष्टत्वाद् तथैवोचरं, किं शृण्वत इति पृष्टे भक्त्यदशताबोधकं चरित्रं शृण्वत इत्युचरं जातमित्यर्थः, स्वरूपं चेति पूर्वं जगद्रूप- धर्मस्य दृष्टत्वादतः परं स्वरूपं भक्त्यर्थं कृपालुत्वं च ज्ञातव्यमतो हेतोः "कृपया- सीत् स्वप्नधन" इति श्लोकोक्ता या दया तत्सहितं ज्ञानं "नाहं तेभ्यो मनागपी" ति वाक्योक्तं भक्तमात्रविषयकमत्राध्याये निरूप्यत इत्यर्थः, स्वरूपज्ञापनं द्वयहुलन्यूनतया कृपालुत्वज्ञापनं बन्धनेनेति ज्ञेयं, ज्ञानेति ज्ञानं पुष्टिमार्गीयभक्तमात्रविषयकं, तेन भग- वान् वशो भवति, भगवान् भक्तानेव जानात्यतस्तद्वशो भवतीति पर्यवमन्त्रोर्थः, चैराग्य- मन्वय रागाभावो भक्तेष्वेव राग इति तेन भक्तविषयकारागेण वशो भवति, पुरुषोत्तमस्वरूप- मेव तादृशं यद् भक्ताधीनमिति स्वरूपेण हेतुना भगवान् वशो भवतीत्यर्थः, स्वाधीनो

भक्ताधीन इत्यर्थः, अध्यायत्रये वक्ष्यतोक्तेस्तात्पर्यमिदं “गोपीभिः स्तोमित” इत्यादिना वृत्तीयेध्याये वक्ष्यतोक्तेतिज्ञेयं, द्वादशाङ्गमिति दशविधा भक्तिः काण्डद्वयप्रतिपादितं च ज्ञानमेतद्द्वयमर्यादामतिक्रम्य स्वगुणैरेव वक्ष्योऽभवदित्यर्थः, अत एव भक्तिज्ञानाभावेऽपि कृपैव हेतुत्वेन वक्ष्यते, द्वादशाङ्गः पुरुषः, अस्य पुरुषोत्तमत्वात् तदतिक्रमः, भक्तिर्हीति भगवत्प्राप्तिर्भक्त्या जायत इति दशभिः श्लोकैः प्राप्तिनिरूपणं, सात्र क्रियया जातेत्यतिपौरुषं सिद्धमितिभावः, काण्डद्वयेऽपि द्वादशाङ्गे समावेशार्थं इत्यर्थः, टिप्पण्यां निवारितापीत्यादिकारिकान्याख्याने पूर्वमोहनमिति, आद्यश्लोकद्वयोक्तं “पूर्वाध्यायोक्तमोहनस्यैव कार्य”मित्याद्यश्लोकाभासे कथितत्वादितिभावः, कारिकासु, तपसे निर्गत इति तस्यास्तपःसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ।

नवमाध्यायार्थनिरूपणे अतो दयासुसम्मिश्रं ज्ञानमिति “कृपयासीत् स्वबन्धने” “एवं योजना । सन्दर्शिता ह्यङ्ग हरिणा भक्तवक्ष्यते” इतिवाक्ये दयामिश्रं भगवत्स्वरूपज्ञानमुक्तं, १०-९-० ज्ञानवैराग्यरूपैर्हीति प्रसङ्गेन अध्यायत्रयसिद्धार्थमाहुः ज्ञानवैराग्यरूपैर्हीति, अस्मिन् नवमाध्याये ज्ञानं दशमाध्याये वैराग्यं धर्मा एकादशाध्याये इत्यर्थः, अयमर्थः, “स्वमातुः खिन्नगात्राया” इतिवाक्ये भगवतो यशोदायां स्वमातृत्वेन ज्ञानमुक्तं, तथा च पुष्टिमार्गे भगवान् सम्बन्धं सर्वत्र यथावन् मनुते, सम्बन्धेनैव सर्वेष्टसाधको भवति, अतःपुष्टिमार्गीयं यत् स्वसम्बन्धिज्ञानं तद्वान् मतो भगवान्, अतो भक्तवक्ष्यो भवतीतिज्ञानेन वक्ष्यता नवमाध्याये दामोदरलीलयोक्ता, “नायं सुखापो भगवान् देहिनां गोपिकासुतः ज्ञानिनां चात्मपोतानां यथा भक्तिमतामिहे”त्यनेन शुकैर्भक्त्येकलभ्यत्वोक्त्या यशोदापुत्रस्य भक्तेतरविषयकं वैराग्यमुक्तं, तद् वैराग्यस्वरूपं नलकृषरोद्धारप्रसङ्गे भगवता प्रतिज्ञया निरूपितं “द्विर्षिभे प्रियतमो यदिमौ धनदात्मजौ तत् तथा साधयिष्यामि यद् गीतं तन्महात्मने”-त्यनेन, इह भक्तमात्रे रागवत्त्वात् तादृगवस्थया सहित एव स्वभक्तवाक्यसत्यकरणार्थं भगवांस्तन्निकटे गत इति भक्तेतरविषयवैराग्यं नलकृषरमणिप्रीवोद्दारे दशमाध्याये निर्णीतं, अतो वैराग्येण वक्ष्यो भवतीति सिद्धं, “गोपीभिः स्तोमितोऽनृत्यद् भगवान् बालवद् क्वचिन् उद्गायति क्वचिन् मुग्धस्तद्वशो दारुणध्रुवत्” इत्यत्र श्रीबालकृष्णो धर्मा निरूपितस्तस्य च भक्तवक्ष्यत्वं निरूपितं “तद्वशो दारुणध्रुव” इत्यनेन, अत एव तादृशलीलाविशिष्टं भगवत्स्वरूपमतः स्वरूपेण भक्तवक्ष्यो भवतीति ज्ञेयं, स्वाधीनो भगवानिति स्वशब्दोच्चारणोपयाची, “सो ह्यातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्रोस्त्रियां धने” इत्यमरकोशात्, तथा च भक्ताधीनो भवेदित्यर्थो भवति, द्वादशाङ्गमतिक्रम्येति अत्र दशभिः श्लोकैः “ज्वेन विसंस्तितकेऽबन्धनच्युतप्रयत्नानुगतिः परामृश” इत्यन्तर्भगवत्प्राप्तिरुक्ता, तच्चात्पर्यं अग्रे पक्तव्यं, तामसादिभेदः सगुणया नवविधया गुणातीतत्वेनैकविधया भक्त्या भगवान् प्राप्यत

इति दशश्लोकानां सङ्ख्यातात्पर्यं, ततो द्वाभ्यां “दाज्ञास्तद्वीर्यकोविदे”त्यन्ताभ्यां, काण्ड-
 द्वयप्रतिपाद्यत्वे सङ्ख्यातात्पर्यमिति, अग्रे वक्ष्यमाणं, इह तु द्वादशश्लोकैर्भगवद्वन्धनोद्यम-
 पर्यन्तं गतिर्न तु बन्धनमिति विचार्य “एकदे”त्यारभ्य “दाज्ञास्तद्वीर्यकोविदे”त्यन्तानां
 द्वादशश्लोकानां सङ्ख्यातात्पर्यमुक्तं, द्वादशाङ्गमतिक्रम्येत्यनेन “द्वादशो वै पुरुष” इति-
 श्रुतेः पुरुषस्य द्वादशात्मकत्वात् तत्पर्यन्तं गतौ न भगवान् बद्धो भवति, तदतिक्रमस्तु
 पुष्टिभक्तौ सत्यां भवति, पुष्टिभक्तेः पुरुषोत्तमप्रापकत्वात्, भक्तीतरसाधनानां पुरुषोत्तमांश-
 पुरुषमात्रपर्यवसानादिति द्वादशश्लोकसङ्ख्यावृत्तितोर्थः, द्वादशभिः श्लोकैर्बन्धनेच्छामात्रनिरू-
 पणेन बन्धाभावसूचनात् षड्भिर्वैश्यो भवेद् गुणैरिति पुष्टिमार्गीयैरैश्वर्यादिभिः पद्मि-
 गुणैर्वैश्यो भवेदित्यर्थः, “न चान्तर्न बहिर्यस्ये”त्यारभ्य “कृपयासीत् स्वबन्धन” इत्यन्तानां
 यणां सङ्ख्यातात्पर्यमिदमुक्तं, “कृपयासीत् स्वबन्धन” इत्यत्र कृपापदात् पुष्टिमार्ग एव भगवान्
 वश्यो भवतीति भणितं श्रीशुकैः, पञ्चपर्वाभिव्यां हि लोकानामेवेति “एवं सन्दर्शिता
 ह्यङ्ग हरिणा भक्तवश्यते”त्यारभ्य पञ्चभिः श्लोकैः साधनान्तरप्राप्त्यो भगवानित्याकारका-
 ज्ञानरूपा लोकानामविद्या नाशितेत्यर्थः, केवलपुष्टिभक्तिमात्रवश्यतानिरूपणात् अविद्यायाः
 पञ्चपर्वरूपत्वात् तन्नाशः पञ्चश्लोकसङ्ख्यातात्पर्यलभ्यः, आसक्तिं चैत् स्वतः कुर्यात्
 जीवः कृष्णे पलायते तदा दृढो निरोधः स्यादिति मातृचरणानामग्रे भगवत्पला-
 यनस्य तात्पर्यमाहुः आसक्तिमित्यादिना, जीवः स्वतः कृष्णे आसक्तिं कुर्यात्
 कृष्णश्चेत् पलायते तदा दृढो निरोधो नाम प्रपञ्चविस्मृतिपूर्विका भगवदासक्तिर्जीवस्य
 भवतीत्यर्थः, युक्तं चैतत्, आसक्तिविषयस्य दूरदेशस्थितौ आसक्तिदृष्टेरनुभवसिद्धत्वात् ।
 नवमाध्याये शास्त्रार्थ इति का० ६० १/३ । “यच्छृण्वतोपैत्यरतिवितृष्णे”तिश्लोके
 कारिकार्थः। यच्छृण्वतो हरौ भक्तिर्भवतीति शास्त्रार्थज्ञानसहितभक्तेः साधनस्य पृष्टत्वात्
 १०-९-० तथैवोत्तरं, किं शृण्वत इति पृष्टे भक्तवश्यताबोधकं चरित्रं शृण्वत इत्युत्तरं
 जातमित्यर्थः, तथा च तादृशसुखलबन्धनचरित्रं प्राहेत्यर्थः, स्वरूपं चेति का० ६१ १/३ ।
 स्वरूपज्ञापनं द्वयङ्गुलन्यूनतया कृपालुत्वज्ञापनं बन्धनेनेति ज्ञेयं, निरोध इति का०
 ६२ १/३ । ननु सर्वज्ञस्य भगवतः प्रपञ्चविस्मृत्यमम्भवेन प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकभक्तविषयका-
 सक्तिर्न सम्भवतीति चेन्, मैवं, “मदन्यत् ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपी”ति
 वचनाद् भगवतोपि भक्तेतरविषयकज्ञानाभावस्य प्रमाणसिद्धत्वात्, विरुद्धधर्माश्रयत्वान् न
 सर्वज्ञत्वविरोधोपि, तथा चास्मिन्नध्याये भक्तवश्यताबोधकबन्धनेन भगवतो भक्तमात्र-
 विषयकं ज्ञानं दयामिश्रितं निरूपितं भवति, ज्ञानवैराग्येति का० ६३ १/३ । ज्ञानं भक्तमात्र-
 रूपमेकादशध्यायोक्तं स्वयमेव धर्मा भगवान्, पुरुषोत्तमस्वरूपमेव तादृशं यद्भक्ताधीन-

मिति, स्वाधीनो भक्ताधीन इत्यर्थः, अत्राध्याये जीवाधीना बन्धनलीला, द्वितीयेध्याये “देवर्षिर्मे प्रियतम” इति वाक्याद् भक्तेष्वेव रागोन्यत्र वैराग्यं, तेन भक्ताधीनत्वमेवोक्तं, तृतीयेध्याये “गोपीभिः स्तोमित” इत्यादिना भक्तवश्यतोक्तेति ज्ञेयं, अतिपौरुषमित्यादि का० ६४^३, ६५^३ । एतत्कारिकाद्वयेन तदध्यायान्तर्गतं “न चान्त” रित्यादित्रयोविंशतिश्लोकसङ्ख्यातात्पर्याणि त्रिधा विभज्योक्तानि, अत्र हि “अन्वञ्चमाने” तदशमश्लोके यशोदाया भगवत्प्राप्तिः, ततो द्वाभ्यां वशीकरणोद्यमः, “न चान्तर्न बहिर्यस्ये” त्यादिभिः पद्भिर्वशीकरणं, ततः पञ्चमिरविद्यावाधनं, तत्र द्वादशश्लोकानन्तरं पद्भिः श्लोकैर्वशीकरणोक्तितात्पर्यमतिपौरुषमेतद्वीत्यनेनोक्तं, एतद् भगवद्वशीकरणं जीवानां पौरुषसाध्यं न भवति, तथा च द्वादशाङ्गपुरुषमर्यादामतिक्रम्य स्वकीयैरैश्वर्यादिभिः पद्भिर्गुणैरेव पुरोत्तमो वश्यो भवेदिति सङ्घातात्पर्यम् ॥६५३॥

एकदेत्यत्र गृहदास्य इति चतुर्विधा अपीतिज्ञेयं, गृहदासीष्विति गृहकार्यकर्त्री-
 लेखः । पितृतिज्ञेयं, गताः सर्वा अपि, अतो यशोदैव ममन्थ, कामुचिदपि सती ३
 १०-९-१-३ मुख्याया मथनासम्भवादर्थोपत्त्या सर्वासामेव गमनं प्राप्तं, तत्र कर्मान्तरे
 नियोगो गृहकार्यकर्त्रीणामेवेत्यर्थः ॥१॥ दधिनिर्मथने काले इत्यस्य टिप्पण्यां वस्तुत-
 स्त्विदपक्षे क्रियाशक्तेरिति हेतौ पञ्चमी व्याख्याता, तत्र पक्षे क्रियायां शक्तिः
 सामर्थ्यं तत्सिद्धार्थमिन्द्रियेषु स्थिता ये तत्तदाधिदैविकास्तेषामपीन्द्रियमित्यर्थो ज्ञेयः,
 आधिदैविकस्येति जात्यपेक्षयैकवचनम् ॥२॥ श्रौमं वास इत्यस्याभासे गानस्येति
 पूर्वमगायतेत्यनेन गानस्य मुख्यतोक्ता अत्र निर्ममन्थेत्यनेन गानस्य गौणत्वं सूचित-
 मितिभावः, श्रौममित्यत्र गतिरूपत्वमिति गतिनिरूपकत्वमस्याः कथ्या इत्यर्थः, तटयो-
 र्मध्ये मूर्ध्मापाः कट्याश्चलनात् लोकीत्या सौन्दर्यकथनेन शरीरापेक्षाया आवश्यक-
 त्वमितिभावः, पुत्रस्नेहेत्यत्र तदभिमानिनी देवतेति कुचयुगाभिमानिनी तन्नियामिका
 तदावरिकेत्यर्थः, तत्प्रन्थोः शैथिल्यात् कम्पो जात इत्यर्थः, भीतेति भयं जाड्यं तद्युक्ता
 आर्द्रेत्यर्थः, सुभ्रूरित्यस्याभासे तां दण्डितवन्ताविति देवताया ग्रन्थिः सम्पत्कया
 कुतो न बद्धा विदीर्णत्वे वा तामुत्तार्यान्त्या कुतो न परिहितेत्यर्थः, उच्चारणेन तद्भावरूपो
 नाशो ग्रन्थिबन्धनेन दुःखप्रापणं च मृत्युमयोः कार्यं दण्डपदार्थटिप्पण्यामुक्तः, क्लेश-
 हेतयो ब्रजजनानां भ्रूमङ्गमाश्रेणैव नष्टा दुःखिताश्च भवन्तीति भ्रुवोर्मृत्युयमरूपत्वं भ्रूमङ्ग-
 पूर्वकं दर्शने देवतायाः पूर्वोक्तं दण्डं कुर्यादिति “स्वध्यापारे ही” ति न्यायेन भ्रुवोर्दण्डकर्तृत्वं,
 एतादृशौ हस्ताविति रूपान् किञ्चिदयोमागोत्र भुजपदेनोच्यते हस्तपदेन मयं इति
 विभागः, कर्मधारये सुवर्णकङ्कणयोश्चलनामम्भवात् काचकङ्कणानां च बहुत्वेन द्विवचना-
 नुपपत्तेर्मूर्ध्नीदिरुक्तः ॥ ३ ॥

एकदा गृहदासीष्वित्यत्र निवारितापीति का० ६६३। ननु मायाकार्याद् कारिकार्थः। भगवत्कार्यं बलिष्ठमिति भगवत्कृते निवारणे सत्यपि कथं गृहकृत्ये प्रवृत्ति- १०-९-१ रित्याशङ्क्य तत्र हेतुमाहुः पुनर्मोहितेति, अत्र हि मोहनं द्विविधं “वैष्णवी व्यतनोन् मायां पुत्रस्नेहमयीं विशु”रिति पूर्वाध्यायोक्तमेकं, अत्राध्याये “तमङ्कमारूढ- मपाययत् स्तनं स्नेहस्तुतं सस्मितमीक्षती मुख”मिति श्लोकोक्तमायारूपसितकृतं च द्वितीयं मोहनं, तत्र “गृहीत्वा दधिमन्थानं न्यपेधत् प्रीतिमावह”न्निति भगवत्कृतनिपेधेन पूर्व- मोहापगमेनावश्यकमपि कार्यं त्यक्त्वा भगवत्परापि यशोदा “सस्मितमीक्षती मुख”मिति- वाक्यात् स्मितेन पुनर्भगवता मोहिता सती गृहकृत्ये प्रवृत्तेत्यर्थः, नन्वन्यासक्तिहेतुत्वेन निरोधविरोधि पूर्वमोहनमित्याशङ्काभावायाहुर्गुणगान इति, भगवत्कृतत्वान् मोहस्य तत्कालोपि गुणगानार्थमेवाभूदित्यर्थः, मोहेस्मिन्नस्ति रूपद्वयं, विषयासक्तिजनकत्वं भग- वत्कृतत्वं च, तेन द्वाभ्यां श्लोकान्यां दधिमन्थनरूपं संमारकार्यं गुणगानं चोक्तमितिशेषः, ननु मोहस्य भगवत्कृतत्वे “न्यपेधत् प्रीतिमावह”न्निति भगवत्कृतो दधिमन्थननिपेधोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य तन्निमित्तमाहुः ततः श्रमो भवदिति, ततः श्लोकद्वयानन्तरमेकेन “क्षौमं वास” इत्यनेन श्रमो भवदिति निरूप्यत इत्यर्थः, यत एवमतो भक्तङ्केशासहिष्णुत्वेन निपेधः कृत इत्याहुरत इति का० ६७३। “तां स्तन्यकाम आसाधे”ति चतुर्थश्लोकोक्तो दधिमन्थन- निपेधः, ततो भक्तेः सारभूतं स्तन्यं हरिः पौं, पुत्रादिविषयकस्नेहेन मातरि स्तन्योत्पत्तेः स्तन्यस्य भक्तिसारत्वं, एतेन ‘तमङ्कमारूढमपाययत् स्तन’मिति पञ्चमश्लोकपूर्वार्थार्थ उक्तः, उच्यते तत्राद्यार्थमाहुस्ततो रिक्तेति, भक्त्यात्मकस्तन्ये पीते सति रिक्ता भक्तिशून्या सती पूर्व- बुद्ध्या संसारासक्त्या सङ्गता अन्यत् कार्यं चकार उत्सिच्यमानपयोरक्षार्थं गमनं चकारे- त्यर्थः, एवमिति का० ६८३। अनेन “म जातकोप” इति षष्ठश्लोकार्थ उक्तः, धौर्त्यमिति का० ६८३। यथा लोकाः स्वसुतधौर्त्यं दृष्ट्वा प्रीता भवन्ति तद्वत्, तस्मात् लौकिकदृष्ट्या दर्शनाद् भगवन्तं न पश्यति, अनेन “विलोक्य भयं स्वसुतस्य कर्म तज् जहास तं चापि न तत्र पश्यती”त्यस्यार्थ उक्तः, “उलूखलाङ्गेरुपरि व्यवस्थित”मिति श्लोकार्थमाहुर्जिज्ञा- सायामिति का० ६९३। भगवान् कुवास्तीति जिज्ञासायां सत्यां ततो जिज्ञासाबलादेव, भगवन्तं दृष्ट्वा प्राप्त्यर्थं ग्रहणार्थं घटनं कृतवतीत्यर्थः, तदुक्तं “निरीक्ष्य पश्चात् सुतमा- गमञ्चनै”रिति, “तामात्तयष्टि”मिति श्लोकोक्तार्थमाहुर्विरुद्धांस्तानिति का० ६९३। तान् यष्टिग्रहणादियत्नान् विरुद्धान् ज्ञात्वा हरिस्तपसे यशोदाया अनुधावनयत्तात्मकतपः- सिद्ध्यर्थं निर्गतः, तपोन्तःकरणदोषापहं दुःखरूपं भगवत्प्रापकं चेत्यनुधावनयत्ने तपस्त्व- युक्तं, “अन्वञ्चमाने”ति दशमश्लोकार्थमाहुः पूर्णं इति का० ७०३। अत्र दशानां श्लोकानां परोक्षार्थोपि विवक्षित इत्याशयेनाहुः परोक्षेति का० ७०३। परोक्षार्थमेवाहुरासक्तिमिति

का० ७१३ । जीवः स्वत आसक्तिं कुर्यात् कृष्णश्चेत् पलायते तदा निरोधो दृढः स्यात् प्रियपदार्थदूरस्थितेरासक्तिदाढ्यजनकत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः, प्रकृते च यशोदाया भगवत्पश्चाद्गमने सति भगवतः पलायनेन अयं निर्णयः परोक्षवादात् सिद्धः, कृष्णे पलायिते इति सप्तम्यन्तपाठे तु पलायितेपि कृष्णे जीवः स्वत आसक्तिं चेत् कुर्यात् तदा निरोधो दृढः स्यादित्यर्थः ॥७१३॥

तां स्तन्यकाम इत्यत्र नैकदृश्यदर्शनाभ्यामिति आसाद्येति नैकदृश्यं प्रीतिमा-
लेखः । वह"न्नित्यनेन सूचितं दर्शनं ताम्यां, "अपाययत् स्तन"मित्यनेनोक्तस्य
१०-९-४ क्रियारूपस्य 'ईक्षती मुख'मित्यनेनोक्तस्य ज्ञानरूपस्य च निरोधस्य सिद्धिरि-
त्यर्थः, स्वस्यापीति मथनस्य वर्तमानत्वाद् भगवतः करणप्रतिबन्धरूपः प्रयासः, अपिना
पूर्वार्थसमुच्चयः ॥ ४ ॥

कारिकार्यः । "तां स्तन्यकाम"इत्यत्र सर्वाङ्गमिति का० ७२३ । "प्रीतिमावह"भिति-
१०-९-४ पदसूचितोयमर्थः ॥७२३॥

सस्मितमीक्षतीत्यस्य तात्पर्ये इदानीं स्थित्यर्थमिति भगवतेदं मोहनं निषेधेन
लेखः । पूर्वाध्यायोक्तमोहनस्य सङ्कोचश्च इदानीमेतस्याः स्थित्यर्थमेव कृतः,
१०-९-५-६ परन्तु मोहस्वरूपस्यैव दोषरूपत्वात् तथा न जातमित्याहुः दोषवशादिति,
अत एव "निवारितापि संसारे" इति कारिकायामेतस्य मोहस्य गृहकृत्यप्रवृत्तिहेतुत्वस्युक्तं,
प्रथलप्रपञ्चेति भगवता सम्पादितः स्वसिन् मोहोपि यस्याः प्रपञ्चे एव पर्यवसन्नस्तादृशी-
त्यर्थः, भगवदनुरोधमिति भगवन्तमनुरोधयति तादृशं स्तनदानमित्यर्थः ॥५॥ स जात-
कोप इत्यत्र अकस्मादेवेति करणं विनवेत्यर्थः, स जातकोप इत्येवोक्तं न तु तेन जातकोप
इति, अतो गमनस्य निमित्तत्वमात्रं न तु करणतेतिभावः, एतदेव स्थित एवेत्यनेन विष्टं,
एतेन भगवद्दर्मत्वान् नित्यता द्युचिता, तद्गतमिति लोभस्यैव विशेषणं यशोदागतमित्यर्थः,
नाशनं स्रोतपदार्थं उभयसाधारणो ज्ञेयः, तदा लोभ इति भगवन्निष्ठो बालानामर्थे
स्तन्यविषयक आधिदैविकः यशोदानिष्ठः पयोविषयक आध्यात्मिक इतिज्ञेयं, आध्या-
त्मिकं चेति मारयितुमिति पूर्वेणान्वयः, टिप्पण्यां यशोदाया इति कर्मणि षष्ठी, मया
तत् सम्पादनीयमेव किमर्थं विज्ञाप्यत इति विज्ञापननिवारणं ज्ञेयं, तथाभ्यां यशोदा-
मिति एतादृशदोषरहितां, "गविशेषणे ही"ति न्यायेन दोषाभावमित्यर्थः, सुबोधिन्यां,
त्रयमुत्पादयितुमिति रजोगुणो भिन्नं त्रयमुत्पादयितुं प्रादुर्भूतो जात इत्यन्वयः,
रजोगुणस्योत्पत्तिहेतुत्वादित्यर्थः, यशोदानिष्ठा इति यशोदाविषयिण्य इत्यर्थः, आधि-
दैविकानामिति "इया ह प्राजापत्या"इत्यत्रोक्तप्रकारेणोत्पत्तिसिद्धानामित्यर्थः, भङ्गेपीति
स्रो ज्ञानेपीत्यर्थः, रुद्रः समगता इति "सविशेषणे ही"तिन्यायेन तद्दर्मो रोदनं

तत्साधर्म्यात् क्रोधश्च सर्वनाशकः समागत इत्यर्थः, अन्यथेति क्रोधाभावे इत्यर्थः, नैमित्तिकं चेति निमित्तस्य नाशनमित्यर्थः, स्वस्यापीति गुणगानावस्थासम्पादितनवनीतस्य भोगः स्वस्याप्युचित इतिभावः, अत्र बालकानां भिन्नत्वाद् भगवतोपि भक्षणमिति ज्ञेयं, बालकार्थमेवेति बालकेभ्यो दानार्थमेव स्वयमपि जघासेत्यर्थः ॥ ६ ॥

उत्तार्य गोपी सुशृतं पय इत्यत्र जहास तं चापि न तत्र पश्यतीत्यस्य योजना । व्याख्याने दैत्यानां निवारणात् जहास हास्यं कृतवती न तु क्रोधमिति, १०-९-७ दधिभाण्डस्फोटने हि दैत्याविष्टपदार्थनाशोभूदतो दैत्यानां निवारणात् भगवदुपरि वात्सल्यरम आविर्भूतः, अतो मत्पुत्र एतावत् कार्यं कर्तुं समर्थोभूदित्यानन्देन हास्यं जातं न तु क्रोध इति, दैत्यानां निवारणं चेत् न स्यात् तदा तत्रैकत्वाद् दैत्यधर्मावेशे भगवदुपरि क्रोधः स्यात्, प्रकृते दैत्यनिवारणं भगवता कृतमित्यसत्सङ्गाभावान् न भगवदुपरि क्रोध इतिभावः ॥ ७ ॥

उल्लङ्घनाद्भिरित्यस्याभासमाहुः भगवांश्चेदित्यादिना, अनुपयुक्तमिति दैत्या-
लेखः । विष्टत्वाद् भगवतोनुपयुक्तमित्यर्थः, तेषामिति मर्कटानां कृत्स्नदोषनिवृ-
१०-९-८ च्यर्थमित्यर्थः, यज्ञपुरुषदर्शने चित्तशुद्धिर्भवतीतिभावः, अग्नेर्नाभिरूपत्वा-
दिति, ननु कूराणां यज्ञपुरुषदर्शने कथमधिकार इत्यत आहुः दोषाणामिति, ह्यं गोः
सम्बन्धीति अव्ययानामाकृतिगणत्वाद् ह्यमित्यव्ययं पूर्वकालवाचकं तत्सम्बन्धिनी
गौः ह्यंगौः तस्याः सम्बन्धीति तस्येदमित्यण्, चौर्यस्वरूपमाहुः सर्वपतेरिति, इदं चौर्यं
पूर्वोक्तप्रयोजनाय कृतमित्यर्थः, तत्रेति दोषनिवारके भगवति दोषदृष्टावित्यर्थः, कालेन
बाललीलाकालेनेति टिप्पण्यनुसृतोर्थः, बालभावस्वीकारादेव दोषदृष्टिरितिभावः, तथा च
चौर्यं जाते सति वेः कालात् शङ्कितमीक्षणं ज्ञानं यस्येति मूलार्थः, विषयता पृथग्र्थः,
विनश्यदवस्थाशङ्कापदार्थो ज्ञेयः, ईक्षणस्य ज्ञानेन्द्रियत्वात् ज्ञानरूपत्वं, यद्यपि ज्ञानेन्द्रियाणि
पञ्च तथापि बृहदारण्यके “चक्षुर्वं मत्”मित्युक्त्वा चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद् यदिदानीं द्वौ
विवदमानावेयातामहमद्राक्षमहमश्रौपमिति य एवं ब्रूयादहमद्राक्षमिति तस्मा एव श्रद्ध्या-
मे”त्यनेन (बृ० ९, १४, ४) चक्षुषो मुख्यत्वप्रतिपादनात् तस्यैव ज्ञानरूपत्वं सर्वत्रोच्यते
इतिज्ञेयं, विग्रहे ईक्षणे इति द्विवचनान्तमुक्तं परोक्षवादेन तदर्थकथने तु ज्ञानपरत्वादेक-
वचनमेव युक्तमिति तथोक्तं, तथा भवतीति भगवानितिदोषः, चौर्येति चौर्यशङ्कायुक्ता-
यामित्यर्थः, अस्मिन् पक्षे चौर्यशङ्कामात्रं न तु वस्तुतश्चौर्यं सर्वपतित्वादितिभावः, उभय-
धापीति वस्तुतश्चौर्यपक्षे तात्पर्याज्ञानात् ज्ञाननाशः, चौर्यशङ्कापक्षे स्वरूपाज्ञानात् ज्ञान-
नाशः इत्यर्थः ॥८॥ तामात्तेत्यत्र तद्दोषेति तत्रैव स्थितौ तत्कृतो विरुद्धक्रियारूपो दोषः
स्यात्, ताडनादि कुर्यादित्यर्थः, तस्या दोषेणेति कर्तरि षष्ठी, तत्कृतेन क्रियारूपदोषेण

बालकाः ह्यिष्टा भविष्यन्ति, भगवत्स्वरूपे तु न भयमितिभावः ॥९॥ अन्वञ्चमानेत्यत्र श्रोणीति द्वितीया द्विवचनान्तं ज्ञेयं, वस्तुनस्त्विति आत्मजत्वस्य चासुदेवपर्यवसायित्वेन पञ्चमाध्याये व्यवस्थापितत्वादितिभावः, एतद्भावस्य पुरुषोत्तमपर्यवसायित्वे “भक्त्या त्व-
नन्यये”तिवाक्यान् निरुपधिभावः स्यादेवेत्याहुः जननीति, अत एव ब्रजरत्नानां तथेति-
भावः, भगवदर्थक्रिययेति क्रियावैपरीत्यं तु प्रतिहूलोपि भगवदर्थं श्रमः सार्थक इत्यनेन पूर्वमेव समाहितं, अत इति उत्पत्तिलयाधिष्ठातृदेवानामपि बन्धविमोको भगवदर्थक्रियातो जायते तत एव हेतोरत्रापि केशवन्धः क्रियया विसंसितो जात इत्यर्थः, “स्वर्गे तपोह”मिति वाक्ये उत्पत्तिलयकर्तृणां बहुत्वमुक्तमतः केशानामपीति बहुवचनमुक्तं, ब्रह्मादीनामपि मक्तानामेव मोक्ष इति निबन्धे व्यवस्थापितम् ॥१०॥ सोऽज्ज्वलेति उज्ज्वलादिशब्दा गुण-
वाचका अपि, अत उज्ज्वलवर्णसहितेत्यर्थः, सोपाधिकमिति पुत्रत्वेन ज्ञानं रूपप्रकरणोक्त-
मित्यर्थः, निरुपाधिकमिति ज्ञानप्रकरणोक्तमित्यर्थः, व्याख्याने व्यामोहितवानिति भगवानितिशेषः, इदमपीति रोदनमित्यर्थः, नमित्यनेन परामृष्टं पूर्वोक्तं स्मितं प्रथमं व्यामोहकमितिभावः, अञ्जन्मपिणीत्यत्र अञ्जन्ती मपी ययोरिति विग्रहः, अञ्जन्तीत्यत्र
करणस्य कर्तृत्वविवक्षया शतप्रत्ययः, अत एवेति अक्ष्योमरणसाधनीभूतरजोगुणयुक्त-
त्वाद् दर्शने तस्या अन्यथामावः सम्पद्येतात एव हेतोरित्यर्थः, भक्तिर्वा भवेदिति धूलि-
धूमरितश्रममुकूलितचरणारविन्ददर्शने स्नेहमरेणाङ्गमेवारोहयेदितिभावः, त्रिभिर्धर्मैरिति पूर्वोक्तं स्मितमेतच्छ्रीकोक्तं रोदनं मयं चेत्यर्थः, नानः परमुत्थास्यतीति पूर्वं ज्ञान-
प्रकरणे सर्वात्मभावावधिस्नेहो जनितस्ततो मोहिता सर्वात्मभावं न प्राप्स्यति किन्तु रूप-
प्रकरणमम्पादितस्वविषयकाध्याप्तरहितपुत्रन्वोपाधिकस्नेहे एव पर्यवसिता भविष्यतीति-
भावः, कापि स्नेहकलेति निरुपधिस्नेहांशः कोप्यग्रे न निरूपित इत्यर्थः, अग्रिमवाक्येषु निरुपधिभाव उक्त इत्याशङ्क्य समाहितं अनिष्टेति, अनिष्टानां मारयिष्यामीत्यादि-
वाक्यानामागूरणानि कथनानीत्यर्थः ॥ ११ ॥

कृतागसं तं प्रमुदन्तमित्यस्य विष्टौ तामत्यन्तं व्यामोहितवानिति भगवा-
योजना । निनिशेषः, भगवांस्तां आमक्तिन्यूनतामम्पादनेन व्यामोहितवानित्यर्थः,
१०-९-११ यथाग्र उत्तरन्दीलाभिति श्रीयशोदानयनगोचरदेशतोतिरिक्तदेशसम्ब-
न्धिन्यो या गोनारणादिलीलाम्बित्यर्थः, अन्यथेत्यादि यदि माहं कृत्वाप्तक्तिन्यूनतां
न सम्पादयेन् तदा परमाप्तक्तिवशाद् भगवन्तं स्मिन्नुत् एव स्थापयेन्, तथा सति भगवान्
प्रज्वल्युन्दरीणां मनोरथपूर्णममयां लीलां कथं कृष्यान्, अतो भगवान् स्ममातुः स्वमि-
श्रामक्तिन्यूनतां सम्पादितवान्, तदा मातृदृष्टित्या शृङ्गारलीलामौक्यमभूदितिभावः,
उदेत्तदुक्तं अग्रिमकार्यं प्रतिबन्धिकैव स्यादिति ॥ ११ ॥

कृतागसं तमित्यत्र, तच्चासुराणां मोहाय सतामपि च कुत्रचिदिति का० कारिकार्थः । तद् रोदनादिकमासुराणां मोहाय क्वचित् सतामपि मोहाय, तथा १०-९-११ च प्रथमस्कन्धे कुन्तीवाक्यं “सा मां विमोहयति भीरपि यद् विभेती”ति । त्यक्त्वा घष्टिमित्यत्र अनेनेति पूर्वमात्तयष्टिकथनेनात्र यष्टित्यागकथनेन चानपन-
लेखः । मपि लक्षितमेवेत्यर्थः, भगवद्दर्मानपीति भयादीनित्यर्थः, अनुपदोक्त-
१०-९-१२ खैव विवरणमिदम् ॥१२॥

दाघ्नातद्वीर्यकोविदेत्यस्य विवृतौ पूतनातृणावर्तादयो मारिताः कोस्या योजना । मारणे प्रयास इतीति इदमत्र हार्दं, न ह्यत्र श्रीयशोदाया अपराधवशान् १०-९-१२ मारणयोग्यता निरूप्यते अपि तु भगवतो वीर्यस्वरूपमुच्यते पूतनातृणा-
वर्तादयो मारिता इति, कोस्या मारणे प्रयास इति तु वीर्यकोविदानां शुकादीनां ज्ञानं, इह तु “अतद्वीर्यकोविदे”त्युक्त्या एतादृग् ज्ञानं श्रीयशोदाया नाभूदित्युक्तं, वीर्यज्ञाने
तु भयं स्यात् पूतनातृणावर्तादयो मारिता मामपि मारयेदिति, तथा सति बाललीलेव न
स्यात् भयस्य प्रतिबन्धकत्वात्, अत एव तादृगैश्वर्यख्यापिकां लीलां कृत्वापि माहात्म्यज्ञानं
तिरोभावयति “वैष्णवीं व्यतनोन् मायां प्रजास्नेहमयां विशु”रितिवाक्यात्, प्रकृतेष्य-
तद्वीर्यकोविदैव प्रभुणा कृता न तु माहात्म्यज्ञानमुत्पादितं, तथा सति बन्धनमेव न कुर्यात्,
‘पूतनातृणावर्तादयो मारिताः कोस्या मारणे प्रयास’इति तु भयस्वरूपं विवृतं, यदि महिम-
ज्ञानं स्यात् तदा वीर्यज्ञानेन एतादृशं भयं स्यादिति, अतद्वीर्यकोविदात्वोक्त्या तु भयं
नाभूदित्युक्तं, तत् तु भगवतैव बाललीलाचिकीर्षुणा तथा कृतमिति अतद्वीर्यकोविदात्वं
भूषणाय न तु दूषणायेतिज्ञेयं, अत्र प्रसङ्गे सुवोधिन्त्यां ‘यथा पामरा अनिष्टागूरुणं कुर्वन्ती’-
त्यादिकथनं ‘मनोदुष्टे’त्यादिकथनं ‘शुकोपि तां दूषयन्निवे’त्यादिकथनं आध्यात्मिकपक्षेण
पुष्टिभक्तानां शिक्षार्थमिति ज्ञेयं, तत्र मूलं तु ‘दाघ्नातद्वीर्यकोविदे’त्यादिशुकोक्ता निन्दा, यत्र
श्रीयशोदायाः भगवत्स्यन्याथादृष्टौ एतादृशी निन्दा तत्रान्यस्य का वार्ततिकैमुत्पद्योतनार्थं
एतावान् व्याख्याविस्तारः, एतावता भगवति अन्यथादृष्टिर्न कार्या अपि तु महिमज्ञानेन
स्नेहपूर्वकं सेवैव कार्यैत्युपदेशः फलितः, इदं त्ववधेयं, इह भगवत्स्वरूपमाहात्म्यविचारेण
तदज्ञानता मातृचरणानां निन्दा, स्वरूपज्ञानं तु मर्यादायां, श्रीयशोदायास्तु शुद्धपुष्टि-
मार्गीयत्वात् भगवद्बन्धनं परमोत्कर्षाधायकं, अत एव “कृष्णाधीना तु मर्यादा स्वाधीना
पुष्टिरुच्यते” इति तत्पर्यपि पुष्टिभक्तिलक्षणमुक्तं, “यथा दामोदरलीलायां” इति व्या-
ख्यातं च, वेणुगीताध्याये च “दामोदराधरसुधामपि गोपिकाना”मित्यस्य विवृतौ “भगवतो
गोपिकाधीनत्वं सूचित”मित्यनेन च परमोत्कर्ष एव प्रतिपादितः, अत एवाग्रे शुकोपि
“नेमं विरंच्यो न भवो न श्रीरप्यङ्गसंश्रया” इत्यादिना श्रीयशोदायाः परममहिमानं

प्रदर्श्य पुष्टिभक्तिमार्गे प्रस्तोष्यति, तथा चाध्यात्मिकपक्षे निन्दामुक्तवाधिदैविकपक्षे स्तुतिरेवेति शुक्रस्य तद्वाक्यव्याख्यातुर्भगवतः सुबोधिनीकारस्य निगूढ आशयो विद्वद्भिर्भवनीयः, आध्यात्मिकपक्षे वस्तुविचारो मर्यादया, आधिदैविकपक्षस्तु लीलाप्रधानो वस्त्वनुभवसाधकः पुष्टिमार्गेणैतिविधेकः ॥१२॥

न चान्तरित्यत्र न कस्मादपीति भगवतोन्तः कस्याप्यभावात् किञ्चिन्निरूपिता-
 ल्लेखः । न्तस्त्वयुक्तो भगवान् नेत्यर्थः, मूले अन्तरादिशब्दा भावप्रधाना ज्ञेयाः, ननु
 १०-९-१३ यथा गृहस्थितैर्भिर्यादिभिर्गृहमर्थं परिच्छिद्यते तथा भगवत्स्थितैर्हस्तपादादि-
 भिर्भगवत्परिच्छेदे तन्निरूपितमन्तस्त्वं सिद्धमेवेत्यत आहुः निरवयवत्वाच्चेति, हस्तादि-
 भावापन्नं स्वरूपमेव न त्ववयवावयविभावस्तत्रेत्यर्थः, आधारत्वे त्विति नुरप्यर्थे तदा-
 प्यन्तस्त्वं नास्तीत्यर्थः, नन्वाधेयनिरूपितमन्तस्त्वं आधारस्य जायत इत्याशङ्क्य नायं नियम
 इत्याशयेनाहुः रूपादिष्विति, फले बीजनिरूपितान्तस्त्ववद् रूपनिरूपितमन्तस्त्वं नास्ति
 किन्त्वन्तर्बहिर्व्याप्तं रूपमस्ति, तन्निरूपितान्तस्त्वे बहीरूपाभावात् फलरूपः पदार्थोऽहृदयः
 स्यादित्यर्थः, अनिरूप्यस्येति देशादिभिरितिशेषः, सर्वत्रेति पूर्वापरभावस्यैव विशेषतो
 व्यवहार्यत्वात् स एवोक्त इत्यर्थः, स्वरूपमपीति बहिष्ठादिकं भगवानेवेत्यर्थः, जगत्पदेन
 प्रमाणमप्युक्तमित्याहुः किञ्चेति, जायते गच्छति चेति, तथा च जायते इति जः बाहुल-
 कादनुपपदेपि डः गच्छतीति गत् किवन्तं, जश्चासौ गच्चेतिविग्रहः, न गच्छेदिति लीनं
 न भवेदित्यर्थः, यदीति जगतः मत्ता न स्यादित्यर्थः, विवक्षितधर्मवत्त्वादिति अस्ति-
 भातीत्यादयो भगवद्दर्मा एव जगति प्रतीयन्त इतिभावः ॥ १३ ॥

न चान्तर्न यहिरित्यस्य विषृतौ चकारादित्यादि चकारात् स शब्दोऽपि
 योजना । भगवति न प्रवर्तत इत्युक्तमित्यन्वयः, अन्तःशब्दव्यवहार्य
 १०-९-१३ आकाश इति अन्तस्त्ववहिरिष्टव्यवहारस्याकाशाधीनत्वादान्तःशब्दव्यव-
 हार्यत्वमाकाशे, अतः स शब्दोपीति अन्तःशब्दोपीत्यर्थः, न चान्तर्न यहिरित्यने-
 नान्तस्त्वनिषेधादन्तःशब्दव्यवहार्यत्वमाकाशे, अतः स अन्तःशब्दोपि न भगवति
 प्रवर्तत इत्यर्थः, आधारत्वे त्वित्यादि "सितुर्विधरण" इतिश्रुतेः सर्वाधारत्वं यद्यपि
 भगवतस्तथापि भगवति सर्वमस्तीति वक्तुं युक्तं न तु भगवतः अन्तस्त्वमस्ति, तत्र दृष्टान्तः
 रूपादिष्वित्यादि, घटादीनां रूपाधारत्वेपि न घटान्तर्वर्ति रूपं, तथा मत्पदद्वयः स्यादिति
 रूपस्य घटान्तर्वर्तित्वे चक्षुरग्राह्यत्वे नीरूपद्रव्यस्य चाक्षुषत्वं न स्यात्, न हि फलान्तर्वर्तीनि
 बीजानि फलग्रहणे चक्षुरग्राह्याणि भवन्ति, एवं घटान्तर्वर्ति रूपमपि चक्षुरग्राह्यं स्यात्, अत
 आधारत्वेपि अन्तर्वर्तित्वं न वक्तुं शक्यमतो भगवतो जगदाधारत्वेपि न भगवदन्तर्जग-
 दित्यर्थः, पूर्वापरं यहिश्चान्तरित्यस्य विषृतौ पूर्वभावाभावात् न भवेदिति भगवतः

पूर्वभावो यदि जगत् प्रति न स्यात् तदा भगवतः कारणत्याभावाद् जगत् न भवेदित्यर्थः, परम्भावाभाव इति यदि भगवान् जगतः परो न स्यात् तदा जगत् न गच्छेत्, कुत्र गच्छेदित्यर्थः, एवं सति जायते गच्छतीतिव्युत्पन्नभावे जगत्त्वमेव न स्यादिति हार्दम् ॥१३॥

अधोक्षजमित्यत्र अतिप्राकृतेति विचाररहितेत्यर्थः, स्वाश्रयत्वेनेति पादयो-
लेखः । राश्रयः अग्निरूपत्वान् मुखस्य चाश्रय इति आद्यन्ताश्रयत्वात् तत्र बन्धन-
१०-२-१४ मित्यर्थः ॥ १४ ॥

तद्दामेत्यत्र पूर्वापरयोरिति दोषद्वयस्यैव प्रदर्शितत्वादन्तर्बहिर्भाव एव प्रतीतो न
लेखः । तु पूर्वापरभाव इतिभावः, केनापि धर्मेणेति मानुपत्वेन धर्मेण व्यापकत्वाद्
१०-९-१५ भिन्नेनेतिज्ञापनाय द्वयदुल्लान्यूनतां सम्पाद्य पश्चाद् बन्धनं मग्यादितवान्,
क्रौडीकृतस्य व्यापकाद् भेदे पूर्वमेव बन्धनं जातं स्यादितिभावः, टिप्पण्यां यथा जग-
त्कर्तृत्वादेरिति ईश्वरस्य धर्मद्वयं जगत्कर्तृत्वादिकं कृपा च पुष्टिभक्तानां धर्मद्वयं भगव-
न्भियामकत्वं दास्यं च, तथा च यथेश्वरस्य धर्मद्वयमध्ये जगत्कर्तृत्वादेर्न भक्तवश्यता-
पादकत्वं किन्तु भगवत्पौरुषरूपत्वं तथा भक्तानामपि धर्मद्वयमध्ये एतद् भगवन्भियामकत्वं
न भगवन्भियाम्यतापादकं किन्त्वतिपौरुषरूपमित्यर्थः ॥१५॥

तद् दाम वध्यमानस्येत्यत्र रज्जुस्थूलतायामपि नोदरस्थौल्यमिति भगव-
योजना । दुदरस्य तु न सौल्यं, नन्वत्र किं प्रमाणं तत्राहुः प्रतिबिम्बादौ तथोप-
१०-९-१६ लब्धेरिति, श्रीयशोदासदने वर्तमानानि यानि दर्पणमणिस्तम्भादीनि तुत्र
भगवत्प्रतिबिम्बोपलब्धावपि न भगवदुदरस्थौल्योपलब्धिरित्यर्थः ॥१५॥

सुबोधिन्यां, एवमित्यत्र ततो रज्जुनामित्यादिना आसीदित्यन्तेन विस्मित-
लेखः । पदार्थो विवृतः, विस्मिता गतगर्वेत्यर्थः ॥१७॥ स्वमातुरित्यस्या-
१०-९-१७-२२ भासे तादृशदुष्टेष्विति दोषारोपयुक्तेष्वितित्रेयं, सद्बुद्ध्येति सर्वां
बुद्ध्या अयुक्तं सोपधिस्नेहवद् वश्यत्वमित्यर्थः, स्वमातुरित्यत्र कृष्णपदार्थकथने धर्म-
रूपानन्दस्य विद्यमानत्वात् तदभावरूपदुःखाननुभवः आनन्दरूपत्वात् च दुःखिताना-
मसमक्षः, एतस्यैव विवरणं परदुःखमपीति, स्वसानन्दरूपत्वात् स्वसाक्षात्कारे दुःखमेव
गच्छतीति स्वयं दुःखं न पश्यति सूर्यस्तम् इवेत्यर्थः ॥१८॥ एवं सन्दर्शितेत्यत्र ननु
भक्त्या चेदिति भक्तवश्यतेतिपदे अक्षरार्थोयं भक्तत्वे सति वश्यः, भक्तत्वं भक्तिरेवेति
भक्त्या वश्यत्वकथनेन तथा धर्मधर्मिणामुपमर्द उक्त इतिभावः ॥ १९ ॥ नेमं विरंचय
इत्यत्र न तु केनचिदिति पूर्वमितिशेषः, खेदस्त्वित्यादि अन्तःकरणधर्मस्य खेदस्य गात्रे
कथनेनान्तर्बहिः खेदः पूर्वं निरूपितः, तत्र ज्ञानदानेनान्तःखेदनिवृत्तिः, विदेहकैवल्य-
दानेन देहाभावाद् बहिःखेदनिवृत्तिरितिद्वयं निरूपितम् ॥२०॥ नायं सुखाप इत्यत्र

न तु भक्तानामिति कदाचिद् भक्तिं विनापि सेवामात्रेण भक्ता भवन्ति तेषां न सुग्वाप-
इत्यर्थः ॥२१॥ कृष्णस्त्वित्यत्र पूर्वसम्बन्धमिति पूर्वासां सम्बन्धं गोपिकानां कासा-
श्रिदपि गेहे गमनमित्यर्थः ॥२२॥

कृष्णस्तु गृहकृत्येष्वित्यत्र सखिशब्दवाच्यत्वादिति अर्जुनस्य सखित्वात्
योजना । तद्वाचकार्जुनपदवाच्यौ यमलार्जुनावित्यर्थः, तथा च स्वभक्तसखा-
१०-९-२२-२३ अर्जुननामस्मरणेन तयोरुपरि महती भगवत्कृपा जातेतिभावः ॥२२॥
नलोतिसुन्दरः सोपि कुञ्जतुल्य इति यस्य नलकूबरस्य परमसुन्दरस्याग्रे नलोपि
सुन्दरत्वेन प्रसिद्धोपि कुञ्जतुल्य इत्यर्थः ॥२३॥

इति नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः ।

दशमाध्याये पूर्वानुवादे भक्तिरुक्तेति यच्छृण्वतो भक्तिर्भवति तादृशं चरित्रमुक्त-
लेखः । मित्यर्थः, कृष्णेति कृष्णसेवका नारदादयो दर्शनमात्रेण मोचका इति
१०-१०-० तद्वाक्यान् मोचने तेषु स्वकृपाबोधनं तत्सख्ये हेतुरित्यर्थः, पद्भुण इति
पद् गुणा यस्येत्यर्थः, तत्र हेतुः गुणानामिति, तत्रापि हेतुः स एव हीति, अहिकुण्डला-
दिन्यापत्रयेपि भगवत एव गुणरूपत्वादित्यर्थः, वैराग्यमिति यत् एतयोरविनाशि
वैराग्यं शापाञ् जातमित्यर्थः, वैराग्यदानेन नारदे वैराग्यसिद्धौ "सेवकास्तादृशा यदी"ति
न्यायेन भगवत्यपि सिद्धमितिभावः, अपूर्वत्वादिति शापेन मोक्षस्याश्रुतपूर्वत्वादित्यर्थः॥

दशमाध्यायार्थनिरूपणकारिकासु वैराग्यं भगवद्गर्भः पद्भुण इति अस्मिन्नध्याये
योजना । वैराग्यं भगवद्गर्भं निरूप्यते सोपि भगवदैश्वर्यादिपद्भुणयानित्यर्थः,
१०-१०-० तदेतत् स्पष्टयन्ति गुणानां भगवत्त्वाद्येत्यनेन, वैराग्ये कारणद्वयमाहुः
भगवद्वाक्यतो भवेदित्यारभ्य न निवर्तत केनचिदित्यन्तेन, भगवद्वाक्यत इति
व्यादिरूपादित्यर्थः, यद्वाक्यं केनचिदपि विशेषतो न निवर्तत तद्वाक्याच् च वैराग्यं
भवेत् यथा नाग्दवाक्यान् शापरूपात्, प्रकृते तदेतत् स्पष्टयन्ति तादृशं शापरूपमित्यनेन ।

दशमाध्याये एवमिति का० ७३ः । भक्तिरुक्तेति यच्छृण्वतो भक्तिर्भवति
कारिकार्थः । तादृशं चरित्रमुक्तमित्यर्थः, कृष्णसेवकसमन्वयस्य हेतुरिति "यच्छृण्वतः"
१०-१०-० कृष्णसेवकसमन्वयं भवति तादृशं यमलार्जुनमद्भ्यश्चरित्रमित्यर्थः, नलकूबरमणि-

प्रीवयोर्भगवद्दर्शने कृष्णसेवकनारदकृपाहेतुकत्वश्रवणात् कृष्णसेवकमह्यं भवेदितिभावः, वैराग्यमिति का० ७४३। अत्र वैराग्यात्मको भगवद्दर्शः पद्गुणः पद्गुणाः यस्य तादृशो निरूप्यते, अत्राध्याये "शापोद्यमस्तथा हेतु"रिति वक्ष्यमाणकारिकोक्तपदार्थनिरूपणादितिभावः, तत्र हेतुर्गुणानां भगवत्त्वायेति, तत्रापि हेतुः स एव हीति, यतः कारणात् स भगवानेव गुणरूपेणाभवत् आविर्भूतः, अतो गुणानामपि भगवत्त्वबोधनाय अत्राध्याये षड्भिः प्रकरणैः पद्गुणो वैराग्यरूपो भगवद्दर्शो निरूप्यत इत्यर्थः, वैराग्यमित्यादि का० ७५३, ७६३। अत्र नलकृपरमणिप्रीवयोरनिवर्त्यवैराग्यजनकं शापरूपं नारदवाक्यं भगवद्वाक्यमेव ज्ञेयं, तथा च भगवतो नारदद्वारा वैराग्यदातृत्वाद् भगवत्पि वैराग्यगुणः सिद्ध इतिभावः, यद्वाक्यं केनचिदपि न निवर्तते नादृशं शापरूपं भक्तानामेव वाक्यं, तद्वाक्यं भक्तद्वारा भगवद्वाक्यमेव, अतो मोक्षाद्यधिःशाप इत्यर्थः, अत्र षट् प्रकरणानि विभजन्ते शापोद्यम इति, का० ७७३, ७८३। एवं द्वित्रिवारिंशच्छ्लोकैः षट् प्रकरणानि, प्रथमश्लोकेन प्रश्नश्चेति त्रिचत्वारिंशत्, अपूर्वत्वादिति का० ७९३। शापेन मोक्षसापूर्वत्वाच् छ्रोतुमिच्छा, तेन हेतुना "कथ्यतां भगवन्नेतत् तयोः शापस्य कारण"मिति परीक्षितः प्रश्नः, स्वस्य परीक्षितोपि तादृशत्वेन ब्राह्मणशस्त्रेण तद्वन् मोक्षाशयापि प्रश्न इत्यर्थः ॥७९३॥

वारुणीमित्यस्याभासे सदुपेति दुष्टं दोषः भावे कः दोषसहितां क्रियामित्यर्थः, लेखः । व्याख्याने सामीप्यसप्तमीति प्रक्रियायां सामीपिकमप्याधारमुक्त्वा आधार-१०-१०-२ श्रुतयोक्तः, नद्यामास्ते इत्युदाहरणं चोक्तं, तत्पक्षे 'गङ्गायां घोष' इत्यत्रापि न लक्षणेति ज्ञेयम् ॥ २ ॥

रुद्रस्यानुचरावित्यस्य विवृतौ पश्चादेव चलनस्योचितत्वादिति अनुचरपद-योजना । तात्पर्यमिदं, अनु पश्चात् चरतीत्यनुचर इतिव्युत्पत्त्या रुद्रचलनानुचलन-१०-१०-२ श्रुतितं, तथा च "वेदः शिवः शिवो वेद" इतिश्रुतेः शिवस्य वेदरूपत्वात् तदनुचरैर्वेदानुकूलमेव व्यवहर्तव्यं तथाकरणाभावादनुचितत्वं प्रदर्शितं, योगिनां भगवन्निन्तनस्थान इति "नारदाय प्रवोचन्त"मित्तिवाक्यात् ॥ २ ॥

रुद्रस्यानुचरौ भूत्वेत्यादीनां षण्णां श्लोकानां प्रत्येकमर्थानाहुर्नुमादश्चेत्यादि, का० कारिकार्यः । ८०३, ८१३। नलकृपरमणिप्रीवयोरनुमादप्रमादनिन्दिताचरणानि त्रिभिः १०-१०-२ श्लोकैः क्रमेण निरूपितानि, महत्त्वपि नारदादिष्वपि तथाविधधा-प्यसिद्धार्थमिति पूर्वेणान्वयः, चतुर्थश्लोकार्थमाहुर्महतां दृष्टिरिति, महतां नारदानां दृष्टिर्दर्शनं, कर्तरि षष्ठी नारदकर्तृकं नलकृपरादिकर्मकं दर्शनमित्यर्थः, तदुक्तं "अपश्यन् नारदो देवा"विति, "तं दृष्ट्वा व्रीडिता देव्य" इति श्लोकार्थमाहुर्षष्ठी तयोर्न सङ्ख्यति

का०/८१/१, देवाङ्गनानां नारदे धाष्ट्यं नेत्यर्थः, ततश्चोद्यम इति "तौ दृष्टे"त्यनेनः
शापोपक्रम इत्यर्थः ॥८१३॥

यदृच्छयेत्यत्र देवानामिति स्वर्पेनारदस्य सम्माननं नमस्कारादिना, तदभावो देवानां
ः। न सम्भवत्यतो मत्ताविति ज्ञातवानित्यर्थः ॥९॥ तं दृष्ट्वेत्यत्र कामोद्-
१०-१०-५-७ बोधेनेति अनिष्टजननप्रकारकथनं, धान्येन धनमितिवदभेदे तृतीया ॥६॥
तौ दृष्ट्वेत्यत्र कर्माधिकारीति कर्मभिर्निन्दितैरधिकारिणो जन्तोः फलं स्थावरता, तस्य
भावना उत्पादना कर्मणा फलोत्पत्तेः पूर्वमेवेत्यर्थः, ननु विधिसम्बन्धाभावे फलासम्भव
इत्याशङ्क्याहुः महापुरुषेति महापुरुषदृष्ट्यैव फलमुद्भूतं नातो विध्यपेक्षेति भावः ॥७॥

न ह्यन्य इत्यस्याभासे दोषस्येति श्रीमदस्येत्यर्थः, एतस्य तदुभयाजनकत्वं द्वादशाना-
ः। मित्यर्थः, तत्र बुद्धिभ्रंशद्वारा तदजनकत्वमेतच्छ्लोकार्थः, दोषान्तरद्वारा
१०-१०-८ तदजनकत्वमग्निमाणामर्थ इति विभागः, श्रीमदे एतदुभयाजनकत्वं शाप-
हेतुतावच्छेदकमतः शापहेतुर्द्वादशमिरिति पूर्वोक्तेन न विरोधः, सद्बुद्धिरिति बुद्धिपदे-
नान्तःकरणं बुद्धिः सती ज्ञानजनिका नोत्पद्यते इत्यर्थः, तदाहेति सत्याबुद्धेरनुत्पादनं
भ्रंशपदेनाहेत्यर्थः, बुद्धेः सतीत्वे चित्ताश्रितज्ञानजननात् तस्याश्रितत्वभवनात् ऊर्ध्वभावः,
असतीत्वे तु तस्या मनोरूपत्वभवनाद् भ्रंशः अधःपात एवेति भावः, बुद्धिभ्रंशहेतुरिति
तथा च मूले बुद्धिं भ्रंशयतीति बुद्धिभ्रंश इति विग्रहः, कर्मण्युपपदे अण्, सत्याबुद्धेर्ज्ञान-
जनकत्वे प्रमाणमाहुः "सत्त्वात् सञ्जायते" इति, तथा च सत्त्वकार्यस्य ज्ञानस्याभावा-
दव्यभिचरितकारणस्य सत्त्वस्याभावोनुमेय इति भावः, तस्येति चित्ताश्रितस्य ज्ञानस्य,
त्रिविधं बाधकं जनने प्रतिबन्धकमतो बुद्धिभ्रंशकमित्यर्थः, गुणा इति ज्ञानस्य गुणा
विषयाः, तथा च विरुद्धा निषिद्धा विषयाश्चित्ताश्रितज्ञानप्रतिबन्धका इत्यर्थः, विषयभोगे
स्त्री मुख्येति मूले स्त्रीग्रहणं, आश्रयस्य चित्तस्य नाशकं द्यूतं, द्यूतेनान्तःकरणाशुद्ध्या
तस्य चित्तत्वं नश्यतीत्यर्थः, आश्रये चित्ते यथार्थज्ञानविरोध्यन्यत् ज्ञानं जनयत्यासवः,
भेदे मत्त्यन्यदेव भासत इत्यर्थः, तथा च श्रीमदेन त्रिविधबाधकजननाद् बुद्धिः सती
ज्ञानजनिका नोत्पद्यते, बुद्धेर्ज्ञानजननरूपसतीत्वं न भवतीति चित्तत्वरूपोर्ध्वभावान्
मनस्वरूपाधःपातलक्षणो भ्रंशो भवतीत्यर्थः, तथा च बुद्धयभावान् न सन्मार्गसत्सद्भावि-
भावः, मनोबुद्धिश्चित्तमितिक्रमः अहङ्कारसिष्यनुस्यूतः, एवमन्तःकरणचतुष्टयं ज्ञेयं,
दोषसंमर्गरूपादिति भवति तथान्येन न भवतीति शेषः, आभिजात्यादेरित्यस्याभासमाहुः
अन्य इति, विश्यामद आन्तरो दोषः आभिजनो भदो बाह्यदोषः तेष्वप्याधिक्येति
तेषु त्रिष्वपि मध्ये आधिक्यगत्यापकः, स्त्रीणामिति शेषः ॥८॥

कारिकार्थः । न ह्यन्यो जुपतो जोष्यामित्यत्र विद्यामद इति का० ८४३ ।
हन्यन्ते इत्यस्याभासे दोषान्तराण्याहेति अजितात्मपदस्य सर्वपापकर्तृत्वेन व्याः

लेखः । चिरुयासितत्वाद्ब्र बहुवचनं, खेष्टसाधनतेति इदमिष्टमिदमनिष्टमिति
१०-१०-९-१९ विवेकयतां न तु मत्तानामित्यर्थः, अत इदमिति तथा च वस्तुतो
नश्वरमपि शरीरमजरामृत्यु, एवं प्रकारेण देहं मन्यमानैरिति मूलेऽन्वयः ॥१९॥ देव-
संज्ञितमित्यत्र प्रकृतेपि तदस्तीति अनुक्तमपि हिंसनं श्रीमदस्य हिंसाव्यभिचारादत्रा-
प्यस्तीति ज्ञेयमित्यर्थः, अनेनेति यथा देहार्थकत्वाद् भूतद्रोहस्य तत्कर्तुः स्वार्थाज्ञानं तथा
स्त्रीसेवाया अपि देहार्थकत्वात् तत्कर्तुरपि स्वार्थाज्ञानमिति इवादिपदाभावेपि विम्बप्रति-
विम्बभावेन ज्ञापितमित्यर्थः ॥१०॥ देहः किमित्यत्र नित्यप्रलयपक्षमाश्रित्याहुः प्रत्यहं
चेति, वैपयिकेति क्रेता बन्दीकर्ता वा तदेहं स्वकीयं मत्वा तद्विषयानन्नवस्त्रादींस्तस्यै
ददातीत्यर्थः ॥११॥ आत्मौपम्येनेत्यत्र आत्मेति इदमर्थकथनं, विग्रहस्तु आत्मनः
औपम्यं यत्रेति, तादृशेन ज्ञानेनेक्षत इत्यत्र प्रकारता तृतीयार्थः, घटत्वेन जानातीतिवत्,
औपम्यमिति स्वार्थे ष्यञ् ॥१३॥ नित्यमित्यस्याभाममाहुः किञ्च मोक्षे इति, पूर्वश्लोके
साङ्ख्यप्रकार उक्त इत्याशयेनाहुः यथा साङ्ख्ये इति, अहङ्काराभावः पूर्वश्लोके उक्त
इतिशेषः, नित्यमित्यत्र तद्वैतुभूता तृष्णेति भोगहेतुभूता बुभुक्षेत्यर्थः ॥१६॥ साधूना-
मित्यत्र मूले विपमचित्तपदाभावेऽप्युपेक्ष्यैरितिपदेन तत्प्राप्तिरिति व्युत्पादयन्ति सम-
चित्तानामिति समचित्तोपेक्ष्यत्वकथनेन विपमचित्तत्वमुक्तमित्यर्थः, धनस्तम्भैरितिपद-
मेतत्त्व्यकार्यत्वेनोक्तमित्याहुः अत इति ॥१८॥ तदहं मत्तयोरिति श्लोकस्यार्थमाहुः
अतः श्रीमदेति, अतो दोषत्रयमिति त्रैणत्वमजितात्मत्वे हेतुः मत्तत्वं श्रीमदान्वत्वं
च तमासि मदे च हेतुः, अतो दोषत्रयमेव पर्यवसन्नमितिभावः ॥१९॥

यदिमावित्यत्र ज्ञाननाश इति "अत्यन्तनिन्दितै"रित्यत्र बहुवचनस्य त्रित्वे
लेखः । पर्यवमानाद्ब्र तमो मदः अजितेन्द्रियत्वं चेति दोषत्रयमुक्तं, तेषां भोगः
१०-१०-२० क्रमेणोक्तः, इदं च कर्मफलं दुःखं शीघ्रमनिवृत्तिश्च ज्ञापकत्वं
दुःखाभावे सावशेषे कर्मणि वा तादृशजन्मनिवृत्तौ कर्मणां प्ररोहस्वभावत्वाद् जन्मान्तरमेव
भवेत् न तु मोक्ष इत्यनुग्रहार्थं ज्ञापद्वयमुक्तवानितिभावः, इदं पञ्चकमपि वृक्षत्वं मत्रति
इति तदुक्तमितिभावः, कर्मणा स्वावरत्वमात्रमुक्तमिति वने मालत्यादिवृक्षत्वमेव सादृतः
शापेन व्रजवृक्षत्वं सम्पाद्य गवां छायाजननेन दुःखसहनं नन्दाभिज्ञापकत्वेन चिरस्था-
यित्वं च सम्पादितवांस्तेन भोगावशिष्टदोषांशग्रहणरूपोनुग्रहस्तेन वासुदेवमाश्रित्यमित्य-
भावः, वृक्षत्वे इति महावृक्षत्व इत्यर्थः, ननु कर्मणैवेति महावृक्षोपि श्वावर एवेति कर्मणा-
पीदं सम्भवतीति कर्मणैवेदमपि साधनीयं प्रसादेन किं, प्रसादो हि क्रमासाध्यसाधको

वाच्य इत्यर्थः, स्वधर्मेति उद्विक्तसत्त्वस्य मदंशस्य धर्मः स्मृतिस्तदाविर्भाव इत्यर्थः, परेति एतेषां स्त्रीकारोवगणनेत्यर्थः, तथा च दोषाननुलङ्घीकृत्य तानवगणय्य ग्रहणमिति यौगिकार्थः सम्पन्न इतिभावः, तदीयदोष इति कर्मणां प्ररोहस्वभावत्वाद् भोगे जातेपि यावानंशोवशिष्टस्तावानस्मामिर्गृहीतोऽवगणित इत्यर्थः ॥२०॥

“यदिमौ लोकपालस्ये”त्यादीनां त्रयाणां श्लोकानां प्रत्येकं वाक्यार्थानाहुरर्धेन कारिकार्थः । दोषानुवाद इति का० ८५^३ । अतोर्हतः स्थावरतामित्यत्र ज्ञान-१०-१०-२०-२१ नाश इति का० ८६^३ । “तदहं मत्तयोर्माच्छ्ये”तिश्लोके तमो मदः अजितेन्द्रियत्वं चेतिदोषत्रयमुक्तं, तत्र तमःकार्यं ज्ञाननाशः मदकार्यं क्रियानाशः अजितेन्द्रियत्वफलं भोगाभावः, एतत् त्रयं कर्मफलं, दुःखं शीघ्रं दुःखानिवृत्तिश्चेति द्वयं शापफलं “वातवर्षातपहिमा”दिसहनेन दुःखं महावृक्षत्वाद् बहुकालस्थित्या शीघ्रमनिवृत्तिश्चेति वृक्षत्वे पञ्च दोषा भवन्तीत्यर्थः ॥८६^३॥

स एवमुक्त इत्यत्र तद्दोषेति हितार्थं शापदानेपि मनसि क्रोधो जातस्तत्परिहारालेखः । र्थमित्यर्थः, नारायणे क्रोधजयस्य “कामं दहन्ती”त्यनेन द्वितीयस्कन्धे १०-१०-२३ ब्रह्मणा व्युत्पादितत्वादितिभावः ॥ २३ ॥

योजना । स एव मुक्त इत्यस्य विवृतौ शापदातुः प्रायश्चित्तमिति शापदातुः १०-१०-२३ नारदस्य प्रायश्चित्तं नारायणाश्रमगमनमित्यर्थः ॥ २३ ॥

देवर्षिर्म इत्यत्र भङ्गानन्तरस्तुत्या स्मृतिर्ज्ञापिता भविष्यति अभङ्गे तु जन्मान्तरालेखः । न्यायेन नलङ्घ्यत्वं स्यात् न तु स्तुतिस्तदा स्मृतिर्ज्ञापिता न भवेदिति १०-१०-२५-२८ भावः, अतस्तावन्तमिति दोषांशमित्यर्थः, धनदांशे इति धनदत्वाद् धनमदोषि सम्भवति तदंशे इत्यर्थः, तत्रैवेति दोषांशं विहाय भक्त्यंश एवेत्यर्थः, शुष्काविति व्यप्रवेशेन दोषनिवर्तनात् तपसेव शुष्कतां कृत्वेत्यर्थः, स्वाधिदैविकेति दार्वाधिदैविकस्योल्हस्यलस्य भावस्तिर्यग्भयनं तेनेत्यर्थः, तद्विदीर्णमिति मूलं विदीर्णं विघायेत्यर्थः, नत इति मूलादित्यर्थः ॥ २५ ॥ इत्यन्तरेणेत्यत्र केवलमिति कृष्णत्वेनानन्दमयत्वाद् विज्ञानमयादप्यन्तरापि ययावित्यर्थः, मदानन्देति सत्त्वाद् दोषस्य आनन्दत्वाच्च च दुःखस्य निवृत्तिरित्यर्थः ॥२६॥ यालेनेत्यत्र परमेति एतादृशोतिवेषो ययोः स्कन्धादीनां वर्तते इत्यर्थकथनं, विग्रहस्तु परमविक्रमिनयोरिवातिवेषो येषां तादृशाः स्कन्धप्रवालविटपा ययोरिति ॥२७॥ तत्र श्रियेत्यत्र पूर्वं स्फुरच्छन्दसावृत्तिरुक्ता ततः पश्चान्तरमाहुः प्रकाशमानयेति, तादृश्या कङ्कप्तम्बन्धिन्या श्रिया स्फुरन्तौ तावित्यर्थः, अमिन् पक्षे कङ्कम इति पञ्चान्तं श्रेयं, भ्रममियेति पूर्वं नलङ्घ्यत्वेऽप्यप्रिमदृशं तेजो न स्थितमतो भ्रम इत्यर्थः ॥

स्तुतौ दशभिरित्यादि वृक्षाणां निरिन्द्रियत्वमते शपेन ब्रह्मत्वेन प्राणा इन्द्रियाणि
 लेखः । नष्टा इति पुनः प्राणसम्पादनमिति सङ्घातात्पर्यं प्राणान् विभ्रति धारय-
 १०-१०-२८ न्तीति प्राणभृतस्तादृशैः श्लोकैरित्यर्थः, आध्यात्मिक इति आध्यात्मिक-
 त्वे भौतिकत्वे वा सर्वसिन् गृह्यमाणे गृह्येत, गङ्गास्नाने भौतिकाध्यात्मिकस्पर्शवत्,
 आधिदैविकग्रहणं तु भक्त्यधीनमतो नाध्यात्मिको न वा भौतिकः किन्त्वाधिदैविक-
 त्वेन सर्वरूपस्त्वमेकः सर्वभूतानामिति श्लोकेनोक्तः, तेन ब्रह्मत्वेन सर्वत्र ज्ञानं फलिष्यति
 “त्वं महा” निति “गृह्यमाणै” रिति श्लोकद्वयेनाध्यात्मिकाधिभौतिककर्तृत्वमुक्तं तेन मुक्तिः
 फलिष्यतीत्यर्थः, इदं फलद्वयं “तस्यै तुभ्य” मिति “यस्यावतारा” इति च श्लोकद्वयेनोक्त-
 मितिज्ञेयं, वैराग्यनिर्णयमाहुरनेनैवेति, इदमेव सर्वत्वं ज्ञानं चेन् न जनयेत् तदा वैराग्यं
 कर्तव्यं ब्रह्मत्वेन ज्ञानाभावे सर्वं त्यक्तव्यमित्यर्थः, एतदेव विवृण्वन्ति तदेत्यनेन, ननु
 पष्ठे श्लोके तु “ज्ञायन्त” इत्यनेन ज्ञानमेव निरूप्यतेतो भक्तिमाहुरिति कथमुक्तमित्या-
 शङ्क्याहुर्भक्तिसिद्ध्यै इति, तु पुनः पष्ठे श्लोके यत् ज्ञानं निरूपितं तत् भक्तिसिद्ध्यै
 इत्यर्थः, सप्तमार्थमाहुरन्यथेति, अन्यथाभावो मानुषत्वं तच्छङ्काव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः, तद-
 युक्तमित्यारम्य नान्यथेत्यन्तेन दशमश्लोकार्थं उक्तः, भक्तिमतामित्यन्तेनाशङ्का, अत्रे
 समाधानमाहुः भक्तिस्त्विति, तथा च इतीत्यस्यानन्तरं चेदिति शेषो ज्ञेयः, अयं निर्णयो
 “वाणी गुणानुकथने” इति श्लोकेन सम्पन्न इत्यर्थः, प्रसङ्गादेकादशस्याप्यर्थमाहुः गुणेति,
 प्रधानशब्दो भावव्युत्पन्नत्वपक्षे धर्मवाचकः, तथा च गुणरूपः प्रधानरूपश्च भावो गौणत्वं
 प्रधानत्वं तद् यस्य तत्त्वमित्यर्थः, तदेकत्र विरुध्यत इति गौणत्वं स्वीकृत्य लीलां कृत-
 वानितिभावः, इदं “दाम्ना चोद्धरले बद्ध” इत्यस्य विवरणे स्फुटम् ॥२८॥

कृष्ण कृष्ण इत्यस्याभासे अन्यथेति स्वरूपज्ञानाभावे इत्यर्थः, व्याख्याने,
 लेखः । वीप्सातः पक्षान्तरमाहुः कृष्ण इत्यारम्य तथोक्तमित्यन्तेन, नामरूपे
 १०-१०-२९ इति मानुषत्वेन प्रदर्शितं रूपं तद्बुद्ध्या व्यवहार्यमाणं नाम चेत्यर्थः,
 तस्मिन् पक्षे इति पुरुषत्वमात्रपक्षविकृतो भवेदतः परत्वमुक्तमित्यर्थः, कार्यस्येति
 अन्यथात्वे अन्यनिमित्तकत्वे समवायिमात्रस्य मृदादेरिव निमित्तापेक्षया गौणत्वं स्वादिति-
 शेषः, मूलस्वरूपपदस्यापि निरूपकत्वाद्योपि व्याख्येयस्तमादायेदमुक्तं, निरूपकं निमित्त-
 त्वेन ज्ञापकमित्यर्थः, अवयुत्वेति सर्वमेव कदाचिद् व्यक्तं कदाचिदव्यक्तमिति प्रथमः
 पक्षः, किञ्चिद् व्यक्तं किञ्चिदव्यक्तमित्यवयुत्वानुवादः, अवयुत्यामिश्रीकृत्यानुवाद इत्यर्थः।
 स्तुतिश्लोकार्थनिरूपणे द्वयं तस्मादिति यतः अयं भगवानाधिदैविकः अतः तस्मात्
 योजना । आधिदैविकात् द्वयं भौतिकाध्यात्मिकरूपं द्वयं जायत उत्पद्यते इत्यर्थः,
 १०-१०-२९ ज्ञानमक्ती फलिष्यत इति ब्रह्मत्वेन सर्वत्र ज्ञानं फलिष्यति माहा-

त्प्यज्ञानेन भक्तिः फलिष्यतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

स्तुतौ 'कृष्ण कृष्ण महायोगि'न्नित्यादिदशश्लोकार्यान् विचारयन्ति दशभिरिति, का० कारिकार्थः ॥ ८७ ॥ प्राणशब्द इन्द्रियवाची वृक्षाणां निरिन्द्रियत्वमते शापेन वृक्षत्वे प्राणां १०-१०-२९ नष्टा इति पुनः प्राणसम्पादनार्थमिति सङ्ख्यातात्पर्यं, प्राणान् विभ्रति धारयन्तीति प्राणभृतस्तादृशैः श्लोकैरित्यर्थः, ज्ञानेति का० ८७ ॥ अत्र स्तुतौ द्वयोरपि निर्णय उक्तः, ज्ञाननिर्णयैनेव वैराग्यनिर्णय इत्यग्रिमकारिकायां वक्ष्यन्ति "अनेनैव तु वैराग्य"मित्यादिना, मूलरूप इति का० ८८ ॥ मूलादिरूपाणि क्रमेण श्लोकत्रयप्रतिपाद्यानि, "कृष्ण कृष्णे"-त्याद्यश्लोके मूलरूपः, जगद्रूपो देहेन्द्रियादिरूपः, मध्यरूपो महत्तत्त्वप्रकृत्यादिरूपः, "गृह्यमाणैस्त्वमग्राह्य" इति चतुर्थश्लोकार्थमाहुर्माहात्म्येति का० ८९ ॥ आध्यात्मिक इति का० ९० ॥ यस्मात् कारणात् सर्वस्मिन् गृह्यमाणेषु पुरुषोत्तमो न गृह्यते ततो हेतोरयं पुरुषोत्तमः आध्यात्मिकरूपः आधिभौतिकरूपश्च न भवति, किन्तु दैविकत्वेन सर्वरूपः स्यात्, तस्मात् पुरुषोत्तमात् द्वयमाध्यात्मिकमाधिभौतिकं च जायते इत्यर्थः, "त्वमेकः सर्वभूताना"मिति द्वितीयश्लोके आधिदैविकत्वेन सर्वरूपत्वमुक्तं, "त्वं महा"मिति "गृह्यमाणै"रिति श्लोकद्वयेन आध्यात्मिकाधिभौतिककर्तृत्वमुक्तं, अत इति का० ९१ ॥ "त्वमेक" इति श्लोकोक्तं सर्वरूपत्वं जीवानां ज्ञानं फलिष्यति, श्लोकद्वयोक्तमाध्यात्मिकाधिभौतिककर्तृत्वं च भक्तिं फलिष्यतीत्यर्थः, अन इति का० ९१ ॥ अतः ज्ञानभक्तिफलनादेव "तसै तुम्य"मिति पञ्चमश्लोके ज्ञानं, "यस्यावतारा" इति षष्ठश्लोके च भक्तिमाहुरित्यर्थः, अध्यापार्थसङ्गतिं दर्शयन्तो वैराग्यनिर्णयमाहुरनेनैवेति का० ९२ ॥ अनेन ज्ञाननिरूपणेनैव वैराग्यं निरूपितं भवतीत्यर्थः, तत्र प्रकारमाहुर्ज्ञानाजनकता यदीति, ब्रह्मत्वेन ज्ञानाभावे सर्वं त्याज्यं, अन्यथा त्यागाभावे विनाशः स्यादित्यर्थः, भक्तिसिद्धौ इति भक्तिसिद्धौ तु यज् ज्ञानं तत् पट्टे विनिरूपितं का० ९३ ॥ "यस्यावतारा" इति श्लोके इत्यर्थः, "म भवान सर्वलोकसे"ति सप्तमश्लोकार्थमाहुरन्यथेति का० ९३ ॥ "नमः परमकल्याणे"त्यष्टमश्लोकार्थमाहुर्भगवन्तं नमस्कृत्येति, "अनुजानीही"ति नवमश्लोकार्थमाहुर्गमनप्रार्थना कृतेति, ननु तयोर्मक्तत्वेन भगवन्तं परित्यज्य गमनाय प्रार्थनं कथमित्याशङ्कापूर्वकं तत्परिहारमाहुस्तदयुक्तं भक्तिमतामित्यादिना, का० ९४ ॥ ९५ ॥ तदयुक्तं भक्तिमतामित्याशङ्का, अग्रे भक्तिस्तु पशुणेत्यादिसमाधानं, तथा च तदयुक्तं भक्तिमतामिति त्वस्यानन्तरं चेदिति शेषग्रन्थो ज्ञेयः, एतेन "वाणी गुणानुकथने" इति दशमश्लोकार्थं उक्तः, भक्तेः पदज्ञान्येतच्छ्लोकोक्तानि कीर्तनश्रवणादीनि, तथा च ताद्यमक्तिकरणाय गमनमिति भावः, ननु व्रजेपि भक्तेः सह भक्तिमन्मवे किं परोक्षमजनेनेत्याशङ्काहृण्युप्रधानेत्यादि, का० ९६ ॥ ९७ ॥ भगवान्

गोकुले भक्तप्राधान्येन स्वगौणभावेन च लीलां करोति, इमौ तु तादृशलीलायामनधिकारिणौ, एकस्वामेव गोकुललीलायां ब्रजस्यैः सह गुणभाव एताभ्यां सह प्रधानभावश्च विरुध्यते, अतः कारणाद् गमनप्रार्थना कृतेति पूर्वोक्तान्वयः, ननु बन्धमोचनं ताभ्यां कुतो न कृतमित्याशङ्क्याहुरत्र भगवान् लीलामिति अत्र गोकुले भगवान् स्वस्यैव रस-भोगार्थं गौणभावेन स्वयं लीलां कर्तुं समुद्यतस्तेषु वा रसाधिक्यसिद्ध्यर्थं तदधीनो जात इति निर्णयो नलकूवरमणिग्रीवयोर्नासीत्, किञ्च पक्षद्वये स्वार्थलीलापक्षे परार्थ-पक्षे च ताभ्यां भगवत् उल्लखलबन्धनविमोचनं नैव शक्यमिति तादृशलीलायां स्वान-धिकारं भत्वा भक्तैः सह परोक्षमजनसिद्ध्यर्थं गतावितिभावः, इदं "दाप्ता चोल्खले बद्ध" इत्यस्य विवरणे स्फुटम् ॥ १७ ॥

त्वमेक इत्यत्र स्वात्मपदेन जीवकथने देहा इति प्रथमावहुवचनान्तं ज्ञेयं, देह-लेखः । स्वात्मेतिपाठेऽर्थमाहुः आधिभौतिकादीनामिति, देहद्वयेति देहपदेन १०-१०-३० स्थूलशरीरं इन्द्रियपदेन सूक्ष्मशरीरं तयोः स्वात्मनथेश्वर इत्यर्थः, साहित्य-मार्थिकं ज्ञेयं, अव्ययपदव्याख्याने अक्षरत्वेन हेतुना समवायित्वं साधितं, यद्यपि सर्व-त्वेनापि हेतुना सम्भवति तथापि वाक्येन सर्वव्याप्त्यापि सर्वत्वमम्भवात् सर्वत्वं न सम-वायित्वव्याप्यमतोक्षरत्वमेव हेतुः, वस्तुन इति समवेतस्य वस्तुनः स्वपरिच्छिन्नत्वधर्मेण समवायिपरिच्छेदबोधकत्वं नास्तीत्यर्थः, परिच्छेदकत्वं परिच्छेदबोधकत्वमित्यर्थः, अत इति भगवतः समवायित्वे दोषाभावादित्यर्थः, टिप्पण्यां, परिच्छेदापात इति परिच्छेद-शङ्केत्यर्थः, घटादेः समवायिनो मृदादेरपि परिच्छिन्नत्वादितिभावः, सर्वमवनेति स्वस्यैव सामर्थ्येन तथाविर्भावो न तु निमित्तान्तरापेक्षा, अतस्तादृशसामर्थ्यवति न सा शङ्केत्यर्थः, तत्कृतेति समवेतपरिच्छिन्नत्वकृतेत्यर्थः, सुबोधिन्यां निर्दिष्टमिति आधिभौतिकादीना-मीश्वरत्वेन पूर्वोक्तमित्यर्थः ॥ ३० ॥

गृहमाणैरित्यत्र तद्गृहोपीति ते घटादयो रूपाणि घर्मा यस्य घटादिधर्मक इत्यर्थः, लेखः घर्माणामिति धर्मत्वाद् धर्ममहभानं त्वदाश्रयत्वात् त्वद्रूपाश्रयसहभानम् १०-१०-३२ मित्यर्थः, प्रकृतिरिति स्वरूपमित्यर्थः, यथा निर्मले जले तलभूमिः सम्पक् प्रतीयते न तु ममले तथेति ज्ञेयं, तत्र प्राकृत इति विकारे मति प्रकृतिसिद्धः पदार्थ-स्तिरोभवतीत्यर्थः, एवमाश्रयसहभाननियमेषु तद्गृहणेन गृहीतो न भवतीत्यत्र हेतुरुक्तः, धर्मिमहभाननियमेषु तैः सहभानं नेतिपक्षे तु कथनार्थं प्राकृतेरितिपदमित्या-श्रयेन तदाश्रयमाहुः न्यप्रकाशमेव हीति, ज्ञानस्य घर्मा विषयाः, यथा जटैर्विषयैः सह स्वेषां विषयाणां प्रकाशो येन तादृशं ज्ञानं मानते, विषयविषयकज्ञानज्ञानहमिति प्रतीतिर्जायत एवेत्यर्थः, ननु यथा मूर्पादीनां पटादिप्रकाशकत्वान् न तैः सहभानं तथा

भगवतोपि न भानमित्याशङ्क्य दृष्टान्ते स्वप्रकाशमेवेत्युक्तं, सूर्यादियस्तु सर्वमेव प्रकाशयन्ति न तु तमेव विषयमित्यर्थः, भगवानपीत्यपिशब्दस्य प्रकाशयन्नित्यनेनान्वयः, प्रकृति-
हीति यथा प्रकृतिः पुरुषाच्छादिका तथा प्राकृता भगवदाच्छादका इत्यर्थः, ननु तदा तै-
र्ज्ञानं कुतो नाच्छाद्यते इत्यत आहुः ज्ञानं त्विति पुरुषनिष्ठमतो धर्मेभ्यः पृथक् स्थितत्वान्
न-तैस्तदाच्छादनमित्यर्थः, हेतुं वदन्निति भक्तिप्रवर्तनं हेतुर्ज्ञेयः, भक्तिमार्गप्रवर्तक-
त्वमाहेति स्वरूपस्य ज्ञानायोग्यकरणेन भगवता भक्तिमार्ग एव प्रवर्तित इतिभावः ॥३२॥

तस्मै तुभ्यमित्यत्र केवलमिति नम इत्यनेनान्वेति, तत्पदस्य परोक्षवाचकत्वात्
छेद्यः । तस्मै इत्यनेन दुर्ज्ञेयत्वमुक्तं, युष्मच्छब्दस्य प्रत्यक्षवाचकत्वात् तुभ्य-
१०-१०-३२-३५ मित्यनेन नानाविनोदयुक्तत्वमुक्तं, विनोदार्थमेवेच्छया व्यवहार्यो
जात इतिभावः ॥३३॥ यस्यावतारा इत्यत्र तेष्ववतारा इति तेषु मत्स्याद्याकारेषु
सत्त्वेषु पुरुषोत्तमस्यावतरणानीत्यर्थः, तथा च सत्त्वस्यैव प्रत्यक्षं, आविष्टपुरुषोत्तमज्ञानं
त्वानुमानिकमेवेत्यर्थः ॥३४॥ स भवानित्यत्र एकदेशभावमिति तथा च “तत्रांशेना-
वतीर्णस्ये”त्यत्रोक्तः अंशपदसार्थो ज्ञेयः ॥३५॥ वाणी गुणानुकथन इत्यत्र अवती-
र्णस्येति भक्तेष्वाविष्टस्येत्यर्थः ॥३८॥

यद्नां पतये नम इत्यस्य विवृतौ भगवान् स्वामी फलमिति यदा भगवान्
योजना । भक्तिमार्गरीत्या स्वामी भवति तदा फलरूपो भवतीत्यर्थः, तत्र
१०-१०-३६ दृष्टान्तः यथेति, “यद्नां निजनाथानां योगमायां समादिश”दिति-
वाक्यात् ॥ ३६ ॥

कारिकार्थः । नमः परमकल्याणेतिश्लोके वारत्रयनमःशब्दार्थमाहुः आदीति का०
१०-१०-३६ ९८१ । कायचाह्मनोभिरिति स्फुटं विवरणे ॥ ९८१ ॥

अनुजानीहीत्यस्य विवृतौ भूमन्नितिसम्बोधनं स्वस्य तत्र स्थातुमयोग्यार्थ-
योजना । मिति “यो वै भूमा तत्सुख”मित्यादिभूमविद्यासिद्धस्वरूपनिर्देशेन सर्वत्र
१०-१०-३७ आधिक्यवृत्तनात् परमकाष्ठापन्नस्य परब्रह्मणोन्तरङ्गलीलास्थाने स्थातुम-
योग्यत्वमित्यर्थः, अयोग्यार्थमिति भावप्रधानो निर्देशः, अयोग्यत्वार्थमिति फलति ॥३७॥

वाणी गुणानुकथन इत्यत्र वागिति का० ९९१ । वागादिकार्याण्याहुः कीर्तने
कारिकार्थः । इति का० १००१ । गुणानां सरणे रूपस्य दासे इत्यर्थः, अवतीर्णस्येति
१०-१०-३८ भक्तेष्वाविष्टस्येत्यर्थः, ‘दृष्टिः सतां दर्शने’स्त्विति मूलानुरोधात् अव-
तीर्णस्येतिपदेन गतामप्यवतारतुल्यत्वं बोधितम् ॥ १००१ ॥

लेखः ज्ञानं ममेत्यत्र स ज्ञापदातुरिति दुःस्वरूपः ज्ञापदातुरपकारः ज्ञाप-
१०-१०-४० समानाधिकरणो भवतीत्यर्थः, ज्ञानरूप इति, तन्निरूपक इत्यर्थः ॥४०॥

ज्ञातं मम पुरैवैतदित्यत्र शापो ह्यपकारे भवतीति न हि भवद्भ्यां मुनिना योजना । शापो दत्तः किन्त्वनुग्रहः कृतः, तत्र हेतुः, शापो ह्यपकारे भवतीति, १०-१०-४० यद्यपकारः स्यात् तदा शापत्वेन गण्येत, इह तूपकारः कृत इति न शापत्वमितिभावः, स शापदातुः समानाधिकरण इति शापदातुः शापदातृसम्बन्धी शापदात्रा कृत इतिपावत्, शापदात्रा कृतोपकारः शापसमानाधिकरणो भवति यत्र शापस्त्रैवापकारो भवतीत्यर्थः, प्रकृते तु शापाधिकरणयोर्मलार्जुनयोरपकारादर्शनात् प्रत्युत भगवत्सम्बन्धलक्षणोपकारदर्शनान् न शापत्वमपि त्वनुग्रह एवेति हार्दम् ॥ ४० ॥

साधूनामित्यत्र अत एवेति कर्मणा तमसो निवर्तितत्वादेवेत्यर्थः, वखादीनां लेखः सृष्टिकर्तृत्वात् तद्भावो राजस इतिभावः, सनकादय इवेति ज्ञानेन १०-१०-४१-४३ रजसो नाशनात् साच्चिका भवन्तीत्यर्थः, "सच्चात् सजापते ज्ञानं" इतिवाक्यात् सनकादीनां साच्चिकत्वं, मद्भावमिति भक्त्या सच्चस्यापि नाशनात् निर्गुण-भावं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥४१॥ इत्युक्तौ तमित्यत्र लीलाभावादिभिरिति बद्धोल्लखल-सैव नमनादिति भावः, लीला दाम्ना बन्धनं, भावो मानुषभावः, आदिपदेन तत्कालोचितसभयत्वादिकं तथा चेष्टया स्थितिश्च, कैरप्यमोहितावित्यर्थः ॥४३॥

इति दशमोऽध्यायः ।

एकादशोऽध्यायः ।

एकादशेऽध्याये सर्वभावेनेति सर्वेषां करणानां भगवद्विषयकत्वजनको निरोध इत्यर्थः, लेखः । निबन्धे तथा लक्षणात्, पुंसां चेति उक्त इतिपूर्वेणान्वयः, कृष्णभाव १०-११-० इति भगवता कृत इतिशेषः, तेन त्याजयित्वेत्यस्य समानकर्तृत्वं, तथा च हि यतो निरोधः सर्वभावेन चर्णनीयस्ततो हेतोः सामान्यत उक्तोऽप्यशेषतः पूर्वावस्थां प्रपञ्चनिष्ठारूपां त्याजयित्वा भगवता कृतो नन्दस्य कृष्णे भाव आसक्तिरूपो विशेषत एकादशे निरूप्यत इतिश्लोकद्वयस्यैकान्वयः, सगुण इति गुणमहितो धर्मो निरूप्यत इत्यध्यायार्थ उक्तः, स्वार्थं त्विति परार्थाः पञ्च निरोधाः पूर्वमुक्ताः, "यच्छृ-ण्वतोपैत्यरति" रितिवाक्यान्श्रोतृणामरत्यादिनिवृत्त्यर्थमेव ते निरोधा इति पदार्थत्वं, स्वार्थं कार्यो यो निरोधो लीलारूपः स भगवानेवातः सप्तधा उक्त इतिशेषः, तथात्वमिति कार्यस्य लीलारूपस्य भगवत्त्वं व्यवस्थापितमपि पुनः सङ्ख्यातात्पर्येण ज्ञाप्यते इत्यर्थः, सर्वस्वमिति यथा मार्गान्तरे आत्मनः सर्वस्वत्वात् तदर्थमन्यत्याग उक्तः "आन्मार्थं सकलं त्यजे"दिति तथात्र भगवतः सर्वस्वत्वात् तदर्थं सानत्याग इत्यर्थः, चत्सेति दोषस्य

प्रत्समात्रसम्बन्धित्वात् तदाकृतित्वं, स च तावद्रूप एव न तु यक इव दैत्योपि कश्चिदत-
स्तनमारणमेव तन्निवृत्तिरूपमित्यर्थः, तथा न दम्भस्य गोपालमात्रदोषत्वं, तथा सति तदा-
कृतित्वं स्यात्, किन्तु सामान्यतो दोषरूपत्वमतः प्रसिद्धिवलाद् वकाकृतिः, स च यमुना-
जलपानेनैतेभ्यो निर्गतः आकृतिसाम्याद् वके दैत्यो निविष्टोतस्तन्निवारणेन गोपालदोषो
ध्यावर्त्यत इतिविभेदः, अत इति हरीच्छात इत्यर्थः, तदर्थमेवेति सर्वभावेन निरोधार्य-
मेवेत्यर्थः ।

एकादशाध्यायविवरणारम्भे कारिके मोचनं मुग्धलीला चेत्यारभ्य सगुणो
योजना । हरिरित्यन्तं “गोपा नन्दादय” इत्यारभ्य “विमुमोच हेत्यन्तं पङ्क्ति-
१०-११-० मोचनं, “गोपीमिः स्तोमित” इत्यारभ्य “बालचेष्टितं” रित्यन्तं त्रिभि-
र्मुग्धलीला, “गोपवृद्धा” इत्यारभ्य “राममाधवयोर्नृपे” त्यन्तं षोडशभिः स्थानान्तर-
परिग्रहः, “एवं ब्रजौकसा” मित्यारभ्य “चेरतुः प्राकृतौ यथे” त्यन्तं चतुर्भिः तत्र लीला
वृन्दावने लीला, “कदाचिद् यमुनातीर” इत्यारभ्य “चारयन्तौ विचेरतु” रित्यन्तं पङ्क्ति-
वत्सवधलीला, इह सार्धपञ्च श्लोका एव अन्यत्र उपलभ्यन्ते तथापि “वत्सासुरं हतं श्रुत्वा
ब्रजे गोप्यश्च विसिता” इत्यर्धश्लोकेन पद् श्लोका भवन्ति, “स्वं स्वं वत्सकुल” मित्या-
रभ्य “ऐक्षन्त वृषितेक्षणा” इत्यन्तं नवभिर्वकवधलीला, “अहो वतास्य बालस्ये” त्यारभ्य
“मर्कटोत्प्लवनादिमि” रित्यन्तं पञ्चभिर्ज्ञानलीला, एवं सप्त पदार्था अस्मिन्नध्याये निरूपिता
इति ऐश्वर्यादिपद्गुणयुक्तो धर्म्यत्राध्यायार्थ इति सङ्घातात्पर्यं, सर्वस्वं हरिरेवेतीति
गोकुलस्थानां सर्वस्वं हरिरेवास्ति यतोतः भगवदर्थं चिरकालस्थितिस्थानवृहद्वनत्यागो
निरूप्यत इत्यर्थः, वृन्दावने स्थितावित्यादि वृन्दावनगमने भगवत्तोष एव प्रयोजनं
न तु प्रयोजनान्तरं गोकुलस्थानामस्तीतिज्ञापनाय “वृन्दावनं गोवर्धनं यमुनापुलिनानि च
श्रीह्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोर्नृपे” त्यनेन लीलोपयोगिपदाथंपु भगवत्प्रीतिरुक्ते-
त्यर्थः, स्थानत्यागे हरीच्छैवेति वृहद्वनस्य त्यागे हरेर्वृन्दावनाधिकरणकरणमणेच्छैव
कारणमित्यर्थः, न तु दुष्टेति वृहद्वनस्य पूतनादिसमागमनजन्यदुष्टता वृहद्वनत्यागे
न कारणमित्यर्थः, तत्र हेतुः अत्रापि यकवत्सौ विनाशिताविति, वृन्दावनेपि वक-
वत्सयोर्नाशनादिदं यचितं, दैत्यागमनं तूमयत्र दैत्यानां नाशोप्युमयत्र, अतो न वृहद्वनं
दुष्टं न वा वृन्दावनं दुष्टमिति, तर्हि वृहद्वनत्यागे को हेतुरिति चेत् हरीच्छैवेति पूर्वमुक्तमेव ।
एकादशाध्याये निरोधः सर्वभावेनेत्यादि का० १०११, १०२१ । पूर्वं सामान्यत
कारिकार्थः । उक्तोपि नन्दस्य निरोधोऽस्मिन्नध्याये पूर्वावस्थां प्रपञ्चासक्तिं त्याजयित्वा
१०-११-० विशेषतो निरूप्यत इत्यर्थः, एतदध्यायप्रतिपादानर्थान् श्लोकसङ्ख्या-

निरूपणपूर्वकमाहुर्मोचनमित्यादि का० १०३१, १०४१ । “गोपा नन्दादय” इत्यारभ्य
 “विमुमोच हे”त्यन्तैः षड्भिर्मोचनं, “गोपीभिः स्तोमित” इत्यारभ्य “बालचेष्टितै” रित्य-
 न्तैस्त्रिभिर्मुग्धलीला, “गोपवृद्धा” इत्यारभ्य “राममाधवयोर्नृपे”त्यन्तैः षोडशभिः
 स्थानान्तरपरिग्रहः, “एवं ब्रजौकसा”मित्यारभ्य “चेरतुः प्राकृतौ यथे”त्यन्तैश्चतुर्भि-
 स्तत्र वृन्दावने लीलेत्यर्थः, “कदाचिद्यमुनातीर” इत्यारभ्य “चारयन्तौ विचेरतु” रित्यन्तैः
 षड्भिर्वत्सवधलीला, इह लीलायां सार्धपञ्चश्लोका एव, अन्यत्र पुस्तकेषूपलभ्यन्ते तथापि
 “वत्सासुरं हतं श्रुत्वा ब्रजे गोपाः सुविसिता” इत्येवंश्लोकार्थं श्रीभागवतपीयूषसमुद्रमयन-
 क्षमैर्व्यासहार्दज्ञैः श्रीमदाचार्यवर्यैः पूरितमिति पद् श्लोका भवन्त्येव, “स्वं स्वं वत्सकुल” मि-
 त्यारभ्य “ऐश्वर्यं तृपितेक्षणा” इत्यन्तैर्नवभिर्विकवधलीला, “अहो वतास बालसे” त्यारभ्य
 “मर्कटोत्प्लवनादिभि” रित्यन्तैः पञ्चभिर्ज्ञानलीला, यद्यपि नन्दादीनां भगवद्ज्ञानं त्रिभिः
 श्लोकैरेवोक्तं, तथापि द्वाभ्यामुपसंहार इति पञ्च, एवं सप्तपदार्था अस्मिन्नध्याये निरूपिता
 इति ऐश्वर्यादिपद्भुगणयुक्तो हरिर्धर्मा अध्यायार्थ इति सङ्ख्यातात्पर्यं, स्वार्थं त्विति का०
 १०४३ । परार्थाः पञ्च निरोधाः पूर्वमुक्ताः “यच्छृण्वतोपैत्यरति” रिति वाक्याच् छ्रोतृणामर-
 त्यादिनिवृत्त्यर्थमेव ते निरोधा इति परार्थत्वं, स्वार्थं कार्यो यो निरोधो लीलारूपः स
 भगवानेवातः सप्तधा उक्त इतिशेषः, तथात्वमिति कार्यस्य लीलारूपस्य भगवत्त्वं व्यव-
 स्थापितमपि पुनः सङ्ख्यातात्पर्येण ज्ञाप्यत इत्यर्थः, स्थानत्यागे हेतुमाहुः सर्वस्वमिति का०
 १०५३ । वृन्दावन इत्यादि का० १०६३ । “वृन्दावनं गोवर्धनं यमुनापुलिनानि च
 वीक्ष्यासीदुचमा प्रीती राममाधवयोर्नृपे” त्यादिना लीलोपयोगिपदार्थेषु या प्रीतिरुक्ता
 सा पूर्वोक्तज्ञापनाद्येत्यर्थः, वत्सचारणेत्यादि का० १०७३ । वत्सचारणदोषस्य
 निवृत्तिरूपं वत्सासुरमारणमित्यर्थः, अनीश्वरस्यैव कार्यं वत्सचारणमितीश्वरस्य तत्क-
 रणमनुचितमितिदोषयुद्धिस्तन्मारणकथया निवार्यते, न हानीश्वर एवम्भूतं ज्ञातुमेवं हन्तुं
 वा शक्तो भवत्यतस्तन्निवृत्तिः, किञ्च वत्साश्च तच्चारणं च तयोः सम्बन्धिदोषसेत्यप्यर्थः,
 पत्सानां पशुत्वेन कण्टकशर्कराश्वेतप्रवेशहेतुभूतभाव एव दोषः, कण्टकादौ चारणजनितो-
 पराधश्चारणदोषः, न दोषस्तदाधिदैविकवत्सासुरमारणेन निवारित इति टिप्पण्यनुसारेणार्थः,
 दैत्यानां सामान्यतो दोषरूपत्वे प्रमाणं तु “लोभक्रोधादयो दैत्या” इति कृष्णोपनिषद्वाक्यं,
 तत्तद्दैत्यानां तत्तद्दोषविशेषरूपत्वं तु कार्यसाम्याद् योष्यं, यथात्रैव, गोपालेति का० १०७३ ।
 बकस्य दम्मात्मकत्वं कार्यसाम्यादवगन्तव्यं स्थानत्याग इत्यादि का० १०८३ । गोकुले
 भूतनाद्युत्पातागमदर्शनेन तत्त्यागे स्थानदुष्टता न कारणं किन्तु हरीच्छैवेति ज्ञाप-
 यितुमत्रापि वृन्दावनेपि बकवत्सौ विनाशितावित्यर्थः, अत इत्यादि का० १०९३,
 १०९३ । अतो हरीच्छातः “अहो वतास बालसे” त्यादिश्लोकोक्तो गोपानां विमर्शः,

“स्ममाणाथ नाविन्दन् भववेदना”मित्यत्रोक्त आनन्दश्च निरूपित इत्यर्थः, तदर्थमेव नन्दादिनिरोधार्थमेव हरेर्बालभावः, सम्पन्ने त्विति नन्दादीनां निरोधरूपे फले सम्पन्ने सति ततस्तस्य बालभावस्य “कौमारं जहतुर्व्रजे” इत्यादिना परित्यागो वर्णयत इत्यर्थः।

भूम्यामित्यत्र पतनस्य कारणमिति निमित्तकारणं प्रयोजककर्तारमन्यमप्रत्यक्षी-
लेखः। कृत्येत्यर्थः, लक्ष्यमिति लक्ष्यं पातनं, केनचित् पातितावित्यनुमानानन्तरं
१०-११-२ तत्कर्त्रनुमित्सा भवति, एते त्वेवमपि न ज्ञातवन्तः किन्तु स्वत एव पतिता-
वितिज्ञातवन्त इत्यर्थः, तत्र हेतुमाहुः ते हीति, एतादृशयोर्महतोः केनचित् पातनं न
सम्भवत्यतः स्वत एव पात इत्यर्थः, अत इति पातनाज्ञानेन प्रयोजककर्त्रनुमित्साभावाद्
ध्याप्तिविशिष्टस्य हेतोरभावः अनिश्चय इत्यर्थः ॥ २ ॥

नन्विति उल्लखलमाकर्षतो भगवतः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तत्र कर्तृत्वं प्रत्यक्षेणैव गृह्यतां,
लेखः। सन्देहः को येनान्यगवेषणेत्यर्थः, तत्राहेति तस्यापि कर्तृत्वेनाज्ञानमाहेत्यर्थः,
१०-११-३ उल्लखलमित्यत्र अविज्ञायेति पूर्वसैवानुवृत्तिः, एतादृशं बालकं च कर्तृत्वेन
अविज्ञाय बभ्रमुदित्यन्वयः, उल्लखलेन सहेति दात्रा बद्धमिति पूर्वेणान्वयः, प्रत्यक्ष-
सिद्धस्यापि तथा अस्वीकारे हेतुरुत्तरार्धेनोक्त इत्याशयेन तदाभासमाहुः भगवन्तमिति,
उत्पातत्वेन दैत्यादिकृतत्वकथनाद् भगवतो न्यथासिद्धत्वकरणं, नन्वकारणकेति दृष्टका-
रणरहितेत्यर्थः, अयमिति पात इत्यर्थः, कार्येति काकुखरेण योज्यं, अत एवेति यत-
स्तर्कविरुद्धं न मन्यतेऽत एवाग्रिमवाक्याच्च च भ्रान्तो ज्ञेय इत्यन्वयः, तादृशज्ञानस्येति
भ्रमात्मकस्येत्यर्थः ॥ ३ ॥

उल्लखलमित्यत्र भगवद्दृक्षण इति भावे ल्युट् ज्ञेयः, भगवतो लक्षणं पूर्णत्वेन ज्ञानं
लेखः। येनेतिविग्रहः, भक्तवश्यत्वासाधारणधर्मज्ञापको भगवत्कर्मक इत्यर्थः, “मामेव
१०-११-६ ये प्रपद्यन्त” इत्यत्र एवकारादन्यकर्मको भगवत्कर्तृकोपि मायाकरणको बन्धो
नान्येन मोच्यः किमुत भगवत्कर्मक इत्यवधारणार्थमेवकारः ॥ ६ ॥

प्रहसद्बद्धनो विमुमोच हेत्यस्य विद्युतौ हेत्याश्चर्यं स्वबन्धनं तेन मोचितमिति
योजना। “कृपयासीत् स्वबन्धन” इति शुकवाक्ये स्वपदाद् भगवान् स्वस्वरूपात्मकेन-
१०-११-६ बन्धनेन बद्ध इतिनिरूपितं, ततश्च स्वरूपात्मकबन्धनान् मोचनं आश्चर्यजनक-
मेवातो हेत्युक्तमित्यर्थः, तदेवाहुर्भगवद्दृक्षणः इत्यारभ्य इदमाश्चर्यमेवेत्यन्तेन, स्वपद-
प्रयोगादिति “दात्रा बद्धं समात्मज” मिति स्वपदप्रयोगात् स्वशब्दस्यात्मात्मीयोभयवाच-
कत्वेन प्रकृते उभयोरप्यर्थयोरुपयोगात् स्वस्वरूपमात्मजमित्यर्थे सिद्धे नन्दस्य भगवद्भेद-
सिद्धौ भगवता भगवतो मोचनं पुक्तमेवेत्यर्थः, तदेवाहुः भगवद्भावं प्राप्त इतिपुक्तिर-
पीति. नन्याःमजपदं शुकैः कथं भगवत्पुक्तं आत्मजपदस्य पुत्रवाचकत्वे देहजन्यत्वस्य प्रवृत्ति-

निमित्तत्वात् प्रकृते तदभावादित्याद्यङ्गाहुः तेषामज्ञानं न तेषां बुद्धिदोषेणेत्यादि,
तेषां नन्दादीनां हरौ यदात्मजत्वज्ञानजन्यं पुरुषोत्तमत्वाज्ञानं तत् तु न तेषां बुद्धि-
दोषेण किन्तु लीलार्थं भगवतैव कार्यत इति भगवच्छीलारूपत्वात् तेषां ब्रजवासिनां
बुद्धिमादायात्मजपदं युक्तोक्तमतो न दोष इति भावः ॥ ६ ॥

गोपीभिः स्तोभित इत्यत्र विद्योपजीविनामिति भगवदीयनृत्यगानविद्यां उप-
लेखः । जीवन्ति तदाशया तद्भावनया वा जीवन्ति ते विद्योपजीविनस्तेषां सेवा
१०-११-७ येन चरित्रेण भवेत् सिध्येत् तच् चकार, स्वस्वगृहं नीत्वेतिकथनात्
तेषां तादृश एव समये सेवावसरात्, अतस्तच्चरित्रं प्रथमश्लोकार्थं इत्यर्थात्, येन सुखं भवेत्
तच् चकार, अतस्तच् चरित्रं द्वितीयश्लोकार्थः, चकारादयमेव तृतीयस्याप्यर्थः, स्तोभा-
क्षराणीति निरर्थकाक्षराणीत्यर्थः, यद्यपि छान्दोग्ये हाऊकारादयस्त्रयोदश स्तोभा उक्तास्तत्र
लोकादिदृष्टिरुक्ता तथापि तद्दृष्ट्योपासनमात्रं न तु स शब्दार्थ इति ज्ञेयं, अलौकिकलङ्-
प्रयोगेण नृत्येप्यलौकिकत्वं ज्ञाप्यते इत्याशयेनाहुः तत्रापीति, तदनुचितमिति अलौ-
किकनृत्यस्य फलं स्वरूपानन्दः यथा रासे तावदधिकाररहितानां स्थाने तेन नृत्येन किं
फलं सिध्यत्यतोनुचितमित्यर्थः, पञ्चणैश्वर्येति यदा गुणपुरस्कारेण लीलां चिकीर्षति तदा
तादृशः, अन्यथा लौकिकप्रकारेण नृत्यं कर्तुं नार्हत्यतो गुणस्वभावादेव तथेत्यर्थः,
तर्हीति गुणपुरस्कारे तु विचार्यैव कार्यं करोतीति सुतरामनधिकारिस्थाने तन् नार्हतीत्यर्थः,
बालभावमिति बालो ह्यविचार्यं करोति, तद्भावस्यापि स्वीकारात् तावदंशे तथेति भावः ॥ ७ ॥

गोपीभिः स्तोभित इत्यत्र विद्योपजीविनामित्यादि परोक्षवादेन ये केचन ब्रज-
योजना । भक्ता भगवन्नृत्यगीतादिरूपविद्योपजीविनस्तत्रासक्ता इतियावत्, ते
१०-११-७ विद्योपजीविनस्तेषां सेवा तत्कर्तृका सेवेत्यर्थः, सा सेवा येनोपायेन
भवेत् तादृगुपायरूपां राजसादिलीलां चकारेत्यर्थः ॥ ७ ॥

गोपीभिः स्तोभितो नृत्यन्नित्यत्र विद्योपजीविनामित्यादि का० ११०३ । भग-
कारिकार्थः । वदीयनृत्यगानविद्यामुपजीवन्ति तदाशया तद्भावनया वा जीवन्ति ते
१०-११-७ विद्योपजीविनस्तेषां सेवा येन चरित्रेण भवेत् तत् चरित्रं चकारेति
प्रथमश्लोकार्थः, येन सुखं भवेत् तच् चकारेति द्वितीयश्लोकार्थः, चकारादयमेव तृतीय-
श्लोकार्थः, राजसीमिति श्लोकत्रयोक्तानां लीलानां क्रमेण राजसतामससाच्चिकत्वं चित्र-
हामेदेन बोध्यं, गानं राजसं पीठकादिधारणं तामसं अन्यत् साच्चिकम् ॥ ११०३ ॥

दर्शयन्नित्यत्र मूले हर्षमुवाह सम्पादयामासेत्यर्थं इत्याशयेनाहुः हर्षयामासेति,
लेखः । हर्षं सम्पादयामासेत्यर्थः, इदमेव विवृण्वन्ति ब्रज इत्यारभ्योवाहेत्यन्तेन,
१०-११-९-१० हर्षो भवतीति आश्लेषादिविषयको भावो हर्षस्तत्रासक्तिरितियावत्,

भवति, तथा इष्टरूपं चेष्टाश्च कटाक्षादिरूपाः करोतीतिशेषः, वहनाशक्ताविति विषयः
सम्पादनाशक्त्या तादृशहर्षसम्पादनाशक्तावित्यर्थः, हर्षमिति तं हर्षमुवाह सम्पादयामास-
विषयसम्पादनेनेतिशेषः, आश्लेषादिना तत्प्रकारयुक्तस्वरूपविषयिणीमासक्तिं सम्पादित-
वानित्यर्थः, तदपीति आसक्तिसम्पादनमपि स्वरूपस्य विषयत्वसम्पादनेन न, किन्तु बाल-
चेष्टितरूपव्यापारपुरस्कारात् करणत्वसम्पादनेनेत्यर्थः, बालचेष्टितैरिति व्यापारे तृतीये-
तिज्ञेयं, चेष्टितानां व्यापारत्वात् यत्र चेष्टितानपेक्षा तत्र स्वरूपस्य हेतुत्वमात्रं न तु करणत्वं
व्यापारवच्चाभावादितिभावः, फलपर्यवसायिन्य इति शृङ्गाररसानुभाविका इत्यर्थः,
तत् कथमिति तत् तस्मात् फलपर्यवसानाभावे तज्जन्यजनकत्वाभावेन बालचेष्टितानां
व्यापारत्वाभावात् तद्वच्चेन स्वरूपस्योक्ता तादृशहर्षे करणता कथं सम्भवतीत्यर्थः, यावतेति
भगवत्त्वाद् बालचेष्टितानामपि फलपर्यवसायित्वमित्यर्थः, प्राकृतानामिति अनिवृत्ताध्या-
त्मिकाविधानामित्यर्थः, अत्रेति सर्वसमक्ष इत्यर्थः, वैकुण्ठमिति अन्तरङ्गलीलायोग्यं,
रहःस्थलमित्यर्थः, वश्यताबोधनं प्रयोजनं ज्ञेयं, तद्वशस्तावत्प्रतीक्षया स्यातुमशक्त इति-
भावः, कारिकासु निवारणमिति अद्येतिपदेन सुसुहृर्ताद्यपेक्षाभावज्ञापनेन कालापेक्षाया
निवारणं नवमश्लोकार्थं इत्यर्थः, रतिस्तत्रेति सर्वेषामितिशेषः, हरेः परा रतिरन्तिम-
श्लोकार्थः॥९॥ गोपवृद्धा इत्यत्र पूर्वमिति बृहद् ब्रह्मरूपं वनमतस्तत्र नोत्पात इत्यर्थः॥१०॥

गोपवृद्धा इत्यारभ्य “सममाधवयोर्नृपे”त्यन्तं षोडशश्लोकानां सङ्ख्यातात्पर्यमाहुः
योजनां। एवं कलाभिर्भगवान् पूर्णां वृन्दावने यभावित्यनेन, षोडशकला-
१०-११-१० युक्तो भगवान् पूर्णः श्रीवृन्दावने बभौ, श्रीवृन्दावनचन्द्रनामा सर्वो-
त्कर्षेण शोभते इतिफलितम् ॥ १० ॥

गोपवृद्धा इत्यादीनां षोडशश्लोकानां क्रमेण वाक्यार्थानाहुरुद्यम इत्यादि का०
कारिकार्थः। १११३। आद्येन गमनोद्यमः, “तत्रोपनन्दनामाहे”त्यत्र मुख्यमश्राङ्ग-
१०-११-१० सम्पत्तिः, मधस्य मुख्यमङ्गं मन्त्री स चोपनन्दः, “उत्थातव्यमितो-
स्सामि”रित्यनेन मन्त्रः, ततश्चिभिर्हेतुः, “यावदौत्पातिकोरिष्ट”इत्यनेन निर्धारितश्चासौ
परित्यागश्चेति निर्धारितपरित्यागः, “वनं वृन्दावनं नाम पशव्य”मित्यनेन स्थानान्तर-
गुणाः, “तद् तत्रायैव यास्याम”इति नवमश्लोकार्थमाहुः कृष्णाज्ञयेत्यादि का० ११२३।
कृष्णाज्ञयेव-वृन्दावनगमनमित्यद्येतिपदेन सुसुहृर्ताद्यपेक्षाभावज्ञापकेन कालापेक्षाया निवा-
रणमित्यर्थः, पञ्चमिरिति “तच्छृत्वंकथिय” इत्यादिभिः पञ्चमिर्गमनं, ततः “वृन्दावनं
सम्प्रविश्ये”त्येकेन तत्र वामः, म च गमनं चैवेति चकारेण सूचित इति प्रतिभाति,
“वृन्दावनं गोवर्धन”मिति षोडशश्लोकेन तत्र वृन्दावने हरेः परा रतिः, एवमिति का०
११३३। एवं षोडशकलाभिः पूर्णां भगवान् वृन्दावने यभाविति सङ्ख्यातात्पर्यम्।

तत्रेत्यत्र असाधारणनिरोध इति नन्दगोपसुतमात्रविषयकः सर्वात्मभाव-
 लेखः । वतीष्वन्तरङ्गलीलाजनित इत्यर्थः, साधारण इति सर्वभक्तसाधारण
 १०-११-११-१२ इत्यर्थः ॥११॥ उत्थातव्यमित्यत्र विरोधे एवेति प्रामाण्यमादर-
 णीयमित्यर्थः ॥ १२ ॥

प्रियकृद्रामकृष्णयोरित्यस्य विवृतौ प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थमित्यादि मन्त्रोपदेष्टुरूप-
 योजना । नन्दस्य प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थं मुख्यत्वसिद्ध्यर्थमित्यर्थः, द्वयोरिति
 १०-११-११-१२ रामकृष्णयोरित्यर्थः, यद्यपि श्रीकृष्ण एव नन्दपुत्रस्तथापि वृद्धाः स्व-
 सम्बन्धिनं स्वसुहृत्सम्बन्धिनं च तुल्यतया गणयन्तीति वसुदेवपुत्रो रामो नन्दपुत्रः श्रीकृष्णश्च
 साम्येन व्यवहियत इति रामकृष्णयोः प्रियकृदित्युक्तं, तथा च उपनन्दे प्राधान्यं वृद्धत्वं
 सिद्धमित्यर्थः ॥११॥ गोकुलस्य हितैपिभिरित्यत्र अतो विरोध एव तयोरिति यत्र
 साधने कृतेपि विरुद्धं फलमुत्पद्यते तत्रैव तयोः कालकर्मणोर्भिन्नं प्रामाण्यं कालेना-
 न्यथाकृतं कर्मणान्यथाकृतमित्युद्योपदर्शनात्, अत्र तु साधनानामेव मुख्यत्वमिति गोकु-
 लस्य हितैपिभिः कालकर्मविचारमकृत्वा लौकिकन्यायेनैवोपायकरणे वृहद्दनादुत्थातव्य-
 मिति मन्त्रदातुर्हर्दिम् ॥ १२ ॥

आयान्त्यत्र महोत्पाता इत्यत्र महोत्पातलक्षणमाहुरलौकिक इति का० ११४३ ।

कारिकार्थः । यत्र यस्मिन् महोत्पाते सति तन् महोत्पाताधिकरणीभूतं स्थानं

१०-११-१२ त्यागयोग्यं भवतीत्यर्थः ॥११४३॥

मुक्तः कथञ्चिदित्यत्र अत एवेति उत्पातत्वेन प्रतीकारसहितत्वादेवेत्यर्थः ॥१३॥

लेखः । चक्रवातेनेत्यत्र सरस्वतीतिपक्षे विपदमित्यत्र व्यत्ययेन प्रथमार्थे

१०-११-१३-१६ द्वितीया, चिद्यदित्यत्र तृतीयाया लुक् ॥१४॥ यन् नेत्यत्र प्राकृताना-

मिति मृदानामित्यर्थः ॥ १५ ॥ भगवत इति एकवारमच्युतस्य भगवतो वारश्रयं

देवानामेवं वारचतुष्टयमित्यर्थः ॥ १६ ॥

यावदौत्पातिकोरिष्ट इत्यत्र बालानां कर्मतेति "तावद् बालानुपादाये"त्युपा-

योजना । दानकर्मना बालानामित्यर्थः, यद्यपि सर्वपदार्थानामुपादानकर्मता तथापि

१०-११-१६ बालानां मुख्यत्वमिति तथा ॥ १६ ॥

यन् घृन्दावनमित्यत्र स्त्रीप्राधान्यादिति दैत्यानां स्त्रीरक्षाया मुख्यत्वान् तत्स्थाने

लेखः । ते नापान्तीत्यर्थः, तर्हि शत्रुस्त्रीस्थानत्वाद् देवा एव उपद्रवं कुर्युरित्याश्रय

१०-११-१७ देवानामप्यनुरोधमाहुः भगवतेति, यतः पशुच्य इति देव इत्यर्थः-

अरण्यपात्रा इति पृषुमम्पादित्वदेहे पशुनामरण्यं पात्रमुक्तं, गोपीगोपेत्यस्वामामे अति-

शुमेति अन्तरङ्गलीलाज्ञानामावेपि स्त्रीणां निःमङ्गोचेन यथामुक्तं शिखिरदिगुप्त एव सम्ब-

वतीत्येवमुक्तं, मन्त्रे स्त्रीरक्षाया मुख्यत्वेन गोपीनामभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः, अत इति पशव्यत्वात् तामसानां गोप्यादिसेव्यत्वाद् राजसानां पुण्याद्यादियुक्तत्वात् सात्त्विकानां हितकारीत्यर्थः ॥ १७ ॥

वनं वृन्दावनं नामेत्यत्र अरण्यपात्रा इति चतुर्थस्कन्धे पृथुर्कर्तृकपृथ्वीदोहप्रसङ्गे योजना । पशूनामरण्यपात्रता निरूपिता, त्रिविधा भूमिरित्यादि तत्रातिगुप्ता निष्कृ-
१०-११-१७ ज्ञादिरूपा गोपीनां सेव्या भगवता सह लीलानामभिलषितत्वात् अतिप्रकटा गोपानां तृणादिगह्वरा गवां सेच्येति सर्वेषां व्रजस्थानां हितं वृन्दावनमित्यर्थः ॥

गोप्य इत्यत्र वयःसाधनेति भगवद्भोग्या वयआदय उक्ता इत्यर्थः, गोपीपदेन लेखः । पुंयोगयोग्यत्वात् तारुण्यं निरूपितं, तस्यान्यभोग्यत्वमाशङ्क्याहुर्भगवत १०-११-२२ एवेति, केवलं निरोधपरेति पूतनामारणादिलीलेत्यर्थः, एतासामेवेति यशोदारोहिण्योस्तु शकटो वक्ष्यते इत्येवकारः, एतासां तथाधिक्ये हेतुमाहुर्भगवांस्त्विति, एतासामेव हृदयेषु प्रतिष्ठितः सिरः सन् गच्छति, यशोदाक्रोडादिषु गच्छत्यागच्छति च न तु सिर इति तुशब्दः, अत एतासामेव रथ उक्त इतिभावः ॥ २२ ॥

गोप्यो रूढरथा इत्यस्याभासे भिन्नतयैव निर्गता इति शृङ्गाररसोपयोगिसम्पत्त्या योजना । निर्गता इत्यर्थः, अत एव न शकटारोहणं किन्तु रथारोहणं, वयःसा-
१०-११-२२ धनशोभाभोग्या उक्ता इति वयःसाधनशोभा भगवदेकभोग्या उक्ता इतिज्ञेयं, इह कुचकुङ्कुमकान्तय इतिपदत्रयेण क्रमेण वयःसाधनशोभा भगवदेकभोग्या उक्ता इतिज्ञेयं, कृष्णपदेनेति “स्त्रीभावो गूढः पुष्टिमार्गं तत्त्वमिति कृष्णपदार्थ” इत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् स्त्रीभावयुक्तो भगवान् कृष्णपदवाच्यः, स च रसाधिक्यवच्चादानन्दमय इति एतल्लीलाया अप्यानन्दमयत्वमितिभावः, निरोधपरायां लीलायां तु माहात्म्यांशोप्यस्तीति तदपेक्षयेयं लीलोत्कृष्टेत्यर्थः, भगवांस्तु तास्वेवेति वयःसाधनशोभानां कुचकुङ्कुमकान्तय इतिपदेनोक्तत्वात् तत्सार्थक्याय भगवान् तासां निकटे एव तिष्ठतीति-
ज्ञेयं, अन्यथा वयआदीनामुक्तिर्चर्या स्यात्, बाल्यभावे हि सर्वेषां निर्दोषयुद्धिरिति न किञ्चिद् पाषकम् ॥ २२ ॥

तथा यशोदारोहिण्यावित्यस्य विष्टौ यशोदाक्रोडे स्थित इति बालकृष्णो योजना । हि बाल्यभावात् कदाचिद् यशोदाक्रोडे कदाचिद् गोपिकानिकटे
१०-११-२३ तत्रथेषु तिष्ठति तत्रापि गोपिकानिकटेधिकं तिष्ठतीति बोध्यम् ॥ २३ ॥

वृन्दावनमित्यत्र नन्दस्थानं चेति नन्दग्रामोपि गोवर्धनसमीप एवेत्यर्थः, तदा लेखः । वरमान्वादयोपि तत्रैवेतिज्ञेयं, तत्तदधिष्ठातृदेवतेति व्यापि वैकृष्णरूप-
१०-११-२४ म्याधिदैविकस्यानमहिता इत्यर्थः, चेष्टनेति शकटा एव गृहरूपा इत्यर्थः,

मृद्गाणामिति अन्तरङ्गलीलार्थं तादृशनिजुत्रेषु शीतादिनिवारकमन्दिरनिर्माणमित्यर्थः ॥२४॥

अविद्वर इत्यत्र अत्रापीति बृहद्वनेपि "गोपीमिः स्तोमिन" इत्यादिना त्रिविधा लेखः । क्रीडोक्तेत्यपिशब्दः, सूक्ष्मगोपालानामिति चालकानामित्यर्थः १०-११-२७-२९ ॥२७॥ उभयोरिति वत्सगोपालयोरित्यर्थः, अतस्तयोरेव दोषनिवृत्तिरुक्तेति भावः ॥ २८ ॥ अनुकृत्येत्यत्र जीवास्त्विति प्रमाणनिष्ठाः स्वरूपमात्रनिष्ठाश्चेति द्वैविध्यम् ॥ २९ ॥

तं वत्सरूपिणमित्यत्र प्रदर्शितत्वादेवेति भगवद्भावनायाः सतीत्वात् सोपि लेखः । स्वस्य दैत्यत्वं भावयामास, आविश्चकारेति मनस्येवेति ज्ञेयं, अवाच्य- १०-११-३१ तामिति अदृश्यत्वमित्यर्थः, भगवत्कृत्येति भावनाया मनस्येव दैत्यत्वं भावितवान्, कृत्या तु पहिरपि दैत्यत्वं प्रकटयेदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

दर्शयन् बलदेवायेत्यस्य विवृतौ वाच्यतानिराकरणापेति बलदेवाय वत्सासुर- योजना । निष्ठमासुरत्वं प्रदर्शितमित्यासुरत्वज्ञानान् न निन्दा भवेदिति हार्दं, बल- १०-११-३१ देवाय प्रदर्शनं तु बलदेवस्य वेदरूपत्वात् वत्सम्मतिग्रहणार्थं, वत्सासुरस्य वत्सदोषरूपत्वं यदुक्तं तत् तु कृष्णोपनिषत्सु "लोभक्रोधादयो दैत्या" इत्यत्र श्रुतौ आदि- षदोपादानाद् भगवद्ब्रह्मणानां दैत्यानां दोषरूपत्वं यथासम्भवं ग्राह्यमिति वत्सदोषरूपता निरूपिता वत्सासुरस्य ॥ ३१ ॥

लेखः । देवाश्चेत्यत्र वत्सेष्विति "द्वया ह प्राजापत्या" इतिन्यायेनोभयविधत्वं १०-११-३४ सितमिदानीमासुरभावस्य निवर्तितत्वात् केवलदेवत्वं सम्पन्नमित्यर्थः ॥३४॥

स्वं स्वं वत्सकुलं सर्वं इत्यत्र नवानां श्लोकानां वाक्यार्थानाद्गुर्यमुना जलेत्यादि कारिकार्थः । का० ११५३ । प्रथमश्लोके जलपानं द्वितीये दैत्यदर्शनं, तदेवाहुरत १०-११-३६ इति का० ११६३, ११७३ । भगवता सह सितानां गोपानां तोषो "पुक्तं पकासा"दिति श्लोकार्थः, गोकुलस्थानां तोषः "श्रुत्वा तद्विस्मिता गोपा" इति नवम- श्लोकार्थः, तोष इतिपदमुभयत्र सम्बध्यते, नवश्लोकमद्गतात्पर्यं नव प्राणा हि शोषिता इति, गोकुलस्थानामिति च पदमुभयत्रान्वेति ॥११७३॥

न चैष क इत्यत्र सैवेतीति अमुरोपासो मायारूपो भगवाननेन वकाकृतिरूपास्त लेखः । इत्यर्थः, 'लोभो दुःसखमद्वेषोद्भेदरूप' इतिनिषन्धे विवृतं, दुःखं चानन्दा- १०-११-३८ भावः, अतो लोभरूपाभावमामस्या बलिष्ठायाः प्रतिपोगित्तिरोधायरुत्वं युक्तमिति भावेनाहुः आनन्दो हीति ॥ ३८ ॥

तं तालुमूलं प्रदहन्नमित्यस्माभासे सरन्ननीत्पान इति कण्ठदेश इत्यर्थः,

योजना । कण्ठदेशस्य सरस्वतीस्थानत्वात् वेदानां प्रामाण्यार्थमिति पितरं जग-
 १०-११-४० दुरोरित्यस्य विवृतौ तत्रासम्भावनयेति “तत्त्वमसी”त्यत्र जीवस्य
 भगवदभेदः प्रतिपादितः, स च सर्वज्ञेन सहाल्पज्ञस्य न सम्भवतीत्यसम्भावनया लोको
 न मन्यते, तस्या असम्भावनायाः निवृत्त्यर्थं विरुद्धधर्माश्रयत्वं भगवता लोके प्रदर्शितं
 गोपालमूनुत्वजगद्गुरुपितृत्वप्रदर्शनेन, तदेतदाहुः तस्येति, “तत्त्वमसी”त्यत्र सर्वज्ञाल्प-
 ज्ञयोरभेदो निरूपितस्तस्याभेदस्येत्यर्थः, तदेतन्निदर्शनार्थं भगवता कृतमिति निदर्श-
 नार्थं भगवता एतत् कृतमित्यन्वयः, विरुद्धधर्माश्रयत्वबोधनार्थं गोपालमूनुत्वजगद्गुरुपितृ-
 त्वरूपधर्मनिदर्शनं कृतमित्यर्थः, एवं सति सर्वज्ञाल्पयोरभेदे गोपालमूनुत्वजगद्गुरुपितृत्व
 रूपधर्मस्य निदर्शनत्वमितिबोध्यं, यथा गोपालमूनुत्वेपि जगद्गुरुपितृत्वं तथा जीवत्वेपि
 ब्रह्मत्वमिति निदर्शनं ज्ञेयम् ॥ ४० ॥

तमापतन्तमित्यत्र दुःखदूरीकर्तेति दुःखधर्मस्य द्वेषस्योद्भेदात् लोभेन ग्रासेपि स्वयं
 लेखः । तन्मूलस्य दुःखस्यैव दूरीकर्तृत्वेन ततोपि समर्थः, प्रतियोगिनोऽभावाद्
 १०-११-४१ बलिष्ठत्वादित्यर्थः, ननु मारणे इति दम्भो निवर्तनीयः, यत्राकृतिसाम्याद्
 दम्भो निविष्टस्तस्य दैत्यस्यापि निवारणे इत्यर्थः, केचिदिति वरस्यैव विवरणं चकहन्तेति,
 पूर्वं विधेयं पश्चादुद्देश्यमुक्तं, तत्पक्षे उदरपर्यन्तं प्रवेशः स्यात्, अत्र तु तालुपर्यन्तमेव प्रवेशे
 उक्तः, अतो न भागवतकल्पीयं तदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

पश्यत्सु बालेषु ददारेत्यस्य विवृतौ बालानामेव दोष इति “लोभक्रोधादयो
 योजना । दैत्या” इतिकृष्णोपनिषद्भयो ये ये कृष्णावतारे दैत्या इतास्ते सर्वे लोभ-
 १०-११-४२ क्रोधादिरूपास्तत्र बकासुरो बालानां दम्भात्मकदोषरूप इतिज्ञेयम् ॥४१॥

मुक्तमित्यत्र दुर्निमित्तापगम इति दुष्टं प्रतिबन्धनिमित्तं प्रतिबन्धकं तदपगमे
 लेखः । इत्यर्थः, प्रतिबन्धं निवर्त्य स्वयमेव मुक्तत्वकथनेन साधनासाध्यत्वं प्रति-
 १०-११-४३ बन्धकाभावमात्रसाध्यत्वं च सूचितं, तादृशे दुर्लभत्वज्ञानेनात्यमीप्सितत्व-
 मनुभवसिद्धं, न ते रामादय इति तथा च तादृशमुपलभ्य रामादयो जाताः पूर्वं तु
 यथा प्राणं विनेन्द्रियो गणस्तादृशास्ते इत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

श्रुत्वेत्यत्र इयं बुद्धिरिति अमर्यादबुद्धिरित्यर्थः, तस्या आरोपितत्वे तन्निवृत्तौ
 लेखः । नेत्रयोस्तृप्तिः स्यादित्यर्थः ॥४४॥ अहो इत्यत्र कृतपूर्वमिति पूर्वं कृतं
 १०-११-४४-४५ कृतपूर्वमिति समासः ॥४५॥ अथापीत्यत्र अन्यथेति यत्र कुत्रचिदपि
 भयार्कुरित्प्रयत्नकरणेन नाशे इत्यर्थः, तस्मादिति यद्यपि न शक्नुवन्ति तथापि प्रयत्न-
 मात्रान् नश्यन्तीतिपूर्वानुसन्धानेनान्वयः, अभिभवायमपीति उत्तरार्धार्थं विचार्यतावद्
 व्याख्यानं, तत्रेति साधारणधर्मसहितो दृष्टान्तो द्वितीयाधार्थः अभिप्रायेति हननमभि-

प्रायविषयः, आसादनं प्रयत्नस्तद्विरुद्धं फलं स्वनाश इत्यर्थः, दृष्टान्ताभिप्रायं विवृण्वन्ति ते हीति ॥४६॥

अहो इत्यत्र असत्या न भवन्तीति फलाजनिता न भवन्तीत्यर्थः, तत्र लेखः । हेतुरिति विधायकवाक्यत्वे हेतुर्मगवच्चमित्यर्थः, यत् तदिति पञ्च-१०-११-४७-४८ म्यन्तमव्ययत्वेन व्याख्यातं, तत्र हेतुर्वेदवादिन इति, जैमिनीया इत्यर्थः, व्यासस्य तु “फलमत उपपत्ते”रित्यत्रोक्त एव सिद्धान्त इति ज्ञेयं, नन्दस्य प्रमाणिकत्वात् साच्चिकज्ञानस्य वाक्यार्थत्वात् प्रकरणस्य प्रमाणत्वाच्च च प्रमाणरीत्यैव व्याख्यानं, प्रमेयमार्गे भगवानेव सर्वसाधक इति ज्ञेयम् ॥४७॥ इतीत्यस्याभासे उपसंहरतीति इतिशब्देनोपसंहारोप्युक्त इति ज्ञेयं, व्याख्याने, जातब्रह्मात्मानुभवा इति “ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधन”मितिप्रकारो जात इतिभावः, तदासक्तिश्चेति मूले रममाणा इत्यस्य रतियुक्ता इत्यर्थमभिप्रेत्येदमुक्तम् ॥४८॥

एवमित्यस्याभासे क्रोडीकृता इति भगवत्सङ्गताः कृता इत्यर्थः, तादृशं कौमारं लेखः । वयो दृष्टा कौतुकेन तत्र सङ्गता इतिभावः, प्रयोजने इति कौमार-१०-११-४९ कर्तव्ये निरोधे इत्यर्थः, एवमित्यत्र विजातीयानामिति कालमात्र-सम्बन्धिलीलाकथने कौमारविजातीयानां पौगण्डादिलीलानामित्यर्थः, अरणेरिति कार्यस्य कारणनिवर्तकत्वं कथमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन बोधनार्थमिदमुक्तं, कौमारं जह्त्वरिति ब्रजे कौमासवयःस्यापनकथनेन भगवतः पौगण्डादिभावेपि तासां तादृग्वयस्कत्वमिव सूक्ष्ममेव रूपं सर्वजनीनं, “परिधाय स्ववासांसी”ति वक्ष्यमाणप्रकारकरसाकरत्वानन्तरमपीति ज्ञेयं, मूलरूपलीला विवृण्वन्ति भगवानिति, परमानन्दो भूत्वेति सृष्ट्यारम्भे सचिदंशौ प्रथक्कृत्येत्यर्थः, वृक्षादित्यादि स्थितिदेशो वृक्षः शाखास्ताः फलं तत्स्यो रसाः, प्रतिवृक्षं गत्वा तत्तच्छाखाफलं भुङ्क्ते, एकसिन् वृक्षे एकस्यामेव शाखायां स्थित्वा शाखान्तरावयव-रसमपि भुङ्क्ते, इदं द्वयं मर्कटोत्प्लवनं, एकसां शाखायां स्थित्वा तन्निष्ठमेव फलं तत्त-दवयवमेदेन बहुविधं भुङ्क्ते तन् मण्डूकप्लवनं ज्ञेयं, एकसिन्नेव वृक्षे स्थित्वा तत्रत्यासु सर्व-शाखाभूत्सुत्योत्प्लुत्य तत् तत् फलं भुङ्क्ते इति वा, मण्डूको हि दूरोत्प्लवनासमर्थ एकसिन्नेव देशे तत्तदंशमेदेनोत्प्लवति ।

एवंविहारैः कौमारैरित्यस्याभासे येन भक्तेन कालेनेति कौमारलीलासाधकेन योजना । आधिदैविककालेनेत्यर्थः, क्रोडीकृता इति कौमारलीलामात्रासक्ता १०-११-४९ इत्यर्थः, तं कालमिति आधिदैविकं कौमारलीलाकालमित्यर्थः, सिद्धे प्रयोजने इति निरोधात्मकप्रयोजने सिद्धे इत्यर्थः, अत एव कृष्णारामकथां कुर्वाणानां

भववेदनाज्ञानाभावः पूर्वश्लोके निरूपितः, त्यक्तवानिति स्थापितवानित्यर्थः, “स्वसैन्यं स बहिस्त्यक्त्वा जगाम गहनं वन”मित्यादौ बहिःस्थापनस्य त्यागपदार्थत्वात्, तथा च कौमारलीलातत्परिकरसहितं कालं स्थापितवानितिफलितं, कौमारस्य लीलायाः तत्परिकरस्य तदधिकरणस्य कालस्य च नित्यत्वात्, उपलब्ध्यनुपलब्धी तु आविर्भावतिरोभावसाध्ये इति बोद्धव्यं, कौमारैरित्यस्याभासे ननु विजातीयानां कथं कौमारनिवर्तकत्वं इति नन्वियं शङ्क्यं नोदेति सर्वत्र पार्थिवानां काष्ठपटादीनां तेजोरूपेणाग्निना नाशदर्शनाद् विजातीयेषु नाशकत्वस्य दृष्टत्वात्, सत्यं, अन्यत्र विजातीयानां नाशकत्वेऽपि पलनिमेष-घटिकादिरूपे काले तत्परिच्छेदे वयसि च विजातीयस्य नाशकस्य अदृष्टत्वात् शङ्काया अवकाश इतिध्येयं, निलायनैरित्यस्य व्याख्याने, सर्वैरेव विहारैर्व्रज एव कौमारं जहतुरिति इह प्रभोर्व्रजस्थितत्वेन व्रजपदोपादानं विना व्रजस्य कौमारत्यागाधिकरणत्वे सिद्धेऽपि व्रजपदोपादानेन व्रज एव कौमारत्यागो न त्वन्यत्र इति ज्ञाप्यते, त्यागस्त्वत्र स्थापनं न तु स्वसत्त्वानिवृत्तिः, “स्वसैन्यं स बहिर्हित्वा जगाम गहनं वन”मित्यादौ हित्वेत्यनेन स्थापनमेवोच्यते, अतोत्रापि स्थापनं ग्राह्यं “कौमारं जहतु”रित्यनेन, तथा च व्रजे कौमारं स्थापितमिति फलति, कौमारशब्देन कुमारस्य भावः कुमार्याश्च भावो ग्राह्यः, तद्धितप्रत्ययेन उभयथापि कौमारशब्दसिद्धेः, एवं पुम्भावस्त्रीभावविशिष्टं उभयमपि कौमारं व्रजे स्थापितमित्याशयेनाचार्यचरणा आहुः अतो व्रज एव कुमारो जातः कुमारी चेति, भगवान् व्रज एव कुमारो जातः कुमारी च जात इत्यन्वयः, कुमाररूपेण कुमारीरूपेण च व्रजे प्रकट इत्यर्थः, “स आत्मानं द्वेषाऽपातयत् ततः पतिश्च पत्नी चाभवता”मिति श्रुतेः भगवत एवोभयभावेनाविर्भावात् प्रभोः कुमारीरूपत्वमप्यविरुद्धं, तथा चाधिदैविककुमारीरूपो भगवान् जात इति यावत्यो व्रजे कुमार्यस्ता सर्वा अपि कुमारीरूपस्य भगवत एव स्वरूपभूता इत्याहुः अतोत्रे वक्तव्याः कुमार्यः कृष्णचेतस इतीति, “एवं मासव्रतं चेरुः कुमार्यः कृष्णचेतस” इत्येकोनविंशाध्याये वक्तव्याः, कुमार्योऽप्याधिदैविककुमारीरूपस्य भगवतः स्वरूपभूता इत्यर्थः, एवं सति कौमारशब्दस्य कुमारीभाववाचकत्वपक्षः ‘निलायनः सेतुबन्धैः मर्कटोत्प्लवनादिमि’रित्यनेन (कौमारैरित्यस्याभासे ननु विजातीयानां कथं कौमारनिवर्तकत्वमिति नन्वियं शङ्क्यं नोदेति सर्वत्र पार्थिवानां काष्ठवस्त्रादीनां तेजोरूपेण वद्धिना नाशदर्शनादिति चेत् न, अन्यत्र विजातीयानां नाशकत्वेऽपि पान्यकौमाराद्यवस्थानां म्यसजातीयवस्थान्तरकनाशत्वेन शङ्कायाः सम्भवात् पदकुमारीभाववाचकत्वपक्षे ‘निलायनः सेतुबन्धैर्मर्कटोत्प्लवनादिमि’रित्यनेन) उक्तानां निलायनादिक्रीडानां कुमारीरूपेऽपि अयश्यवाच्यत्वेन तासां श्रीहानां तत्र योजने प्रकारमाहुः करिष्यन्ति च

लीलां लतागृहादिषु लीला इत्यादिना, अयमर्थः, ताः कुमार्यः भगवता सह रमणे रसविशेषोत्पत्त्यर्थं वियोगे च तदात्मकतया कुञ्जेषु निलीय क्रीडां करिष्यन्ति, अतो निलायनं तास्यपि सिद्धं, भगवद्ब्रह्मीकरणप्रयत्ना इति रसमर्षादया भगवद्ब्रह्मीकरणार्थं भगवद्ब्रह्मीकरणवसनचेष्टादिकं ता रचयन्तीदमेव सेतुवन्धनं ज्ञेयं, गृहस्थमर्षादो-
 ल्लङ्घनकर्ष्यश्चेति, मर्कटोत्प्लवनमेतत् मर्कटवदुत्प्लवनं लोकवेदोल्लङ्घनं, तदपि प्रयुक्तं
 तामिः कृतमिति लीलात्रयं तास्यपि सिध्यति, एवं निलायनादिविहारैः सह व्रजे उभयविध-
 कुमारस्यापनोक्तेस्तादृग्विहारविशिष्टकुमाररूपेण स्वभोग्यकुमारीरूपेण च भगवान् व्रजे सर्वदा
 विजयतेतो नित्यत्वं लीलातत्परिकरविशिष्टस्वरूपस्वेति मञ्जुलमखिलं, निलायनक्रीडाया
 आशयं निरूपयन्ति स हि परमानन्द इत्यादिना, अनवतीर्णं मूलरूपं ब्रह्म मायाव्रवनि-
 कया यथा छत्रं भूत्वा अन्यस्य स्वविषयकं ज्ञानं रणदि “न चक्षुषा गृह्यते” इति श्रुतेः
 तथा अवतीर्णं मूलरूपं श्रीकृष्णाख्यं ब्रह्मापि निलीय तिष्ठतीति चक्षुरग्राह्यं भवति, सर्व-
 शाखाफलभोगार्थं एकस्यामप्यारूढः सर्वफलं भुङ्क्ते इति, अयं च मर्कटोत्प्लवना-
 दिकं यदुक्तं तस्यामिप्रायः, आदिशब्देन शाखान्तरस्थितिसामायिकशाखान्तरफलभोग
 उक्तः, मर्कटो यथा शाखायामेकस्यामारूढः अन्यासां बहूनां शाखानां फलं बलात्कारेण
 गृहीत्वा भुङ्क्ते तथा भगवानपीत्यर्थः, इह परोक्षवादेन शाखाशब्देन व्रजवरनितम्बिन्य
 उक्ताः, तथा च एकस्या घोषसीमन्तिन्या गृहादिषु स्थित्वा बह्वीभिर्व्रजमृगदग्भिः सह रमते
 इति सूचितं, आदिशब्देन मण्डूकफल्गुत्यादिकमपीति, अत्रापि परोक्षवादः, तथा च
 मण्डूको यथा मध्ये द्विप्रदेशं त्यक्त्वा कुञ्चिदुत्प्लवनं करोत्येवं प्रभुरपि कस्याश्चिद्गृहे रमणं
 विधाय काञ्चिन् मध्ये त्यक्त्वा कस्याश्चिद्गृहे रमते इति सूचितं, तथा सति मध्ये यां त्यक्त्वा
 गतः सा अन्यसिन् दिवसे खण्डिताभावं प्राप्नोतीति रसे चमत्कारविशेषः सिध्यति, एता-
 यता गृहासममन्बन्धिनीरनेकविधा लीलाः प्रभुः कुर्वन् गृहपुष्टिभक्तानां लोचनपुगलं
 विशिरयतीति निरूपितं, ताममानां प्रमाणप्रकरणस्य समाप्तौ “रमौ वै स” इति श्रुतिप्रमाण-
 सिद्धं रसात्मकं ब्रह्म श्रीशुकेन गृह्यतया वर्णितं, तदेव शुक्लार्दविद्या भगवता सुबोधिनी-
 कारणे परोक्षवादीत्या प्रदर्शितमिति रसिकवैष्णवा विदां कुर्वन्तु (आदिशब्देन मण्डूक-
 फल्गुत्यादिकमपीति, मण्डूको यथा कुञ्चिन् स्थितः काञ्चिद् प्रदेशं त्यक्त्वा कुञ्चिन्
 प्रदेशे गतः, एवं कृष्णोपि कस्याश्चिद् गृहे स्थितः काञ्चिद् वभयित्वा कयाचिद् रमते,
 तथा च यथा वर्जनं मा प्रातः खण्डिता भवतीति मण्डूकश्रुतिः, एवं यद्यथा रमणं शुकेन
 गुमरीत्या प्रदर्शितमिति रसिकवैष्णवा विदां कुर्वन्तु), ब्राह्मणोपि भवति क्षत्रियोपि
 भवतीति ब्राह्मणश्रुत्यो वामनावतारपरः “जटिलं यामनं विप्रं मायामात्रकं हति”-

मित्यादिषु विप्रत्वोक्तेः स वामनो यथा स्वरूपनिलायनं कृत्वा सूक्ष्मरूपं प्रदर्शयित्वा स्वकार्यं बलिराजात् साधयित्वा पश्चात् बृहद्द्रूपं प्रकटीचकार एवमिहापि गूढदुर्लभत्रजवधु-प्राप्त्यर्थं स्वस्वरूपनिलायनं विधाय रमणाभिलाषं साधयित्वा पुनः पूर्वभावं सम्पादयतीति ब्राह्मणोपि भवतीत्यनेन 'निलायनै'रित्यस्य हार्दं स्फुटीकृतं, क्षत्रियशब्देन श्री-रामचन्द्रः, स यथा सेतुबन्धेनोपायेन जानकीं प्राप्तवान्, तथेहापि रसशास्त्रोक्तचातुर्यरूप-सेतुबन्धेन ब्रजसुन्दरीः प्राप्नोतीति 'सेतुबन्धै'रित्यस्याशयः, किञ्च सेतुबन्धशब्देन नाना-प्रकारस्युक्ता राजनीतिरुच्यते, श्रीरामो यथा राजनीत्यानेकराज्यसम्बन्धिफलानि बुभुजे तथा भगवानपि रसशास्त्रोक्तचातुर्यरूपनीत्या विविधगोपवधूटीविलासफलानि भुङ्क्ते इति- 'सेतुबन्धै'रित्यस्य तात्पर्यं, इह ब्राह्मणोपि भवति क्षत्रियोपि भवतीत्यस्य आधि-दैविकपक्षसिद्धा रसिकभगवदीयमनोहरा निगूढा अर्थास्तु सुबोधिनीहार्दविदा भगवता श्री-विठ्ठलेश्वरेण टिप्पण्यां स्फुटीकृता इति भाग्यवज्जित्तत एवावधार्याः ॥ ४९ ॥

“जानीत परमं तच्च”मिति श्लोकेन वर्णितः । परब्रह्मस्वरूपः श्रीबालकृष्णो मुदेस्तु मे ॥१॥

इति एकादशोऽध्यायः ।

प्रक्षिप्ताध्यायाः १-३ ।

योजना । श्रीगोवर्धनधारी करोतु कुशलानि । अतः परमग्रेधासुरवधवत्सहरणब्रह्मस्तुति-निरूपकाद्यध्यायाः केनचित् प्रक्षिप्ता सन्ति न तु वेदव्यासविरचिताः, अतः श्रीभागवत-बहिर्भूता इति सुबोधिन्यां साधितं, अध्यायत्रयस्य प्रक्षिप्तत्वे प्रमाणानि बहून्वेव टिप्पण्या-मुपन्यस्तानि, तानि पुनर्न लिख्यन्ते किन्वेतेध्यायाः प्रक्षिप्ता इति श्रीधरस्वामिमिरप्युक्तं तदुपपाद्यते, तथा हि “द्वात्रिंशत्त्रिंशत्तं च यस्य विलसच्छाखा” इति गणना श्रीधर्या कृता, ततश्च द्वात्रिंशदधिकत्रिंशत्तमध्यायाः श्रीभागवतस्येतेतदध्यायत्रयस्य प्रक्षिप्तत्वमेवामिप्रेतं स्वामिनामपि, त्रयाणां शतानां समाहारस्त्रिंशत्तं, पात्रायन्तस्य नेतिनिषेधात् न स्त्रीत्वं पात्रा-दिराकृतिगण इतितत्त्वबोधिन्यामुक्तं, द्वात्रिंशच्च त्रिंशत्तं च द्वात्रिंशत्त्रिंशत्तं सङ्ख्याया अल्पी-यस्या इत्यनुशासनेन द्वात्रिंशत्तुशब्दस्य पूर्वनिपातः, केचित् तु द्वात्रिंशच्च त्रयश्च शतानि चेतिविगृह्य शतानि चेतिबहुवचनेन शतत्रयमेव ग्राह्यं प्रसिद्धत्वादित्याहुः, तन्न, प्रसिद्धि-करणं हि शिष्यसोप्राप, तत्र शिष्याणां शतत्रयसङ्ख्याज्ञाने प्रसिद्धिपरतन्त्रत्वं चेत् तदा गणना मुपैव स्यात्, द्वात्रिंशच्च त्रयश्च शतानि चेतिविग्रहे सङ्ख्याया अल्पीयस्या इतिवाक्यात् त्रिद्वा-त्रिंशत्तुशतमितिरूपं स्यात्, अपरं च गणनाकृतिर्हि बोधसौकर्याय, तत् तु द्वात्रिंशच्च

त्रिशतं चेति विग्रहे भवति, द्वात्रिंशच्च त्रयश्च शतानि चेतिविग्रहे त्वत्यन्तं दौर्लभ्यं बोध-
स्येत्येतादृशी क्लिष्टगणना श्रीधरैः कथं क्रियेत, तस्मात् द्वात्रिंशत् त्रिशतं चेत्येव विग्रहः,
ततश्चैतेध्यायाः श्रीधरमतेषु प्रक्षिप्ता इतिदिक्, माध्वैस्त्वेतेध्यायाः श्रीभागवतपुस्तकेषु
प्रायो न लिख्यन्त इत्यलं विस्तरेण ।

कारिकार्थः । प्रक्षिप्ताध्यायेषु प्रथमाध्याये प्रक्षिप्तत्वं समर्थयितुं मतान्तरमाहुः कथा-
मात्रमित्यादि का० ११८३-३ । क्वचित् पञ्चपुराणादौ प्रसिद्धां, एवं मतान्तरमनूय
दूषयन्ति शब्दार्थेति ११९३ । सङ्गतिविरोधस्तु सुबोधिण्यां टिप्पण्यां विशेषतः श्री-
गोपेश्वरैश्च उपपादितः, विजयध्वजनाम्ना माध्वेनापि स्वीकृतः श्रीभागवतविवरण एतद-
ध्यायत्रयं न व्याख्यातं, एवं प्रक्षिप्तत्वे सत्यप्येतद्व्याख्याने प्रयोजनमाहुः लोकेति का०
११९३ । तत्र प्रथमाध्यायार्थमाहुः तत्रेति का० १२०३ । स्वयुक्तित इति “पीनाहिभोगो-
त्थित”मिति श्लोकोक्ताघासुरस्य मृत्तिक“नैतद्विचित्र”मित्यादिश्लोकद्वयेन युक्त्या समर्थितेत्यर्थः

द्वितीयाध्याये द्वितीय इति का० १२१३ । बालैः सह वत्सहरणम् ।

१ । तृतीयेध्याये स्तुतिरिति का० १२२३ । स्नेहोपपत्तिरिति “ब्रह्मन् परोद्भवे कृष्ण
इयान् प्रेमा कथं भवे”दित्यादिना राजप्रश्ने “मर्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैव बह्वम्”इत्यु-
त्तरेण भगवति ब्रजस्थानां स्नेहोपपत्तिरित्यर्थः, “एतत् सुहृद्भिश्चरितं मुरारे”रित्यनेन
श्रवणस्य फलं च । नौमीड्य ते इत्यत्र लौकिके इति का० १२३३ । ननु “गुञ्जावतंस-
परिपिच्छलसन्मृगसाये”त्याद्युक्तप्रकारेण लौकिकव्यवहारविषय एव भगवान् किमर्थं प्रार्थ्यते
श्रुतिसिद्धमेव रूपं कृतो न प्रार्थ्यत इत्याशङ्क्याहुर्लौकिके इति, लौकिके लोकप्रसिद्धे
प्राकृते गुञ्जावतंसेत्याद्युक्तप्रकारेण प्राकृतसदृशे भावे यस्य भावः स एव भक्तिमान्, तं
प्राकृतभावं हीनं विदित्वा योन्यथा वेद स अधम इत्यर्थः, किञ्च यद् गृह्णातीति का०
१२४३ । अयं भगवान् लोके यत् यादृशं रूपं गृह्णाति यथैव बोधयति येन प्रकारेणानु-
भावयति तदेवास्माकं प्रमाणं, इहेति भक्तिमार्गो इत्यर्थः, नान्यदिति जगत्कर्तृत्वव्या-
पकत्वादिविशिष्टं वेदप्रसिद्धं रूपं नाम्नाकं फलत्वेन प्रार्थनीयमित्यर्थः, तत्र हेतुर्भिन्नाधि-
कारत इति, भक्तमिन्नाविकारत्वादित्यर्थः, तादृशे वेदप्रसिद्धे रूपे ज्ञानमार्गीयाणामेवा-
धिकारो न तु भक्तानामित्यर्थः, एतदेवोक्तमेतद्व्याख्याने सुबोधिण्यां “नाम्नाकं फलं
शब्दविषयं ब्रह्म किन्त्वेतदेव प्रत्यक्षतो दृश्यं, तदपि प्राकृतचक्षुषैव, तत्रापि सर्वाभरणभूषितं,
तत्रापि प्राकृतालङ्कारमहितं, तत्राप्येतदवस्थापन्न”मिति । इति प्रक्षिप्ताध्यायाः १-३ ।

इति तामसप्रकरणे प्रमाणप्रकरणम् ॥

अथ तामसप्रकरणे प्रमेयप्रकरणम् ।

द्वादशोऽध्यायः ।

द्वादशोऽध्याये यशोदानन्दयोरिति प्रसङ्गात् सर्वेषामेव निरूपितस्तथाप्येतयोः सुष्ठु
 लेखः । मुख्यतया निरूपित इत्यर्थः, आध्यात्मिकीमिति स्थूलदेहाद्यध्यास-
 १०-१२-० रूपाधिभौतिकी लिङ्गदेहाद्यध्यासरूपाध्यात्मिकी अलौकिकदेहाद्यध्यास-
 रूपाधिदैविकी, इयं तु भगवत्सर्वोपयोगित्वान् न निवर्तनीयेति भावः, उभयेपामिति
 निरोधार्थमितिशेषः, देहाध्यासो हीति धेनुकपदस्य देहाध्यासवाचकत्वं योगस्त्वो-
 रभावेपि कल्पनया टिप्पण्यां व्याख्यातं, परोक्षवादस्थले कल्पनाया अपि प्रवृत्तिनिमित्तत्वं
 “कल्पनोपदेशाच्च चे”ति सूत्रे व्यवस्थापितं, धेनुकमारणं देहाध्यासनिवारणं चैकपदवाच्य-
 त्वादैक्येनैव भगवता सम्पादितमिति भावः, ज्ञानपूर्व इति अत्र ज्ञानपदेन तर्वादिस्वरूप-
 ज्ञानं दशरसानुभवश्चेति टिप्पण्यामुक्तं, यद्यपि चलभद्रं प्रति बोधयति तथापि प्रसङ्गादन्ये-
 पामपि श्रवणमिति ज्ञेयं, ततश्चेदिति ल्यब्लोपे पञ्चमी, तं मरणं प्राप्य पुनर्जीविता इत्यर्थः ।

द्वादशाध्यायविष्टौ पञ्चधैवानुभावोऽत्रेति अविद्यायाः पञ्च पर्वाणि देहेन्द्रियप्राणा-
 योजना । न्तःकरणाध्यासाः स्वरूपविस्मृतिरूपश्चेति तन्निवारको भगवदनुभावोऽत्र
 १०-१२-० निरूपित इत्यर्थः, दुष्टनिग्रहरूपवानिति देहाद्यध्यासाः स्वरूपविस्मृति-
 संत्रकश्चेति पञ्च पर्वाणि यानि निरूपितानि तान्यत्र धेनुकादयो दैत्या मूर्तिमन्तः “लीभ-
 क्रोधादयो दैत्या” इति कृष्णोपनिषद्भ्यः, तन्निग्रहरूपवान् भगवदनुभाव इत्यर्थः,
 आध्यात्मिकीमविद्यां वा इति एतानि पञ्च पर्वाणि निवर्तितानीत्यनेनाध्यात्मिकी
 अविद्यैव निवर्तिता, भौतिकी तु पूतना पूर्वं नाशिता, आधिदैविकी तु लीलोपयोगिदेहा-
 द्यध्यासरूपा तादृग्लीलोपयोगिस्वरूपाज्ञानरूपा चेति सा न निवर्तनीयेति भावः, ततः
 सर्वविनाशः स्यादिति विपरुषविषयसम्बन्धात् सर्वपारमार्थिकहानिः स्यादित्यर्थः ।

द्वादशोऽध्याये यशोदेति का० १२५३ । प्रसङ्गात् सर्वेषामेव निरोधः पूर्वप्रकरणे निरू-
 कारिकार्यः । पितः, तथाप्येतयोः सुष्ठु मुख्यतया निरूपित इत्यर्थः, अत्रास्मिन्
 १०-१२-० प्रकरणे सखीकाणां गोपालानां निरोधो मुख्यतयोच्यत इत्यर्थः, नन्वत्र
 प्रमेयप्रकरण एव मुख्यनिरोधसिद्धावग्रिमप्रकरणवैपर्यमित्याशङ्क्याहुर्मध्यम इति का०
 १२६३ । यद्यपि वयसानां स्वामिनीनां च पूर्वप्रकरणोक्तनिरोधापेक्षयास्मिन् प्रकरणे
 अधिको निरोध उच्यते तथापि वक्ष्यमाणनिरोधमपेक्ष्य एतत्प्रकरणोक्तो निरोधो गोपा-
 लानां स्वामिनीनां च द्वयोरपि मध्यम एवेत्यर्थः, पञ्चधैवेति का० १२६३ । धेनुककालिय-
 प्रथमदावाग्निप्रलम्बद्वितीयदावाग्निनिग्रहात्मकः पञ्चधा भगवदनुभावोऽत्र प्रकरणे निरू-
 प्यत इत्यर्थः, एते पञ्च देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणाध्यासस्वरूपविस्मृतिरूपाः पञ्चमिरध्यायै-

निरूप्यन्ते, तत्र प्रथमो दावाग्निः प्राणाध्यासरूपः, प्रलम्बः अन्तःकरणाध्यासः, द्वितीयदावा-
ग्निः स्वरूपविस्मरणात्मक इति तत्र तत्र स्फुटं, आध्यात्मिकीमित्यादि का० १२७। लिङ्ग-
शरीराध्यासरूपामविद्यां दूरीकर्तुमविद्यापर्वरूपधेनुकादिवधकरणं, आधिभौतिक्यविद्या
पूतनारूपा पूर्वं नाशिता, आधिदैविकी तु लीलासाधकत्वान् न निवर्तनीयेति भावः, तदर्थं
धेनुकादिवधार्थं क्रमतः पञ्चाध्यायाः, उभयेषां वयस्यानां स्वामिनीनां च निरोधार्थं
क्रमेण सप्तदशाष्टादशात्मकमध्यापद्वयमित्यर्थः, उभयेषां निरोधस्य पृथङ्निरूपणे निमित्त-
माहुः स्नेहाधिक्येति का० १२८। साधारणापेक्षया अधिकस्नेहज्ञापनार्थं पृथङ्निरूपण-
मित्यर्थः, एतत्प्रकरणीयनिरोधस्य मध्यमत्वोक्तौ हेतुमाहुः स्नेहान्त इति, स्नेह एवान्तः
फलं यस्य तादृशो निरोधो मध्यम इत्यर्थः, अत्र स्नेहपदेनासक्तिज्ञेया स्नेहान्तनिरोधस्य
प्रमाणप्रकरण एव सिद्धत्वात्, व्यसनसिद्धिश्च साधनप्रकरणे, तथा चोक्तं दशमस्कन्ध-
निबन्धे "सर्वतस्त्वधिकः स्नेहः पूर्वत्र विनिरूपितः आसक्तिस्तुद्वितीये हि तृतीये व्यसनं
मतं फलप्राप्तिश्चतुर्थे हि सिद्धो रोधश्चतुर्विधः" इति, अध्यायार्थमाहुः प्रथममिति का० १२९।
अत्र ज्ञानपदेन लीलासम्बन्धितर्वादिस्वरूपज्ञानं दशरसात्मकलीलानुभवश्चेति टिप्पण्या-
मुक्तं, फलं चात्र विषाम्मःपानेन परेतानाममृतवर्षिण्या ईक्षया पुनर्जीवनसम्पत्त्या ज्ञान-
पूर्णांलौकिकदेहप्राप्तिः, फलावधीति नपुंसकप्रयोगात् क्रियाविशेषणमिति टिप्पण्यां व्या-
ख्यातं, क्रियाविशेषणे द्वितीया क्लीबत्वं चेति वैयाकरणसिद्धान्तात्, कालीय इति का०
१२९। अत्र इतिशब्दमध्याहृत्य इत्याहु रिति व्याख्यातं टिप्पण्यां, तत्रापमाश्रयः,
आहु रिति कर्त्तरिप्रयोगेण कालीयशब्दादनभिहिते कर्मणि द्वितीया स्यात्, इतिशब्दा-
ध्याहारे तु आख्यातादिमिरिव निपातेनाप्यभिधाने प्रथमानुशासनान् न काप्यनुपपत्तिः,
तथा च इन्द्रियाणीतिपदमपि प्रथमान्तमेव, इतीति निपातेनाभिधानात्, एतदेव हृदि कृत्वा
तथा व्याख्यातं प्रभुभिः, तत इति का० १३०। तत इन्द्रियेभ्यो विषयेभ्यश्च सर्व-
विनाशः स्यादिति बोधयितुमन्ते अध्यायान्ते मरणाभिधा विषाम्मःपानेन मरणोक्तिः,
ततो मरणानन्तरमपि सर्वे जीविताश्चेत् तदा पुनः अलौकिकदेहान्तरस्थितिरित्यर्थः ।

ततश्च इत्यस्याभासे तत्रेति ज्ञानपूर्वधेनुकवधे निरूपणीये, तस्य वनलीलात्वात्
लेखः । प्रथममिदं त्रयमाहेत्यर्थः, तच्च च त्रयं ज्ञानं निरूपयन्नाह मच्चप्रधानं च
१०-१२-१ लीलेतिरक्ष्यमाणत्वाद् रसस्वरूपज्ञानं निरूपयन्नित्यर्थः, तादृशलीलार्थं वन-
प्रवेशे हेतुमाहुर्वचन एवेति, वनस्य तत्तद्रम्यरूपज्ञापकमम्मादिमात्प्रकारहेतुत्वान् तत्रैव
तदज्ञानं भवतीत्यर्थः, मध्ये मार्गमेवं न भवतीति तद्व्यापारवर्तनापेक्षकारः, वनस्य तादृशत्वे
हेतुमाहुः तत्रोद्देशेन न भवतीति, मध्येमार्गं वक्ष्यमाणमत्कृतिमात्रमम्भवेत्यन्यदर्थं न-
सम्भारनयोद्देशेन भवतीति तेन न तावती लीला यया सम्भ्रादिभावा भवन्ति, वने तादृशो-

द्वेगो न भवतीति वनस्यैव साच्चिकत्वमित्यर्थः, इदमेव 'सच्चप्रधानैव लीले'त्यनेन वक्ष्यते, तथा च विहर्तुकाम इतिपदस्य वनपदसममिव्याहारात् सच्चप्रधानलीलाकाम इत्यर्थ इतिभावः, तत्रेति तादृशवने क्रीडायां तस्या मनोजन्यत्वान् मनो निरूपणीयमतोग्रिमश्लोकेन तदुक्तमित्यर्थः, ननु 'तन् निरीक्ष्य मनो दधे' इतिकथनात् प्रवेशः प्राप्त एवेति मिन्नतयैकेन प्रवेशः कथमुक्त इत्यत आहुः प्रवेशश्चेति, पूर्वाध्यायेपि वनलीलोक्ता तथा- 'प्यविदूरे व्रजभुव' इतिवाक्याद् ग्रामसम्बन्धिन्येव, अत्र ततो मिन्नप्रक्रमेण केवलवनलीलाबोधनायं प्रवेशश्च वक्तव्य इत्यर्थः, मनो निरूपणीयमयं च वक्तव्य इत्यन्वाचयः, दैत्येति दैत्यस्य मधोर्भूमौ मधुवने तत्पुत्र्या वृन्दाया वनमस्तीत्यर्थः, दोषाभाव इति पौगण्डलीलाभक्तेषु पुरुषार्थान् स्थापितवानिति वक्ष्यते एवंवृन्दावने इतिचतुर्भिः, ते च चत्वार इति चतुर्वर्पात्मकत्वं तस्य, कौमारलीलाया भगवति दोषाभावनिरूपणेन भक्तेषु दोषाभावो निरूपितस्ते च पञ्चेति पञ्चवर्पात्मकत्वं तस्येत्यर्थः, तदनन्तरमिति भगवति दोषाभावेन भक्तेष्वपि दोषाभावसाधकलीलाकालानन्तरं पुरुषार्थसाधकलीलाकालमाश्रितावित्यर्थः, भगवति दोषाभावेन भक्तेष्वपि दोषाभावः सिद्ध इति टिप्पण्यां व्युत्पादितं "अन्यथा सख्यदानं न सा"दित्यनेन, ततश्चेति चकारस्वार्थमाहुः तारुण्यमिवेति, पशूनामिति अस्मिन् पक्षे पालनं पालः पशूनां पाले पालने सम्मतौ योग्यावित्यर्थः, स्वयमेवेति पुण्यं साधितं तत्साधनं भवति इदं स्वयमेवेत्यतिशयः, स्वत इति पुण्यं फलदमिदं स्वयं फलरूपमिति चातिशयः ॥१॥

ततश्च पौगण्डवच्य इत्यस्यामासे भगवतो मध्यमलीलायामिति प्रेमासक्तिव्यस्योजना । नानि क्रमेण प्रमाणप्रमेयसाधनप्रकरणैर्ब्रजजनानां सिंघ्यन्तीति निवन्धे १०-१२-१ उक्तं, अतः प्रमेयप्रकरणे अस्मिन् आसक्तिसाधकलीला मध्यमलीलेत्यर्थः, पशुपालने चेति अस्मिन् पक्षे पालनं पालः पशूनां पालः पशुपालः तत्र सम्मतौ योग्यावित्यर्थः, समं चेति अस्मिन् पक्षे समं तुल्यमित्यर्थः ॥१॥

विशेषाकारेणेति सामान्यतस्तु प्रथमश्लोकेषुक्त एवेतिभावः, तन्माधव इत्यत्र लेखः । लक्ष्म्या सहेति माधवपदसममिव्याहाराद् विहर्तुकाम इत्यस्य लक्ष्म्या १०-१२-२ सह विहर्तुकाम इत्यर्थोऽग्रिमश्लोके 'रन्तु' मित्यस्य "सर्वाभिरेव देवताभिः सह रन्तु"मित्यर्थ इतिविशेष इतिभावः, संवादायमिति वेषुनादस्य लीलास्वरूपनिरूपकत्वं वेषुपदव्युत्पत्त्या निरूपितं टिप्पण्युक्तकैमुत्येन लीलायास्तदुभयविस्सारकत्वबोधनेन सर्वोचमत्वबोधनाय वेषुवादनमित्यर्थः, स्वरूपानन्देति मोक्षानन्दस्वर्गादानन्दावित्यर्थः, वेषोस्तादृशत्वं साधयन्ति तद्वादने इति, यत इति शेषः, यतो वेषुवादाने सति विषयिणो

भोगपरा मुक्ता निवृत्तिमार्गीयाः शक्रशर्वपुरोगाः समायान्ति, तद् विहायैतद्विचारपरा एव भवन्तीत्यर्थः, प्रयोजनान्तरमाहुः आध्यात्मिका इति, आत्मानं जीवमधिकृत्य वर्तन्ते ते आध्यात्मिकाः, देवं भगवन्तमधिकृत्य वर्तन्ते ते आधिदैविकाः, उभयानुगुणकर्तारोपि स्वामिनीः समानीय भगवन्तं प्रतीक्षन्ते नादश्रवणे भगवानागत इति ज्ञानादुद्बुद्धा भवन्ति, तत आधिदैविका आगत्य स्वामिन्यागमनं भगवते सूचयन्ति इति तैर्द्युतो भवतीत्यर्थः, सौन्दर्यं वेशः अमर्यादलीला इत्यादिरूपं यशस्तैर्निरन्तरं गीयते, सामर्थ्यार्थमिति प्रतिबन्धकागमनाभावार्थमित्यर्थः, बलात्मेति बलं प्रतिबन्धकनिरसनसामर्थ्यमात्मनि यस्वेत्यर्थः, क्रियायामिति गोचारणलीलायामित्यर्थः, क्रियाशक्त्येति वनप्रवेशनेनेत्यर्थः, शुद्धानिति यथा वत्सासुरमारणेन वत्सानां कण्टकशर्कराक्षेत्रप्रवेशहेतुभूतं भावं निवर्तितवानित्युक्तं, तथा वनप्रवेशनेन गवां तं भावं निवर्तितवान्, तथा च शुद्धांस्तादृशभावरहितानित्यर्थः, वृन्दावनस्य निर्दुष्टवृणादिमन्त्रमनुपदमेव वक्ष्यते तत्सम्बन्धाद् गवामपि निर्दुष्टत्वं भविष्यतीति भावेन पञ्चान्यपदयुक्तमित्याहुः स्थानमपीति, विहारे हीति क्रिया अन्तरङ्गलीला पूर्णा स्तम्भादिभाववधिका विहारे हि सति भवतीत्यर्थो ज्ञेयः, रजोविकासानामिति रजोरूप उदीपको विकासो येषामित्यर्थः, सन्धप्रधानैवेति, स्तम्भादिपर्यन्ता रसस्वरूपज्ञानहेतुत्वात् सात्त्विकी लीला, उद्बोधकोद्बुद्धरसस्य सत्कृतिरूपा लीला रसे लोभजननाद् राजसी, अमर्यादलीला प्रमादमोहनीवीं प्रतीतिप्रकारकाज्ञानसम्पादकत्वात् तामसी, इयं त्वधुना वने गृह इव निर्भयतया स्थित्यभावान् न सम्भवतीति एवकारेण व्यावर्त्यते, रजोलीलेति रसोदीपकसामग्रीविशिष्टा लीलेत्यर्थः ॥ २ ॥

तदित्यस्याभासे पश्चादिति तदागमनसूचनानन्तरमित्यर्थः, सर्वाभिरेवेति पूर्वं लेखः । त्वेकत्रैव सङ्केतस्य कृतत्वात् तत्रैव रिरंसासीत् तदुक्तं लक्ष्म्येत्येकवचनेन सर्वा-
१०-१२-३ गमनज्ञानानन्तरं तु सर्वत्रैव रिरंसा जातेत्यर्थः, देवताभिः क्रीडायोग्याभिः, अलौकिकीभिः लोकावेद्यतया स्थिताभिरित्यर्थः, व्याख्यानं, तत्र भूदोष इति नीरसत्वमित्यर्थः, तथा सति वृणपुष्पफलाभावादेते त्रयो न तिष्ठेरित्यर्थः, वृणादीनामपि निर्दुष्टत्वात् तदात्मकवनस्य लीलोपयोगित्वमाहुः वृणेति, तत्सम्बन्धिनां वक्ष्यमाणस्वरूपमञ्जुघोषत्वेन वृणपुष्पफलानामप्यास्तरणकुसुमप्रथनफलभोगादिरूपलीलोपयोगित्वमेव, इदमेव निर्दुष्टत्वं, भगवतस्तत्तदाकाङ्क्षायामकालेप्याविर्भावात्, तदाकाङ्क्षाभावे कालेप्यनाविर्भावात्, प्रियस्थितिजापकत्वमिति तेषां निर्जन एव देशे यथेच्छं क्रीडया घोषसम्भवेन तत्रैव ता इति ज्ञानजनकत्वमित्यर्थः, गुणपूर्णतापीति निर्दुष्टगुणवद्वातसेवित्वमित्यर्थः, अन्तरिक्षदैवत्या इति वायवस्येत्याह “वायुर्वा अन्तरिक्षसाध्यः

अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः वायव एवैतान् परिददाती"तिश्रुतेः, तथा च गावो-
न्तरिक्षदेवत्या अन्तरिक्षं च वायुदेवत्वमतो वायुर्गवाधिपतिरित्यर्थः, रुद्रदेवत्वपक्षेपि
त्रिदेवतापक्षे रुद्रस्यापि वायुमेदत्वाद् गवाधिपतित्वं वायोः, तदैव लीलेति वायोर्दाप-
राहित्ये गवाधिपतित्वादर्ण्यस्थान्तरङ्गनिकुञ्जाधिपतित्वाच् चान्तरङ्गनिकुञ्जेषु ता न गमये-
दितिभावः, (आंगन्तुकेति औष्ण्यचण्डतानिकृष्टगन्धश्च वक्ष्यमाणगुणैरेव परिहृतो भव-
तीतिभावः, जलं पुष्पाणि च विशेषणान्युक्तानीतिशेषः, तेनैते गुणाः उक्ता इतिशेषः),
अग्रे लयविक्षेपेति लयः शोषः विक्षेपः प्रवाहः तडागे नद्यां च तत्सम्भवात् सरः-
पदमित्यर्थः, सदादीति पयसि महन्मनःप्रख्यत्वकथनेन पयस्यति सरसि महत्प्रख्यत्व-
मुक्तं जातमितिभावः, पयसो मनस्त्वं तत्सम्बन्धेन सरसो महत्त्वं च सादृश्येन कल्पनया,
यथा ज्योतिपोल्पदोग्धृत्वादिसादृश्येनाजालं "ज्योतिरूपक्रमा"दितिष्वत्रे व्युत्पादितं तथा-
त्रापि ज्ञेयं, भागवतेपि वेदफलरूपत्वात् तथा व्याख्यानं कर्तव्यमितिभावः, पुष्प-
विशेषा चेति कुशेशयानां रात्रिविकासित्वादिदमुक्तं, गन्धोस्यास्तीति अस्तिविवक्षायां
मत्वर्थाय इन्, तेनापीति आमासे मनो दधे इत्यत्र धातोर्धारणार्थमादाय वाक्यार्थ
उपक्रान्तः, अत्र पोषणार्थमादाय प्रवृत्त इत्यनेनोपसंहृतः, आगमनज्ञानानन्तरं मनः
कृतवान्, तादृशवायुसेवितवनदर्शने तूद्बुद्धभावः सन् प्रवृत्त एवेत्यर्थः, तथा च धात्वर्थ-
तावच्छेदकावच्छिन्नो वाक्यार्थ इत्युपक्रमोपसंहाराविरोध इत्याकलनीयम्, तथा च प्रवृत्त
इत्यस्य मनः पोषितवानित्यर्थः, दर्शनेन प्रवृत्तौ मनःपोषणावान्तरव्यापारत्वेपि फलरूप-
प्रवृत्तिनान्तरियत्वात् प्रवृत्तित्वेनोक्तः, व्यापारान्तरमाहुः भृङ्गादिष्विति, साम्यज्ञानं
चावान्तरव्यापार इत्यर्थः ॥३॥

तन्मञ्जुघोपालीत्यस्मासे तत्र स्थिताभिरिति वृन्दावनगोवर्धननिकटवर्ति-
योजना । ग्रामस्थिताभिरित्यर्थः, देवताभिरिति ब्रजवरनितम्बिनीभिरित्यर्थः,
१०-१२-३ परोक्षवादेन "देवता"पदवाच्यत्वात् तासां, अन्तरिक्षदेवत्याः पशव
इति 'वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षः अन्तरिक्षदेवत्याः खलु पशवो वायव एवैतान् परिदधाती'-
तिश्रुतेर्वायुरन्तरिक्षस्याध्यक्षः, अन्तरिक्षं पशुदेवतमतो वायोरुभयाधिपतित्वं, भृङ्गादि-
ष्विति अलिभृङ्गद्विजादिष्वित्यर्थः, त्रयो गुणा इति मञ्जुपदवाच्यास्त्रयो गुणास्तत्र
निर्दुष्टत्वमेको गुणः भगवत्स्वरूपनादानुभवानन्दजत्वलक्षणो द्वितीयः स्वास्थितिदेशे भग-
वत्स्थितिज्ञापकरूपस्तृतीयः ॥ ३ ॥

'रन्तुं मनो दधे' इत्यनन्तरमे 'वृन्दावने' इत्येव वक्तुमुचितं तथापि मध्ये श्लोकपञ्चक-

लेखः । सुपोद्घातार्थमित्याहुः कदाचिदित्यारभ्य बोधयतीत्यन्तेन, प्राकृतेति १०-१२-४ प्राकृतैः पदार्थै रतिमित्यर्थः, प्राकृतसामग्र्या रतिं करोतीतिशङ्कायां लीलासामग्री भावनीया न भवेदिति विवरिष्यते, स्वरूपमिति दोषाभावो गुणाश्वेत्यर्थो विवरिष्यते, भूमेश्चेति चकारेण तच्छ्लोकोक्तास्तृणवीरुधादयो ज्ञेयाः, भूमिवृक्षयोर्वन-स्वरूपत्वमाहुः वनं हीति, तत्स्था इति अलयो मृगपक्षिणश्चेत्यर्थः, स्वरूपतोपीति 'यदि दुष्टं भवे'दिति पूर्वैणान्वयः, अलीनां मृगपक्षिणां च दोषस्तत्सदोषः भूमेर्वृक्षाणां च दोषः स्वरूपदोषः, एवं चतुर्विधदोषे भावनया त्याज्यं स्यादियमविशेषात् सर्वैव च लीलासामग्री भगवद्भावनायां भावनीया न भवेत्, तथा सति मुक्तिरेव सिध्येन् न तु निरोध इत्यवतार-प्रयोजनं विरुध्येतेत्येतन्न्यायेन सर्वस्या अपि निर्दोषत्वेनाप्राकृतत्वं निर्धारितं भविष्यतीति-भावेन भगवता रमणारम्भे दोषाभावो वक्तव्य इत्यर्थः, तर्हि गोपैरन्योन्यं वक्तव्यं किं भगवद्बलमद्रसंवादेनेत्याशङ्क्याहुस्तानिति, बलभद्र एव च बुध्यत इत्यन्वयः, अत इति यतस्तयोरेव बोध इत्यर्थः, प्रत्यक्षत इति प्रतिबन्धकागमनार्थं बलभद्रं ज्ञापयित्वैव लीलाकरणात् तन्मानसप्रत्यक्षविषयत्वेन लीलां कर्तुं बलभद्रबोधनमित्यर्थः, स तत्रेत्यस्या-भासमाहुः यदि वनस्था इति, इत्याहेति इति 'स तत्र तत्रे'तिश्लोकेन आहेत्यन्वयः, उपलक्षितानिति लक्ष दर्शनाङ्कनयोः तादृशश्रियाङ्कितान् तत्सहितानित्यर्थः, तथा च सहायं तृतीयैतिबोध्यं, बलभद्रे सिद्धं बोधनप्रयोजनमाहुः आवेशित्वेनेति, चतुर्व्यूह-विशिष्टभगवदावेशवत्त्वेन हेतुनेत्यर्थः, तादृशावेशसिद्ध्यर्थं बोधनमित्यर्थः, अन्यथेति एवम्बोधनाभावे सदोषत्वेन प्राकृतत्वं मत्वा तच्चिन्तनं न कुर्यात् तदा तदावेशो न भवे-दित्यर्थः, बलभद्रपरत्वेन निरूपणे हेतुरधुनैवावेशस्य शैघ्र्यमित्यग्रे वदिष्यन्त्या "वेशिनः सर्वभावेने"त्यादिना, (अतस्तन्पराणीमानि वाक्यानि न त्वावेशाधिकरणशेषपराणीत्यर्थः) तथापि तदपेक्षया अवतारस्य मुख्यत्वात् तत्परत्वेनैव कथनमुचितमित्याहुः नन्विति ॥४॥

भगवानेव जानाति बुध्यते च बलभद्र एवेति "स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ योजना । त्वं पुरुषोत्तमे"तिवाक्याद् भगवत्स्वरूपं भगवानेव जानाति वृन्दावनं १०-१२-४ च साक्षात्पुरुषोत्तमात्मकमेवेति, तत्रस्थतरुलतालिमृगपक्षिपञ्चादिरूपं भग-वदितरो न जानात्यतः प्रभुरेव निरूपयति, बलभद्रस्य वेदात्मकत्वात् स एव बुध्यते, अनेन वृन्दावनस्वरूपं वेदेनापि स्वतो न बुध्यते भगवदुपदेशेन जायते इति-सूचितमिति यत्र सर्वज्ञस्य वेदस्यापीयं व्यवसा तत्रान्यस्य कथं बोध इति कैमुत्यं दर्शितं, स्मयन्निवाहाग्रजमादिपुरुष इत्यस्य विशृतौ अग्रे स एवाविर्भूत इति यद्यप्यावेशा-वतारयोर्मध्येवतारस्य मुख्यत्वात् तत्परत्वं वृक्षादीनां वक्तव्यं न तु बलदेवपरत्वं तथापि

ज्येष्ठभ्रातुरभ्यर्हितत्वस्य वेदे निरूपितत्वाद् धर्ममार्गसरणिमादाय ज्येष्ठभ्रातुरुत्कर्षकथनार्थं तत्परत्वं वृक्षादीनां वर्णितमित्याहुः अग्रे स एवाविर्भूत इति, तर्हि बोधनमिति ज्येष्ठभ्रात्रे उपदेशस्यानुचितत्वादाशङ्का, समाधानं तु "आदिपुरुष" इत्यनेन पुरुषोत्तमत्व-मादाय पुरुषोत्तमस्य सर्वगुरुत्वात् ॥४॥

अहो इत्यत्र अवान्तरभेददर्शनमिति दोषाभावात् सजातीयत्वात् सङ्कर्षण एव लेखः । नमस्य इति भगवदंशावतारभेदज्ञानं वृक्षाणामित्यर्थः, प्रदर्शनेनेति 'अमी १०-१२-५ नमन्ती'तिप्रदर्शनेनेत्यर्थः, चेतनत्वमिति नमनाचेतनत्वं, 'असौ लोक' इत्यादिष्वदमशब्दस्य पारलौकिकपदार्थवाचकत्वेन अमीपदादाधिदैविकत्वं च सूचित-मित्यर्थः, दैवकार्यसाधक इति यज्ञप्रतिबन्धकासुरनिवारणेन यज्ञसाधक इत्यर्थः, अत एवेति तमोपहत्यर्थं नमनकथनादित्यर्थः, नोक्त इति कृतस्तु चतुर्व्यूहविशिष्टपुरुषोत्तम-नमस्कारः, तन्मध्ये सङ्कर्षणमात्रनमस्कारोत्र भगवता उक्त इत्यर्थः, मूलभूतं चेति देह-कारणीभूतं तमो यावद्देहं न गच्छतीत्यर्थः, शिष्टमिति रसानुभावनमित्यर्थः, तदर्थमिति रसानुभावनार्थमित्यर्थः, वृन्दावनेति मूले जन्मन आत्मीयत्वमुक्तं तदनेन साधितं, उत्पत्ति-मत आत्मीयत्वे उत्पत्तेर्हेतुत्वाज् जन्मन आत्मीयत्वमुक्तं, तथा च वृन्दावनस्वरूपभूताना-मात्मीयत्वे किं वाच्यमितिभाव इत्यर्थः, वक्ष्यति चेति भगवदीयत्वमत्र सूचितं अग्रिम-वाक्याभ्यां वक्ष्यति चेत्यर्थः ॥५॥

एतेलिन इत्यस्याभासे विज्ञापनमिति, भगवते स्वदोषाभावगुणविज्ञापनमित्यर्थः, लेखः । व्याख्याने, तामसा इति वृक्षवदेतेषामपि स्वरूपाज्ञानसम्भवादिमिभावः, १०-१२-६-७ राजसा इति रसोद्दीपका इत्यर्थः, प्रार्थना त्विति स एव तमोपहति-रूपो दोषाभावो गुणश्च सेवारूपः सर्वत्रानुसन्धेयः, परन्त्वत्र यशसः स्वत एव दोषनिवा-रकत्वात् प्रार्थना नापेक्ष्यत इत्यर्थः, गानस्य सेवारूपगुणत्वं विवृण्वन्ति प्रभूणामिति, अग्रे वने चेति सात्त्विकभावहेतौ रहःस्थले इत्यर्थः, अन्यथेति उच्चैःशब्दे सर्वेषां ज्ञान-सम्भवादिमिभावः, अनुग्रह इति आत्मीयत्वं माननीयमित्यर्थः ॥ ६ ॥ नृत्यन्तीत्यत्र तासां शब्देन चेति हरिणीनां स्वरूपेण तासां शब्देन च महानानन्द इत्यर्थः ॥७॥ कारिकार्थः । नृत्यन्त्यमीत्यत्र आगत इति का० १३१ ३, १३२ ३ । अत्र शिखिनां

१०-१२-७ हरिणीनां कोकिलानां च क्रमेण तोषः प्रियार्थनिवेदनं स्तुतिश्चोक्ता । धन्येत्यस्याभासे स्तौतीति स्तुतिरुत्कर्षाधायकगुणवर्णनं, तथा चोत्कर्षार्थं दोषा-

लेखः । भावं गुणांश्च वर्णयतीत्यर्थः, व्याख्याने, धनं भगवांस्तत्सम्बन्धो यथाधि-१०-१२-८ कारं सर्वत्र ज्ञेयः, ननु कथमस्येति आलिङ्गनस्यापि शब्दसूचितं दुर्लभत्वं कथमित्यर्थः, प्रीणिता इति धनयोग्यताकथने तत्सम्बन्धेन धनधर्मप्रीतिजननं सूचित-

योजना । गोचारणाख्यक्रीडानिरूपणेन धर्मोद्भावनमुक्तवैत्यर्थः, निघन्धे "मोक्षः
१०-१२-१० कामश्चेत्साक्षात्पुरुषार्थद्वयं मतं तत्साधकत्वं धर्मस्ये"ति व्यवस्थापितं,
प्रकृतेपि ब्रजसीमन्तिनीभिः सह तृतीयपुरुषार्थरूपरमणस्य साधकं गोचारणमिति धर्मत्वं
ज्ञेयं, साक्षात्पुरुषार्थत्वं शृङ्गाररमणस्य, तत्साधकत्वं गोचारणस्य, एवं ब्रजसुन्दरीविचारेपि
धर्मत्वं तासामपि शृङ्गाररमणरूपपुरुषार्थं गोचारणलीलैव साधयति ॥१०॥

कामलीलामाहेति भगवत्कूजितबन्धस्वरूपज्ञाने भगवत्कामो भवतीतिभावः,
लेखः । कचिच्चेत्यत्र रसार्थमिति कूजितोद्गतरसानुभवार्थमित्यर्थः, सम्बद्धस्येति
१०-१२-११ सहितस्येत्यर्थः, अन्ये सर्वे इति जीवनिष्ठा आश्लेषादयः(स्तत्स्वभावाज्
जायन्ते मुख्यो भोगस्तु रसनिर्गमनमेवातोनुकरणं तस्यैव)इत्यर्थः, अत एवेति कामस्य
विलक्षणत्वादेवेत्यर्थः, शब्द इति शब्दस्य मनःपूर्वकत्वात् तजनकं मनःसम्बन्धेव
किञ्चिद् वाच्यमतो मानसैकशरणस्यैव कूजितं, तादृशं भगवत्कूजितजनकं भवतीत्यर्थः,
"मानस"पदे श्लेषो ज्ञेयः, कूजितस्य भगवदीयत्वात् तजनककूजितवति रसारसयोर्भेदकत्व-
मुक्तं, तथा च तदनुकरणेन भगवता स्वकूजितस्य यत्र यथोचितं तत्र तथा श्रवणमश्रवण-
मन्यथाश्रवणं वा भवतीति रसारसभेदपूर्वकत्वं बोधितं स्वस्य मानसैकशरणत्वं च, मानस-
मेवैकं शरणं गृहं यस्य तत्त्वं, अन्तःकरणसम्बन्धित्वमित्यर्थः, उपलक्षणेन सर्वस्यैवेन्द्रिय-
कार्यस्य रसारसभेदपूर्वकत्वं बोधितमितिभावः, अत एवेति भगवत्कूजितजनककूजित-
वत्त्वादेवेत्यर्थः, सर्वेति जीवान्तरविलक्षणत्वमित्यर्थः, कलानामिति अव्यक्तमधुरशब्दानां
हंसः प्रकाशक इत्यर्थः, हंसानां कूजितमिति बहुवचनैकवचनयोस्तात्पर्यमाहुः बहूना-
मिति, बहुप्रतिपादितस्यैकस्य श्रवणे श्रोता तन्निष्णातो भवतीति भगवति कूजितनिष्णातत्वं
सूचितमित्यर्थः, भगवांस्त्विति हंसस्त्वेक एकविधं कूजितं करोति भगवांस्तु सर्वेषामेवेति
तुशब्दः, (हंसयन् कचिदित्यस्याभासमाहुरन्यथा मेघादीति क्रीडायामेतत् द्वय-
मप्यस्तीति ज्ञापयितुमेवं नृत्यन्तमभिनृत्यतीत्यर्थः, आद्यनृत्यपक्षे तु रस एवास्तीति तत्र
रसेनेत्युक्तं,) तदाहेति रसपोषकोभयनिरूपणार्थमिदं नृत्यमिति शृङ्गारोद्बोधकनृत्ययुक्तस्य
हासविपपत्त्वकथनेन भावस्य पक्षिनिष्ठत्वकथनेन चाहेत्यर्थः ॥११॥

कचिच्चेत्यस्याभासे एवमर्थलीलामुक्तवैति "कचिद् गायति गाय"स्त्विति पूर्व-
योजना । श्लोकेनेत्यर्थः, भगवत्कर्तृको गानादिसम्पत्तिभोगो भगवतोर्थलीला,
१०-१२-११ तादृगर्थलीलामनुभवन् भगवानेवार्थरूपपुरुषार्थस्वरूपो भक्तानाम् ॥११॥
मेघगम्भीरयेत्यत्र मुक्तिश्चेति संसारान् मोचनमित्यर्थः, अत्रापि स्वस्य सहयोग-

लेखः । स्तुणादिविषयान् मोचनं च सम्पादनीयमितिभावः, तत्तद्वर्मेति श्रवण-
 १०-१२-१२ कीर्तनादिधर्मद्वारा सम्बन्धजनकानां श्रवणादीनामित्यर्थः, भगवत्कृता-
 नामिति "श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च सर्तव्यश्चेच्छताभय"मितिवाक्योक्तानां त्रयाणां भग-
 वत्कृतानामेव साधकत्वं, भक्ता एतत्साधनं भगवते विज्ञापयन्तीति श्रवणं, अयं मोचनीय
 इतिचिन्तनं स्मरणं, आतिवाहिकेभ्यस्तादृशज्ञादादानं च कीर्तनमित्यर्थः, यथा ते इति
 भक्ता इत्यर्थः, साक्षात्कारानन्तरं तु पादसेवनादिकमेव भवतीतिभावः, तथा चासाक्षात्कृत-
 स्य नाम गृह्णन्तीति पर्यवसितं, दूरगानेवेति असाक्षात्कृतानित्यर्थः, पञ्चव इति पूर्वो-
 च्चक्राण्डसाधनाभावोनेन विवृतः पशुत्वेनायोग्यत्वाद् बुद्धिविरहाच्च, गोपाला गुरव
 इवेति गा भगवत्समीपमानयन्तीति भगवत्प्रापकत्वाद् गुरुत्वं, पूर्वं तत् इति दर्शनात्
 पूर्वमेव ततो वाणीत एव रसानुभवस्तथा च साधनदशायामेव फलानुभव इत्यर्थः, इद-
 मेवालौकिकत्वं, इमामेवेति अयं मां प्रापणीय इत्यातिवाहिकमाज्ञापयतीत्यर्थः, श्रवण-
 स्मरणे तु तस्यापि पूर्वाङ्गे इत्येवकारः, अत्र तु साक्षादेव मोक्षदानार्थं प्रकट इति नाति-
 वाहिकापेक्षेतिभावः, तदवान्तरेति कीर्तनस्वाभावान्तरसाधनानि रूपध्यानादीनीत्यर्थः, अत्र
 तत्तद्वर्मेसम्बन्धजनकमपि साधनं नास्ति तथापि मुक्तिदाने हेतुमाहुः प्रथमत एवेति ॥१२॥

चकोरेत्यत्र चकोरभोगं दृष्टान्तेन साधयन्ति सूर्यकिरणा इवेति, आप्यमण्डल-
 लेखः । जलांशाश्चन्द्रकिरणास्तद्भोक्तारः सूर्यकिरणाः, अन्यथा किरणद्वारा जला-
 १०-१२-१३ ग्रहणे पर्जन्यो न वर्षेत्, "यामिरादित्य" इतिश्रुतेः, तथा चकोरा अपि,
 ननु तादृशकिरणदर्शनेनासदादेरिव नेत्रयोस्तापो निवर्तत इत्येव वाच्यं, न तु भोक्तृत्व-
 मित्यत आहुरन्यथेति, भोगाभावे अन्तःशैत्याभावेनाङ्गारभक्षणजनिततापनिवृत्तिर्न स्यादि-
 त्यर्थः, तथैवेति चन्द्रकिरणवदित्यर्थः, स्त्रीभिर्भुज्यन्त इति गतसाराः क्रियन्त इत्यर्थः,
 स्त्रीभिः पुरुषा भुज्यन्ते पुरुषाश्च दास्यमेवानुभवन्ति न तु रसमिति, ननु प्रतीयते भोक्तृ-
 त्वमित्यत आहुस्तथैवेति, प्रतीतिस्तथैव वस्तुतस्तुक्तहेतोस्तथैव क्रियन्ते परन्तु गतविवेक-
 त्वाद् भोक्तृत्वं मन्यन्त इत्यर्थः, इदं "कामिनां दर्शयन् दैन्य"मित्यत्र विवरिष्यते, तथा
 च चन्द्रकिरणस्थानीयाः पुरुषाः चकोरस्थानीयाः स्त्रिय इति पर्यवसन्नं, भगवति बलवप्य-
 माहुस्तद्वदयमिति, चन्द्रकिरणस्थानीयाः स्त्रियः स्वयं चकोरवत् तद्भोक्तेति तथा
 अनुरीतीत्यर्थः, यस्य यस्य स्यापिभावो यत्र यत्र प्रसिद्धः स स तत्तद्वसेनुक्रियते तत्र
 चन्द्रविषयिणी रतिथकोरे प्रसिद्धा, क्रौञ्चे युद्धोत्साहः, अग्रेप्यूषं, तत्तदनुकरणे तत्तद्वर्मे-
 स्मृत्या स्वस्य तत्तद्रमास्यादे तत्तद्रमाविष्टा भक्ताः सेवितुं शक्ता भवन्तीत्यर्थः, चक्रवाके
 करुणास्यापिभावं शोक्रमाहुः स हीति, करुणाप्यस्तीत्याहुः चक्रेति, चक्रपदश्रवणेप्रायेण
 कश्चिन् मारयिष्यतीतिज्ञानेन मापौपरि करुणा चक्रनाकस्य भवतीत्यर्थः, मुच्चसम्बन्धि-

न्यवस्येति शशादिसम्बन्धिनीत्यर्थः, अत्र परन्त्वितिशेषः, मौनेन स्थितिरूपा शशाद्यवस्था भये परमा काष्ठा भवति परन्तु चचनस्यातिमुन्दरत्वात् तदेव निरूपितमित्यर्थः॥१३॥

चकोरक्रौञ्चेत्यस्य व्याख्याने, सर्वे पुरुषाः स्त्रीभिर्भुज्यन्त इति कामशास्त्रोक्त-
योजना । लक्षणानां कसिन्नपि पुरुषेऽसम्भवात् पुरुषस्य भोक्त्वत्वं भाक्तं, वस्तुतः
१०-१२-१३ कामिन्य एव भोक्त्र्यः, भगवति तु तच्छास्त्रोक्तलक्षणानां सर्वेषां सत्त्वाद्
जागरूकं भोक्त्वमित्याहुः तद्वदयं भगवान् नेत्यारम्य वाग्च्यापारो निरूप्यत
इत्यन्तेन, चकोरो हि परमरसिकोत्यन्तालौकिकप्रकारेण चन्द्रकिरणान् भुङ्क्ते तदेकरतश्च,
तद्वद् भगवानपि दूरस्थितचन्द्रमुखीमुखचन्द्रिका भुङ्क्ते तन्मात्रासक्तश्च, अतिदुरापनायिका-
मोगस्त्वतिचातुर्येण भवतीति तादृक्चातुर्यचमत्कारमूचनाय चकोरवद् वक्तीति शृङ्गार-
रसोनेन निरूपितः, क्रौञ्चो वीर इति क्रौञ्चस्य युद्धाद्युत्साहवच्चात् उत्साहस्य वीररसस्याधिभाव
त्वाद् वीररसः क्रौञ्चवद् वाग्च्यापारेणोक्तः, चक्रवाकः करुणायामिति करुणारसो दुःखिते
भवति, शोकस्याधिभावकत्वात् चक्रवाको ह्यत्यन्तं दुःखितः, चक्रवाकीवियोगव्याकुलः,
अतस्तत्र करुणारसः स्फुट एवेति तदेतदाहुः, स हि वियुक्त इति, चक्रपदेन मारण-
मभिप्रेतमितीति चक्रे जलचक्रे पतितः परमकष्टं प्राप्नोति चक्रपतितपुरुषमारणाय चक्रं
बहुप्रकारेण यतते, एवं चक्रवाको विरहचक्रे पतितः परमपीडामनुभवति, तद्वद् वाग्च्या-
पारकरणात् स्वसिन् व्रजवामलोचनाविरहव्याकुलत्वं चक्रभ्रमणगतपुरुषवद् दुःखितत्वं
भगवान् सूचयतीति युक्तः करुणारसः, अत एव गीतगोविन्दे उक्तं “प्रहरन् हरभ्रान्त्या-
नङ्गं ध्रुवा किम्बु धावसी”ति “सदृचः स्तनमण्डलः सखि कथं प्राणैर्मम क्रीडती”ति च,
एवं करुणारसो विप्रलम्भशृङ्गारे स्पष्ट इति, शृङ्गाररससम्बन्धित्वाद् रसत्वं करुणारसस्य,
यत्र तु करुणायाः शृङ्गारसम्बन्धो नास्ति तत्र करुणामात्रत्वं न तु रसत्वं, एवमेव हास्या-
दीनामपि शृङ्गाररसमध्यपातित्वे रसत्वं न त्वन्यथा, शृङ्गार एव सर्वे रसा इति नाट्यशास्त्र-
सिद्धान्तात्, ननु वियोगेनैतादृशी व्याकुलतास्ति चकोरवद् दुःप्रापपदार्थभोगचातुर्यं चास्ति
तर्हि भगवान् किमिति वियोगमनुभवतीत्याकाङ्क्षायां भयस्य प्रतिबन्धकत्वबोधनाय भया-
नकरसं निरूपयन् व्याघ्रसिंहयोर्भीतवदनुरीति, भयानकरसोपि शृङ्गाररसेनुरूलः, अन्यथा
निर्मातवया प्रवृत्तौ तु सर्वत्र प्रसिद्धापत्त्या रसत्वमेव भज्येत, गुप्तो हि रसो रसत्वमा-
पद्यत इतिराद्धान्तात्, अत एव शृङ्गाररससम्बन्धित्वाद् भयानकरसस्य रसत्वं अन्यथा तु
मयमात्रत्वमिति ॥ १३ ॥

क्वचित् श्रीडापरिश्रान्तमित्यत्र विगतश्रमेति युक्तमिति भावे क्तः, योग
लेखः । इत्यर्थः, तथा च विगतं श्रमयुक्तं श्रमयोगो यस्मात् तादृशं करोतीत्यर्थः,
१०-१२-१४ अङ्गान्तरं विहाय पादयोरेव संवाहे हेतुमाहुः पादे हीति, वीभत्सो

भवतीति द्रष्टुर्जुगुप्साजनको भवतीत्यर्थः, अग्रे अत एव विकलत्वादिति अधुना क्रियामात्रव्यापृतत्वेन स्वामित्वस्फूर्तिरूपज्ञानकलारहितत्वादित्यर्थः, उपनिबधयत इति तेपुत्रो रसो भगवतानूद्यत इत्यर्थः ॥१४॥

कचित् क्रीडापरिश्रान्तमित्यस्याभासे बीभत्सरसलीलामाहेति अयमपि शृङ्गार-योजना । रससम्बन्धं लब्ध्वैव रसतां प्राप्नोति अन्यथा तु बीभत्सत्वमेव न तु १०-१२-१४ रसत्वं, "स्युः शृङ्गारसंवलित रसा हास्यादयो यदी"तिवाक्यात्; शृङ्गाररसे एतस्याप्यपेक्षास्ति, अन्यथा उमयोः आलम्बनविभावयोः परस्परात्यन्ताकाङ्क्षा-वशवर्तित्वान् मानखण्डितादिभावा नोद्भवेयुः, बीभत्सरसस्तु जुगुप्सास्थायिभावकत्वान् मनसः परावृत्तिमात्रजन्मा स्वल्पाया अपि स्नेहन्यूनताया दर्शनाद् अमात्मकज्ञानाद् वा अयोग्यतादिदर्शनेन वा परमानन्दकाङ्क्षां निवारयन् मानखण्डितादिभावसम्पादको भवति, अत एव शृङ्गाररसं पोषयन् रमत्वमाप्नोति, अत एव "धार्पां ह्यातुमितो गतासि न पुन-स्तस्याधमस्मान्तिक"मित्यादौ नायकेऽधमत्वोक्तिर्युज्यते, दूतिकासम्भोगवद्ज्ञानान्नायकतो मनसः परावृत्त्या बीभत्सरसोदयात्, श्रीगीतगोविन्देपि "याहि माधव याहि केशव मां वद कैतववाद"मित्यत्र "याही"त्युक्त्या बीभत्सरसोदयो दृश्यते, प्रकृते बलदेवपादसंवाहनं निरीक्ष्य किमयं भगवान् शृङ्गाररमणोद्योगं विहाय वृथाव्यापारं करोतीति मुदृशां मनसि बीभत्सरस उदेति, एतावदेव बीभत्सरसत्वं, यत्र तु कुत्सितपदार्थसत्तानिरूपणं तत्र बीभ-त्सरसो नास्तीतिज्ञेयं, रसस्वरूपाभावात्, रसत्वं ह्युत्तमजनोपादेयत्वं सुखजनकत्वं च, कुत्सितवस्तुनिरूपणे तूत्तमानां वमनाद्युत्पत्त्या दुःखजनकत्वेन सुखसंसर्गाभावान् न रसत्वं, अत एव नोपादेयत्वं अपि तु हेयत्वमेवेति तत्र रमत्वानिरूपणमाग्रहमात्रं, अत एव श्रीम-दाचार्यैर्भगवत्ययं रसो निरूपितः, एवं सति वीरकरुणाहास्यादिरसाः शृङ्गाररसस्यावयवास्तैः पुष्टः शृङ्गाररसो भवतीति "रमो वै स" इत्युपनिषत्सिद्धः शृङ्गाररसात्मा श्रीवृन्दावनविधुः श्रीकृष्णो निरूपित इति भाग्यभाजो विभावयन्तु ॥ १४ ॥

नृत्यतो गायत इत्यस्याभासे रौद्ररसमाहेति अयमपि शृङ्गाररससम्बन्धी, योजना । प्रकृतेपि मल्लपुद्गदर्शनासक्तिं दृष्ट्वा वृथाकालशेषकर्तारि नन्दनन्दने शृङ्गार- १०-१२-१५ रससम्बन्धिप्रोषजन्मा रौद्र रस उदेति यथानां, अत एव रमत्वं, अयं रौद्र-रसः प्रोषव्याधिभावको मानिनीनां विप्रलब्धानां च बहुधा चोभवीति ॥१५॥

नृत्यतो गायतः कापीत्यत्र कायवाद् मनोभिरिति का० १३३६ । नृत्यतो गायतो कारिकार्यः । बलात् इतिपदत्रयेणोक्तं कायवाद् मनोभिर्युद्धं युक्तं पीडारहितं १०-१२-१५ युष्यत इतिपदोक्तं पीडकं अत एव अयुक्तं युद्धं, एवं चतुर्विधापि मल्ललीला हरिणा मुदा स्तुपते ।

कचित् पल्लवतल्पेष्वित्यत्र शान्त इवेति निर्वेदः प्रयत्नशैथिल्यं तेन युक्त इवे-
 लेखः । त्यर्थः, यद्यप्यष्टावेव रसा मुख्यास्तथापि शृङ्गारव्यभिचारित्वेन निर्वेदस्य
 १०-१२-१६ स्वीकृतत्वात् तस्यैव च शान्तस्याभिभावत्वाच् छान्तरसोप्युक्तो जात इति
 इव भवतीत्युक्तं, मूले शृङ्गाराङ्गत्वेनायं रस उक्तस्तत्तात्पर्यमिदमुक्तमिति ज्ञेयं, प्रत्येकपर्य-
 चसायीति समुदाये निर्वेदावधिरमणासम्भवात् पूर्वोक्तरसवत् समुदाये पर्यवसन्नो न भव-
 तीत्यर्थः, निरूपयन् बहुवचनं तत् तस्मादाहेत्यन्वयः, भगवानिति अनेकरूपत्वे
 हेतुत्वार्थमुक्तं, अग्रे स्वरूपकथनार्थमुक्तमिति विभागः, तथा च भगवच्चादानेकरूपः सन्
 भगवांस्तत्र शयानो जात इत्यन्वयः, ननु तथापीति तल्पेषु स्थातव्यमेव शयनं किमर्थ-
 मित्यर्थः, तानाश्रयत इति तेषु पदकमलं स्थापयतीत्यर्थः, कृतार्थीकर्तुमिति सरयुद्वा-
 नन्तरमपि तल्पे शयानो भवतु तदा वयं चरणसेवां कुर्म इति तासां मनोरथं पूरयितुमित्यर्थः,
 लोकानामेवेति श्रान्तत्वादतिकोमलतल्पे शेत इत्यन्तरङ्गगोपानां प्रतीतिर्भगवांस्तु योगि-
 मनोरथपूरणार्थमेव शेते न तु श्रान्त इत्यर्थः, स्वधर्मख्यापकमिति स्वकारणजातीयैः
 स्वावयवैः सेवा स्वधर्मः मुखेनोपदेशेन सेवा ब्राह्मणधर्मः बाहुभ्यां रक्षया सेवा क्षत्रियधर्मः
 तथोरुभ्यां सेवैतेषां स्वधर्म इति तत्ख्यापकमित्यर्थः ॥ १६ ॥

कचित् पल्लवतल्पेष्वित्यस्याभासे श्रान्तरसलीलामाहेति अयमपि शृङ्गाररस-
 योजना । सम्यन्धीति भवत्येतस्य रसत्वं शृङ्गाररससम्यन्धस्तु सुबोधिन्यां परोक्षवादे-
 १०-१२-१६ नोक्तः टिप्पण्यां तु स्फुट एव, एवं नव रसाः शृङ्गाररससम्यन्धिनो भूत्वा
 रसतां लभन्ते, भक्तिरसस्तु शृङ्गाररसाङ्गभूतः कुत्रचित् स्वतन्त्रोपीति नास्मिन्नङ्गभावेनैव रस-
 त्वमित्याप्रहो विदुषां, 'शृङ्गार एव सर्वे रसा' इत्यत्र तु नवानामेवाङ्गत्वोक्तिः भक्तिरसस्य
 तत्राप्रसिद्धत्वात् ॥ १६ ॥

पादसंवाहनमित्यत्र अत्र दास्यमिति पूर्वश्लोकोक्तं चरणसंवाहनं योगिकृतत्वा-
 लेखः । दात्मनिवेदनरूपं, अत्रोक्तं गोपकृतत्वाद् योगिषु गतेषु गोपैः कृतं यद्
 १०-१२-१७ दास्यं तादृशदास्यरूपं न त्विदं द्वयमपि पादसेवनभक्तिरूपं, तथा सत्य-
 ज्ञान्तरमर्दनादिकं न प्राप्येत, अत एव लक्ष्मीकृतजानुसंलालने 'करपल्लवरोचिषे'तिपदे तस्याः
 सभयत्वमेव व्याख्यातं, एवमुभयविधा इति हरिसेवयैव देहादीनां ब्रह्मभावं सम्पाद्य
 सायुज्यं प्राप्ता आसन्यस्य सेवया इन्द्रियाणां देवतात्वं सम्पाद्य हरिसेवया (ब्रह्मभावरूपं)
 सायुज्यं प्राप्ताश्चेत्यर्थः ॥ १७ ॥

मकृते तु "पादसंवाहनं चक्रु" रित्यनेनोक्तस्य पादसंवाहनरूपभजनस्य दर्शनाद्

[१०-१२-१७]

योजना । ब्रजरमणीनामपि भक्तिरस उदेति, अयं भगवान् न लौकिकनायक इत्य-
 १०-१२-१७ सामिरच्येतस्य भजनमेव कार्यं भक्तिलभ्यत्वात् पुरुषोत्तमस्येति, एवमत्र
 भक्तिरसोपि शृङ्गाररसाद्भूत एव, मातृचरणानां तु स्वतत्र एव पुत्रभावरूपो भक्तिरसः
 "ततो भक्तिर्भगवति पुत्रीभूते जनार्दन" इतिवाक्यात् ॥ १७ ॥

अन्य इत्यस्याभासे तां लीलामाहेति भक्तिरसलीलामित्यर्थः, अन्य इत्यत्र भक्तानां
 लेखः । त्विति भक्तानां भक्तिमार्गविरुद्धं चरित्रममनोहरमित्यर्थः, तथा च
 १०-१२-१८ यत्राकृत्यं भगवतो नमीष्टं तदन्तरङ्गचरित्रं भगवतोऽमनोहरं, भक्ता-
 नाममनोहरं रोदनादिचरित्रं च न गीतमित्यर्थः, अनुरूपाणीत्यनेन बालभाजानुरूप-
 पूतनामारणादिचरित्रव्युदामो ज्ञेयः, भगवत्सान्निध्यादभीष्टगुणाचेति रूपलीलातो
 नामलीलातश्च प्रेमोद्गमः "स्नेहक्लिन्नधियः शनै" रितिपदद्वयेनोक्त इत्यर्थः, गानस्य शनैष्टे
 हेतुमाहुः आर्द्रवाससेति, इति दृष्टान्तेन क्लिन्नधीकृतगानस्यापि हेदाच् छनैष्टमित्यर्थः,
 सायुज्यमिति नित्यलीलास्थितिमित्यर्थः, कैः सहेति नित्यलीलास्थितावेतेषां तु निवर्तनीय-
 देहाद्यध्यासाभावाद् धेनुकवधादिलीला कैः सह स्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

एवमित्यत्र तामसीति यत्र भगवानपि स्वस्वरूपं धर्मांश्च विस्मृत्य रन्तुं प्रवृत्तस्ता-
 लेखः । दृशीत्यर्थः, ज्ञानस्येति तद्गर्मरूपस्येत्येषः, तमो विरुणाद्धि तादृशत्वाद्
 १०-१२-१९ तस्येत्यर्थः, ज्ञानलीलेति धर्मरूपं ज्ञानमित्यर्थः, टिप्पण्यां स्वकार्येति
 स्वस्य धर्मरूपज्ञानस्य कार्यं तममो विरोधः कार्यप्रतिबन्धस्तदकरणमित्यर्थः, तेनेति प्रतिबन्धा-
 भावेन हेतुना तद्विपरीतस्य तममः कार्यमममव इत्यर्थः, सुबोधिन्यां, चरितानीति गवाहानां-
 दिचरितान्यलौकिकानि तेषु मोक्षदानरूपाणि, तथात्वज्ञानं मायया प्रतिबध्यते इति गोपात्म-
 जत्वादेव करोतीत्येव ज्ञानं भवतीत्यर्थः, चरितैरिति बहुवचनस्यार्थमाहुः बहूनामेवेति १९।

एवं निगूढात्मगतिरित्यस्य व्याख्याने एता एव लीला यत्र कचिदिति एतासु
 योजना । दशविधलीलास्येव सर्वशृङ्गारसम्बन्धिषु लीलानामन्तर्भाष इति हार्दम्, रमा-
 १०-१२-१९ लालितपादपद्म इत्यत्र समतया गतेति रमणे हि ममत्वमपेक्षितं,
 तुल्यतायां तु न भक्तिरसोतो रमणममये तुल्यतां कृत्वापि पुनर्भक्तिलामार्थं श्रीलक्ष्मीः
 पादसंवाहनं करोति सैत्यर्थः ॥ १९ ॥

श्रीदामेत्यस्याभासे संस्कारार्थमिति नित्यलीलायोग्यतार्थमित्यर्थः, दोषनिरा-
 लेखः । करणार्थमिति तनुनगत्वनिन्दार्थमित्यर्थः, श्रीदाम यम्येति सा घृत्
 १०-१२-२० यस्य तन्मन्देशादिद्वारा सेनाकृतैत्यर्थः ॥ २० ॥
 श्रीदामा नामेत्यस्य विवृतौ लक्ष्म्याः सम्बन्धी कश्चिद् तद्भावेवेति इह लक्ष्मी-

योजना । पदेन मुख्यस्वामिनी श्रीवृषभानुनन्दिनी ग्राह्या, वैष्णवास्तां लक्ष्मीं "परां
 १०-१२-२० राधां प्रचक्षते" इतिब्रह्मवैवर्ते लक्ष्मीपदवाच्यतोक्तेः तस्याः श्रीदामा
 आता भवत्येवेति स्फुटं ब्रह्मवैवर्तादौ प्रसिद्धिश्च, आतेवेत्यत्र इवपदोपादानं तु श्रीस्वा-
 मिन्या भगवद्रूपत्वादयोनिजनुस्त्वरूप्यापनार्थं, सोपि गोपालः नन्दवंशोद्भव इति श्री-
 नन्दस्य सम्बन्धी यो वंशः यदुवंशः तत्रोद्भवो यस्येत्यर्थः, पुराणे श्रीनन्दस्य श्रीवृषभानोश्च
 यदुवंशोद्भवत्वकथनात् ॥ २० ॥

तदाहुरिति तत् तस्मात् प्रार्थनार्थमाहुः प्रथमश्लोकेन वनस्वरूपमिति शेषः ॥२१॥
 लेखः । तस्मादित्यत्र हे कृष्णेति अमित्रहन्मित्येकवचनात् कृष्णे दुष्टनिवर्ह-
 १०-१२-२१-३७ णत्वस्य पूर्वमुक्तत्वाच्च कृष्णेत्यनेनैव सम्बध्यते इतिभावः ॥२४॥
 पुनरासाद्येत्यस्याभासे बलभद्रोपीति इतीत्यस्याग्रे बलेनेति शेषः, इति हेतोर्बलेनापराधः
 सोढ इत्यर्थः ॥३१॥ तांस्तानित्यत्र तृणराजस्विति समासान्तस्यानित्यत्वान् न टच् ॥३७॥

कृष्ण इत्यत्र तदिति कृष्णस्य ब्रजागमनमागन्तुः कमलपत्राक्षत्वात् तापहारकमित्यर्थः,
 लेखः । इष्यैव सङ्केतसूचनाद् भाव्यर्थनिश्चयेन तापनिवृत्तिरितिभावः, अग्रिमश्लोके
 १०-१२-४१ तापान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वाद्ब्रज विरहपदं, नन्विति अध्यात्ममन्तःकरणं
 तत्सम्बन्धिनि विरहकारणभूते मदमानादिरूपे इत्यर्थः, अनेनेति एतयोः पुण्यत्वकथनेने-
 त्यर्थः, पुण्यं हि प्रायश्चित्तं तात्कालिकपापभोगनिवर्तकं न तु स्वरूपतो नाशकमिति निबन्धे
 निरूपितं तत्सूचनाय जलपूरदृष्टान्तः, पूरो हि वस्तु देशान्तरे प्रक्षिपति न तु स्वरूपतो
 नाशयति, तथात्रापि तात्कालिकमदमाननिवृत्तिः, कालान्तरे तु रसोद्रेकाद् भविष्यत एवेति
 भावः, श्रवणे इति सतीतिशेषः, कथापूर इति सुधासंवलितकथापूर इत्यर्थः, शुद्ध इति
 पूर्वोक्तपापराहित इत्यर्थः, नन्वेवमपीति श्रवणकीर्तनाभ्यामाध्यात्मिकपापनिवृत्तावपि
 भगवत्यनित्यरतित्वादिदोषदर्शनलक्षणस्याधिदैविकपापस्य विद्यमानत्वात् तन्निवर्तकोत्कर्षा-
 घायकगुणवर्णनरूपा कीर्तिः कथं प्राप्पते इत्यर्थः, अनुगा इति अन्तरङ्गा इत्यर्थः, अलौ-
 किकेनेति लोकावेद्येनेहैव भगवान् रतो यथापूर्वमेवेत्यादितद्वर्णनप्रकारेण भक्तस्तुत्या
 सुलभत्वमुक्तं, लोकवेद्येन प्रकारेण गोपस्तुत्या सुलभत्वमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

स्तूयमानोनुगैरित्यत्र अलौकिकेन लौकिकेनापि प्रकारेणेति रहस्यलीलाकथनं
 योजना । हि सर्वेषां लोकानां सन्निधौ न भवति किन्तु तादृशभक्तनिकटे रहस्येव
 १०-१२-४१ भवति, तस्य वक्तारोपि विरला अतस्तेषां लोकावेद्यत्वादलौकिकप्रकारे-
 णैव तेभ्यो लीलास्वरूपं लभ्यते, प्रकटलीलास्तु गोपैः सर्वसमक्षं गीयते, तज्ज्ञामोपि सर्व-
 प्रसिद्धलौकिकप्रकारेणैव भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥
 तमित्यत्र न दृष्टेति नानुभूतेत्यर्थः, तत्तद्दर्मदर्शनेन तत्तत्स्यायिभावोनुभूतो भवतीति

लेखः । ज्ञेयं, अत्र धर्म इति पुरुषार्थपरत्वव्याख्याने इत्यर्थः, शृङ्गारसपरत्वे १०-१२-४२ त्वनुभावत्वं वक्ष्यत इति भावः, रजोदर्शनेन परम्परया तत्सम्बन्धिगोसम्बन्धिनी सर्वापि धर्मादि(विभावाऽनुभाव)लीला नित्यत्वाद्दृष्ट्वनुभूता भवति साक्षाच्चर्चलीलानुभूता भवतीत्यर्थः, एवं सर्वत्र ज्ञेयं, मोक्षस्थानीया इति टिप्पण्युक्तदिशा अलकेषु सर्वापि मोक्षलीला अन्यत्र त्वंशतो धर्मादिलीलेति विशेषः, एकवाक्यतेति गोरजश्छुरितकुन्तलेत्यस्य छुरणक्रियावच्चाद् वाक्यत्वं, तथा चैकस्मिन्नवान्तरवाक्ये सम्बन्ध इत्यर्थः, कामरूपा इति कामनिरूपकास्तदुद्धोधका इत्यर्थः, रजोगुण इति रजसः कामदावृत्त्वस्य फलप्रकरणे "दिनपरिक्षेपे" इति श्लोके वक्ष्यमाणत्वाद् रसोद्दीपका इत्यर्थः, अत्रानुभावा इति पूर्वं व्यभिचारित्वेनोक्ता अप्यत्रानुभावा इत्यर्थः, टिप्पण्युक्तदिशा परिणम्भादिरूपानुभावसम्पादनेन प्रियस्मारणेन च रसं बहिरन्तश्चानुभावयन्तीति यौगिकीयो ज्ञेयः, तेनेति उद्दीपनानुभावसाहित्येनेत्यर्थः, शृङ्गारे चकोरदृष्टान्तस्योक्तत्वाच्च चन्द्रे चकोर इव भवतीष्वहं रत इति ज्ञापनेन भगवन्निष्ठा शृङ्गारस्थायिरूपा रतिः कुन्तलदर्शनादिना भावोद्धोधनादेतामिरनुभूतैतासामपि तेन रतिर्जातेति पर्यवसन्नोर्थः, निरूपित इति भगवतैतासु स्थापित इत्यर्थः, बर्हस्येति अनेन समयविशेषे स्वकृतबर्हबन्धसारणेन भगवतो लीलान्तरोत्साह आश्चर्यचैतामिरनुभूतं भवतीत्यर्थः, एते त्रयो भगवन्निष्ठा एतामिरनुभूताः, अग्रिमास्त्वेतास्वेव जाता इति जनयतीति तत्रोक्तं, वनसम्बन्धिपुष्पधारणेन वने रुचिज्ञापनाद् भगवान् पुनर्वनं गच्छेदिति भयं, रसक्षमा अस्मान् विहाय प्रकृष्टा सूना येषां तैरक्षमैर्दिनं नीतवानिति हासः, एतादृशोऽस्मान् पूर्वोक्तपापवशात् त्यजतीति शोकः, त्यक्त्वा गत इति वयमेवं तप्ताः स्वयं च हसतीति क्रोधः, पूर्वार्धसमुदितधर्मदर्शनेन तत्रापि नयनसमर्थस्तदकृत्वा अनुनयनार्थं किमित्येवं करोतीत्याकारिका जुगुप्सा, नाट्यावशिष्टेति नाट्येष्ववशिष्ट इत्यर्थो ज्ञेयः, वेणुनादेन शान्तिरूपो निवेदो जनितः प्रपन्नशैथिल्यलक्षणः, येनान्तरेव नादरसानुभवो भवति, एतदेवोक्तं "ब्रह्मामृत"मिति नादब्रह्मरसं इत्यर्थः, अनुगत्वेन रूपात्मकभगवत्सेवालक्षणो गानेन नामात्मकभगवत्सेवालक्षणश्च भक्तिरसो जनितः, बद्धबर्हो वन्यप्रसन्नानि रुचिरेक्षणं चेति द्वन्द्वः, ततस्तैः सहितश्चारूहासो यस्येति बहुव्रीहिस्ततो 'गोरजश्छुरिते'त्यनेन कर्मधारयः, दिदृक्षितदृष्टय इति दिदृक्षा सञ्जाता आसामिति तद्वितान्तं ज्ञेयं, निष्ठान्तत्वे कर्मवाचकं दिदृक्षितपदं स्यात्, न हीत्यादि रसानुभवे विशेषः, दर्शने तु सर्वसाधारण्यमेव, असाधारणं दर्शनमाहुः एकान्त इति, अभिपदार्थमाहुः ताभिरेवेति, एवकारेण व्यावर्त्यानाहुः अत्रे इति, तथा च व्यावर्त्या गवादय इत्यर्थः, गोपिकागमनेनापि घेष्टन-

मेव निरूपितमिति भगवद्वर्णनलक्षण एव वाक्यार्थ आभासे उपक्रान्तोत्र वेष्टित इत्यर्थः
इत्यनेनोपसंहृतः ॥ ४२ ॥

तं गोरजश्चरितमित्यस्य विधृतौ बर्हस्य मयूरपिच्छस्य बन्धनं वीराद्भुतरसौ
योजना । बोधयतीति वीरा हि स्ववीरताख्यापकं लक्ष्मविशेषं विभ्रति, भगवान्-
:१०-१२-४२ पीह शृङ्गारससम्बन्धिस्ववीरताबोधनार्थं उद्बुद्धशृङ्गारसस्य मयूरस्य
चिह्नं बर्हं धारयत्यतस्तद्दर्शने वीररसोनुभूयते, बर्हदर्शने मयूरस्य लोकविलक्षणायाः काम-
लीलायाः स्मरणे आश्चर्यं भवति, प्रकृते भगवानप्यप्राकृतीं लोकविलक्षणामेव कामलीलां
करोतीति तस्या अनुभवादद्भुतरसो बोभूयते, वनोद्भवानां प्रसूनानामिति वद्बर्हता-
दर्शनेनाविर्भूतयोर्वीराद्भुतरसयोः प्राबल्यादसदर्थं भगवानेतावत् करोत्यस्मदेकरत इति-
ज्ञानादेतादृश्यातिरिभूद् यथा व्रीडादिपरित्यागेन बलात्कारेणायं ग्राह्यो यथासन्निकट एव
तिष्ठेत् इति त्वरिता बभूवुः, परं वन्यप्रखनदर्शने पुनरपि वने गमिष्यतीति भयमुत्पद्यते, ततश्च
लज्जापरित्यागो न कर्तव्य इति मतिरुदेति, युक्तं चैतत्, यदि भयानकरसो नोत्पद्येत तदा
लज्जात्यागे रसप्राकट्याद् गुप्तो हि रसो रसत्वमापद्यत इति रसमर्यादाया अभावात् रसत्व-
मेव न स्यात्, अतो भयरसोपि शृङ्गाररसपोषक इति सिद्धं भयस्य रसत्वं, किञ्च वन्यप्रखन-
दर्शने भगवति चातुर्याभावमवगच्छन्ति, एतादृशीः सौन्दर्यचातुर्यस्नेहादिवतीरसान् विहाय
“वनं तु साचिको वास” इतिवाक्यात् कामलीलाप्रतिबन्धके वने पशुपालान् गृहीत्वा
पशूनां पृष्ठभागे परिभ्रमतीति हास्यरसमुदयते, रुचिरेक्षणं करुणारसमिति वन्यप्रखन-
दर्शनेन प्रकटीभूतयोर्भयानकरहास्यरसयोः प्राबल्येनोत्पन्नाया उदासीनतायाः प्रशमनाय
करुणारस उत्पादनीयः, स च रुचिरेक्षणदर्शनेन उत्पद्यते इत्याशयः, रुचिरेक्षणावलोक-
नेन एतादृशे मध्यनिविष्टरसनिमग्नचञ्चरीकसरसिजसदृशे ईक्षणे एतावत्कालमस्माभिः कुतो
नानुभूते इतिशोकस्यायिभावकः करुणारस उद्भवति, तथा च येन केनापि प्रकारेण सर-
सिरुहनयने सततमवलोकनीये इति पुनरभिलाषसङ्घः परिस्फुरति, एवं शृङ्गाररसाङ्गता
करुणारसस्य, एवं करुणारसे उत्पन्ने मानादिकं नोत्पत्स्यत इति तदुत्पत्त्यर्थं पुनर्मानादिशीज-
मुद्बोधयितुं क्रोध आवश्यक इति तं प्रकटयितुं चारुहासं करोति, ततश्च वयमेतादृशानु-
रागवत्यः एतावत्कालपर्यन्तमेतादृग् दुःखमनुबभूविम भगवांस्तु दुःखितानप्यवलोक्य
हसतीति नायमसद्विषयकस्नेहवानतः क्रोधस्यायिभावको रौद्ररसः आविर्भवति, सोयमित्यं
शृङ्गाररसपोषक इति बोद्धव्यं, इत्थं कदाचिदुत्साहः कदाचिद् विषयः कदाचिद् भयं कदा-
चिद्घासं कदाचित् तापः कदाचित् क्रोध इति नानाविधपुरुषोत्तमभूषणावयवाद्यवलोकनै-
र्नानाप्रकारका भावाः समुज्जृम्भन्ते, एवं विविधभावोत्पत्त्या विलक्षणः कश्चिदास्वादः शृङ्गार-
रसो र्वरसानामङ्गिभूते समुल्लसति, परं क्रमेण भवति, क्रमेणावलोकनात् क्रमेण तत्त-

चात्पर्यावधारणात्, यदा तु समूहावलम्बनवत् धुगपदेव सर्वे धर्मा गोरजश्चुरितकुन्तलवद्ध-
 बर्हादयः परिस्फुरन्ति तदा वीभत्सरस उदेतीत्याहुः महत्स्तादृशो विशिष्टो वेपो
 नाट्यावशिष्टरसं जनयतीति नाट्ये अवशिष्टं नाट्यावशिष्टं वीभत्सरसं जनयतीत्यर्थः,
 “वीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृता” इतिवाक्यादष्टौ रसा नाट्ये, तत्र शृङ्गारा-
 दिरौद्रान्ता रसा इह निरूपिता अतो वीभत्सरसोऽवशिष्टः, स तु “गोरजश्चुरितकुन्तलवद्ध-
 बर्हा”दिसर्वधर्मविशिष्टवेशावलोकने सम्भवति, अयं तु भगवाननेकचरित्रचमत्कारयुक्तो-
 स्त्यतः कुत्र कुत्रास्य स्नेहः कुत्र कुत्रास्य रमणं किं किं न कामकापयं करोतीतिबुद्धौ जुगुप्सा-
 स्थायिभावको वीभत्सरस उदेति, सोयं मनसः परावर्तको रसः शान्तरसेन शमनीय इति
 शान्तमुत्पादयितुं वेणुनादं करोतीत्याहुः वेणुं कणन्तमिति, शान्तरस इति वक्ष्य इश्च
 वयौ ब्रह्मानन्दविषयानन्दौ अणू यस्मादितिव्युत्पत्तिसिद्धौ वेणुस्तत्कणने परमानन्दोत्पत्तौ
 घोषकामिनीनां भगवदितरविषयकनिर्वेदस्थायिभावकः शान्तरसो जायते तदा सर्वप्रयत्न-
 राहित्येग्रिमलीला न सम्भवतीति तदुत्पादनाय स्वस्य शृङ्गाररसोपयोगिकीर्तिश्रवणं कार-
 यित्वा भक्तिमुत्पादयतीत्याहुः अनुगौरनुगीता कीर्तिर्यस्येति, भक्तिरस इति अनुगा
 अन्तरङ्गगोपास्तैर्गायमानां कामकीर्तिं भगवतः श्रुत्वा अयं भगवान् सर्वोचमः सकलरसिक-
 शिरोमणिरित्येतस्मादानन्दानुभवः सर्वथा कर्तव्यो न मानादिकं कर्तव्यमित्यमिलापेण
 दास्यादिरूपो भक्तिरसः प्रकटीभवति, सोयं शृङ्गाररसानुसंसृष्ट इति ज्ञेयं, एवं सर्वरस-
 युक्तं भगवन्तमिति इदमत्र ज्ञेयं, अस्मिन् श्लोके ये दश रसा उक्तास्तेषु केचन भगवति
 जाताः शृङ्गारादयः, केचन भयादयो ब्रजवामलोचनास्त्रेव जाता इति कथं सर्वरसयुक्तत्वं
 भगवतीति चेत्, इत्थं, यथा यशोदानन्दने वन्यप्रसन्नाद्यासक्तिं दृष्ट्वा ब्रजनारीणां भय-
 हास्यादिरस उत्पद्यते एवमेतास्त्रपि गुरुजनपरतन्त्रतादिज्ञानेन तादृक्चातुर्याभावज्ञानेन च भय-
 हास्यादयो रसा भगवत्यपि प्रादुर्भवन्ति, अतिमाने च क्रोधश्च, कदाचिदत्याग्रहेण भगव-
 त्प्रार्थिताकरणे जुगुप्सास्थायिभावको रसोपि सम्भवति, रतिरम्भादिमदहरसितावलोकनमधुर-
 भाषणादिसौष्ठवं ब्रजवधूटीनामवलोक्य तदितरविषयकनिर्वेदस्थायिभावकः शान्तरसः प्रभा-
 ष्युदेति, मानापनोदनादौ भक्तिरसस्तु ब्रजसुन्दरे स्फुट एव, अत एव दशमस्कन्धे बहु-
 साश्चथुतदेवप्रसङ्गे उक्तं ‘भगवान् भक्तभक्तिमा’निति “अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र
 इव द्विजे”त्यादि भगवताप्युक्तं, अतः सर्वरसयुक्तो भगवान् गोवर्धनधर इति सर्वरसयुक्तं
 भगवन्तमित्युक्तिर्युक्तैव ॥ ४२ ॥

पीत्वेत्यस्याभासे तत इति तत्कृतिकथनपूर्वकब्रजागमननिरूपणं वाक्यार्थं इत्यर्थः,

लेखः । व्याख्याने, आदाविति पानं तापत्यागः सत्कृतिश्च तत्कृतिः, तत्रादा-
 १०-१२-४३ वित्यर्थः, करुणेति करुणया वीचियुक्तादित्यर्थः, पेपीयमान इति

यद्भुगन्तात् कर्मणि ज्ञानच्, तच्चेति तादृशं वस्त्वित्यर्थः, दोषत्रयेण बहुपानासम्भवस्तत्र दुग्धस्य मिष्टत्वेऽपि तृपाजनकत्वं न तु तापहारकत्वं, आदिपदाभ्यां निम्बादेस्तापहारकत्वेऽपि तिक्तत्वेन वैरस्य जनकत्वं न तु मिष्टत्वमित्यर्थः, जलं तादृशमपि बहु पातुं न शक्यते तत्र हेतुमाहुर्द्यदीति, विकारजनकमित्यर्थः, नीहारवदिति हिमवदित्यर्थः, सर्वगुणेति मुकुन्दसम्बन्धाद् दोषाजनकत्वं मुखसम्बन्धात् तापहारकत्वं मुखस्य दर्शनमात्रेणैव तापहारकत्वात्, सारघत्वान् मिष्टत्वं, एभिस्त्रिभिर्गुणैर्बहु पानं सम्भवतीत्यर्थः, भक्त्यात्मकमिति तापहारकमित्यर्थः, तत्रेति मुखे इत्यर्थः, मधु क्रियत इति यथा कुसुमजलमानीय सारो निष्काश्यते तथेत्यर्थः, दृष्टान्ते स्थापनमुक्तमित्यत्र बोधनस्य स्थापनत्वमाहुः सर्वप्रकरणेष्विति, सरघाभिः पुष्पेभ्यो रसः समानीयते रसनिष्ठो यः सारः यथा कुसुमजलान् निष्काश्यते तन्मधुसारघं तथात्र सरघास्थानीयाः श्रुतयः रसस्थानीयो भगवान् सारघस्थानीयं लावण्यमिति ज्ञेयं, रसस्त्विति लावण्यरूप इत्यर्थः, सरघाभिः पुष्परसो भुज्यते रसनिष्ठो रसस्त्वन्यैरेव भुज्यते तथात्र गोपिकाभिरेव भुक्तः, तत्र हेतुः त एवेति, हि यत इत्यर्थः, रसो हि ज्ञात्वा भोक्तव्यः ज्ञानं तु भृङ्गत्वादेतच्चक्षुषामेव, तथा च रसज्ञचक्षुर्युक्तत्वादेताभिरेव ज्ञात्वा रसो भुक्तः, भृङ्गनिष्ठं रसज्ञानमेव दृष्टान्तार्थः, अत एव जानन्तीत्युक्तं न तु भुङ्गति इति, अनेनेति श्रुतिबोधितरसनिष्ठसारघपानकथनेन श्रुतिभिरादिपदेन ब्रह्मादिभिश्च, सह साजात्यमेकरससम्बन्धित्वं निरूपितं, इयान् परं विशेषः, श्रुतीनां सरघादृष्टान्तेन रसभोग एतासां तु भोक्तृजनदृष्टान्तेन रसनिष्ठसारघभोग इति, अत एवापीत्युक्तं, अनुक्त्यापि चक्षुमिरेव रूपदर्शनसम्भवेनाक्षिपदं किमर्थमित्याशङ्क्याहुः गोपिकानामिति, ब्रह्मादीनां देवतात्वाच्चक्षुःसंयोगं चिन्तय योगजधर्मप्रत्यासच्या सर्वदर्शनं तथैतासामपि देवतात्वस्य वक्ष्यमाणत्वादुक्तत्वाच्च सम्भवतीत्यक्षिभृङ्गैरित्युक्तमित्यर्थः, अत इति लावण्यामृतस्य गुणत्रययुक्तत्वेन बहुपानात् तस्मिन्नन्तः पूर्णं सति पूर्वश्लोकोक्तस्तापोनुपदोक्त-क्षतुर्दशधर्मविरहजो गच्छत्यान्तर इत्यर्थः, अन्यस्त्विति 'कृष्ण' इति श्लोकोक्तो बाह्य इत्यर्थः, त्रिविध इति धर्मिविरहरूपाधिभौतिकपापजनितः आध्यात्मिकपापजनितः आधिदैविकपापजनितश्चेति, सन्निधान एवेति भगवता व्रजे एव कुतो न स्थीयते इत्यर्थः, तथा सति क्षतुर्दशापि धर्माः साक्षाद् दृष्टाः स्युरिति भावः, व्रजस्य हीति व्रजसम्बन्धित्वेनासदर्थमेव भगवान् प्रकट इति ज्ञानेन सर्वत्रैव यथेच्छं क्रीडितुमुचित इति विवेकराहित्याद् व्रजस्थितौ स्वाधीनत्वेन लीला अन्यास्तामिर्वाध्येरन् स्त्रीत्वेन पराधीनत्वाद् तास्यपि सा न सम्भवति, हीति व्रजसम्बन्धिनीनां तादृशविवेकराहित्यं युक्तमेवेत्यर्थः, तत्राप्यहीति प्रतिबन्धकानां वनगमनादिना यथाकथञ्चित् समाधानसम्भवेऽपि मध्यमलीलात्वात् व्रपाद्यनुरोधेनैव सर्वं कर्तव्यं न तु निःशङ्कतयेति त्रपारूपः स्वभावोऽप्यहि बाधको भवति, निशि तु सर्वेषां शयान-

त्वेन स्वीयप्रतिबन्धकानां स्वपार्श्वस्वत्वमाननेन च सर्वं सम्पद्यत इति भावः, लौकिक-
भोजनादिरिति अग्रे मात्रा कर्तव्यं दुग्धान्नभोजनमित्यर्थः, भोजनमिति हेतुमणिजन्ता-
द्भावे ल्युट्, सन्ध्याभोगसामग्रीभोजनानन्तरं तु पयःपानं सार्थकमेवेति भावः, पुनर्गोष्ठे
इति गोष्ठे गत्वा गाः स्थापयित्वा गृहे गत्वा रात्रिकं स्वीकृत्य तं वेपमुत्तार्य तत्समयोचित-
लघुवेपं विधाय फेनभोगार्थं पुनर्गोष्ठे समागमनमित्यर्थः, लौकिकं चेति लावण्यपानोक्त्या
वक्तव्यः सत्कारोपि तत्सजातीय एव वाच्यः, अतो लौकिकभोजनादिकं पाकादिवैयर्थ्यात्
पूर्वोक्तेन वाच्यते, अतोपि न तथेत्यर्थः, विशिनष्टीति समधिगम्येति क्रियां विशि-
नष्टीत्यर्थः, घाहशीति विभावानुभावरहिता मुख्यरसमात्रानुभवरूपेत्यर्थः, अलसादय
इति चस्त्वर्थे, एते तु अनुद्बुद्धरसदशापामेव सम्भवन्ति, तत्र च रसोद्बोधाय विभावानु-
भावा अपेक्षिताः, अतो व्यावर्त्यतेऽनेन विशेषणेन, मन्त्रीडेत्यादि तु तमस्यपि सम्भवति,
चेष्टयैव त्रितयबोधनसम्भवात्, तस्येति मुख्यरसस्वेत्यर्थः, अधिभूतानिति शरीरभूता-
नित्यर्थः, सन्त्रीडेत्यत्र त्रीडनं त्रीडः इयं त्रीडा न निषेधिका किन्तुत्साहसंबर्धनेन रसार्थ-
प्रेरिका, त्रीड चोदने लज्जायां चेति धातुपाठात्, अतः स्त्रीत्वविशिष्टस्य रुद्धा लज्जामात्र-
वाचकत्वेन स्त्रीत्वस्यात्राविवक्षितत्वान् न टाविति प्रतिभाति, गचामिति तत्र गवां बन्धनार्थ-
मन्येषामागमनावश्यकत्वेन तामिरेव चेष्टनामम्भवादित्यर्थः ॥४३॥

पीत्वा मुकुन्देत्यत्र जलं नीहारवत् पातुं न शक्यते इति बहु पातुं न शक्यत
योजना । इत्यर्थः, तत्र दृष्टान्तः नीहारवत् इति, हिमं यथा बहु पातुं न शक्यते
१०-१२-४३ तथा तापहारकमपि जलं बहु पातुं न शक्यते, विकारोत्पादकत्वात्, मुकुन्द-
मुखसारथं तु तापहारकत्वान् मिष्टत्वात् तृपादिदोषाजनकत्वात् परिणामसुखदत्त्वाच्च भूयो
भूयः पातुं शक्यत इति भावः, ब्रह्मादयोत्र मयं श्रुतयश्च मर्वाः सरघास्थानीया
इति सरघा यथा पुष्पेभ्यो रसं ममानीय मधु करोति तथा ब्रह्मादिभिः श्रुतिमिश्र भगवा-
नानन्दनिधिरत्र ब्रज समानीत इति सरघास्थानीयत्वं ब्रह्मादीनां श्रुतीनां चेत्यर्थः, तथापि
सरघा तु बहुभ्यः पुष्पेभ्यो रसं ममानीयैकत्र मधु करोति भगवांस्त्वेक एवात्रानीत इति
न दृष्टान्तस्वारस्यमतो दृष्टान्तस्वारस्यायाहुः तैः सर्वैरेवेत्यारभ्य योधित इत्यन्तेन,
यथा सरघया बहुभ्यः पुष्पेभ्यो रसं आनीय मधु क्रियते तथा ब्रह्मादिभिरपि निखिल-
वेदेषु उक्तो यः परमानन्दो भगवान् स श्रीकृष्ण एवेति योधितं “वसुदेवगृहे साक्षाद्भगवान्
पुरुषः परः” इत्यादिवाक्यैरित्यर्थः, श्रुतिभिरपि सर्वत्र प्रकरणेषु उक्तो यः परमात्मानन्द-
निधिः स “रसो वै सः” “आनन्दमयमात्मानमुपमद्भामति” “सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णाया-
च्छिष्टकर्मणे नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे” “कृपिर्भूवाचकः शब्दः णश्च निर्वृत्ति-
वाचकः तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते” इत्यादिभिः श्रीकृष्ण एव परब्रह्मस्वरूप

इति बोधितं, एवं सति सरघया यथा बहुपुष्पनिष्ठरसस्यैकीकरणेनैकत्र मधुकरणं तथा ब्रह्मादीनां श्रुतीनामपि सर्वत्रोक्तस्य परमानन्दत्वस्यैकत्र श्रीकृष्णे एकीकरणं, इह श्रीकृष्ण-रूपपरमानन्दस्याजन्मत्वात् तद्वोधनमेव करणमिति ज्ञेयं, फलितमाहुः सर्वप्रकरणेष्वि-त्यादिना, अतोस्माभिरेतावत्कालं नानुभूत इति चिन्तयेति इदमनुशयानाया नायिकाया यत् लक्षणं रसशास्त्रे उक्तं तदत्र सिद्धं पश्चात्तापकरणात्, तत्सत्कृतिं सम-धिगम्येत्यत्र लौकिकं च बाध्यते लौकिकं भोजनादि तु बाध्यते इह न सम्भव-तीत्यर्थः, ब्रजनागरीभिः शृङ्गाररससम्बन्धिसत्कारकरणस्यात्रोचितत्वात् ॥४३॥

गताध्वानेत्यत्र नीवीमिति कच्छपटं पीतमित्यर्थः, ग्रन्थिमन्वेन मल्लकच्छसादृश्यं, लेखः । धौत्रपरिधाने गोदोहनादौ तन् मुक्तं भवेदिति भावः, मध्ये त्विति एतत् १०-१२-४५ कार्यं गोप्यत्वात् सर्वत्र सङ्क्षेपेणैवोच्यते, अतः स्वमार्गीयसेवारीतिसिद्धं फेनभोगादिकं तत्र नासाभूषणोत्तरणादिकं च सर्वमेवास्तीति ज्ञेयं, पूर्वश्लोके जननीकृतत्व-मुक्तमग्रिमश्लोकेपि तथा, मध्येऽसिन् श्लोके जननीकृतत्वानुक्त्या तैरेव तथा कृतावित्यर्थः ४५

गताध्वानश्रमौ तत्रेत्यत्र मज्जनान्युन्मर्दनादीनीति मज्जनान्येव उन्मर्दनादी-योजना । नीत्यमेदे कर्मधारयो बोद्धव्यः, तदुपपादयन्ति उन्मर्दनमादिर्येषां १०-१२-४५ मज्जनानामित्यनेन, बहुव्रीहौ कृते मज्जनान्येव उन्मर्दनादिरूपाणि, अन्यथा पूर्वं मज्जनं पश्चादुन्मर्दनमित्युक्तिर्घाघ्येत् लोकविरुद्धत्वात् अरुचिसम्पादकत्वाच्च, बहुव्रीहौ कृते तु पूर्वमुन्मर्दनं पश्चात् मज्जनं सिध्यतीति युक्तमेव, लोके तथैव क्रियमाणत्वात् सुखदायकत्वाच्च, द्वन्द्वसमासमाश्रित्य पक्षान्तरेण व्याकुर्वते, छान्दसः परनिपात इति उन्मर्दनशब्दस्येत्यर्थः, मज्जनं च उन्मर्दनं चेति द्वन्द्वे कृते अजाद्यन्तमित्यनुशासनादुन्मर्दन-शब्दस्य पूर्वनिपातोपेक्षितः स छान्दसत्वाद् बाधितः किन्तु परनिपात एव जात इत्यर्थः, असिन् पक्षे मज्जनोन्मर्दनयोः पूर्वापरभावो नास्ति किन्तु यथोचितं मज्जनोन्मर्दने इति, उन्मर्दनमज्जनयोः पूर्वापरभाव इत्यर्थः, मज्जनं वेति मज्जनशब्दस्य पूर्वं कथितत्वात् पूर्वं मज्जनमेव वाच्यमिति पक्षे तु चरणारविन्दमात्रमज्जनं मज्जनपदेन ग्राह्यं, तच्चोन्मर्दनात् पूर्वमेव, वनादागतस्य कृष्णस्य चरणारविन्देषु रजःसम्बन्धोऽस्ति तस्य दूरीकरणस्य पूर्वमेवोचितत्वात्, ततः पादयोर्मज्जनानन्तरं सर्वत्रानन्दमयविग्रहे उन्मर्दनं, ततः स्नानं त्वर्थात् प्राप्तमतो नोक्तं, आदिशब्देन वा ग्राह्यं, एवं सति बोधसौकर्याभावजन्माभरुचिं मत्वा पक्षान्तरेण व्याकुर्वते मज्जने वा उन्मर्दनादिना इति, सप्तमीतत्पुरुषः, सप्तमी निमित्ते, मज्जननिमित्तं यानि उन्मर्दनादीनीत्यर्थो भवति, एवं सति सौकर्यं शब्दसाधनेर्धवोधने चेति ज्ञातव्यं, रजो-निवृत्त्यर्थं आदौ वा मज्जनमिति आदौ मज्जनं सकलानन्दविग्रहस्य, तत उन्मर्दनं, ततः पुनर्मज्जनं आदिशब्देन ग्राह्यं, पूर्वं चरणमात्रमज्जनमुक्तं, असिन् पक्षे सकलाङ्गस्य मज्जनं

नारद्व्यमिति विवेकः ॥४२॥

रोहिण्या समानयने हेतुः प्रायश इति, बलभद्रेणैवेत्येवकारेणान्ये बालका व्या-
 लेखः । वर्तिताः, तथा सति तज्जनन्योप्यानयेयुः, व्यावृत्तौ हेतुः असमासादिति,
 १०-१२-४६ समसनं समासः, आवेशेन सम्यक्तया स्थितिरित्यर्थः, अन्यैः सह तद-
 मावाद्, अतो जननीमिरिति बहुवचनान्तेन न समासः, लीलार्थं कदाचिदन्यैरपि सह मम्भ-
 वतीति प्रायश इत्युक्तं, तर्हि यशोदया समानीतमिति कुतो नोच्यत इत्याशङ्क्याहुः द्रव्य-
 मिति कोमलदुग्धात्नादिकमिति, सुशृतं दुग्धमन्नादिकं चेत्यर्थः, आदिपदेन शाकः सन्धि-
 ताभ्राद्रीदि चेति, व्रजे हीति पूर्वनाडीचतुष्टयावधि न सुप्तव्यमिति धर्मस्तत्प्रधानता न
 किन्तु 'निशि शयानमतिश्रमेणो'तिवाक्याच् लीघ्रमेव शयनं, अतो दिवा सुखस्वापार्थं
 व्याजेन वनगमनवद् रात्रौ महत् चरित्रं नापेक्षितं किन्तु माययैव तदज्ञानेन पार्श्वस्थत्वमान-
 नेन तत्सिद्धिः, अतः 'सुखं सुषुपतु'रित्येवोक्तं न तु तदर्थमन्यत् किञ्चिदुक्तमित्यर्थः ॥४६॥

जनन्योपहृतं प्राश्येत्यस्य विवरणे रोहिण्या समानीतमिति जननीशब्दो रोहिणी-
 योजना । वाचकः, तस्मात् इह जननीपदेन रोहिण्येवायाति बलदेवनिरूपितजनन-
 १०-१२-४६ कारणत्वं तत्रैव, यतः बलदेवस्य गृहीतजन्मत्वात्, अत एव "अयं वै
 रोहिणीपुत्र" इत्यत्र रोहिणीपुत्रत्वनिश्चयार्थं वैपदं, व्याख्यातं च सुवोधिण्या तथैव, अतो
 बलदेवे जननधर्मस्य विद्यमानत्वात् तत्कारणीभूता रोहिणी जननीपदवाच्या, यशोदा तु न
 जननीपदग्राह्या, भगवति जननधर्मस्याभावेन तन्निरूपितजननीत्वस्य श्रीयशोदायाममावाद्,
 अत एव "अयं वै रोहिणीपुत्र" इत्यस्य विवृतौ "यदि भगवान् केनाप्यंशेन प्राकृतो भवेद्
 याशोदेयः दैवकेय इति नाम भवेत्" इत्युक्तं, अतो न यशोदा जननीपदवाच्येति जननीपदेन
 रोहिण्येव ग्राह्येत्याशयेन रोहिण्या समानीतमित्युक्तं, प्रायशो भगवतो बलभद्रेणैव
 सह भोजनमसमासादिति जनन्योपहृतं प्राश्येत्यत्र जनन्येत्यसमासादित्यर्थः,
 समासे हि जनन्या उपहृतं जनन्युपहृतं जननीभ्यां वा उपहृतं जनन्युपहृतं इति स्यात्, तथा च
 यशोदा रोहिण्योरुभयोरपि ग्रहणं स्यात्, यद्यपि भगवति जननधर्माभावाद् यशोदायां जननी-
 त्वांशो नास्ति, ततश्च जननीपदेन यशोदाया ग्रहणं न भवेत्, तथापि जननप्रसिद्धिमादाय
 जननीत्वसिद्धेर्जननीभ्यामुपहृतं जनन्युपहृतं इति समासे कृते यशोदाया अपि ग्रहणं स्यात्, परन्तु
 जनन्योपहृतमिति पाठादसमासे एकया जनन्या उपहृतमित्यर्थो भवति, सा जननीत्व-
 वती तु रोहिणी, तथा उपहृतं उभाभ्यां रामकृष्णाभ्यां प्राशितं, यदि उपहरणे यशोदाया
 अपि ग्रहणं स्यात् तदा यशोदया पृथक् भोजितो भगवानित्यर्थो भवेत्, प्रकृते तु जनन्ये-
 कवचना, तेन असमस्तपदेन पूर्वोक्तरीत्या रोहिणीमात्रग्रहणात् तयैकया समानीतं उभाभ्यां

प्राशितमित्युक्तं भवति, ततश्च भगवतो बलभद्रस्य चैकत्रैव भोजनमायातीति युक्तमुक्तं सहैव भोजनमिति, अतो न रात्रिकृत्यमुक्तमिति 'सुखं सुपुपतुरिति' वाक्याच् छयनमात्र-मुक्तं, भगवतस्तथैव गोपानामपि कृत्यन्तरस्यानुक्तेः शयनमात्रमायाति ततश्च नास्ति धर्म-प्रधानतेत्यवगम्यते, यदि धर्मप्रधानता स्यात् तदा दिवसे कार्यव्यापृत्या धर्मकरणाभावेपि रात्रौ कथाश्रवणादिकं स्यात्, तदपि नास्तीति केवलं धर्मिप्रधाना एवेति सर्वसाधनरहिता-प्रमेयबलेनैव कृतार्था भविष्यन्तीति भावः, यद्यपि "वर्णकभेदेन गोपानामपि सोच्यते" इति-वक्ष्यमाणत्वाद् गोपानां रात्रौ भगवत्कथाश्रवणकीर्तनादिकमस्ति तथापि तत् केपाश्चिदन्त-रङ्गानामेव गोपानां न तु सर्वेषामतः सर्वस्य ब्रजस्य तु "अह्वयापृतं निशि शयानमतिश्रमे-णे"तिवाक्याद् दिवा व्यवहारकार्यं रात्रौ शयनमिति न धर्मप्रधानता किन्तु सर्वसाधन-राहित्येन केवलं भगवत्यविहितलोहेन धर्मिमात्रपरतेत्येतेषां कृतार्थता भगवत्प्रमेयबलेनैवेति सर्वं सुखम् ॥ ४६ ॥

वैपयिकमिति 'विपयास्तद्विप'मित्युक्तत्वाद् विपकार्यमरणनिवर्तकमित्यर्थः, एव-लेखः । मित्यत्र एवमित्यस्य विवरणं निरोधार्थमिति, तत्कार्यमिति तनुनयत्व-१०-१२-४७-५० सम्पादनमित्यर्थः, स्वसाध्यमेवेति सङ्कर्षणस्य प्रलयकर्तृत्वात् तस्मिन् विद्यमाने तद्विरुद्धं नूतनदेहोत्पादनं न भवेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥ अथेत्यस्याभासे इत्याहेति इति हेतोर्जलपानमाह, भगवता सह गमने तु तादृशं जलं न पिवेयुरित्यर्थः, अथेत्यने-नोक्तं मिन्नप्रक्रमं विवृण्वन्ति क्वचिदित्यादिना ॥४८॥ विपाम्भ इत्यत्र पूर्वसन्ततिरिति देहाध्यासस्य निवृत्तत्वाद् देहान्तरं तु नोत्पत्स्यते परन्तु पूर्वं जाता या स्थूलदेहरूपा लिङ्ग-शरीरस्य सन्ततिः सापीत्यर्थः, अलौकिकसुकृतेनेति ततः प्रतिफलितेन भगवत्कृतेनेत्यर्थः, तादृशानामेव साधकत्वं 'मेघगम्भीरया वाचे'त्यत्र व्युत्पादितम् ॥४९॥ वीक्ष्येत्यत्र सर्वे हि प्राणा इति जीव प्राणधारण इति धातोरिति भावः, आधिदैविका इति आसन्यरूपा भगवदर्थकोद्गानकर्तार इत्यर्थः, इदं 'विधाद्यर्थभेदा'दित्याधिकरणे सम्यग् व्युत्पादितं, तेषु देहेष्विति नूतनलिङ्गकेचित्यर्थः ॥ ५० ॥

त इत्यत्र अत इति सर्वस्मृतियुक्तत्वादित्यर्थः, एतस्य सुविस्मिता इत्यनेनान्वयः, लेखः । मध्ये स्वरूपकथनं, अत्र पञ्चम्युक्त्या जलान्तिकात् समुत्थाय अन्यत्र १०-१२-५१-५२ गत्वेत्येवमर्थ उक्तः, एतावानिति तनुनयत्वरूपो भाव इत्यर्थः, अत इति कार्यस्य दृष्टत्वात् कारणस्य चाजानात् कुत इदं जातमिति विस्मय इत्यर्थः, कारणज्ञाने हेतुमाहुः भगवद्भावस्येति, अलौकिकदेहाः सत्यज्ञानानन्दरूपा इति फलाध्याये निरूपितं, भगवता भक्तिमार्गीयलीलासिद्ध्यर्थं तेषां तत्त्वं निवर्तितं हस्तपिहितमिव कृतमतोऽज्ञान-मित्यर्थः, अग्रिमश्लोके उत्प्रेक्षां वक्ष्यति तन् न याथार्थ्यज्ञानमिति भावः ॥५१॥ अन्वमं-

सतेत्यत्र 'अन्वमंमते'त्यसोत्प्रेक्षापरत्वेन व्याख्याने हेतुमाहुः 'भगवद्वैभवस्येति, भग-
वत्स्य निवृत्तत्वेन 'नूतनदेहान् निर्माये'त्यादिनोक्तस्य भगवद्वैभवस्याप्रत्यक्षत्वादनुग्रहेक्षण-
हेतुकत्वानुमितिर्न सम्भवतीत्युत्प्रेक्षाया एवानुमितित्प्रमुक्तं 'परोक्षज्ञानस्यैवानुमानत्प्रमिति
ब्रह्मवाद' इत्युक्तत्वान् ॥ ८० ॥

इति द्वादशाध्यायः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

त्रयोदशोऽध्याये ममुदाहृता इति 'शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय' इत्यत्रेन्द्रियत्वेन मृत्यव
लेखः । उक्ता इत्यर्थः, त एवेति पूर्वायाये गोपमृत्युजनकविपपूर्णत्वेन तन्मृत्यु-
१०-१३-० रूपेन्द्रियरूपत्व कालीयसोक्त, अत्र रोपेण विपमृच्चैः स्थापितवान्, अत
एवाश्विर्गिरलोद्भवान्, अतस्तेनैव हेतुना शिरमामिन्द्रियरूपत्व, देहसालौकिकत्वसम्पत्त्या
तत्र प्रवेष्टुमशक्नुवन्ति सविपयेन्द्रियाणि मृत्युरूपत्वेन साजात्यात् कालीयशिरःसु स्थितानि
सह्यातस्य विपमम्बन्धे देहस्य पात इन्द्रियाणां विपद्वाग कालीये स्थितिरिति भावः, अत
इति इन्द्रियरूपत्वादित्यर्थः, उपमर्दो दोषनिवृत्त्या नरत्नसम्पादन, हीति तनुनवत्वानन्तर-
मिन्द्रियनवत्वमुचितमित्यर्थः, सन्तुष्ट इति एवं चेत् करोति तदा भक्तिमार्गरीत्या
तनुनवत्वरूपो निस्तारो भवेत् अन्यथा ज्ञानमार्गरीत्या न भवेत् सह्यातराहित्यमेव
स्यादित्यर्थः, तेषामिति इन्द्रियाणां विपयरूपो विस्तरः कामिन्यो विशेषतस्तास्वेन विप-
यानुभवात्, इन्द्रियाणां हीति स्वेन्द्रियाणामित्यर्थः, तत इति स्वेन्द्रियाणां कार्या-
प्रकटनरूपनिग्रहादित्यर्थः, अक्लिष्टेति अक्लिष्टकर्मत्वात् लील्यैव स्वस्वरूप कालियाय
ज्ञापयामासेत्यर्थः, कार्यमिति भगवत्कार्यं तन्निग्रह इत्यर्थः ॥

त्रयोदशाध्यायार्थोक्तौ कालियस्य शिरांसि हीति कृष्णोपनिषत्सु कृष्णावतारे
योजना । उध्याना दोषरूपता निरूपिता तन्न्यायेन निगृह्याणामपि स्वरूप किञ्चिद्
१०-१३-० विलक्षण प्राच्यमतो धर्मयाम्याच् चरित्रसाम्याच्च यस्य यदोषरूपत्वं तदव-
गम्यते, द्वादशाध्यायविद्युतौ "कालीय इन्द्रियाण्याहु"रित्यस्य टिप्पण्या तदुपपत्ति-
निरूपिता, अतस्तदुपमर्द इति विपयरूपविपपूर्णानामिन्द्रियाणामुपमर्द एव कर्तव्यो न

स्वरूपतो नाशः, स्वरूपनाशे भजनं न स्यात्, उपमर्दाभावे संसारासक्तिः स्यात्, अतः संसारासक्तिनिवारणाय कालियशिरसां उपमर्दः कृतः इति सारं, सन्तुष्ट इत्यारभ्य नान्यथा भवेदित्यन्तं तेषु विषयासक्तेन्द्रियेषु स्वलीलां नृत्यादिरूपां चेत् करोति तदा इन्द्रियवतो निस्तारो भवति, भक्तिमार्गानुसारेणेति अनुजिघृक्षया स्नेहेनेत्यर्थः, अत एव भगवता भक्तिमार्गरूपचरणारविन्दाभ्यां कालियशिरःसु नृत्यलीला कृतेति ज्ञेयं, तथा चायमाध्यात्मिकः पक्षः सिद्धः, यदा जीवस्य विषयासक्तेन्द्रिये भगवद्रमणं भवेत् तदा जीवः कृतार्थो भवेदिति ।

त्रयोदशोध्याये इन्द्रियाणीत्यादि का० १.३४^३ । समुदाहृता इति “शतायुः कारिकार्थः। पुरुष शतेन्द्रिय” इत्यत्र इन्द्रियत्वेन मृत्यव उक्ता इत्यर्थः, त एवेति ते इन्द्रिय-१०-१३-० रूपा मृत्यवः एव कालीयस्य विषपूर्णाणि शिरांसि ज्ञेयानि, अत इत्यादि का० १.३४^३ । अत इन्द्रियरूपत्वाद् उपमर्द एव युक्तो न तु नाश इति भावः, शिरस्सु नृत्यमयोजनमाहुः सन्तुष्ट इत्यादि का० १.३५^३ । अन्यथेन्द्रियाणामलौकिकत्वं न स्यात् किन्तु ज्ञानमार्गानुसारेण इन्द्रियादिसङ्घातराहित्यमेव स्यादित्यर्थः, तेषामित्यादि का० १.३६^३, १.३७^३ । तेषामिन्द्रियाणां विषयरूपो विस्तारः कामिन्यो नागपत्न्यस्ताश्चेत् सर्वथा कृष्णस्य भवन्ति तत एवेन्द्रियाणि अञ्जसा हरेर्वशे भवन्ति, तदैव विषयोपि पूर्वसम्बन्धहानतः सर्वोपयोगरहितः हरेर्भवेति, तथा च इन्द्रियाणां विषयाणां च भगवदीयत्वसम्पादनमेव प्रकृतलीलाप्रयोजनमिति भावः, ननु कालीयस्य भक्तापराधित्वेन निग्रह उचितः, “तं नागभोगपरिवीतमदृष्टचेष्ट”मित्यादिनोक्तलीला त्वयुक्ता उत्पाताश्चानुपपन्नाः, वस्तुतः कालादिभयरहिते भगवत्युत्पातहेत्वभावादित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः परीक्षेत्यादिना का० १.३८^३ । परीक्षेत्यनन्तरं निरूप्यत इति शेषः, तथा च कृतो निरोधः सम्पन्नो न वेति परीक्षैवासिन्नध्याये निरूप्यत इत्यर्थः, तत्रोपपत्तिं वदन्त ‘सं नागभोगे’त्यादिनोक्तभक्तपीडाजनकलीलातात्पर्यमाहुरिन्द्रियाणां हीति, हि यतो हेतोरिन्द्रियाणां निग्रहं परीक्षार्थं हरिः कुरुत इति सम्बन्धः, अत्रेन्द्रियपदं भगवदिन्द्रियपरं निग्रहपदं च भगवदिन्द्रियाणां स्वकार्याप्रकटनपरं, तथा च भगवान् “तं नागभोगपरीवीतमदृष्टचेष्ट”मित्याद्युक्तमकारेण खेन्द्रियाणां स्वकार्याप्रकटनरूपं निग्रहं यत् कृतवान् स निग्रहो भक्तानां पीडाजनकदण्डरूपो जात इति निग्रहपदं, तथा च भगवतः खेन्द्रियकार्याप्रकटनं मृत्योरप्यधिकपीडाजनकनिग्रहरूपं भक्तानां पूर्णं निरोधे सत्येव भवेत् नान्यथेति पूर्णनिरोधपरीक्षार्थमेव तथात्मानं दर्शितवानित्यर्थः, उत्पातोत्पत्तिमाहुस्तनो देवः कालं प्रेरितवानिति, देवपदेनाधिदेवरूपः काल उच्यते, म च भगवद्रूपः स्वयमाध्यात्मिकाधिभौतिकौ प्रेरितवान् अत एव “त्रिविधा” इत्युक्तं मूले, स्वाम्भिरिति का० १.३९^३ । केषाञ्चिद् भक्तानां परीक्षा कर्तव्या कृतपरीक्षाणां केषां-

विद् भक्तानामासक्तिश्चापि कर्तव्या, किञ्च एतस्मिन् प्रमेयप्रकरणीये मध्यमे निरोधे भगवता प्रमेयबलेन महान् यत्नः कर्तव्य इति हेतोर्मुग्धभावं चकारेत्यर्थः, नन्वियं कथा प्रासङ्गिकी न तु निरोधसाधिकेत्याशङ्क्याहुः कथामात्रत्वेति का० १४०३ । एतत्कथायाः कथामात्रत्वाभावाय साधारणकथात्वाभावबोधनाय पुरा पूर्वं सङ्क्षेपेण “विलोक्य दूषितां कृष्णा”मित्येकेन शुक आहेत्यर्थः, ततः “कथमन्तर्जलेऽगाध” इति विशेषप्रश्ने सति शुको विस्तरेणाह, अतो ज्ञायते एतत्कथायां कश्चिदभिप्रायो वर्तत इति, अभिप्रायस्तु कालीयदमनेन भक्तानामिन्द्रियदोषनिवर्तनेन निरोधसाधकत्वमेवेति, अभिप्रायविशेषाभावे तु प्रश्नं विनैव प्रसङ्गवशात् स्वयमेव वदंदिती भावः, तथा च भगवन्मार्गीयसिद्धान्तो विशेष-प्रश्नं विना विस्तरेण न वक्तव्य इति सूचितं, तदुक्तं प्रथमस्कन्धनिबन्धे “ततो विशेषप्रश्न-शब्दे वाच्यं रीतिरियं मदे”ति, अक्लिष्टेति सदोषेन्द्रियरूपकालीयेन भगवदपराधकरणात् सदोषेन्द्रियाणां भगवदपराधकर्तृत्वमिति लीलयैव भगवान् ज्ञापयामास अन्यथा अक्लिष्ट-कर्मत्वं न स्यादित्यर्थः, अत्र प्रकरणानि विभजन्त उच्यमश्चेति, का० १४१३ । उच्यमः कालीयदमनार्थो भगवदुच्यमः, अपराधः कालीयकर्तृकः, परीक्षा भक्तानां स्नेहपरीक्षा, कार्यं भगवत्कर्तृकं कालीयनिग्रहरूपं, स्तुतिर्नागपत्नीनां, प्रसादो भगवतः, एवं पद-प्रकरणानीत्यर्थः ।

हृषीकेशत्वादिति एतच्छिरसामिन्द्रियरूपत्वेन स्वस्य तदीशत्वादिति भावः ॥ १ ॥

लेखः । ब्रह्मन्नित्यत्र बुद्धीति बुद्धेः स्वविषयत्वसम्पादनार्थमित्यर्थः, यत्तमान-१०-१३-१-६ स्येति इन्द्रियविषयतां प्राप्नुवत इत्यर्थः, गवामिन्द्रियाणां रक्षक इत्यर्थः, विषयविषयकत्वे इन्द्रियाणि नष्टानि स्युः ॥३॥ तमित्यस्याभासे एतादृश इति उच्यमहेतुः पूर्ववाक्ययोः शक्योर्थः, भगवत्सामर्थ्यं तात्पर्यार्थः, अतितुङ्गादित्यत्र देवाधिदेवा-दन्यस्य विषदोषनिवारणाशक्तेरुक्तत्वाद् गरुडस्य तन्निवारकत्वं न सम्भवतीत्यरुच्या सिद्धान्त-मन्यमाहुः विमुष्मतेतीति ॥ ६ ॥

तमित्यत्र प्रेक्षणीयत्वेन ज्ञानयोग्यत्वात् “सच्चात् सज्जायते ज्ञान”मितिवाक्यात्

लेखः । सात्त्विकानामादरणीयः, सुकुमारत्वात् स्वरूपलोभेन ‘रजसो लोभ इति वर्णतः साजात्यात् स्वदोषनिवृत्त्यर्थं तामसानामादरणीय इत्यर्थः, प्रमेयेति श्रीवत्स-स्याक्षरात्मकत्वात् पीताम्बरस्य च वेदरूपत्वात् प्रमेयत्वप्रमाणत्वे, नीतिशान्त्रविरोध इति एतादृशदुष्टजले निर्भयश्चेत् किञ्चित् कारणं, तत्र विचार्य कर्तव्यं न तु सहसेति नीतिसाद्वि-रोध इति ॥९॥ तमित्यत्र आर्ता जाता इति प्रलये आत्मरमणेन नासाकं सेवा सेत्सतीति भावः, प्रियसखा इति प्रियाश्च ते सखायश्चेति कर्मधारयस्तत्तद्वच्च, ते हीत्यारभ्य तदाहै-

त्यन्तं कृष्णेर्पितात्मेत्यस्याभासो ज्ञेयः, अत एव दुःखमिति अपराधकृतदुःखं भगवति सम्बद्धमशक्तं सदेतदात्मनि सम्बद्धमित्यर्थः, भयेन चेति दुःखानुशोकयोस्तामसराजसत्त्वान् मोहजनकत्वं, भयस्य तु साच्चिकत्वात् सहकारित्वमेवेति भिन्नतया कथनं, मूर्च्छिता इति नीत्युपसर्गस्यार्थः ॥१०॥ गाव इत्यत्र साच्चिकभावं विवृण्वन्ति ते सर्पादिभेदं न जानन्तीति, "रुदन्य" इत्यत्र रोदनस्य वक्तव्यत्वादि 'वे'त्यनुपपन्नमतः पक्षान्तरमाहुर्ग्रथा चेति, तस्थिरे इत्यात्मनेपदानुपपत्त्या अवतस्थिर इत्युक्तं, तदा 'समवप्रविभ्यः स्थ' इत्यात्मनेपदं, भागुरिमतेनाकारलोपः, सवर्णे वर्णलोपः, इइति इवार्थे वा ॥ ११ ॥ अथेत्यत्र दिवीति एत एव क्रमेणाधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकरूपा ज्ञेयाः, अत एव टिप्पण्यां तथैवोक्तं, शरीरे चेति चकारादात्मपदेनान्तरिक्षमपि गृह्यते, "सूर्यं ते चक्षु"रित्यनुवाके "अन्तरिक्षमात्मे"त्यनेन पश्चात्तत्त्वं मध्यवर्तित्वसाम्येनोपलक्षणेनोक्तमिति तेनैव हेतुना सर्वात्मत्वमपि ॥१२॥ ते चेति चकारोन्वाचये, गोपा इत्यस्य पूर्वव्याख्याने कर्मित्वमेव स्यात् न तु भक्तिमार्गीयत्वमित्यतः पक्षान्तरमाहुः कृतेति, सङ्गस्थेभ्यः सकाशदेतेषां भाववैलक्षण्यं विवृण्वन्ति कृष्ण इत्यादिना ॥ १३ ॥

आयालेत्यस्याभासे गोकुलं शून्यमित्याङ्गोर्थः ॥१५॥ तेन्वेपमाणा इत्यस्याभासे लेखः । गमनस्य पूर्वश्लोके उक्तत्वादिद्यं भावना पदव्यां पर्यवस्यति, 'दग्धा जुहोती' १०-१३-१५-२७ तिवत्, तथा च भ्रमाभावहेतुपदव्येव वाक्यार्थः, अभिज्ञानमाहेति करणव्युत्पत्त्या अमिज्ञापकमित्यर्थः ॥१६॥ ते तत्रेत्यत्र पदवीविशेषणस्य भगवत्पदस्यापि पूर्वं निरूपितत्वात् तत्राप्यनुपपन्ना तद्विशेषणे गोगोपसाहित्याभिज्ञापके तत्पदे पर्यवस्यति, दग्धेन्द्रियकामस्येतिवदतिपारार्थ्यं, अतः स्वस्यापीति भूमिः यदैः कृतार्था स्वस्यापि तथेत्यपिशब्दः ॥१७॥ अन्तर्हृद इत्यस्याभासे इति हेतोरारह आर्त्तमिति शेषः, उपसंहारे आर्त्तरेव वाक्यार्थत्वोक्तेः ॥१९॥ इत्थमित्यस्याभासे परीक्षामिति परित ईक्षा येनेति, परीक्षाहेतुमित्यर्थः, अस्मिन् श्लोके इदं सूचितं, वाक्यार्थस्तूत्थानमेव, उपसंहारे तथैवोक्तत्वात्, व्याख्याने, जडत्वादिति गोकुलत्वेन हेतुना भूदत्वादनन्यत्वमेव भगवदागतौ साधनशुक्तं न तु धर्मादिकमन्यदित्यर्थः ॥२३॥ तत्प्रथममानेत्यत्र उल्लुक्कयुक्तमिति यथा आर्त्तामिरुल्लुक्कयुक्तस्तथा सर्वतो जाज्वल्यमानं मुखं यसेत्यर्थः, तथा च मूले अम्बरीषदृष्टान्त उभयत्राप्यन्वेतव्यः, उल्लुक्कयुक्तमुल्लुक्तं, अर्श आद्यच्च ॥२४॥ तं जिह्वयेत्यत्र भगवत्परिमरणं वाक्यार्थः, तद्भ्रमणं तु भगवति दृष्टान्तसूचितं भयाभावं दृढं कर्तुं, तथा च मूले सोपीत्यपिशब्देन न भगवत्समुच्चयः, किन्तु वाक्यार्थे भ्रमणस्थगौणत्वं बोधितं, एतत्प्रचनय व्याख्याने स एवेत्येवकारः, यदुच्येति अवसरप्रतीक्षाया उक्तत्वादिदमागतम् ॥२५॥

तं नर्तुमित्यत्र पुष्पवृष्टिर्नृतिश्च भगवत एव कृता निर्विघ्नार्थं न तु ते नृत्याङ्गे, ततो भगवान्
 नृत्यं कृतवान्, अतस्तदङ्गत्वेन गीतवाद्यसम्पत्तिरेव वाक्यार्थः ॥ २७ ॥
 यद्यदित्यस्याभासे तदाहेति दमनमाह, श्लोकद्वयेनेति शेषः, अध्यायकारिकासु
 लेखः । लीलया दमनमुक्तमिति मर्दनादिक्रमपि दमनप्रकारविवरणत्वेन व्याख्या-
 १०-१३-२८-२९ यते, तथा च दमनप्रकारविवरणं प्रथमश्लोकार्थः, दमनं द्वितीयश्लोकार्थः,
 सप्रकारं दमनं श्लोकद्वयमहावाक्यार्थः, तत्रैवमन्त्रयः, यद्यच्छिरो न नमते तत्तन्
 नमयन् दमयाम्बभूव, तत्र प्रकारः, अङ्घ्रिपातैर्ममर्द, ततस्तस्य रुधिरं उल्वणं जातं
 तद् वक्रान् नस्तो घमन् स परमकश्मलमाप, ततोक्षिभिर्गारलमुद्गमस्तस्य
 शिरस्सु मध्ये यद्यत् समुन्नमति तत्तदनुनमयन् जातः, एवं दमयाम्बभूवेति,
 प्रहारो नामनं तस्य विवरणं ममर्दंति, यन् न नमते तस्य नामनं, ततोपि यत् समुन्नमति
 तस्यानुनामनमिति विशेषः ॥२८॥ मर्दनस्य देहकेशजनकत्वादाधिभौतिकस्य "ममर्द"-
 स्थनेन दण्ड उक्तः, "कश्मलमापं"त्यनेन मूर्छाया इन्द्रियसामर्थ्यनाशकत्वात् तदण्ड
 आध्यात्मिकस्य, विपसोपास्यदेवत्वाद्ग्रिमश्लोकेनाधिदैविकस्य दण्ड उक्तः, तस्या-
 क्षिभिरित्यत्र ज्ञानप्रधानत्वादिति तादृशे उपास्यदेवप्रतिबन्धकं नायातीत्यर्थः, विप-
 साधिदैविकत्वेन तद्वमकशिरोनुनामनेपि विपस्य दण्डो न जात इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहु-
 राधिदैविकेति, विपस्य सप्ततस्थित्या तद्रूपाण्येव कानिचिज् जातानीत्यर्थः, दमनं कारि-
 त्वानिति इन्द्रियाणि दाम्यन्ति स चरणः तानि दमयाम्बभूव, तेन भगवान् दमयाम्ब-
 भूवेति णिजन्ताणिन्, तथा च तेन चरणेन प्रयोज्यकर्त्रेन्द्रियाणां दमनं कारितवानित्यर्थः,
 तथा सति चरणकर्तृकं दमनमायाति, अत्र तु भगवत्कर्तृकमेवेन्द्रियाणां दमनरूपवत्त्वमि-
 प्रेतमिति तावद्गौरवे प्रयोजनाभाव इति पक्षान्तरमाहुः स्वयमेवेति, असिन् पक्षे नृत्य-
 रूपदा कारणेन भगवानिन्द्रियाणि तच्छिरांसि तत्र यद्यन् न नमते तत्तद् दमयाम्ब-
 भूवेत्यन्वयः, प्रथमपक्षे चरणस्य प्रयोज्यकर्तृत्वमिति विशेषः, आधिदैविकस्येति विप-
 भावापन्नस्य शिरस इत्यर्थः, उपास्यस्येति विपस्येत्यर्थः, अस्थारस्यमिति तत्कृतः शोभा-
 भाव इत्यर्थः, शिरसापि मणितेजसा रक्तोत्पलवत्स्थितेन शोभैव जाता विपेणापि स्वतेजसा
 नीलोत्पलवत्स्थितेन शोभैव जातेति भावः, इयमेव पूजाज्ञेया, अयमपीति आधिदैविकोपि
 प्राकृततुल्य इति प्रकृतिमतां पुरुषं नामिभविंतं प्रकनोत्यतस्तत्र शोभाजनक एव भवति,
 पुरुषत्वेपि विपस्य नीलरुष्टे 'तस्यापि दर्शयामास स्वर्षी'मित्यनेनाभिभवस्योक्तत्वाद् विपे-
 णामिभवः शङ्क्येत पुरुषोचमे तद्रपि तथेत्यर्थः, श्लोकद्वयमहावाक्यार्थग्रुपसंहरन्ति एवमिति,
 मूर्छापर्यन्तमिति प्रकारः, दण्डदमनमित्यर्थः, एवं मतीति त्रयाणामपि दण्डं जाते
 सतीत्यर्थः ॥२९॥

तच्चित्रेत्यत्र आधिदैविके हीति आधिदैविकानि शिरांसि शेषरूपाणि अतस्तत्पूजा-
 लेखः । दर्शने शेषद्वारा नारायणस्मृतिः, हि यतस्तत्र स शेष इत्यर्थः, आधिदै-
 १०-१३-३०-३२ विकेनेति स्वमणितेजसा तत्कृतपूजासम्पादनमुपकारो ज्ञेयः, उपास्येनेति
 उपकृत इतिशेषः, मणिप्रभायाः पुष्पायितत्त्वदर्शनेन “करपल्लवरोचिःसंलालित”स्मरणं, विष-
 प्रभाया अपि पुष्पायितत्वेनाद्यमेव नारायण इति ज्ञानमितिभावः, पुरुषत्वादाधिदैविक-
 पूज्यत्वं नारायणत्वादुपास्यपूज्यत्वं चराचरगुरुत्वात् स्वस्य दासत्वं पुराणत्वात् तस्य
 स्वामित्वमेवं ज्ञानं भक्त्युपयोगित्वेन निरूपितं, आद्यत्वेनेति पुराणत्वेनेत्यर्थः, आधि-
 दैविके हीत्यारभ्य ज्ञात्वेत्यन्तं ज्ञानविवरणं मनसा हीत्यारभ्य भवतीत्यन्तं भक्ति-
 विवरणमिति ज्ञेयं, अन्येनेति आधिदैविकेन उपास्येन च प्रपन्नो जातः, न तु स्वतः, अतः
 परिकरेण स्तुत्या मोचनं, न तु स्वस्य शरणागतिमात्रेण, स्वतः प्रपन्नौ तु शरणागतिमात्रे-
 णैव मोचनं स्यादित्यर्थः ॥३०॥ कृष्णस्येत्यत्र स्वत इति देहत इत्यर्थः ॥३१॥ अग्रे
 मानवतीनामिति पातिव्रत्याभिमानेन शरीरे अभिमानवतीनामित्यर्थः, तथा च पत्नी-
 पदसार्थोयं, तादृशीनां स्वभावत एव न सम्भवतीतिभावः, अग्रिमश्लोकाभासमाहुः भर्तृ-
 मोचनार्थमिति तीरस्थभूमौ वेति नमस्कारं कृत्वेत्यग्रिमैतत्स्थान्वयः, पश्चान्तरमाहुः
 अन्तरिति, एतादृशं भगवन्तं वा, प्रणम्येतिशेषः, प्रणम्य भगवत्स्तोत्रं कृतवत्य इत्यन्वयः,
 जले भूम्युद्गमसानुक्तत्वाद् द्वितीयः पक्षः, तीरेपि नन्दादिस्थित्या तथा न सम्भवतीति
 तृतीयः पक्षः, व्याख्यानान्ते स त्विति लुशब्दः मारणीय इत्यस्यान्तरमन्वेति, मार-
 णीयस्तु न परं पापापराधनिवृत्तिर्न भविष्यतीत्यर्थः, पापापराधयोर्निवारणमेव मोचन-
 मिति ‘कृष्णस्ये’त्यस्याभासेन न विरोधः ॥३२॥

कारिकासु द्विविधस्यापीति सर्पयोनिकारणीभूतस्य सहजस्य तमो अज्ञानं तद्रूपस्य
 लेखः । प्रत्यहं जायमानस्य चेत्यर्थः, दण्डानुमोदनेन सहजपापस्य निवृत्तिः
 १०-१३-३३ नमनेन तमोरूपस्य प्रार्थनया अपराधस्येति, त्रयाणां सङ्ख्यातात्पर्यमाहु-
 र्भगवानिति “अवतारः खलनिग्रहाये”त्युक्तत्वाद् दण्डे हेतुः स्वरूपमेव, तच्च पञ्चुणमिति
 दण्डानुमोदनं पद्भिरुक्तं, तासु दशधेति प्रकट इति शेषः, दशलीलाविशिष्टस्तासां हृदये
 प्रकट इति नमनं दशभिः, प्रार्थनीयः पतिः, भगवति पतित्वं पञ्चधा, पञ्चानां पतिरिति-
 यावत्, “श्रियः पतिर्यज्ञपतिः प्रजापतिर्धिष्यां पतिलोकपति”रिति, धराया अपि लोकत्व-
 ममिप्रेत्य पञ्चधैवोक्तः, अत एव सङ्ग्रहकारिकायां “स्त्रीभिश्च याज्ञिकैर्लोकैर्बुद्धिमद्भिः स्थितैः
 क्वचिद् असाधनैरपि ह्येतैः प्रार्थनीयो हरिः पति”रिति पञ्चानामेव पतिरुक्तः, अतः प्रार्थना
 पञ्चभिः कृतेत्यर्थः, न्याय्यो हीति अस्य न्याय्यत्वसमर्थनाय दण्डत्रयं विवृण्वन्ति
 ईश्वरो हि इति, राजादिरित्यर्थः, रिपोरित्यत्र प्रथमपक्षे स्वसुतानामित्यध्याहारो भवतीति

द्वितीयः पक्षः, उभयत्रापि सम्बन्धमात्रप्रतीत्या विषयतायोधो न स्वारस्येन भवतीति तृतीयः पक्ष उक्तः ॥ ३३ ॥

नागपत्नीस्तुतौ न्याय्यो हि दण्ड इत्यत्र अध्यायविभागपूर्वकं स्तुतेष्वैविध्यमाहु-
कारिकार्थः । दण्डानुमोदनमित्यादि का० १४२ $\frac{१}{२}$, १४३ $\frac{१}{२}$ । दण्डानुमोदनं पद्भिरिति
१०-१३-३३ कारिकातः पूर्वोक्तं सर्पयोनिकारणीभूतं सहजं पापमेकं द्वितीयं च प्रत्यहं
क्रियमाणमज्ञानरूपं तृतीयो भगवद्विषयकोपराधः, एवं त्रयाणामपि नाशिका त्रिविधा-
स्तुतिरिति सङ्घातात्पर्यं, भगवानिति “अवतारः खलनिग्रहये”त्युक्तत्वाद् दण्डे हेतुः
स्वरूपमेव, तत्र पशुणामिति दण्डानुमोदनं पद्भिरुक्तं, तासु दशाधेति प्रकट इति
शेषः, दशलीलाविशिष्टस्तासां हृदये प्रकट इति नमनं दशभिः, पञ्चधा पतिरिति तदुक्तं
द्वितीयस्कन्धचतुर्थाध्याये, ‘प्रार्थनीयः पतिः’, भगवति पतित्वं पञ्चधा, ‘श्रियः पतिर्यज्ञपतिः
प्रजापतिरियं पतिलोकपति’रिति, धराया अपि लोकत्वमभिप्रेत्य पञ्चधैवोक्तः, अतः प्रार्थना
पञ्चभिः कृतेत्यर्थः ।

अनुग्रह इत्यत्र खल्वित्यसार्थमाहुः दण्डो भगवानिति, अतः क्लेशरूपो-
लेखः । पीति दण्डस्य भगवच्चात् क्लेशजनकोपि दण्डः कल्मषनाशकः, यथा
१०-१३-३४ क्लेशजनकमपि तपः “तपो मे हृदय”मितिवाक्येन भगवच्चात् कल्मष-
नाशकं तथेति, ननु दण्डनलक्षणकर्मरूपस्यास्य कथं पापकर्मनाशकत्वं कर्मणः कर्मानाशक-
त्वस्य निबन्धे व्यपस्यापितत्वात्, अत आहुर्दण्डोपीति, दण्डनलक्षणकर्मरूपोपीत्यर्थः,
यागचदिति यथा यागः कर्मरूपोपि “तरति ब्रह्मइत्या”मितिद्युक्तत्वात् कर्मनाशकः
तथायमपि भगवच्चात् तथेत्यर्थः, उत्तरार्धस्याभासमाहुः नन्विति, यथा दीपेनान्यकार-
निवृत्तावप्यन्धकारकारणीभूताया रात्रेर्विद्यमानत्वाद् दीपे निवृत्तेन्धकारस्तिष्ठेदेव तथा प्रत्यहं
जायमानस्य पापस्य दण्डेन निवृत्तावपि तत्कारणीभूतस्य दन्दशक्त्यजनकपापस्य विद्य-
मानत्वाद् दण्डे निवृत्ते पापं तिष्ठेदेवेति तादृशी निवृत्तिर्मूलभूतपापसामात्रं प्रत्यप्रयोजिके-
त्यर्थः, अन्यथेति तादृशनिवृत्तयैव मूलभूतपापनिवृत्तौ दण्डापेक्षया पूर्वदुःखस्याल्पत्वं
ज्ञात्वा कामादिजनितदुःखनिवृत्त्यर्थं पापं न कुर्यात्, अतस्तथा ज्ञात्वापि मूलभूतपाप-
वशात् पापं करोतीति भावः, यद् दन्दशक्त्यमिति यस्मात् कल्मषाद् दन्दशक्त्यं जातं
तादृशकल्मषापद् इत्यर्थः, आदाविति पापस्यासद्योनिजनकत्वं पूर्वमुक्तमेव, तदा तद्ग-
मनेन सत्त्वं भवतीति च सिद्धमेव जातमित्यर्थः, जातमिति यस्मात् कल्मषादितिशेषः,
तदपीति सर्पयोनिहेतुभूतकल्मषमपीत्यर्थः, अत्र महेतुकदण्डसानुग्रहत्वं वाक्यार्थ इत्युप-
संहाराद् शेषं, आश्रयं वाक्याद्योप्रिमस्योके जामासेन निरूपितः ॥ ३४ ॥

तपः स्तुतममित्यत्र एतन्नपोधर्मयोर्लोकौत्तरत्वं निरूपयितुं लोकसिद्धे ते निरूपयन्ति

छेत्वा । धर्मो द्विविध इत्यादिना, विद्यमानस्यैवेति न त्वविद्यमानफलसम्पादक
 १०-१३-३५ इत्येवकारः, असत्सम्बन्धस्येति स्त्रीपुत्रादिभिः सम्बन्धस्येत्यर्थः, एक-
 स्त्विति निवृत्तिलक्षणो धर्मः असत्सम्बन्धं निवर्त्य विद्यमानमेवात्मरूपं फलं प्रयच्छति,
 प्रवृत्तिलक्षणस्तु दोषमनिवर्त्यैवाविद्यमानं स्वर्गादिकं प्रयच्छति, अत्र जातस्य भगवत्पौरुष-
 फलस्योभयविधत्वं निरूपयन्ति भगवांस्त्विति, तुशब्देन फलान्तरस्योभयविधत्वं निवा-
 रितं, आत्मत्वाद् विद्यमानफलरूपं ज्ञानं प्रसादो यस्य तादृशः, ईश्वरत्वादविद्यमान-
 फलरूपा भक्तिः प्रसादो यस्य तादृशः, तथा च तपोधर्मयोर्भगवत्पौरुषं जनयित्वैव तदु-
 भयजनकत्वात् तपोधर्माभ्यां तत्सम्बन्धः सम्भवति, तथापि लोकसिद्धतपसोभिमानरूप-
 दोषसहितत्वात् तन्न सम्भवति, अतो लोकोत्तरं किं तप इत्याश्रयं, धर्मोपि योनिजीवस्व-
 भावकर्मणां विरुद्धत्वात् कथमस्य सम्पन्न इत्याश्रयमुपसंहारे वक्ष्यते, तत्राद्ये पक्ष इति
 तपसा भगवत्परितोषपक्ष इत्यर्थः, न निवृत्तिरिति असत्सम्बन्धस्येत्यर्थः, स दोष इति
 तपसा दूरीकर्तुमशक्य इत्यर्थः, प्रत्युतेति तपसि जाते प्रवर्धतेपीत्यर्थः, देशेत्यादि सु
 इत्यस्याक्षराश्रयं, निर्दुष्टं पङ्कणं जातमित्यर्थः, भवत्पदस्य भागवते भगवानर्थः, तदर्थः
 पङ्कण इति तादृशो भगवान् पङ्कणेनैव तपसा तुष्यति, तपसः पङ्कणत्वं द्वितीयस्कन्धे विवृतं,
 दोषान्तरेति विषयामिलापया चित्तवैयर्थ्यस्यान्तरदोषस्येत्यर्थः, निरभिमान इति गत-
 देहामिमान इत्यर्थः, तेन शीतादिकालधर्मैश्चित्तवैयर्थ्यं न भवति, अन्यस्यै मानदानेन च
 तत्कृतप्रतिघ्न्याभावाच्च चित्तवैयर्थ्यं न भवति, पूर्वोक्तोहङ्कारस्तु अहं तपस्वी महानित्वाका-
 रको ज्ञेयः, परकृत इति अहं ब्राह्मणः कथमन्यस्य सन्माननं करोमीत्याकारको ब्राह्मण्यादि-
 धर्मकृत इत्यर्थः, धर्मोपवेत्यत्राद्ये वा इत्यव्ययद्वयं ज्ञेयं, एको दोष इति उपद्रवकारित्व-
 रूपो दोष इत्यर्थः, अयमेवेति नृत्यावधितोषाजनकत्वरूपः पूर्वमुक्तोपि मुख्योयमेवेत्येव-
 कारणेन स व्यावर्त्यते, तपसीति विषयसप्तमी, तपोविषयक इत्यर्थः, तत्रापीति द्रोहाभाव
 भयत्रापि, परन्तु कीर्तने लोकानुग्रहोपि सिद्ध्येदिति भावः ॥३५॥
 कस्येतिश्लोकत्रयेपि पूर्वोक्तादधिकमाश्रयमेव वाक्यार्थ इति आभासे किञ्चेति
 छेत्वा । समुच्चय उक्तः, कस्येत्यत्र अनुभावपदार्थं विवृण्वन्ति भगवच्चरणा-
 १०-१३-३६ रविन्दरेणव इत्यारभ्य ज्ञायत इत्यन्तेन, अस्य चेति भगवदीयानां
 ज्ञायत एव अस्यापि जात इति चकारः, परमिति सम्बन्धो जातस्तेन तत्प्राप्तिश्च भविष्यति
 परमेवं व्यवस्थापक्षे असम्भावितमित्यर्थः, तेषामिति येषां रेणुसम्बन्धो जातः, त्रिविधेति
 प्रथिमश्लोके विवृतं सात्त्विकादित्रैविध्यमत्रापि ज्ञेयं, त्रिविधधर्मसंस्कृतरणुसम्बन्धे
 विधधर्मफलं न वाञ्छन्तीति द्वयोः सङ्गतिः, भूतानीति चरणास्थितानि रेण्वादीनीत्यर्थः,

साधारणेति तदुपाजितत्वं विशेषः पूर्वमुक्तः धर्ममात्रसंस्कृतानि रेण्वादीनि तादृशं देहं जनयन्तीतिपक्षे इत्यर्थः, तत्रापीति रेणुमिस्तादृशफलोपपत्तावपि रेणुसम्बन्धे हेतुर्वक्तव्य इत्यर्थः, धर्महेतुरुक्तः स तत्रा तु न सम्भवतीत्याहुः स चेति, अलौकिकस्त्विति अनुभावस्तु हेतुर्भवतीत्यर्थः, अनुभावस्यलौकिकत्वं व्युत्पादयन्ति स लोके इति, लोकासिद्ध-स्वादलौकिक इत्यर्थः, तत इति अनुभावस्य हेतुत्वमम्भवादित्यर्थः, प्रयोजनमिति फल-मित्यर्थः, समासमाहुरद्गीति, येनाधिकारो जातस्तादृशोनुभाव इत्यर्थः, अनधिकारिण्यधि-कारसम्पादनमाश्रयमित्यर्थः, एतत्समर्थनार्थं अधिकाराभावमुत्तरार्थाभासेनाहुः गुणातीता एवेति, हि यत इत्यर्थः, तस्याश्चेदिति मगुणानां निरूपणीयत्वात् ब्रह्मरूपावपि निरूपणी-याविति कैमुतिकन्यायेन तन्निरूपणमुक्तं, ब्रह्मानन्देति सा तु गुणातीतैवेतिभावः, स्त्री-रूपेति विष्णोः सत्त्वाधिष्ठातुः स्त्रीत्यर्थः, त्रितयमिति सगुणमित्यर्थः, न तु चरणाविति भगवच्चरणयोर्गुणातीतत्वादितिभावः, सगुणेषु कामकामेष्वेव सा तिष्ठति न तु गुणातीत-चरणाश्रितेषु भक्तेषु “तं भजन् निर्गुणो भवे”दित्यादिवाक्यैरितिभावः, ब्रह्मानन्दरूपा तु व्यावृत्तैव, वीर्येति दीर्घकालः आदरः नैरन्तर्यं चतेपामभाव इत्यर्थः, एवमिति अस्मिन् श्लोके वाक्यार्थोपं, आभासे तु श्लोकत्रयस्योक्त इति ज्ञेयम् ॥३६॥

यत्पादरज इत्यत्र यदिति द्वितीयान्तं पादरजसो विशेषणं न तु समासः, प्रपत्तिः लेखः । शरणागतिः ॥ ३७ ॥ संसारचक्र इत्यत्र यस्येति इच्छां कुर्वत १०-१३-३७-३९ इत्यनेन सहान्वयात् पृथ्यन्तमुक्तं, मूले तु द्वितीयान्तमेव ॥३८॥ एव-मिति चरणस्पर्शस्ततोपश्राथ्यमितेति पूर्वमुपक्रान्तः श्लोकत्रयार्थोत्रोपसंहृतः, कारिकासु वेदार्थ-रूप इति वेदरूपोर्थरूपश्चेत्यर्थः, तन्त्रार्थ इति तत्रप्रतिपाद्य इत्यर्थः, गुणार्थ इति गुणानां वस्तुरूप इत्यर्थः, अवतारकृदिति “आद्योवतारः पुरुषः परस्व”तिवाक्यात् तत्रावतरण-कृदित्यर्थः, अन्तर्यामी चेति चकारेण “परावरगतिब्रथ” तत्रैवोक्तः, कारिकाणामन्ते ननु दशश्लोकेषु नमनमेव वाक्यार्थं इति स्वरूपवर्णनं कुत्रोपयुज्यते इत्यत आहुः ज्ञात्वा ह्रीति, स्वरूपं ज्ञात्वा स्तोत्रमुचितं, हि युक्तोपमर्थः, अन्यथा स्तुतेरारोपितत्वं भगवान् मन्येत, अतः स्वज्ञानं भगवते बोधयितुं स्वरूपवर्णनमित्यर्थः, वाचिकनमनेन भगवतो नमस्यत्वगुणसो-क्तवान् नमनस्यापि स्तुतित्वमितिभासः ॥ ३९ ॥

नमस्तुभ्यमित्यादिदश श्लोकार्थनिरूपककारिकासु मूलरूप इति ‘नमस्तुभ्य’मिति श्लोके

१ अत्र “अनोन्त्यापि स्तुत्रेषामुभयोरेतिन्यायेन पुत्रिणामपि गौरादंकरणे तन्माधुर्धर्मणः प्रज्ञो तदर्थमेवपि संस्कृतानि रेण्वादीनि” इत्यादिकं यथादर्शयति हदयने तत् केनचित् प्रक्षिप्तमिति भावि ।

२ “हेतुत्वसम्भवात् कस्मिन्विन्महापुराणेनेन गौरादं कृतं तदनुभावंस्मिन् सम्प्रत्य इत्यर्थः” इति आदर्शेभ्ये भक्ति-सं-पञ्चान् प्रक्षिप्तमिति प्रतिभावि ।

योजना । भगवत्पदोपादानात् परमात्मपदोपादानाच्च, वेदान्तवेद्य इति “ज्ञान-
१०-१३-३९ विज्ञाननिधये” इतिश्लोके ब्रह्मपदानन्तशक्तिपदोपादानात्, जगद्रूपेति
“कालाये”ति श्लोके विश्वायेतिपदोपादानात्, सङ्घातजीवरूप इति “भूतमात्रेन्द्रिये”ति-
श्लोके भूतमात्रेन्द्रियेत्यादिपदोपादानात्, नानारूप इति “नमोनन्ताये”तिश्लोके अन-
न्तायेतिपदोपादानात्, वेदार्थरूप इति “नमः प्रमाणमूलाये”तिश्लोके प्रमाणमूलादिपदो-
पादानात्, तन्त्रार्थ इति “नमः कृष्णाय”तिश्लोके व्यूहसहितपुरुषोत्तमनिरूपणात्, तथा हि
‘रामाये’त्यनेन सङ्कर्षण उक्तः, ‘वसुदेवसुताये’त्यनेन वासुदेवः, ‘प्रद्युम्नानिरुद्ध’पदाभ्यां तावेव,
‘कृष्ण’पदेन सच्चिदानन्दः पुरुषोत्तम उक्तः, गुणार्थ इति “नमो गुणे”तिश्लोके ‘गुणप्रदीपाये’-
त्यादिपदोपादानात्, अवतारकृदिति “अव्याकृते”तिश्लोके ‘अव्याकृतविहाराये’त्याद्युक्तेः,
अन्तर्यामी चेति “परावरे”तिश्लोके ‘परावरगतिज्ञाये’तिपदोपादानात् । तुभ्यं भगवते
इत्यस्य विद्युतौ आविर्भूतानाविर्भूत इति तुभ्यमिति युष्मच्छब्देन पुरोवर्तिनिर्देशात्
पुरोवर्तित्वस्यार्विभूत एव सत्त्वात्, भगवत्पदे अनाविर्भूत इति, “ब्रह्मेति परमात्मेति
भगवानिति शब्दत” इतिवाक्याद् भगवत्पदं परमकाष्ठापन्नवस्तुवाचकं, परमकाष्ठापन्नं त्वा-
विर्भूतानाविर्भूतत्वेन द्विविधं, तत्र तुभ्यमित्यनेनाविर्भूतस्योक्तत्वाद् भगवत्पदेनानाविर्भूत
उच्यत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

नमस्तुभ्यमित्यादिदशश्लोकप्रतिपाद्यानि रूपाण्याहुर्दशरूपाणीत्यादि का०
कारिकार्थः । १४४ १/२ । “कालाये”तिश्लोके जगद्रूप उक्तः, यद्यप्येतदाभासे जगद्रूप-
१०-१३-३९ तामुक्त्वा नमस्यन्तीत्युक्तं तथाप्युक्तवेति न पूर्वानुवादः किन्तु ‘कालाये’ति-
श्लोक एव जगद्रूपताकथनपूर्वकं नमनमेव वाक्यार्थ इति, सङ्घातेति का० १४५ १/२, १४६ १/२ ।

ज्ञानविज्ञाननिधय इत्यस्य विद्युतौ ज्ञानमहत्त्वसामर्थ्यानीति “ज्ञानविज्ञाने”-
योजना । त्यनेन ज्ञानं “ब्रह्म”पदेन महत्त्वं “अनन्तशक्ति”पदेन सामर्थ्य-
१०-१३-४० मित्यर्थः, बन्धदोषजडता इति “अगुण”पदेन बन्धाभावः, “अवि-
कार”पदेन दोषाभावः, “अप्राकृत”पदेन जडत्वाभावः, एवं दोषत्रयाभावः पदत्रयेण
निरूपितः ॥ ४० ॥

कालायेत्यस्याभासे जगद्रूपतामिति एतत्कथनपूर्वकं नमस्कारो वाक्यार्थः, न त्वयं
श्लेखः । पूर्वानुवादः, व्याख्याने, स्थानं हीति हि ज्ञेयतः स्थितिरेव स्थानं स्वीय-
१०-१३-४१ तेषामिति च स्थानमेवं द्विविधं स्थानं पञ्चमस्कन्धे उक्तमित्यर्थः, शब्देति
वेदोक्तकर्मप्रकारेण स्थितावित्यर्थः, अर्थानां शब्दप्रतिपाद्यानां पुरुषार्थानां मर्यादा जम्बू-
द्वीपतीर्थादिसानमित्यर्थः, तदपीत्यपिशब्देनैतस्य प्रासङ्गिकत्वं सूचितं मुख्यतया वाक्या-
र्थस्त्वाभासोक्त एवेतिभावः, मृत्युनेति कालस्य स्वस्थानस्थितिः प्रयोजनं तदर्थं मृत्युं

स्वान्तर्निवेश्य प्रलये तदन्तःस्थिताः प्रजाः सृष्ट्या बहिः कृतवान् भगवानित्यर्थः, मात्रा-
त्मका इति ह्रस्वादिमात्राणां मूलत्वादिति भावः ॥४१॥

कालायेत्यस्य विवृतौ शब्दमर्यादायामिति वेदोक्तमर्यादायां कालस्य नियामकत्वं
योजना । काले कर्मविधानादित्यर्थः, शब्दमर्यादायामिति वेदमर्यादायामित्यर्थः,
१०-१३-४१ कालः सूर्यः इति "कालाये"त्यनेन सूर्य उच्यते कालभौतिकरूपत्वात्
सूर्यस्येत्यर्थः, तत्रोपपत्तिस्तु "सूर्यस्य कालात्मत्वं तृतीये प्रपञ्चित"मित्यनेन वक्ष्यत्यनुपदं,
अत एव निबन्धे "सूर्यस्तस्याधिभौतिक"मित्युक्तं, अनेनार्थमर्यादेति अनेनेति "विश्वाये"-
त्यादिपदचतुष्टयोपादानेनेत्यर्थः, अर्थमर्यादापीति वेदात्मकालौकिकशब्देन प्रतिपाद्या-
ये अर्थाः पुरुषार्था धर्मार्थकाममोक्षाख्यास्तेषां मर्यादापीत्यर्थः, पुरुषार्थान् प्रतिपादयन्ति
विश्वमेवार्थरूप इत्यारभ्य तद्वेतुर्धर्म इत्यन्तेन तदुपद्रष्टे इति "कश्चिद् धीरः प्रत्य-
गात्मानमैक्ष"दिति श्रुतेः उपद्रष्टृशब्दवाच्यस्य प्रत्यगात्मनो दर्शनं मोक्षः, मोक्षे च शुद्धा-
द्वैतस्फूर्तो मोक्षरूपत्वं उपद्रष्टृरुक्तं, तत्कर्ता काम इति "सोकामयत बहु स्यां प्रजायेये"-
ति श्रुतेः कामस्यैव जगत्कर्तृत्वाभिधानात् ॥४१॥

इयमेव हि भगवतः पुष्टिर्यदमर्याद्व्यवस्थया स्थितिरिति "गूढस्वात्मानु-
योजना । भूतय"इत्यनेन भूताद्यात्मकस्यापि गूढस्वानुभवत्वमुक्तं, तच्च युक्तिधिरुद्ध-
१०-१३-४२ मित्यमर्यादित्वं प्रदर्शितं, मर्यादाविरोधो भगवत्कृतश्चेत् तदा पुष्टिकार्यत्वं
तस्य, कश्चिज् जीवमनुगृहीतुमेव मर्यादाविरोधो भगवता क्रियते, अतो मर्यादाविरुद्धभग-
वत्कृत्या तत्कारणीभूता पुष्टिरनुमीयते, प्रकृते मर्यादाविरोधस्य "गूढस्वात्मानुभूतय"इत्यने-
नोक्तत्वात् पुष्टिलीलानेनोक्तैत्यर्थः ॥ ४२ ॥

नमोनन्ताचेत्यसाभासे एवमिति श्लोकचतुष्टयार्थस्यानुवादोयं, शब्दस्यापि प्रमेयत्वात्

लेखः । पञ्चमश्लोके तथोक्तमतः कारिकाश्लोकं पञ्चानामपि प्रमेयरूपत्वं सिद्धमिति-
१०-१३-४३-४६ भावः, व्याख्याने, तत्पापण्डेति स चासौ पापण्डश्च, सिद्धान्तरूपो यः
पापण्डो बाह्यसिद्धान्त इत्यर्थः, सिद्धान्ताभासो मायायादादिः, यथाकथञ्चिद् वेदनिष्ठत्वात्
॥४३॥ नमः प्रमाणेत्यत्र आदरणीयत्वमिति द्वितीयस्कन्धोक्तप्रमाणलक्षणमनुसृत्या-
पाधितत्वं नित्यत्वमित्यर्थः, प्रमाणं मूलं यस्मैतिव्युत्पत्त्या भगवान् प्रतिपाद्यो यत्र तादृशत्वं
प्रमाणानां, प्रमाणेन भगवद्ज्ञानं भवतीत्यावद्, प्रमाणस्य मूलमिति व्युत्पत्त्या भगवत्प्रति-
पादितत्वं तेषां प्रमाणभूतो मूलभूतश्चेतिव्युत्पत्त्या भगवद्भूतत्वं तेषामिति विवेकः, अन्यथा
त्तदिति नित्यत्वरूपं प्रामाण्यमित्यर्थः, अप्रामाण्यं चेति सामान्यतः प्रमाजनकत्वं च न
स्यादित्यर्थः, अनेनेति विशेषणद्वयेनेत्यर्थः, कर्मधारयपक्षमेवानुसृत्य मूलत्वेन शब्दवक्तृत्वं
प्रमाणत्वेन शब्दरूपत्वं कविपदेन तद्रामाभिज्ञत्वं च निरूपितम् ॥४४॥ नमः कृष्णायेत्य-

सामासे वैदिकेति वेदप्रकारयुक्तमित्यर्थः, व्याख्याने, चकारादिति प्रयुञ्जोच्यमेव न तु सङ्कर्षणवद् रूपान्तरमपीति चकारेण सूचितमित्यर्थः, शुद्धसत्त्वानामिति सात्वत्पद-
स्यार्थद्वयमभिप्रेत्यात्र पदद्वयमुक्तं, भक्तेः फलं "भक्त्या मामभिजानाती"तिवाक्योक्तं ज्ञान-
मित्यर्थः ॥ ४५ ॥ नमो गुणेत्यत्र उपलक्ष्यते इति "गुणप्रकाशैरनुमीयते भवा"निति
प्रकारेणोपलक्षणविधया ज्ञायते इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अव्याकृतेत्यत्र अव्याकृतो विहारो यस्येतिपक्षे विहारः पुरुषेवतरणमित्यर्थः,

लेखः । तस्यैव ब्रह्माण्डोत्पत्तिहेतुत्वात् तस्य व्याकृतत्वे ब्रह्माण्डोत्पत्तिकारणत्वं न

१०-१३-४७ सादितिभावः, अव्याकृतार्थमिति व्याकृतमिति भावे क्तः, तथा च स्वरूप-
स्याव्याकृतत्वार्थमज्ञापनार्थमित्यर्थः, तस्येति प्रकृतिपुरुषरूपस्य विहारस्य स्वरूपस्य चेत्यर्थः,
आद्यस्य व्याकृतत्वे तत्रोत्पत्तिर्न स्यात् द्वितीयस्य व्याकृतत्वे ब्रह्माण्डोत्पत्तिर्न स्यात्,
तृतीयस्य व्याकृतत्वे देवतिर्यगाद्युत्पत्तिर्न स्यात्, किन्तु तेषां मोक्ष एव सादितिभावः,
कार्यवैलक्षण्यस्यावश्यवाच्यत्वादिति सर्वत्र हेतुः, एवं व्याकृतोत्पत्तावव्याकृतत्वं हेतु-
रुक्तः, ज्ञप्ती तु हृषीकेशत्वं हेतुर्वक्ष्यते, अत्र त्वव्याकृतमेव स्वरूपं स्नेच्छया ज्ञापितवा-
नित्याहुः प्रकृते इति, साक्षादिति ते इत्यस्यार्थोयं, तादृशीमिति नमनयोग्यामिन्द्रिय-
प्रेरणावस्थामित्यर्थः, अस्त्विति प्रार्थनायां लोट्, तर्हीति व्याकृतज्ञापनार्थं हृषीकेशत्वे
सतीत्यर्थः, अव्याकृतस्येन्द्रियैस्तत्पतिप्रेरितैर्ज्ञापनाभावे वस्तुसत्त्वं न सिध्येदितिभावः,
मननमेवेति एवकारेण भगवत्पतिकानीन्द्रियाणि व्यावर्त्यन्ते, मुनयश्चेति चकारोर्थविशेषे
यत इत्यर्थे, तद्रूप इति भगवानेव मुनिरूपः सन्नात्मानं पश्यति, तेनाव्याकृतत्वमपि न
हीयते वस्तुसत्ता च साधितेतिभावः, एवमग्रिमविशेषणोपि स्वभावो यस्येत्यनेन मतवर्थ एव
विधृतः, तदेकमिति सर्वोत्पादकं सर्वज्ञापकं चाज्ञेयमक्षरं भगवत् एव रूपं, पूर्वोक्तप्रकृ-
त्यादेर्भिन्नत्वशङ्कापरिहारायेदमुक्तं, यत्रैवेति अक्षर एवेत्यर्थः, पुरुषोत्तमस्तु "भक्त्या माम-
भिजानाती"तिवाक्याद् ज्ञायत एवेतिभावः ॥ ४७ ॥

परावरेत्यसामासे शास्त्रार्थरूप इति शास्त्रप्रतिपाद्यं रूपं यस्य, पूर्वमज्ञेयं रूपमुक्तं,

लेखः । शास्त्रज्ञेयमन्येकं रूपमस्ति तदत्रोच्यत इत्यर्थः, अक्षरस्य रूपद्वयमज्ञेयं ज्ञेयं

१०-१३-४८-५६ चेति, एकदेशिमतमिदं 'न भेदादिति चेन् न प्रत्येकमतद्वचना'दिति,
व्याख्याने, शास्त्रेण हीति हि यतः शास्त्रेण यस्य रूपस्य ज्ञानमुत्पाद्यते तद्रूपं परावर-
गतिर्न सर्वप्रेरकं च भवति, शास्त्रं परावरगतिज्ञत्वप्रकारेणान्तर्गमित्वप्रकारेण च ज्ञानमुत्पा-
दयतीत्यर्थः, एवमिति बहिःस्थितस्य भगवद्ज्ञानं परावरमर्पादास्थापकत्वेन "मद्भयाद्
वाति वातोय"मित्यादिवाक्येभ्यः, अन्तःस्थितज्ञानं सर्वप्रेरकत्वेन भवतीत्यर्थः, अत इति
बहिरन्तर्ज्ञानविषयो यत इत्यर्थः, तेषामिति शास्त्राणामित्यर्थः, प्रमाणतेति हेतुत्वस्येतिशेषः

॥४८॥ त्वं ह्यस्येत्यत्र हेतुमाहेति ईहाभावाद् कारणमन्यमाहेत्यर्थः ॥४२॥ तस्यै-
वेत्यस्याभासे कार्यमाहेति शिक्षाकार्यमित्यर्थः, व्याख्याने, द्वितीयसर्गेति क्रीडार्थं जग-
त्करणप्रकार इत्यर्थः, उपसंहारे उभयमपीति मद्रक्षा धर्मपरीप्सा चेत्यर्थः ॥५०॥ अपराध
इत्यत्र अत एवेति यतो भर्त्रा सोढव्यो भवति अत एव त्वं क्षन्तुं सोढुमर्हसीत्यर्थः, उपा-
यान्तरमिति प्रजात्वं स्निष्टं कारणमुक्तं, शान्तिरपि भवन्निष्ठा कारणान्तरमस्तीत्यर्थः,
कार्यस्येति निग्रहस्येत्यर्थः ॥५१॥ विधेहि त इत्यत्र आत्मनिवेदनेनेति आत्मनो-
निवेदनं दुःखितत्वज्ञापनं तेनेत्यर्थः ॥५३॥ चयं ग्वला इत्यत्र तदिति खलत्वमित्यर्थः ॥५६॥

इत्याकषण्येत्यस्याभासे यत्कृतमिति प्रकारान्तरेण प्रमादः कृत इति सार्धचतुष्टय-
लेखः । श्लोकवाक्यार्थ उक्तः, एतद्वाक्यार्थस्त्वाज्ञानयकथनमुपसंहारे वक्ष्यते,
१०-१३-६०-६६ व्याख्याने, वच एवेति अर्थस्य पूर्वमेव ज्ञातव्यान न वाक्यत्वमिति-
भावः, स्वकृतत्वादिति तदपराधं विना तत्सदनाभिभवस्य स्वत एव कृतत्वादित्यर्थः,
पूर्वभावस्येति सृष्टिभावस्येत्यर्थः, अन्यथेति अत्र स्थापनप्रकारादन्येन प्रकारेण समुद्रे
स्थापयित्वा गरुडभयाभावमम्पादनेनेत्यर्थः ॥६०॥ य एतदित्यत्र ननु दीर्घमन्युपदेता-
त्पर्यार्थत्वेन वैष्णवपीडाया उक्तत्वात् बत्समाधानार्थमत्र वैष्णवपीडाभाव एव वक्तव्यो न
तु स्मरणमात्रेण सर्वेषां तद्भयाभाव इत्याशङ्क्याहुः वैष्णव इति, तत्र हेतुः यः पुनरिति,
तथा च कैमुतिकन्यायेन वैष्णवपीडाभाव एव समर्थितः, दीर्घमन्युपदे तात्पर्यार्थत्वेन
वैष्णवपीडोक्तेत्यत्रापि वाक्यतात्पर्यार्थत्वेन तदभाव उक्त इतिभावः, परीक्षितस्तु न
सर्पाद् भयं किन्तु ब्राह्मणाञ्ज जातमितिभावः, प्रथमपक्षे मदनुशासनमित्यत्रामुशासनं
निग्रह इत्यर्थः, आज्ञयैव पीडाभावो भविष्यतीति तावत्कथनमनतिप्रयोजनमित्याशयेन
पक्षान्तरमाहुस्तुभ्यं त्वदर्थमिति ॥६१॥ (योस्मिन्नित्यस्याभासे नन्विति वैष्णवोपि यत्र
भगवान् प्रारब्धं भोजयितुमिच्छति तत्र तद्भोगार्थं पीडा सम्भवत्यतः पापनिवृत्त्यर्थं
वैष्णवेनाप्येतन् कर्तव्यं, “स्वपादमूलं भजत” इत्यत्र तु प्रमेयभक्तिमार्गायम् व्यवस्थोक्ते-
तिभावः), योस्मिन्नित्यत्र अनेनेति पूर्वदिचसे तु तीर्थविधिनैव प्राप्तिरित्यनेन द्वितीयेपि
दिचसे विहितमितिभावः, तर्ह्युपवासोपि द्वितीयदिने प्राप्येतेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः
क्वाम्यं वेति ॥६२॥ जगन्नाथमित्यत्र सर्वस्वामित्वेपि प्रकृते न कोपि विशेष इत्यत
आहुस्तत्रापीति, “स वै पतिः सा”दितिलक्षणकं नाथत्वमभिप्रेतमिति ज्ञेयम् ॥६६॥

इति त्रयोदशाध्यायः ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

चतुर्दशोऽध्याये कारिकायां प्रासङ्गिकमिति निर्वात्यनन्तरमग्नेः संरक्षित इति प्रासङ्गिक-
 लेखः । मिहोच्यत इत्यर्थः, संरक्षणस्य प्रासङ्गिकत्वं विशदयन्ति इन्द्रियेति,
 १०-१४-० नान्यथेति एतल्लीलाभावे सर्वेषां सौमर्यादीनां दोषान यान्ति इति च
 वक्तुं "अवात्सीद् गरुडाद् भीत" इत्यन्ता प्रासङ्गिकी कथोक्तेत्यर्थः, दोषाष्टिष्ण्यां
 विष्टवाः, तथा चाध्यायप्रतिपाद्यं संरक्षणमेव, अन्यत् तु तदङ्गत्वेनोक्तम् ।

चतुर्दशाध्यायार्थकथने इन्द्रियप्राणयोर्दोष इत्यादि कालीयदमनेन निरोध्यभक्ताना-
 योजना । मिन्द्रियदोषो नाशितः, एवं निशीथसमये समागतो दावाग्निर्भगवता
 १०-१४-० दूरीकृतः, स प्राणदोषात्मेति तस्य निवारणमावश्यकमेव, तस्य दवाग्ने-
 निरोध्यभक्तदोषरूपता तु "लोमक्रोधादयो दैत्या" इतिकृष्णोपनिषत्सु कृष्णावतारनाश्यानां
 लोमादिदोषात्मकत्वोक्तेर्युक्ता, तत्र प्राणदोषरूपत्वं तु तत्सदृशधर्ममादायेति बोध्यं, एत-
 स्वाग्नेरपि दैत्यत्वं भक्तनाशार्थं प्रवृत्तेः, न हि स्वाभाविकदैत्यत्वमावेशदैत्यत्वं वा विना
 कोपि भक्तनाशार्थं प्रवर्ततेतस्तथा, अतः कालीयकथयेति सहार्थे तृतीया, कालीय-
 कथया सह दाहाभावो निरूप्यत इत्यर्थः ।

चतुर्दशाध्याये भगवन् इति का० १४७^३-१४९^३ । अत्राध्याये भगवतो दर्शनान्
 कारिकार्यः । निर्दूत आनन्दितो व्रजः पश्चादग्नेः संरक्षितः, प्रासङ्गिकं सौभर्युपाल्यान-
 १०-१४-० मित्यर्थः, अस्मिन्नध्याये कालीयकथया सह दावाग्निनिवृत्तिकथने हेतुमाहुः
 इन्द्रियप्राणयोर्दोष इत्यादि, इन्द्रियप्राणयोर्मध्ये एकस्यापि सदोषत्वे द्वितीयस्य निर्दोष-
 त्वमप्रयोजकमिति तयोर्दोषः सहैव निवार्यः, अत इन्द्रियदोषात्मककालीयकथया सह
 प्राणदोषात्मकदावाग्निजनितदाहाभावो निरूप्यत इत्यर्थः, प्रासङ्गिककथेत्यादि, प्रास-
 ङ्गिककथा तु हरेरद्भुतकर्मतां वक्तुमुक्ता मत्स्वरक्षार्थं भक्तस्य गरुडस्यापराधे कृते
 भगवता कालीयस्तत्रानीतो येन सर्वमत्स्यनाशोभूदित्यद्भुतकर्मत्वं, अन्यथैतल्लीलाभाषे
 सर्वदोषाः सर्वेषां सौमर्यादीनां यम्यनायाश्च दोषान यान्तीति ज्ञापनाय प्रासङ्गिकी
 कथेत्यर्थः, सौमर्यादिदोषनिवृत्तिप्रकार उक्तष्टिष्ण्याम् ।

उपहार्यैरित्यत्र उपहरन्तीति यानितिदोषः, यानुपहरन्ति ते पदार्था उपहाराः,
 लेखः । कर्मणि घञ्, समर्प्यन्त इति त्वर्थकथनं, उपहार्ये साधव उपहार्या इति-
 १०-१४-२ विग्रहः, यानस्पत्य इति सम्बन्धार्थे पत्यन्तत्वाद् दित्यदित्येतिप्यः ॥२॥
 उपहार्यैः सर्पजनैरित्यत्र अमावास्यायां वृक्षमूले नागलोकेषु यद् भवेत् ।

कारिकार्थः । एकस्मिन् दिवसे तावत् एकत्र स्थापयन्तु हि ॥१॥ ततो हि
१०-१४-२ गरुडस्तस्मिन्स्तद्भुक्त्वा नैव पीडयेत् । इतिव्यवस्थया सर्पा मासि
मासि बलिं ददुः ॥२॥ स्पष्टम् ।

करालजिह्वोच्छ्वसितोमलोचन इत्यत्र उच्छ्वसितत्वान् मर्यादाभङ्ग इति
योजना । उच्छ्वसितयुक्तत्वाद् दर्शनशक्तेर्मन्दत्वं सूचितं, ज्ञानशक्तिमात्त्रे मर्यादा-
१०-१४-६-७ भङ्गो युक्त इति गरुडबलिभोगरूपो मर्यादाभङ्गः कालीयेन कृत इत्यर्थः,
विपरीतत्वमिति स्वमारकस्य गरुडस्य मारणार्थं प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥६॥ पक्षेण सव्येने-
त्यस्य विद्युतौ ब्रह्मात्मकं भवतीति वेदात्मकमित्यर्थः, हिरण्यरूपत्वं भगवद्दर्श-
इति य “एषोन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुष” इति श्रुतेः ॥७॥

लेखः । १०-१४-१. अत्र प्रविश्येत्यत्र तत्रापि हृदादन्यत्र स्वदेशेपीत्यर्थः ॥१.१॥

अत्र प्रविश्य गरुड इत्यत्र तथा भवेदित्येक इति अत्र श्रीयमुनाहृदे प्रविश्य
योजना । गरुडः सद्यः प्राणैर्वियुज्येतेत्यन्वयेन हृदप्रवेशमात्रेण गरुडप्राणनाशो भवे-
१०-१४-१.१. दित्येकः शापः, अत एव गरुडागम्यं तद्, ‘तद्गम्यं दुरासद’मिति-
वाक्यात्, यदि गरुडो मत्स्नानत्र खादति तदा प्राणैर्वियुज्येतेति द्वितीयः शापः ॥११॥

कृष्णं हृदादित्यत्र दिव्यानि स्पष्टानीति ‘दिव्यस्रग्गन्धवाससा’मितिवाक्यात्
योजना । स्रग्गन्धवाससां दिव्यता स्पष्टैवेत्यर्थः ॥१३॥ यशोदा रोहिणी नन्द
१०-१४-१.३-२० इत्यत्र ततो नन्दः रोहिणीस्पर्शभयादिति ततः रोहिणीकृत-
भगवदालिङ्गनाद्यनन्तरं नन्दः कृतवान्, तत्र हेतुः रोहिणीस्पर्शभयादिति, रोहिण्या
ज्येष्ठप्रातृपत्नीत्वेन पूज्यात्वान् नमस्कारार्थं चरणस्पर्श उचितः, तदतिरिक्तसमये पूज्यस्पर्श-
स्यानुचितत्वाद् भयं, अन्यथा रोहिण्यपेक्षया श्रीनन्दस्य भगवति प्रीत्यतिशयात् श्रीयशोदा-
नन्तरं नन्दमेव वदेत् न तु रोहिण्यनन्तरमतत्तथेत्यर्थः ॥१५॥ तदाशु विपिनोद्भूत
इत्यस्यामासे सर्वभक्षणार्थं स्थितो मृत्युश्चेति प्राणधर्मस्वरूपो क्षुद्रपोषिः सर्वभक्षणार्थं
स्थितो मृत्युरित्यर्थः, क्षुद्रप्राप्रेर्मृत्युरूपत्वं “क्षुद्रं खलु वै मनुष्यस्य आवृष्य” इति श्रुतेः,
“अशनया मृत्युरेवे”ति श्रुतौ स्फुटमेव मृत्युरूपत्वोक्तेः, तद्देहसम्बन्धित्वं दूरीकरि-
ष्यन्निति तस्य भगवद्विषयकत्रजवासिस्नेहस्य देहसम्बन्धित्वं दूरीकरिष्यन्नित्यर्थः, दावा-
नल्पानेन भगवता स्वसिन् देहाभावः प्रदर्शितः, न हि देहवानेवं बहिं पिबति, तथा च व्रज-
जनानां गोपदेहप्रयुक्तस्नेहोपि गतः किन्तु वस्तुतो भगवत आत्मत्वादात्मत्वज्ञानाभावेपि
प्रमेयबलेन निरुपाधिकः स्नेह उत्पन्न इत्यर्थः ॥२०॥

इत्थं स्वजनेत्यत्र अन्नः कालीयेति “वृद्धं प्रेक्षणीयसुकुमारं”त्यनेनोक्तप्रकारे भग-

लेखः । वतोपहतपाप्मत्वादान्तःस्थिते जगति तद्दोषो जातः, तथा चान्तःस्थिते
१०-१४-२४ जगति कालीयसम्बन्धकृतो यो दोषस्तेन ये दुष्टाः पदार्थास्तेषां दाहेन
सुवर्णसेव दोषनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥२४॥

योजना । इत्थं स्वजनेत्यस्य विवृतौ सुम्बमप्यग्निरिति “अग्निर्मुखं यस्य च
१०-१४-२४ जातवेदा” इतिवाक्यात् ॥२४॥

इति चतुर्दशोऽध्यायः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

पञ्चदशेऽध्याये कारिकादौ उक्त इति अन्तःकरणदोषनिवृत्तिर्भगवदाविष्टेन भगवदीयेन
लेखः । भवतीति त्रापयितुमत्रावेशिचरितं वाच्यं, ततो हेतोर्बलभद्रकृतः
१०-१५-० प्रलम्बस्य वधः पञ्चदशेऽध्याये शुकेनोक्त इत्यर्थः, सर्वथेति सर्वप्रकारेण
व्रजे गतस्येत्यर्थः, यावन्तो वने स्थितास्तैः सर्वैः सहेतियावत्, दोषाणां नियतधर्मत्वाद्
तन्निवृत्तौ केषाञ्चिद् घर्मिणामपि निवृत्तिमाशङ्क्यतदुक्तं वनगोष्ठयोरिति, तदनन्तरमिति-
शेषः, गोष्ठलीला द्वितीयाध्यायान्ते “गाः मन्निवर्त्ये”त्यनेन (१०-१६-१८) उक्तेति-
श्रेयं, द्वयमप्येकदिनकृत्यमिति महैवोक्तम् ।

पञ्चदशाध्यायार्थोक्तौ अन्तःकरणदोषश्च महानत्र निवर्त्यत इति असिन्
योजना । अध्याये प्रलम्बनाशो वर्णनीयः, स प्रलम्बो निरोध्यभक्तानामन्तःकरण-
१०-१५-० दोषरूपः “लोभक्रोधादयो दैत्या” इति कृष्णोपनिषद्भ्यः, कृष्णावतारै
नाश्यानां दैत्यानां दोषरूपत्वोक्तेः ।

पञ्चदशाध्याये उक्त इत्यादि का० १५०६, १५१३ । आवेष्टीत्यादि अंशां-
कारिकार्यः । शिनोरमेदादावेशिचरितमपि मूलचरितमेवेति तदपि वाच्यं बर्हुं
१०-१५-० योग्यं, अतो बलभद्रकृतः प्रलम्बवधोत्राध्याये उक्त इत्यर्थः, व्रजे
गतस्येत्यादि, सर्वथेत्यस्य व्रजे गतस्येति पूर्वणान्वयः, यावन्तो वनक्रीडायां स्थितान्तैः
सर्वैः मह न तु कमपि वने व्यापयित्वा व्रजं गत इत्यर्थः, तदनन्तरं वनगोष्ठयोर्लीला, वन-
लीलाप्रैवाध्याये, पुनर्गोष्ठलीला तु षोडशाध्यायान्ते “गाः मन्निवर्त्ये”त्यनेनोक्तेति श्रेयं, द्वयं-
मेकदिनकृत्यमिति हेतोः कारिकायां महैवोक्तं, अन्तःकरणेत्यादि अत्र प्रलम्बवधलीलायां
महानन्तःकरणदोषो निवर्तने, तथा च प्रलम्बस्यान्तःकरणदोषात्मकत्वं बोधितम् ।

अथ कृष्ण इत्येवै अन्यथेति प्रत्यापत्तिकथनाभावे दोषाणामध्यासानां नियत-
 लेखः । धर्मत्वान् नित्यसहचरितधर्मत्वाद् धर्मो इन्द्रियप्राणादिरपि गच्छेत् ।
 १०-१५-१ सम्भावनायां लिङ्, श्रोत्ररितिशङ्का स्यादित्यर्थः, मत्स्यापत्तिकथने तु निर्दुष्टे-
 न्द्रियप्राणादिषुका एते इतिमानं भवेत्, लीलासाधको ध्यामस्तु न दोषरूप इति भावः ॥१॥
 मत्स्यापत्तिरुक्तं द्वाग्निपानानन्तरं "अथ कृष्णः परिवृतो ब्रातिभिर्मुदितोत्तमि"-
 योजना । रित्यनेन भगवता सह सर्वेषां ब्रजे समागमनमुक्तमित्यर्थः, तस्य प्रयो-
 १०-१५-१ जनीमाहुः अन्यथेत्यादिना, कालीयदमनद्वाग्निपानाभ्यामिन्द्रियप्राण-
 दोषनिराकृतिरुक्तेति तेषां दोषाणामभावे दोषयुक्तानां भक्तानामप्यभावः स्यात्, इन्द्रिय-
 प्राणदोषाणां नियतधर्मरूपत्वात्, नियतधर्मास्तु धर्मिणं विहाय न तिष्ठन्तीति धर्मनाशे
 धर्मिनाशोपि सम्भाव्येत ततश्च गोकुलस्थानामिन्द्रियप्राणदोषनिराकृतौ कस्यचिद् धर्मिणो
 गोकुलवासिनोपि निवृत्तिर्जातेत्याशङ्का स्यात् तच्छङ्कानिवृत्त्यर्थं गोकुलवासिनः सर्वेपि
 श्रीकृष्णेन सह ब्रजं समागता इत्युक्तं शुकनेति भावः ॥१॥

ब्रजे विक्रीडन्तेरित्यस्याभासे पूर्वलीलापि निदाघकालीनेत्यधुना ग्रीष्मप्रवृत्तिः कथ-
 लेखः । मुन्यत इत्याशङ्क्य वर्षान्तरसम्बन्धिग्रीष्मः किञ्चिद्ज्ञापनार्थमुच्यत इत्याहुः
 १०-१५-२ अयं सर्वोपीति, स्कन्धारोहणादिनिमित्तभूतो वक्ष्यमाणस्तादृशः पूर्वोक्त-
 श्वावतारकालकृत इति ज्ञापयितुं ग्रीष्मोपद्रवस्यावतारकालिकत्वात् तद्वर्णनमित्यर्थः, अवतीर्णो
 हि भगवच्छ्रीलासिद्धयै प्राकृतं भावं स्थापयित्वा क्रमेण तं निवर्तयतीति निरूपणात्, तथा
 च भगवदिच्छयैव मानुषभावस्वीकारात् स्थितोर्यं दोष इति भावः, एतेनैवंविधस्थलेवतार-
 लीलेति ज्ञेयमिति सूचितं, स्वसन्निधीति शुकज्ञापितो दोष एवं सूचयतीत्यन्वयः, इति सूच-
 नार्थं कालकृतत्वं ज्ञापितमिति यावत्, भगवत्स्थापितो दोषो भगवत्सन्निहितैरेव बलतुल्यै-
 र्गच्छतीति बलेन प्रलम्बमारणमिति भावः ॥ २ ॥

स चेत्यस्याभासे आविर्भावमिति मानुषभावाच्छादनं त्यक्त्वा बहिराविर्भावमित्यर्थः,
 लेखः । तत्स्वीकारादेव ग्रीष्मप्रवृत्तेः, व्याख्याने, मीनादिष्विति मीनादिषु राशि-
 १०-१५-३ पञ्चकेषु न तु मीने इत्यर्थः, ग्रीष्मादिष्विति ग्रीष्मो वृषस्तदादिपञ्चतु
 तापाधिक्यं मीनमेपयोस्तु समत्वमित्यर्थः, घृन्दाद्यनगुणा इति सरसदेशसरित्सरःप्रभृतय
 इत्यर्थः, आविर्भावितिकेत्यादि मौक्तिकस्य शरीरस्य तापाजनकत्वरूपमाद्यं, ग्रीष्मे छाया-
 द्यर्थं क्रीडास्थाने प्रतिबन्धकाऽऽगमनशङ्कया योन्तःकरणे सम्भावितस्तापस्तदजनकत्वरूपं
 द्वितीयं, प्रतिबन्धकनिरासके रश्मे विद्यमाने म तापो न भवतीत्यर्थः, विरहतापाजनकत्वरूपं
 तृतीयं, ग्रीष्मे दिनानां महत्त्वाद् विशेषतः म सम्भाव्येत, भगवति विद्यमाने स न भवतीत्यर्थः,
 अवाच्य इति भवेयुरित्यर्थः, पूर्वोक्ता न भवेयुः एते च भवेयुरिति, साक्षादिति न तु

प्रियव्रतादिष्विव धर्मद्वारेत्यर्थः ॥ ३ ॥

वसन्त इव लक्षित इत्यस्य विवृतौ ईश्वरस्थितावेव सर्वेति श्रीकृष्णस्य योजना । ईश्वरत्वात् तत्स्थितौ ग्रीष्मेपि वसन्तगुणा आयाताः, धीर्यं सत्यन्यदीया १०-१५-३ इत्यादि वीर्यवान् हि अन्यस्य वस्त्वपहृत्यान्यसै प्रयच्छति, प्रकृतेपि वसन्तगुणा ग्रीष्माय दत्ता वीर्यवता प्रभुणेति ग्रीष्मो वसन्ततुल्यो जात इत्यर्थः, यशसीति यत्र यशस्तत्र, यशस्विनि सर्वे गुणा आयान्तीति यशस्विनि श्रीकृष्णे विराजमाने ग्रीष्मर्तायपि वसन्तगुणानामागमनं युक्तमेव, श्रियां चेति यत्र श्रीस्तत्र सर्वे उत्तमा आयान्तीति साक्षाच्छ्रीमति कृष्णे वसन्तगुणा आगच्छेयुरेव, ज्ञाने सर्वात्मकतायामिति "स सर्वमभव"दिति श्रुत्या ज्ञाने सर्वात्मकता निरूपिता, प्रकृते ज्ञानवान् श्रीकृष्णः सर्वात्मकतया विभूत इति ग्रीष्मस्यापि वसन्तत्वं, वैराग्ये चेति यो विरागी स उष्णमपि शीतं मनुते, प्रकृते वैराग्यवान् कृष्णो ग्रीष्ममपि वसन्तमेव मनुते, यतो विरक्तस्य सर्वत्र तौल्यं, अतो श्रीकृष्णेन यदा ग्रीष्मो वसन्तत्वेन मतस्तदा वसन्तरूपेणैवाविर्भूतः, श्रीकृष्णस्य सत्यसङ्कल्पत्वात्, एवं यत्रास्ते भगवान् साक्षादित्यत्रोक्तस्य भगवत्पदस्य सर्वेषां निरूपिता इति ज्ञेयम् ॥३॥

यत्रेत्यत्र अनिष्टेति श्लिष्टिकशब्दस्येत्यर्थः, सुशब्दो निर्झरशब्द इत्यर्थः, उभयोस्तथात्वे लम्ब । हेतुः रसेति, जलरूपो रसः सर्वतो श्लिष्टिके गच्छति, अतो रसहारकस्य श्लिष्टिकस्य १०-१५-४ जलरूपरसदायको निर्झरः, अतस्तौ शब्दौ तत्तत्सम्बन्धात् तथेत्यर्थः ॥४॥ कारिकार्थः । यत्र निर्झरनिर्हादेत्यत्र राजस इति का० १५२ । यत्र 'निर्झरे'त्यादि-

१०-१५-४ श्लोकत्रयेण राजसः सात्त्विकस्तामसश्च घृन्दावनगुण उच्यत इत्यर्थः । अगाधेत्यसामासे शिष्टानपीति श्लोकद्वयार्थः, वक्ष्यमाणा गुणा न वसन्तत्वे

लम्बः । हेतवः किन्तु रसोद्बोधायोक्ता इति तेषां प्रासङ्गिकत्वबोधनायापि- १०-१५-६-२२ शब्दः ॥६॥ वनमित्यत्र मिथुनत्वं विवृण्वन्ति नादे हीति, परपुष्ट

इति पोषकात् पत्युः परेण जारेण पुष्टो भाव इत्यर्थः, श्रुतिपूरकपदेपि तादृशो भाव इत्यर्थः, तथा च श्रुतिपूरकभावनृत्यपरपुष्टदेहयुक्तास्त्रयो मृगवर्हिकोकिला उक्ता इति ज्ञेयम् ॥७॥ मीढिष्यमाण इत्यत्र थलं चेति क्रियाशक्तिरित्यर्थः, पूर्ववदिति एकादशेध्याये "अवि-

दूरे व्रजशुव" इति श्लोकत्रयोक्तवदित्यर्थः, संवार्थमिति गोपसाहित्यं तेषां संवासिद्धयर्थं, वेषुनादोर्यार्थं, द्वादशाध्यायेथलीलायां गानस्य निरूपितत्वात् ॥८॥ प्रचालेत्यत्र ते सर्वे इति अनट्टुणसंविज्ञानमादाय गोपा एव न तु भगवानित्यर्थः, भगवल्लीला त्वग्रिमश्लोकं बहस्यन इति भावः ॥९॥ कृष्णश्लेत्यसामासे भगवत् इति ज्ञानस्य प्रशंसायाश्च वाग्विदाममिति पूर्वोक्तत्वेन यादनस्य च देहविलाममिति पूर्वोक्तत्वेन न ते वाक्यार्थभूतं किन्तु

कृष्णनृत्यमेव वाक्यार्थः, गानवादाने तु तदङ्गत्वेन निरूपिते दम्भा जुहोतीतिवदितिभावः, व्याख्याने, शिक्षार्थमिति गोपान् शिक्षयितुमित्यर्थः, लोके इति भगवदीयेष्वित्यर्थः, भगवदीया अन्यत्रापि नृत्यं दृष्ट्वा भगवन्तमेव स्मरन्तीतिभावः, दलैः शृङ्गैरिति तृतीया द्वितीयार्थं व्यत्ययेनेत्याशयेनाहुः शृङ्गाणि चेति ॥१०॥ गोपजातीयत्र देवपदेन नित्यलीलास्या गोपा इत्याशयेनाहुर्भगवत्सेवका इति, तेष्वाविष्टा इति प्रतिच्छन्ना आविष्टा इत्यर्थः, तथापीति नित्यलीलास्यत्वेपीत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवं तावित्यत्र अत्र प्रमाणमिति एतावल्लीलाज्ञानजनका लोका एवेत्यर्थः ॥१६॥ पशुनित्यस्याभासे क्रियामयानिति भगवन्तं विना केवलक्रीडाप्रचुरानित्यर्थः, संस्काररूपानिति केवलक्रीडास्मरणजनको यः संस्कारस्तद्रूपानित्यर्थः, तासु भगवत्प्रवेशे भगवता सह क्रिया भवन्ति संस्कारोपि भगवत्सहितानामेव भवतीतिभावः, (उपाख्यानमिति बाहुलकात् कर्मणि व्युद्, लीलाप्रकारमित्यर्थः, भगवत्कृतमितिशेषः, तथा च तान् निवर्त्य तां निवारयितुं भगवता कृतं लीलाप्रकारं वक्तुं शुक आरभत इत्यन्वयः), व्याख्याने, अन्तःकरणमेवेति अन्तःकरणं स्मरति स्मर्यमाणस्वरूपसमर्पकमित्यन्तःकरणे विषयतासम्बन्धेन स्मर्यमाणस्वरूपं वर्तते, अतस्तदभिमानिनस्तादृशं रूपमुचितं यस्मिन्नन्तःकरणे क्रीडानुभवजनितसंस्कारोत्पत्तौ विषयतासम्बन्धेन गोपा एव न तु भगवांस्तद्रूपः प्रलम्बः, अतस्तस्य तादृशमेव रूपमितिभावः, साधनचिन्तनहेतुस्तथैवेति ॥ १७ ॥ तत्रोपाहृद्येत्यस्याभासे वधप्रकारमिति तादृशविहारोपदेशमित्यर्थः ॥१९॥ तत्र चक्रुरित्यत्र प्रतियोगिन इति स्वसङ्घट्टिनो योगिनः परसंघट्टिनः मतियोगिन इत्यर्थः, नापि निसर्गत इत्यनेन “वहन्तो बालमानाश्चे”तिपदार्थ उक्तः, वाक्यार्थस्तु “जग्मु”रित्यन्तेनोपसंहारे वक्ष्यते ॥२२॥

अग्रिमश्लोकान्ते ज्ञापयितुमिति गोपेष्वितिशेषः, एवं ज्ञाने केनापि कस्यचित् पक्षो लेखः । न कर्तव्यस्तेन लीला सम्यक् सिध्यतीतिभावः, लक्ष्मीवनमालारूप-
१०-१५-२३ त्वमिति लक्ष्म्या स्वसमर्पणीयवनमालाग्रथनाधिकारोसै दत्त इति सत्तं नद्वावनया तद्रूपत्वमेवास्व सम्पन्नं परं तत्स्वरूपगोपनाय लोकेभ्यस्तथान प्रदर्शयति, भगवांस्तु जानातीति तद्व्याजेन तदाधिदैविकरूपं मालामुवाह, लोकानां त्वाधिभौतिकरूपप्रतीतिरितिभावः, तथा च श्रियो दाम श्रीदामा, पुंस्त्वं तु परोक्षवादाय लोकप्रतीतिमनुसृत्येति ज्ञेयं, अत्र श्लोके वहनानुवादेन तत्प्रकारो वाक्यार्थः, अत एवास्याभासः पृथङ् नोक्तः, सप्रकारकं वहनं श्लोकद्वयार्थो ज्ञेयः ॥ २३ ॥

योजना । रामसङ्घट्टिनो चे हीत्यस्य विवरणे कारिकायां धर्मप्रधानो भगवा-
१०-१५-२३ निति अङ्घ्रिकर्मत्वलक्षणः स्वधर्मः प्रधानं यस्येत्यर्थः ॥२३॥

रामसङ्घट्टिनो यर्हीत्यत्र अक्लिष्टेति का० १.५.३३ । ननु परवहने स्वस्य हीनत्वं कारिकार्थः । भवतीति भगवान् श्रीदामानं किमित्युवाहेत्यत आहुरक्लिष्टेत्यादि, केनापि १०-१५-२३ कस्यचित् पक्षपातो न कर्तव्य इति गोपेषु ज्ञापयितुमित्यर्थः ।

लेखः । अविपद्यमित्यत्र स्वकार्येति स्वस्य कार्यमुपद्रवत्तस्य फलं भगवदीयानां १०-१५-२५ क्लेशस्तत्साधक इत्यर्थः ॥ २५ ॥

तमुद्ग्रहमित्यत्र वपुरास्थितो जात इति वाक्यार्थः, भानस्य प्रकृते नोपयोग-
लेखः । इति मुख्यत्वाभावाद् वपुर्वर्णनाय तदङ्गत्वेनोक्तं, तथा च पदार्थत्वमेव १०-१५-२६ पर्यवसन्नमतो दैत्यरूपग्रहणमेव वाक्यार्थ आभासे हरणमनूद्योक्तः, तडिद्
द्युमांश्च यस्येति विग्रहे तडिता सह द्युमान् यस्येति बहुव्रीहिः ॥ २६ ॥

तमुद्ग्रहमित्यस्याभासे अहङ्कारदेवतायामपह्णनायां दोषो हृद इति अहङ्कारस्य
योजना । देवता सङ्कर्षणः अतो बलदेवहरणं, यावदहङ्कारस्तिष्ठति तावत् केवलं १०-१५-२६ प्रकृत्यर्धानो न भवति पुरुषः, अहमेतादृशः कथमेवं कुर्यामिति बुद्ध्या
दोषेभ्यो वैमुख्यबुद्धेरुदयात्, गते त्वहङ्कारे प्रकृतिपरवशो भवति, अहङ्काराभावस्तु अह-
ङ्कारदेवतापहारे भवतीति हेतोरहङ्कारदेवतारूपस्य श्रीबलदेवस्य हरणमित्यर्थः ॥ २६ ॥

निरीक्ष्येत्यत्र केवलकृत्यं त्रासरूपं वाक्यार्थः, भगवदाविष्टकृत्यमग्निमश्लोके ॥ २७ ॥
लेखः । स आहत इत्यत्र अन्तर्गतमपीति मस्तकविशरणेन बाह्यदोषनिवृत्तिः, १०-१५-२७-२९ अनेनान्तरस्येत्यर्थः, तेन मुक्तियोग्यता सूचितेति भावः, अपस्मृत्य इत्यत्र
अपस्मृतिशब्दादर्शशाघजित्यभिप्रेत्याहुः स्मृतिरहितोपीति, न कदाचिदपि उद्भूतो-
नापि प्रवृद्ध इति, कदाचिदसुरा आगत्य मृतसञ्जीवन्त्या जीवयेयुरिति तथा सम्भावना ॥ २९ ॥

आशिप इत्यत्र ततो देवा इति अग्निमश्लोकस्य 'देव'पदमत्रान्वेति, अत्र भूमिष्ठा
लेखः । उक्ता अग्रे दिविष्ठा इति विभागः, देवभावमन्तःकरणदोषनिवर्तनेन शुद्ध-
१०-१५-३१ सञ्चात्मकत्वं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

आशिपोभिगृणन्तश्चेत्यत्र उत्तमानां हीनानां उत्तमान्यभावौ वेति, उत्त-
योजना । मानां वृद्धानां आशिपोभिगृणन्मुत्तमभावः, हीनानां बालानां पूजा-
१०-१५-३१ करणानन्तरं शोत्राकरणं हीनभाव इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

लेखः । पाप इत्यत्र अन्यथेति साधुत्वाभावे इत्यर्थः, नदभिमानिनामपीति
१०-१५-३२ अन्तःकरणाभिमानिनामलौकिके प्रशुचिहेतुनामित्यर्थः ॥ ३२ ॥

योजना । पापे प्रलम्बे निहत इत्यत्र तैश्चानुमोदिन इति गतदोषैर्गोपैरित्वर्थः,
१०-१५-३२ "साधु साध्वि"तिवादिन इतिवाक्यात् ॥ ३२ ॥
इति पञ्चदशोऽध्यायः ।

षोडशोध्यायः ।

षोडशोध्याये अजानात्मेति भगवदज्ञानरूपो जीवस्य दोषो द्वाग्निरित्यर्थः, तत्रा-
लेखः । र्थापत्तिं प्रमाणयन्ति सम्यगित्यारम्य फलिष्यतीत्यन्तेन, तन्निवारणा-
१०-१६-० नन्तरं “मेनिरे देवप्रवरा” वित्यनेन ज्ञानमुक्तमतोस्य तथात्वमिति युक्ति-
ब्रूचनाय हिशब्दः, स्त्रीणां चैवेति एतासामपि लीलां “मार्गा बभूवु” रित्यादिना वक्ष्य-
तीति चकारः, प्रीत्यासक्तिरूपं फलं त्वेतासामेवेत्येवकारः, यद्यपि तदध्यायकारिकायां
गोपानामपि तत्फलमुक्तं तथापि ब्रूचितत्वेन, एतामां तु स्फुटमेवोक्तमेतज्ज्ञापनायैव
तत्कारिकायां ‘स्फुटे’त्युक्तम् ।

षोडशोध्यायार्थोक्ता अजानात्मा ह्यात्मदोषो द्वाग्निरिति “लोभक्रोधादयो
योजना । दैत्या” इति कृष्णोपनिषद्भ्यः कृष्णावतारे नाश्यानां दोषरूपत्वं, तत्रावि-
१०-१६-० ध्यायाः पञ्च पर्वाण्यपि नाश्यानि, तेषु देहाध्यासरूपो धेनुको नाशितः,
इन्द्रियदोषो दूरीकृतः कालीयदमनेन, प्रथमद्वाग्निः प्राणदोषरूपो नाशितः, अन्तःकरण-
दोषः प्रलम्बो नाशितः, स्वरूपाज्ञानरूपो द्वितीयो द्वाग्निस्तन्नाशोस्मिन्नध्याये उच्यते,
एवं चतुर्धाध्यायः स्वरूपविस्मरणं चेति पञ्चाप्यविद्यायाः पर्वाणि मूर्तिमन्ति निवर्तितानि,
ततो दासैर्मुदा लीलेति ततः पञ्चपर्वाविद्यानिवृत्त्यनन्तरं दासैः गतदोषत्वेन स्वरूपं
ज्ञात्वा सेवां कुर्वद्भिः सह लीला भवति, सा सप्तदशाध्याये निरूप्या, स्त्रीणां चैवेति वेषु-
नादश्रवणेन मनसः प्रीतिं व्रजस्त्रीणां कृतवान्, सा लीला अष्टादशाध्याये निरूपयिष्यते ।

अध्यायार्थमाहुरजानात्मेत्यादि का० १५४ $\frac{१}{२}$, स्वरूपाज्ञानात्मक इत्यर्थः, स्कन्धार्थ-
कारिकार्थः । सङ्गतिमाहुर्निरोध इत्यादि, एवं तत्तद्दोषात्मकतत्तदैत्यवधादेस्तत्तद्दोष-
१०-१६-० निवृत्तिद्वारा निरोधमाधकत्वेनाङ्गाङ्गिभावसङ्गत्या निरोधस्कन्धे निरूपणं
ज्ञेयं, तत्त इत्यादि का० १५५ $\frac{१}{२}$, ननः आसक्तिरूपनिरोधाद् दासैर्गोपैः सह स्वच्छन्दा
लीला सप्तदशाध्यायोक्ता भविष्यति, स्त्रीणां चेति स्त्रीणां च अष्टादशाध्यायोक्ता भग-
वदामक्तिः फलिष्यतीत्यर्थः ।

असदवस्थेति निश्चितस्वमत्ताकस्य देहादिभावस्याभावाद् वास्तवस्वरूपस्य चाज्ञाना-
लेखः । दित्यर्थः, यलिष्टमिवेति चतुर्विधाध्यासरूपान्यथाज्ञानस्य निवृत्तत्वादि-
१०-१६-१ त्यर्थः, तथापि भगवान्निवर्तक इति इवेत्युक्तं, उपाधेरिति अन्यथाज्ञानो-
पाधिभूतस्य देहस्यामत्पदार्थेषु निवेशाद् देहो नाहमित्याकारकात् तत्सद्वातनिविष्टस्यात्मनोपि
किञ्चिदोपसम्बन्धो युक्त इत्यर्थः, सर्वां पाधीति चतुर्विधाध्यासरहितोपीत्यर्थः ॥१॥
अजा गाद्यो महिष्यथेत्यत्र निरूपद्रव इति तादृशो देशः पूर्वोक्तवने वर्तते

लेखः । इत्यर्थः, त्रिघमाणा इति ग्रीष्मतापेनेतिशेषः, एतादृशा अन्यस्मा-
 १०-१६-२-३ दिपीकावनाद् भयहेतोः स्वस्य रक्षां स्वयमेव कथं कुर्युः किन्तु छाया-
 भ्रमेण तत्र गच्छेयुरेव गोपाश्च रक्षका न सन्ति अतस्तत्र निविष्टा इत्यर्थः, स्वसम्बन्धा-
 भाव इति स्वेषु गोपेषु सम्बन्धस्याभावः, स्वतो गोपेषु न सम्बद्धा इति क्रन्दन्त्य इत्यनेनोक्तं,
 अनिष्टस्य दावस्य सम्बन्धो दावतर्पिता इत्यनेनोक्त इत्यर्थः ॥२॥ तेपश्यन्त इत्यस्मा-
 भासे स्मृतिमाहेति श्लोकद्वयेनेतिशेषः, अयं वाक्ययोस्तात्पर्यार्थः, एकस्मिन्नपि पूर्वेण
 विद्यमाने पर्वान्तरमुद्गच्छेदिति सूचनाय पुनर्देहादिसरणमेव वाच्यं, अनुतापोऽज्ञानं गति-
 विचयनमनुगमनं च तत्कार्यत्वेनोक्तमितिभावः, व्याख्याने, स्मृतिं विशदयन्ति स्मरणा-
 नन्तरमिति स्मरणं विना अनुतापादिकं न सम्भवतीति तेन स्मरणं ज्ञापितमितिभावः ॥३॥

अन्तःकरणदोषे परिह्रियमाणे जीवस्य असदवस्था भवतीति अन्तःकरणा-
 योजना । ध्यासेन अहमिदमनुभवामि सरामीत्याद्यन्यथाज्ञानपरतन्त्रो जीवः सत्त्वेन
 १०-१६-१-३ भाति, अन्तःकरणदोषे परिह्रियमाणे अन्यथाज्ञानाभावादहंविचौ आत्मा
 न सम्यक्तया भातीति ज्ञानाभाव एव बलिष्ठो भवति, तदेतत् “तेऽपश्यन्तः पशून्
 गोपा” इत्यस्य पञ्चज्ञानस्याध्यात्मिकपक्षेण तात्पर्यमुक्तं, यत् तु तेऽपश्यन्तः पशून्
 गोपा इत्यस्माभासे निवृत्तान्तःकरणदोषाणां स्मृतिमाहेत्युक्तं तत् “विचिन्वन्तो
 गवां गति”मित्यस्य हार्दार्थ उक्तः, देहानां त्रैविध्यमिवेति इह अजागोमहिपीणां राजस-
 साक्षिकतामसीनां देहतौल्यं निरूपितं तत्तु यत्र यस्याधिका प्रीतिस्तत्रैव देहदृष्टान्तः सुगमो
 भवति, अज्ञानां देहस्यैव परमप्रीतिविषयत्वात् ॥१-३॥

तत् इत्यस्माभासे एतस्मिन्निति अत्र भागवता द्वयं सम्पादितं दैत्यवधोन्तःकरण-

लेखः । दोषनिवृत्तिश्च, तद्द्वयापकारं विवृण्वन्ति उपासितेति, प्रलम्बेनेतिशेषः,
 १०-१६-७-८ लौकिक्य इति लौकिकप्रवृत्तिहेतव इत्यर्थः, अलौकिकप्रवृत्तिहेतूनां तु पूर्वा-
 ध्यायेनुमोदनमेवोक्तमितिभावः, दवानलरूपा इति अज्ञानात्मकस्य दवानलस्य निरूपका
 उद्दीपका इत्यर्थः ॥७॥ तमापतन्तमित्यस्माभासे इत्याहेति इतिहेतोस्तेषां भयं तत्कृत-
 प्रार्थनारम्भं चाहेत्यर्थः ॥८॥

फारिकार्यः॥ कृष्ण कृष्णेत्यादिश्लोकद्वयवाक्यार्थावाहुः प्रार्थनामुपपत्तिं च क्रमे-
 १०-१६-९ णाद् निराकृतावित्यर्थेन, निराकृतौ दावाग्निनिराकरणनिमित्तमित्यर्थः॥
 नूनं त्वद्व्यान्धघाः कृष्णेत्यस्माभासे पुष्टिमार्गेणापि स्वरक्षायया इति पुष्टि-
 योजना । मार्गं देहसम्बन्धस्यापि माधकत्वं “सम्बन्धाद् वृष्णयः स्नेहाद् पुष्यं
 १०-१६-१० भक्त्या ययं विभो” इति गममस्कन्धे नारदवाक्ये वृष्णीनां देहसम्बन्धेन,
 भगवत्प्राप्तिकथनान्, प्रकृतेषु श्रीकृष्णस्य नन्दराजकृमारत्वाद् गोपानां देहसम्बन्धोस्तीति

पुष्टिमागंणापीत्युक्तं सुबोधिन्यां, मूले "त्वद्बान्धवा" इत्यनेन देहसम्बन्धस्य रक्षायां
हेतुत्वोक्तेः पुष्टिमागोक्तिरितिहार्दम् ॥१०॥

वचो निशम्येत्यस्वाभासे भगवांस्त्विति, उभौ प्रार्थितौ तत्र रामस्तूष्णीमास
लेखः॥ भगवांस्तु कृतचानिति रामव्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः, श्लोकद्वयस्य वाक्यार्थोयं,
१०-१६-११ व्याख्याने, उभयविधानामिति रामसङ्घट्टिनां स्वसङ्घट्टिनां चेति प्रथम-
पक्षे, स्वनाथानां गवां स्वपरायणानां गोपानामिति द्वितीयपक्षेः, एतज्जातमिति स्वदोष-
रूपदावाग्निदर्शनजभयमित्यर्थः, ज्ञानस्य पूर्वावस्था यत् स्वदोषस्फुरणमतो ज्ञानजनकं
शक्तिप्राकट्यादेवं जातमित्यर्थः, अज्ञाने त्विति तस्मिन् स्थापनीये तु दावाग्निप्रकटनं
हितमेव मानयेयुस्तत्र दृष्टान्तः यथेति, अग्निं हितं मत्वा ते तत्र पतन्ति तथैतेपि पतेयुरेव
न तु त्राणं प्रार्थयेयुरित्यर्थः, तथा च ज्ञानपूर्वावस्थासूचनाय दर्शयित्वा चक्षुर्निमीलनं
कारितवानन्यथा पूर्वमेव दर्शनं न सम्पादयेदितिभावः, ईश्वरवाक्यत्वादिति आद्यचरण-
स्यार्थोयं, विशिष्टवाक्यार्थस्तु पूर्वश्लोकाभास एवोक्तः सख्यसम्बन्धेनेति सख्याधि-
करणयोः समानशीलत्वनियमात् स दोषो भगवत्यपि प्राप्तस्तस्यापहतपाप्मत्वात् तत्रा-
मम्यद्रस्तदन्तःस्थितजगति पर्यवस्यति तद्दाहार्थमित्यर्थः, तेषामिति लौकिकानामन्तः-
करणदेवानां स्वरूपाज्ञानरूपस्य चेत्यर्थः, एते संसारतापजनकत्वात् लौकिकाग्निरूपाः
भगवन्मुखमाधिदैविकाग्निरूपं अतस्तत्र गता एते दग्धा भवन्तीत्यर्थः, संस्कारोपीति
औष्ण्यमपीत्यर्थः ॥११॥

तथा निमीलिताक्षेपित्यत्र सख्यसम्बन्धेन प्राप्तदोषदाहार्थमिति भगवता
योजना । सह मख्ये साम्यस्फूर्तेर्ईरिदासत्वलक्षणस्वरूपविस्मरणरूपो दोषः प्राप्तस्तस्य
१०-१६-१२ दोषस्य दाहार्थं दावाग्निपानं, दावाग्निर्हि निरोध्यभक्तानां स्वरूपविस्मरणरूपो
दोषः, 'अज्ञानात्मा ह्यात्मदोषो दवाग्निस्तन्निवारण'मितिपूर्वमध्यायार्थकारिकासूक्तत्वात्,
अतस्तस्य दोषस्य दाहार्थं पानं, मख्यस्य परमपुरुषार्थत्वेन लीलायां चिकीर्षितत्वाद् भगव-
तोभिप्रेतत्वाच्च, तस्य दोषत्वं वक्तुमयोग्यत्वादरुचिं मत्वा पश्चान्तरेण व्याचक्षते, तेषामग्नि-
रूपदोषाणां दाहार्थं चेति दवाग्निरूपा ये दोषा आत्मविस्मरणरूपा अविद्याकार्य-
भूतास्तेषां दाहार्थमित्यर्थः, दावाग्निर्मूर्तिमानात्मदोषो अज्ञानात्मा 'लोमक्रोधादपो दैत्या'
इति कृष्णोपनिषद्भ्यः, 'अज्ञानात्मा ह्यात्मदोषो दवाग्नि'रितिपूर्वमुक्तत्वाच्च च, अतो दोष-
स्याग्निरूपस्य आधिदैविकाग्निरेव नाशक इत्याधिदैविकाग्निरूपे मुखे दाहः कर्तव्य इतिहेतोः
पानं, ते ह्याधिदैविक एवेति ते सर्वेषामात्मदोषा अग्निरूपत्वादाधिदैविकाप्रावेव
दग्धा भवन्तीत्यर्थः ॥१२॥
उन्मीलयेति अन्तर्भावितपिजर्थोयं नेत्राण्युन्मीलन्ति गोपा भगवांस्तैस्तान्युन्मील-

लेखः । यति, तथा चोन्मीलय्य भाण्डीरमापिता इत्यर्थः, यतो भगवानिति
१०-१६-१३ पूर्वं निमीलनोपदेशे हरिपदमुक्तं, विमर्शार्थं तत् सारयन्ति, दुःखाभावार्थं
हि निमीलनोपदेशः, तत्रैवोन्मीलने दग्धवनदर्शने दुःखं स्यादवेतिभावः ॥१३॥

वीक्ष्य तं मेनिरेमरमित्यस्य विवृतौ अमरं मरणनिवर्तकमिति न मरो मरणं
योजना । यस्मात् स अमर इतिव्युत्पत्त्या यस्माद्धेतोः अन्यस्य मरणं नास्तीति-
१०-१६-१४-१६ फलितं, तदेतदुक्तं मरणनिवर्तकमिति, कालातीतं वा पुरुषोत्तम-
मिति न मरो मरणं यस्येति "नैवेशितुं प्रभुर्भूम्न ईश्वरो धाममानिना" मितिवाक्यात् पुरु-
षोत्तमस्य कालातीतत्वमतस्तथेत्यर्थः ॥१४॥ श्रणं युगशतमिवेत्यस्य व्याख्याने एक-
क्षणे अनन्तवारमुत्पद्यन्ते म्रियन्ते चेति 'मृत्युरत्यन्तविस्मृति' रितिवाक्यात् सर्वथा
विस्मरणं मृत्युपदवाच्यं, पुनर्देहादिस्मृतिरुत्पत्तिः, तदेतासामत्युग्रविरहवशाद् भूयो भूयो
जायते इति तथोक्तं, एकस्मिन् क्षणे अनन्तवारमुत्पत्तिमरणे देहस्मृतितदभावरूपे भगव-
द्विरहस्याचिन्त्यप्रभावाद् भवत इति ज्ञातव्यं, तथा चानेकोत्पत्त्यनेकमरणाधिकरणत्वाद्
मगवद्विरहक्षणस्य युगशतत्वं युक्तमेवेतिभावः ॥१६॥

इति षोडशोऽध्यायः ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

सप्तदशोऽध्याये कारिकासु दोषापगमन इति दोषनिवर्तकलीलाश्रवणेन भ्रोटृणां
लेखः । तत्तद्दोषापगमने इत्यर्थः, 'अग्रेषु च भविष्यन्ति कीर्तनात् तेषु तादृशा' इति
१०-१७-० वाक्यादितिभावः, माहात्म्येति लौकिकस्नेहव्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः, कृष्णे
हीति हि यतो निर्दोषानन्दे तादृश एव स्नेहो युज्यते तादृशस्नेहयुक्तरेव च क्रीडा युज्यते,
अतो हेतोस्तद्यापि देवप्रवरत्वरूपमाहात्म्यज्ञानमपि निरूप्यत इत्यर्थः ।

सप्तदशाध्यायार्थोक्तौ प्राजापत्ये निरूप्यते इति "सप्तदशो वै प्रजापति" रिति श्रुतेः
योजना । प्रजापतिशब्देन सप्तदश महोच्यते, तथा च सप्तदशाध्याये निरूप्यते
१०-१७-० इत्यर्थः ।

सप्तदशाध्याये का० १५६३-१५८३ । अध्यायार्थमाहुर्लीलेत्यादि सर्वतत्त्वमिति
कारिकार्थः । लीलामध्यपातिनां सर्वपामित्यर्थः, दोषापगमन इत्यादि दोषाणां
१०-१७-० देहाध्यासादीनामपगमे सत्येव सर्वतत्त्वस्य लीलामध्यपातिनां सर्वेषां

तच्चस्य बोधनं, तच्चे जाते सति सत्क्रीडा आनन्दरूपा क्रीडैत्यर्थः, मारणार्थमपि दैत्यामन्बन्धिनीत्यात् केवलानन्दरूपत्वमेव क्रीडायाः सत्त्वं, प्राजापत्ये इति सप्तदशे-
ध्याये इत्यर्थः, 'मेनिरे देवप्रवरौ कृष्णरामौ व्रजं गता'विति माहात्म्यज्ञानप्रयोजनमाहुर्मा-
हात्म्येत्यादि, निर्दोषानन्दरूपे कृष्णे निर्दोष एव स्नेहो युज्यते युक्तो भवति, तच्चापीति
माहात्म्यज्ञानमपीत्यर्थः ।

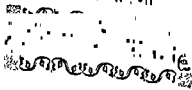
गोपवृद्धाश्चेत्यत्र दैवानामपीति मध्य इतिशेषः, तेषामपि मध्ये ये प्रकृष्टा वरणीयाः
लेखः । ते के इत्यत आहुर्दैवानामिति, प्रकृष्टा इति वरा इतिशेषः, एतदन्तेन
१०-१७-२ तदेवानूद्य ते इन्द्रादय इत्युक्तं, इदमर्थकथनं ज्ञेयं, विग्रहस्तु देवेषु
प्रवरा देवप्रवरास्तेषां सम्यन्धिवरौ देवप्रवरौ एकस्य वरशब्दस्य छान्दसत्त्वात् पृषोदरादि-
त्वाद् वा लोपः ॥ २ ॥

मेनिरे देवप्रवरावित्यस्य विवृतौ देवानां मध्ये प्रकृष्टा इन्द्रादयस्तेषामपि वरणीया-
योजना । विति, देवप्रवरावित्यत्र प्रशब्दमात्रस्य प्रकृष्टवाचकत्वं, निरुक्तव्युत्पत्तौ
१०-१७-२ तथैव व्यवहारात्, "अप्यक्षरसाम्येन निर्त्रयात् न संस्कारमाद्रिये"दित्यनु-
शासनात्, अत एव "भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु तरणं सर्वभूतानां तेन
भारतमुच्यते" इति भारतनिरुक्तौ एकाक्षरनिर्देशेन सकलशब्दार्थो बोध्यते, तथा च देवानां
मध्ये ये प्रशब्देन प्रकृष्टा इन्द्रादयस्तेषां वरणीयौ कृष्णरामावित्यर्थो भवति ॥ २ ॥

तत इत्यत्र ननु प्रावृडागमनं प्रथमश्लोके उक्तं तथा च द्वाविंशतिश्लोकानां तथा-
लेखः । भासोनुपपन्न इत्यत आहुः आदाविति, द्वाविंशतिश्लोकेष्वदावित्यर्थः,
१०-१७-३ स्वयमिति धर्मिरूपेत्यर्थः, तथा च प्रथमश्लोके धर्मिरूपेणागमनमग्रिम-
श्लोकेषु तु धर्मरूपेणेतिविभागेन द्वाविंशतिश्लोकैरागमनमेवोक्तमित्यर्थः, सर्वजीवेष्वे-
वेति आत्मारतौ क्रीडा न मम्पद्यते अतः स्वरूपव्यावर्तनायैवकारः, हरिलीलायाः शास्त्रार्थ-
त्वेन दुःखनिवारणार्थं क्रीडा, दुःखित्वं तु जीवधर्म इति तेष्वेव लीलेतिपुक्तिबोधनार्थं
हिशब्दः, मण्डूकादिषु विशेषतो लीलाया असम्भवात् पक्षान्तरमाहुः तदर्थं वेति, तदु-
द्गारार्थमित्यर्थः, द्वाविंशतिश्लोकेषु सर्वत्र जीवोद्भवो नोक्त इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः सर्व-
सत्त्वगुणोद्बोधोधाठेति, यथा सर्वेषामंशानां ममागमनादत्र भगवतः पूर्णत्वं तथा या
या अंशरूपा लीलास्तदुपयोगिनश्चांशरूपाः पदार्थास्तामां तेषां च तदधिष्ठानसत्त्वाविर्भावा-
दस्या लीलायाः पूर्णत्वमितिभावः, अंशवतारे मत्त्वस्य तत्तदाकारतया आवरकत्वेन स्थितिः,
अत्रास्तरणतदधिष्ठानत्वमिति विभेदः, अत एव सर्वपदं, सर्वेषां ये सत्त्वगुणाः भगवल्लीला-
धिष्ठानयोग्या अग्रिमश्लोकोक्तव्योमादिषु तत्सम्पादकत्वं प्रावृष्ट इति, तत्त्वमधिष्ठान-

लेखः । यति, तथा चोन्मीलय भाण्डीरमापिता इत्यर्थः, यतो भगवानिति
१०-१६-१३ पूर्वं निमीलनोपदेशे हरिपदमुक्तं, विमर्शार्थं तत् स्मारयन्ति, दुःखाभावार्थं
हि निमीलनोपदेशः, तत्रैवोन्मीलने दग्धवनदर्शने दुःखं स्यादेवेति भावः ॥१३॥

वीक्ष्य तं मेनिरेमरमित्यस्य विवृतौ अमरं मरणनिवर्तकमिति न मरो मरणं
योजना । यस्मात् स अमर इतिव्युत्पत्त्या यस्माद्धेतोः अन्यस्य मरणं नास्तीति-
१०-१६-१४-१६ फलितं, तदेतदुक्तं मरणनिवर्तकमिति, कालातीतं वा पुरुषोत्तम-
मिति न मरो मरणं यस्येति "नैवेशितुं प्रभुर्भून्न ईश्वरो धाममानिना" मितिवाक्यात् पुरु-
षोत्तमस्य कालातीतत्वमतस्तथेत्यर्थः ॥१४॥ क्षणं युगशतमिवेत्यस्य व्याख्याने एक-
क्षणे अनन्तवारमुत्पद्यन्ते म्रियन्ते चेति 'मृत्युरत्यन्तविस्मृति' रितिवाक्यात् सर्वथा
विस्मरणं मृत्युपदवाच्यं, पुनर्देहादिस्मृतिरुत्पत्तिः, तदेतासामत्युग्रविरहवशाद् भूयो भूयो
जायते इति तथोक्तं, एकस्मिन् क्षणे अनन्तवारमुत्पत्तिमरणे देहस्मृतितदभावरूपे भगव-
द्विरहस्याचिन्त्यप्रभावाद् भवत इति ज्ञातव्यं, तथा चानेकोत्पत्त्यनेकमरणाधिकरणत्वाद्
भगवद्विरहक्षणस्य युगशतत्वं युक्तमेवेति भावः ॥१६॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

सप्तदशोऽध्याये कारिकासु दोषापगमन इति दोषनिवर्तकलीलाश्रवणेन श्रोतॄणां
लेखः । तत्तद्दोषापगमने इत्यर्थः, 'अग्रेषु च भविष्यन्ति कीर्तनात् तेषु तादृशा' इति
१०-१७-० वाक्यादिति भावः, माहात्म्येति लौकिकस्नेहव्यापृत्त्यर्थं तु शब्दः, कृष्णे
हीति हि यतो निर्दोषानन्दे तादृश एव स्नेहो युज्यते तादृशस्नेहयुक्तैरेव च क्रीडा युज्यते,
अतो हेतोस्तद्यापि देवप्रवरत्वरूपमाहात्म्यज्ञानमपि निरूप्यत इत्यर्थः ।

सप्तदशाध्यायार्थोक्तौ प्राजापत्ये निरूप्यते इति "सप्तदशो वै प्रजापति" रिति श्रुतेः
योजना । प्रजापतिशब्देन सप्तदश सहबोध्यते, तथा च सप्तदशाध्याये निरूप्यतं
१०-१७-० इत्यर्थः ।

सप्तदशाध्याये का० १५६३-१०८६ । अध्यायार्थमाहुर्लीलेत्यादि मर्षनत्त्वमिति
कारिकार्थः । लीलामध्यपातिनां सर्वपामित्यर्थः, दोषापगमन इत्यादि दोषाणां
१०-१७-० देहाध्यासादीनामपगमे सत्येव मर्षनत्त्वस्य लीलामध्यपातिनां सर्वेषां

तत्त्वस्य बोधनं, तच्चे जाते सति सत्क्रीडा आनन्दरूपा क्रीडेत्यर्थः, मारणार्थमपि दैत्यामग्नन्धिनीत्वात् केवलानन्दरूपत्वमेव क्रीडायाः सत्त्वं, प्राजापत्ये इति सप्तदशे-
ध्याये इत्यर्थः, 'मिनिरे देवप्रवरौ कृष्णरामौ व्रजं गता'विति माहात्म्यज्ञानप्रयोजनमाहुर्मा-
हात्म्येत्यादि, निर्दोषानन्दरूपे कृष्णे निर्दोष एव स्नेहो युज्यते युक्तो भवति, तच्चापीति
माहात्म्यज्ञानमपीत्यर्थः ।

गोपवृद्धाश्चेत्यत्र देवानामपीति मध्य इतिशेषः, तेषामपि मध्ये ये प्रकृष्टा वरणीयाः
लेखः । ते के इत्यत आहुर्देवानामिति, प्रकृष्टा इति वरा इतिशेषः, एतदन्तेन
१०-१७-२ तदेवानूय ते इन्द्रादय इत्युक्तं, इदमर्थकथनं ज्ञेयं, विग्रहस्तु देवेषु
प्रवरा देवप्रवरास्तेषां सम्बन्धिवरौ देवप्रवरौ एकस्य वरशब्दस्य छान्दसत्वात् प्रौढरादि-
त्वाद् वा लोपः ॥ २ ॥

मिनिरे देवप्रवरावित्यस्य विवृतौ देवानां मध्ये प्रकृष्टा इन्द्रादयस्तेषामपि वरणीया-
योजना । विति, देवप्रवरावित्यत्र प्रशब्दमात्रस्य प्रकृष्टवाचकत्वं, निरुक्तव्युत्पत्तौ
१०-१७-२ तथैव व्यवहारात्, "अप्यक्षरसाम्येन निर्भूयात् न संस्कारमाद्रिये"दित्यनु-
शासनात्, अत एव "भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु तरणं सर्वभूतानां तेन
भारतमुच्यते" इति भारतनिरुक्तौ एकाक्षरनिर्देशेन सकलशब्दार्थो बोध्यते, तथा च देवानां
मध्ये ये प्रशब्देन प्रकृष्टा इन्द्रादयस्तेषां वरणीयौ कृष्णरामावित्यर्थो भवति ॥ २ ॥

तत इत्यत्र ननु प्राष्टुडागमनं प्रथमश्लोके उक्तं तथा च द्वाविंशतिश्लोकानां तथा-
लेखः । भासोनुपपन्न इत्यत आहुः आदाविति, द्वाविंशतिश्लोकेष्वदावित्यर्थः,
१०-१७-३ स्वयमिति धर्मरूपेत्यर्थः, तथा च प्रथमश्लोके धर्मरूपेणागमनमग्रिम-
श्लोकेषु तु धर्मरूपेणेतिविभागेन द्वाविंशतिश्लोकैरागमनमेवोक्तमित्यर्थः, सर्वजीवेष्वे-
वेति आत्मरतौ क्रीडा न सम्पद्यते अतः स्वरूपव्यावर्तनायैवकारः, हरिलीलायाः शास्त्रार्थ-
त्वेन दुःखनिवारणार्थं क्रीडा, दुःखित्वं तु जीवधर्म इति तेष्वेव लीलेतियुक्तिबोधनार्थं
हिशब्दः, मण्डूकादिषु विशेषतो लीलाया असम्भवात् पक्षान्तरमाहुः तदर्थं वेति, तद्-
द्भारार्थमित्यर्थः, द्वाविंशतिश्लोकेषु सर्वत्र जीवोद्भवो नोक्त इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः सर्व-
सत्त्वगुणोद्भवोधादेति, यथा सर्वेषामंशानां ममागमनादत्र भगवतः पूर्णत्वं तथा या
या अंशरूपा लीलास्तदुपयोगिनश्चांशरूपाः पदार्थास्तामां तेषां च तदधिष्ठानसत्त्वाविर्भाव-
दस्या लीलायाः पूर्णत्वमितिभावः, अंशवतारे मन्वस्य तत्तदाकारतया आवरकत्वेन स्थितिः,
अत्रास्तरणवदधिष्ठानत्वमिति विभेदः, अत एव सर्वपदं, सर्वेषां ये सत्त्वगुणाः भगवद्गीला-
धिष्ठानयोग्या अग्रिमश्लोकोक्तव्योमादिषु तत्सम्पादकत्वं प्राष्टुप इति, तत्त्वमधिष्ठानं-

त्वादिना धर्मो येषां भक्तानां ते साच्चिका इति ज्ञेयं, दिक्प्रकाशेन स्थलज्ञानात् लीलाविष-
याणामागमनं भवति, गर्जितेन भयात् प्रतिबन्धकानां व्रजाद् बहिरनागमनं च भवति,
एवं स्वरूपतः क्रीडोपयोगित्वं ज्ञेयं, अनेनेति पदत्रयेणेत्यर्थः, लीलापदार्थत्वेन सच्चिदान-
न्दात्मकप्राष्टूपो निरूपणे तत्रत्रयधर्मनिरूपणार्थं श्लोकान्तरं वक्तव्यं भवेदित्याशङ्क्याहुः
एतान्येवेति, जीवेष्वानन्दाविर्भावात् तद्धर्मत्वं, विद्युतां सत्ताज्ञापकत्वात् तद्धर्मत्वं, गर्ज-
नस्य चित्कार्यत्वात् तद्धर्मत्वं, अन्योन्यमन्योन्यधर्मत्वमपि वर्तते इति अपिशब्दः ॥३॥

एतेष्वेवेति एकविंशतिधर्मेष्वेव सर्वेषां भगवद्धर्माणां प्रतिष्ठेत्यर्थः, प्रकाशमानमिति
- लेखः । सर्वपदार्थेष्वितिशेषः, प्रकाशते सर्वत्र परन्तु स्पष्टं दृष्टान्तेनैव भवतीत्यर्थः,
१०-१७-४ ब्रह्मदृष्टान्तमिति भावप्रधानं, आकाशे ब्रह्मदृष्टान्तत्वमाहेत्यर्थः ॥४॥

सान्द्रनीलाम्बुदैरित्यस्याभासे दिव्यानेकविंशतिधर्मानाहेति "एकविंशो वा
योजना । इतः स्वर्गो लोकः" "एकविंशतिर्ब्रह्मदेवलोका" इति श्रुतेरेकविंशतिविधत्वं स्वर्ग-
१०-१७-४ लोकस्य तत्समानश्लोकसङ्ख्याया भगवदीयस्वर्गत्वं ब्रजस्थप्राष्टूपः सूच्यते,
तथा च स्वर्गे यथा परमोत्कृष्टभोगाः स्रष्टुनितां तथा शुद्धपुष्टिभक्तानां ब्रजस्थप्राष्टूपीति
परमभोगाधिकरणत्वं निरूपितं. अस्पष्टज्योतिरित्यस्याभासे शरीरं ह्यन्तस्तेजोमय-
मिति भगवतः आनन्दात्मकशरीरं अन्तस्तेजोमयं मायाजवनिकाच्छन्नत्वात्, अत एव
बहिराच्छन्नतेजो भवति आकाशोप्यन्तस्तेजोमयो बहिराच्छन्नतेजस्को यदि भवेत् तदा
ब्रह्मशरीरतुल्यो भवेदित्यर्थः, न स्पष्टानि ज्योतीर्नापि रूपादीनि यत्रेति तथा च भग-
वद्रूपं यथा मायाजवनिकाच्छन्नत्वादस्पष्टतेजस्कं तथाकाशोपि नीलाम्बुदैराच्छन्नत्वादस्पष्ट-
सूर्यादितेजस्को भवतीत्याकाशस्य तौल्यं युक्तमेव, भगवत्यपि लोकव्यामोहनं
गोपिकालीलाप्रबोधनं चेतीति प्रबोधनं मन्वगुणकार्यं गोपिकालीला रजोगुणकार्यं
लोकव्यामोहनं तमोगुणकार्यं, अयमर्थो "ब्रह्मेव सगुणं वभा" वित्यत्र गुणशब्दस्य सत्त्वादि-
गुणवाचकतामादायोक्तः ॥५॥

नद्वित्वन्न इत्यस्याभासे सूर्योपरितीति सूर्य उपरिलोकश्च अनयोः सम्बन्धी
लेखः । तद्व्यथितो यो मध्यमोन्तरिक्षलोकस्तस्येत्यर्थः, 'अन्तरेणान्तरिक्षं तदुमय-
१०-१७-६ मन्धिन'मिति वाक्यात्, व्याख्याने, अत्र मध्यमलोकनिरूपणं माघयन्ति
अन्तरिक्षेति, तत्र हेतुः चारुवधीना इति, अन्तरिक्षवाय्वोरभेदादितिभावः, तथा च
मेघानामन्तरिक्षदेवताकत्वात् प्राणनजीवनमोचकत्वरूपमेघस्वरूपनिरूपणेनान्तरिक्षलोक-
स्वरूपं निरूपितं ज्ञातमितिभावः, चलकार्यमिति चलरूपं कार्यं स एव करोतीतिशेषः,
न तु वत्कार्यं पृथगिन्द्रापंक्षेत्येवकारः, तद्भेदा इति अन्तरिक्षभेदा इत्यर्थः ॥६॥

तद्धित्वन्त इत्यत्र इन्द्रो देवता वायुरात्मा मेघा भूतानीति अयाणामेक-
योजना । रूपत्वमिति इन्द्रस्याधिदैविकत्वं वायोराध्यात्मिकत्वं मेघानामाधिभौति-
१०-१७-६ कत्वमिति अयाणामभेद इत्यर्थः ॥ ६ ॥

निशामुखेष्वित्यत्र त्रिविधमिति अर्थशब्दफलभेदेन त्रिविधं हीनं वस्तु अन्तः
लेखः । परिकीर्तितं त्रिभिः श्लोकैरिति शेषः, तस्य फलस्य बहिरङ्गमान्तरं चाङ्गं
१०-१७-८ तथा च परिकीर्तितमित्यर्थः, श्लोकद्वयेनेति शेषः, इति भेदतः पञ्चभिः
श्लोकैर्मप्रतिष्ठामाहेति पूर्वेष्वान्वयः, अन्यद्योपत्त्वे इति अन्यवाधानादिव्यतिरेकेण
केवलं दानसम्प्रदानत्वे इत्यर्थः ॥ ८ ॥

वसन्तव्यवस्थोक्ता भवतीति "न हि वेदाः कलौ युगे" इत्यनेन वेदाभाव-
योजना । कथनादुपनयनाभ्याधानादीनामभाव उक्तः, अतो वसन्ते यत् कर्तव्यं तन्
१०-१७-८ नास्तीति धर्मरहिता वसन्तव्यवस्थोक्ता 'निशामुख' इति श्लोकेन, ब्राह्मणा-
नामन्यदोपत्त्वे इत्यारम्य भवतीत्यन्तं वेदाध्ययनं ग्रीष्मे तत्प्रयोजनं वसन्ते कृता-
धानस्य यामनिर्वाहः, इह त्वध्ययनं द्रव्यलाभार्थमुक्तमतो ग्रीष्मेपि धर्मराहित्यं "श्रुत्वा
पर्जन्यनिनद"मिति श्लोकेनोक्तं, ततः कर्मफलं यद् वर्षाकार्यमित्यारम्य भवतीत्यन्तं
'आसन्नोत्पथवाहित्य' इति श्लोके वर्षाकार्यमुत्पथवाहित्यमुक्तं, अतो वर्षायामपि धर्मराहित्यं,
अल्पफलमित्यारम्य भवतीत्यन्तं, "हरिता हरिभिः शर्षपै"रित्यनेन अल्पफलमुक्तमिति
शरदपि धर्माभावः, अल्पसन्तोपस्तद् भावश्चेत्यवशिष्टस्य द्विरूपस्येति "क्षेत्राणि सस्य-
सम्पद्भि"रित्यनेन कर्षुकाणामल्पसन्तोष उक्तः, अल्पेन सन्तोषः अल्पसन्तोष इति तृतीयात-
त्पुरुषः, 'मानिनामुपवाषं च देवाधीनमज्ञानता'मित्यनेन सन्तोषाभावो निरूपितः, एकस्मिन्नेव
श्लोके द्वयं निरूपितं, यतो हेमन्तशिशिरयोरप्येकत्वं, अतस्तत्त्वचनार्थैकशोक्तिः, अत एव
पञ्चसु प्रयाजेषु "वसन्तमृतूनां ग्रीणामी"त्यत्र ऋतुचतुष्टयं पृथगुक्त्वा "हेमन्तशिशिराश्रुतूनां
ग्रीणामी"त्यनेन हेमन्तशिशिरयोरैक्यमुक्तं, अत एव "द्वादश मासाः पञ्चर्तव" इति श्रुतौ
ऋतूनां पञ्चत्वोक्तिरुच्यते, तत्राप्यल्पसन्तोषतद् भावाभ्यां हीनत्वोक्त्या धर्माभाव उक्तः,
एवं पञ्चसु धर्माभावो निरूपितस्तस्य प्रयोजनं त्वन्यत्र धर्माभावेपि इह प्रजे तु धर्मोऽस्त्येवेति
"स्वधोतप्रकाशातिरिक्तः पापण्डधर्मप्रकाशश्चन्द्राद्यप्रकाशातिरिक्तो वैदिकधर्मप्रकाशश्च ना-
स्तीत्यर्थः" इत्यादिना टिप्पण्यां श्रीमत्प्रभुचरणैर्निरूपितं, अत एव सुबोधिण्यां ऋतुवर्ण-
नायां धर्मप्रतिष्ठामाहेत्युक्तं, "न हि वेदाः कलौ युगे" इत्यस्य व्याख्याने युगपदा-
दनुल्लङ्घ्यत्वमिति, "गृह्णतु युगं तनू"रित्यस्य सुबोधिण्यां "भगवान् जगच्च"तियुग-
पदार्थ उक्तः, अतो युगस्य भगवद्गूत्वादनुल्लङ्घ्यत्वमित्यर्थः ॥ ८ ॥

निशामुखेष्वित्यादिश्लोकरप्रतिपादानर्थान् क्रमेणाहुः अर्थः शब्दः इत्यादिना

कारिकार्थः । का० १५९^३-१६१^३ । 'निशामुखे'ष्विति श्लोके वेदप्रतिपाद्यवर्णाश्रमधर्म-
 १०-१७-८ रूपोर्थः, "श्रुत्वा पर्जन्यनिन्द"मिति श्लोके जब्दात्मकमध्ययनं, 'आस-
 श्रुत्पथवाहिन्य' इति श्लोके उत्पथवाहित्वरूपं निषिद्धं फलं, एवमर्थशब्दफलभेदेन त्रिविधं
 वस्तु त्रिभिः श्लोकैर्निरूपितं, निषिद्धफलप्राप्तौ बाह्या सम्पत्तिः तज्जो मदश्वाङ्गे, तत्र 'हरिता
 हरिभिः श्वै'रिति श्लोके बाह्यसम्पत्तेः स्वरूपमुक्तं, "क्षेत्राणी"ति श्लोके आन्तरमुक्तम् ॥८॥
 जलस्थलौकस इत्यत्र प्रधानमिति तात्पर्यार्थ इत्यर्थः, गुणा इति सच्चादयः शक्यार्था
 लेखः । इत्यर्थः, निर्गुणेषु प्रतियोगित्वेन गुणा उक्ता एवेति भावः, जीवा इत्यत्र
 १०-१७-१३ कचिद् दृष्टान्तिरूपणं कचिद् दार्ष्टान्तिकनिरूपणं तात्पर्यार्थत्वेन, स च
 तत्र तत्र स्फुटः, विद्यावानिति भगवद्गुणवान् भगवदीय इत्यर्थः, त्रिविधा इति चतु-
 विधाः सन्तस्त्रिविधाः, अतो द्वादशविधा इत्यर्थः, मासभोग्या इति मासन्यायेन धर्मि-
 प्राधान्येन भगवतो भोग्या इत्यर्थः ॥ १३ ॥

जीवा नद्यः पर्वताश्चेत्यादि "जलस्थलौकस" इति श्लोके जीवाः, "सरिद्धिः
 योजना । सङ्गत" इत्यत्र नद्यः, "गिरयो वर्षधाराभि"रित्यत्र पर्वताः, "मार्गा
 १०-१७-१३ चभूयुः सन्दिग्धा" इत्यत्र मार्गाः, "लोकवन्धु"ष्वित्यत्र कामिन्यः;
 "धनुर्विद्यती"त्यत्र विद्यावान्, "न रराजोदुपच्छन्न" इत्यत्र चन्द्रमाः, "मेघागमो-
 त्सवा हृष्टा" इत्यत्र चर्ही भक्ताश्चेति द्वयं, "पीत्वापः पादपा" इत्यत्र तापसाः, "सर्-
 स्वशान्तरोधःस्त्रि"त्यत्र गृहिणः, जलोधैर्निरभियन्ते"त्यत्र वैदिको मार्गः, "व्यमुञ्चन्भिः"
 त्यत्र राजानः, एवं द्वादशधा, जलस्थलौकस इत्यत्र सात्त्विकास्त्वित्यादि यथा
 हरिनिपेचयेति दृष्टान्तार्थं भगवदीया उक्तास्ते सात्त्विकाः, भूचरा राजसा जलचरा-
 स्तामसा इति द्वयम् ॥१३॥

जलस्थलौकस इत्यादिद्वादशश्लोकप्रतिपाद्याधिकारिण आहुर्जीवा इत्यादि का०
 कारिकार्थः । १६२^३-१६४^३ । विद्यावानिति "धनुर्विद्यति माहेन्द्र"मिति श्लोके
 १०-१७-१३ गुणवानिति पदोक्त इत्यर्थः, चर्ही भक्ता वेति मेघागमोत्सवान्
 दृष्टा प्रत्यनन्दन् त्रिलण्डिनः गृहेषु तस्मा निर्विण्णा यथाच्युतजनागम" इति श्लोके चर्हिणो
 वा भक्ता वा निरूपिता इत्यर्थः, दार्ष्टान्तिकं मयूरा दृष्टान्ते भक्ता इति भावः, त्रिविधा
 इति समुदायप्रयरूपा इत्यर्थः, चतुर्विधानां चतुर्विधानामेकैकः समुदायः, तादृशत्रिविध-
 समुदायरूपाः, अतो द्वादशविधा इत्यर्थः, तथा हि "जलस्थलौकस" इत्यादिषु चतुर्षु निर्गुण-
 राजसमान्विकताममभेदा उक्ताः, यद्यपि "जलस्थलौकस" इत्यादिकविवरणे भूचरा
 जलचराश्च "राजमानामसात्रे"त्यादिग्रन्थेन मगुणभेदा उक्तास्ते व्याख्याताः, तत्र "हरि-
 निपेचये"तिपदेन सात्त्विकभेद उक्तस्तथापि "हरिनिपेचये"तिपदान् निर्गुणभेद एवासिन्

श्लोके विवक्षाभेदेन ज्ञातव्यः, अत एव "मार्गा बभूवुः सन्दिग्धा" इति श्लोकव्याख्यानान्ते "एवं गुणातीतसगुणभेदेन चतुर्धा वर्षाकृता धर्मा" इत्युक्तं, अथ "लोकवन्धुपु मेघे" ध्वित्यादि-द्वितीयचतुष्के राजससाच्चिकतामसनिर्गुणभेदाः, "पीत्वापः पादपाः पङ्क्ति" रित्यादितृतीय-चतुष्के साच्चिकराजसतामसनिर्गुणभेदाः, एवं द्वादशभिर्मासैर्द्वादशभोग्या इत्यर्थः ।

सरिद्धिरित्यत्र अमिमानं विवृण्वन्ति तरङ्गा इति, रजसा गर्वो जात इति भावः, लेखः । चित्तेति चित्तवृत्तीर्निरोधयतीति तज्जनको यमाद्यष्टाङ्ग इत्यर्थः, स चेत् १०-१७-१४-२० कामिनेति चित्तरूपः पदार्थ इत्यर्थः ॥१४॥ गिरघ इत्यत्र यत इति स्वरूपयोग्यता एतेनोक्ता, हेतुमिति व्यथाभावहेतुमधोक्षजचेतस्त्वं दृष्टान्तेन गिरिषु स्पष्टयतीत्यर्थः, यथान्ये भगवति स्थापितचित्तास्तथैतेपि तत्रैव सेवाभावनया स्थापितचित्ता इत्यर्थः, तदानन्देन चेति इति भावनया तदानन्देन चेति समुच्चयार्थ-श्वकारः, अन्तःसारत्वादेव भगवति चित्तखित्या व्यथाभावः, समुद्रस्त्विति असारत्वान् नाधोक्षजचेतस्त्वमित्यर्थः ॥१५॥ एवमिति गुणातीतव्यवस्था तु "जले" ति श्लोकेनोक्तेति-क्षेयम् ॥१६॥ लोकवन्धुष्वित्यत्र यत इति ब्रजे एतासामेव कामिनीत्वं न तु ब्रजस्त्रीणामिति-भावः, अत इति ब्रजस्थानां विद्युद्रूपकामिनीनामस्थिरत्वदृष्टान्तादित्यर्थः, गुणिव्यति-पदस्वाभासमाहुः युक्तश्चेति, गुणित्वादेवं न युक्तमिति ममाधानम् ॥ १७ ॥ धनु रित्यत्र गुणिन्घपीति "वायुर्वाव गोतम तत्त्वत्र" मिति श्रुतेर्वायुरूपसूत्रवतीत्यर्थः, अविद्या दोषरूपा विद्या गुणरूपेति सूत्रमेव विद्येति ज्ञेयं, तस्य सम्बन्धादिति इन्द्राविष्टभगवदायुधावेश-दित्यर्थः, फलितमित्यन्तेन वाक्यस्य तात्पर्यार्थ उक्तः, ननु मूले तु प्रकृतिसम्बन्धरहितस्या-गुणस्य शोभोक्ता न तु भगवद्गुणवतो भगवद्दीपस्य अतः कथमयं तात्पर्यार्थ इत्याशङ्क्याहु-र्जावास्त्वित्यारभ्य भासत इत्यन्तं, तदभावेपीति तादृशगुणाभावेपि भासते तत्र तादृशगुणवतो भाने किं वाच्यमिति कैमुतिकन्यायेनायं तात्पर्यार्थः सिद्ध इति भावः, एत-दरुच्यैव पक्षान्तरमाहुरगुणत्वादिति, तथा च व्यक्त एवेति भावः, दृष्टान्तीकुर्वन्तेति दृष्टान्ततावच्छेदकीकुर्वन्तेत्यर्थः, सम्पत्तिरिति सम्भृतिरूपा प्राण्डित्यर्थः, भगवद्दीप-मिति धनु रित्यर्थः, तथा च विद्यावत्पदेन दृष्टान्तं दार्ष्टान्तिकं चेत्युभयमपि ग्राह्यं भवति ॥१८॥ मेघागमेत्यस्वाभासे केवलमिति निर्गुणत्वाद् गुणसम्बन्धरहिता इत्यर्थः, परोक्ष-वादे श्लिखण्डिपदेन तद्दृष्टान्तककामभावयुक्ताः स्वामिन्य उच्यन्ते, तथा च कारिकास्वपि बर्हीतिपदेनैता एवोच्यन्ते, भक्ता चेति पक्षे तु स्पष्टमेव, एतन्निरूपणमिति मेघागम-प्रतिनन्दननिरूपणमित्यर्थः, यदर्थमिति मेघागमस्य भगवदानन्ददायित्वबोधनार्थमित्यर्थः, तच्च टिप्पण्यां विवृतं तदाहेति, दृष्टान्तेन भगवदानन्ददायित्वमाहेत्यर्थः, इदमेवात्रे सुखदायिनीत्यनेनोपसंहृतं, जितेन्द्रियाः परमहंसास्त्रिदण्डिन इति पदत्रयेण "यदनु-

चरिते"ति श्लोकोक्तद्वन्द्वधर्मत्यागविहङ्गत्वमिधुचर्यारूपधर्मत्रयमुक्तं, एतादृशा भगवज्जना
अच्युतजना इत्यर्थः, तापो निर्वेदश्च गृहस्थवर्हिणोः साधारणधर्मः, भगवदानन्ददायित्व-
मच्युतजनमेवयोरिति ज्ञेयम् ॥ २० ॥

पीत्वाप इत्यत्र एतदपीति वृक्षाणां नानामूर्तित्वं यस्य दृष्टान्तस्य नानामूर्तित्व-
लेखः । बोधनार्थं तद्दृष्टान्तमाहेत्यर्थः, तथा चात्र दृष्टान्त एव तात्पर्यार्थः इति
१०-१७-२१ भावः, एवमग्रेपि ॥ २१ ॥

पीत्वाप इत्यत्र स्वपादान् पान्तीति वेति स्वपादान् पान्ति रक्षन्तीति
१०-१७-२१ पादपाः, स्वपादः पिवन्तीतिविग्रहे पद्भिरितिव्यर्थं स्यात् ॥ २१ ॥

सरःस्त्रित्यत्र अन्यगृहीवदत्र सारसा एव न त्वन्नत्या गृहिण इति अप्रत्य-
लेखः । गृहिस्ररूपनिरूपणमेव तात्पर्यार्थोत्र, सारसानां त्वयं गुण एवेति भावः,
१०-१७-२२-२५ तदाहेति दृष्टान्तेनात्रत्यगृहिस्ररूपमाहेत्यर्थः, एवमग्रेपि ॥ २२ ॥ एवं

वनमित्यत्र स्वसम्पादितेति स्वसम्पादितैर्धेनुकवधादिभिर्निर्दुष्टा ये जीवास्तैरित्यर्थः ॥ २५ ॥
धेनवो मन्दगामिन्य इत्यस्माभासे प्रवेशो वीर्यशक्तिरेवेति "सवलः प्राविशद्-

योजना । धरि"रिति पूर्वश्लोकोक्तो वनप्रवेशो वीर्यशक्तिः, यतो वने वत्सा-
१०-१७-२६ सुरधेनुकादयोसुरा हताः प्रलम्बश्च हतो दावाग्निद्वयं निवारितं, तादृशे

सम्भावितभीतिके वने प्रवेशो वीर्यवत् एव कार्यमतः प्रवेशो वीर्यशक्तिरित्युक्तं,
वैराग्यशक्तिर्वेति "निशामुखेषु खद्योता" इत्यादिषु परोक्षवादीत्या निरूपिता या रहस्य-

लीलास्तत्रासक्तो भगवान् "गोगोपालैर्वृतो रन्तुं सवलः प्राविशद्धारि"रितिवाक्याद्
गोपालबलदेवसाहित्येन बहिरङ्गलीलां कर्तुं वनप्रवेशं कथं कुर्यात्, अतो वैराग्यशक्त्यैव

कृतवान्, अतो रहस्यलीलासक्तोपि वैराग्यशक्तिं तत्राविर्भाव्य लीलान्तरं करोतीतिज्ञापनाय
वैराग्यशक्तिर्वेत्युक्तं तन् सम्यगेव, एतदेव श्रीमत्प्रभुचरणेष्टिप्पण्यां गुप्ततयोक्तं विरक्तो

हि गृहं हित्वा वनं प्रविशतीत्यादिना ॥ २६ ॥
वनौकस इत्यत्र एतत्त्रिविधेति वनराजिजलधारागुहायुक्तान् देशानित्यर्थः,
लेखः । आसन्नित्यस्यैव गुहास्वप्ननयः, ददृशे इति तु मित्रतयान्वेति, अन्या-

१०-१७-२७ श्वेति पुलिन्दादीनित्यर्थः ॥ २७ ॥
दध्योदनमित्यत्र भोजनक्रियायां गोपानां सहभाव उक्तः, सङ्घर्षणेन सह स्थिति-

लेखः । मात्रमुक्तं तनात्पर्यं प्रथमपक्षे विशदं न जातमित्यरुह्या पश्चान्तरमाद्-
१०-१७-२९ रन्ये चेति, मित्रनयेति मित्रपात्रे इत्यर्थः, मम्भोजनीयत्वस्य तावन्मा-

त्रणैव सिद्धेरितिभासः, चलभद्रेण सह तु फलाहारः पूर्वश्लोके उक्त एव, अतोत्र
सहस्थितिमात्रमुक्तमित्यर्थः ॥ २९ ॥

दध्योदनमित्यस्य विवृतौ गोपैर्गोपिकाभिर्यशोदद्या रोहिण्या वा तदानी-
योजना । मुपनीतमिति णीञ् प्रापणे इत्यस्य धातोः प्रयोज्यकर्तृव्यापाररूपनयनार्थ-
१०-१७-२९ कत्वमादाय गोपैर्गोपिकाभिरित्युक्तं, प्रयोजककर्तृव्यापाररूपप्रेषणा-
त्मकनयनार्थकत्वमादाय यशोदद्या रोहिण्या वेत्पुक्तं, तथा च प्रयोजककर्तृव्या श्री-
यशोदद्या रोहिण्या वा प्रेषितं प्रयोज्यकर्तृभिर्गोपैः प्रयोज्यकर्त्राभिर्गोपिकाभिर्वा तत्र भग-
वन्निकटे प्रापितमेतावानर्थ उपानीतपदस्येतियोद्वयम् ॥२१॥

प्राष्ट्रश्रियमित्यस्य विवरणे आत्मनो यावत्यः शक्तय इति इह शक्तिपदेन
योजना । परोक्षरीत्या ब्रजस्त्रीरत्नान्येव ग्राह्याणि, "पुरुषः शक्तिभिर्यथे"ति शक्ति-
१०-१७-३१ दृष्टान्तेन तासां भगवच्छक्तिरूपतायाः श्रीशुकैरुक्तत्वात्, अत एवाग्निमे-
ष्टादशाध्याये "अत्रापि पूर्ववदाधिदैविकीभिः शक्तिमिर्लीला वक्तव्ये"ति वक्ष्यन्ति "पूर्ववत्"
वर्षर्तुवत् इत्यर्थः ॥३१॥

एवं निवसतोरित्यत्र चर्पास्त्विति "चर्पा ऋतूना"मित्यादिवाक्येभ्यो बहुत्वं प्रमाण-
लेखः । सिद्धमितिभावः, उत्पत्तिर्भुव्येति विस्फूर्जनस्य रजोरूपत्वं पूर्वमुक्तमतो
१०-१७-३२ विस्फूर्जनस्योत्पत्तित्वं, सर्वसत्त्वेत्यनेन पूर्वं भूमिरुक्तेति ज्ञेयं, अत एवेति
उत्तमत्वादेवेत्यर्थः, उत्तमत्वाद् रतिकरणमतः हयानन्दप्रतिष्ठा, तदाशुद्धिसम्भवावनया शुद्धि-
बोधनीयेत्यतः सङ्ख्यातात्पर्येण सा बोधितेत्यर्थः, प्रवृत्तिरिति वक्तव्येतिशेषः, योद्धोति
मनसः षोडशकलत्वात् तत्सहितस्येत्यर्थः, कारिकान्ते एतावदिति भगवत्कृता सर्व-
शोभेत्यर्थः, तत्र श्रदः प्रयोजकत्वात् तत्कार्यत्वम् ॥ ३२ ॥

शरत् समभवद् व्यभ्रेत्यस्य व्याकृतौ अत एव अस्यां भगवान् रतिमिति
योजना । साधनसिद्धब्रजसुन्दरीणां फलप्रकरणोक्तां फलरूपां रासक्रीडादिरूपां
१०-१७-३२ रतिमित्यर्थः, सामान्यतो रतिस्वरूपाप्यस्तीतिभावः ॥३२॥

शरदेत्यत्र दृष्टान्ते नीरजस्वरूपमाहुः हृदयकमलेति, गुणातीतमिति चित्ररूप-
लेखः । मित्यर्थः, तथा च यथा नीरजोत्पत्त्या हृदयकमलविकासेन चेतांसि प्रकृतिं
१०-१७-३३ स्वरूपं चेतस्त्वं यान्तीत्यर्थः, अत्र शरदस्तथाहेतुत्वं नाप्यातीत्यरूप्या
पक्षान्तरसाहुरथ वेति, तथा च दानैः शुद्धिमात्रे दृष्टान्तः, तदाहेति तत्पक्षद्वयाद्देतोराह,
उत्तरार्धमितिशेषः, प्रथमपक्षमाश्रित्य जलान्तःकरणयोः शरत्कृतां शुद्धिमुपसंहरन्ति एव-
मिति, द्वितीयपक्षमाश्रित्य कारिकासु जलानामित्येवोक्तम् ॥ ३३ ॥

जलानां सर्वभूतानामित्यादिकारिकासु जलादयो गोपिकान्ता दशोक्तास्ते "श्रदा
योजना । नीरजोत्पत्त्ये"त्याभ्य "मुकुन्दो ब्रजयोपिता"मित्यन्तानां दशानां
१०-१७-३३ श्लोकानामर्थ्या उक्ताः, चित्तस्यापि निवार्य चेति "खमशोभते"त्य-

स्यार्थः, "सच्चयुक्तं यथा चित्त"मितिवाक्यात्, "अखण्डमण्डल" इत्यादिषु पदसु श्लोकेषु
ऐश्वर्यादयो गुणा वर्ण्यन्त इति पदश्लोकसङ्ख्यातात्पर्यमुक्तम् ॥३३॥

शरदा नीरजोत्पत्त्येत्यस्याभासे जलानामित्यादि १६५ १/३-१६८ १/३ । जलाना-

कारिकार्थः । मित्यारभ्य गोपिकानामित्यन्तेन दशवाक्यानां प्रत्येकमर्था उक्ताः,
१०-१७-३३ चित्तस्यापीत्यनेन 'सच्चयुक्तं यथा चित्त'मित्यस्यार्थ उक्तः, "अखण्ड-

मण्डलो व्योम्नी"त्यादीनामग्निवाक्यानामर्था भगवद्वाक्या इति सर्वानशोभयदित्य-
नेनोक्ताः, ऐश्वर्यादिगुणरूपत्वेनैव चन्द्रादयो निरूपिता इत्याहुश्चन्द्रमानवा इत्यादिना,
तथा च कृष्णः पद्भुजैः सर्वानशोभयदितियोजना, ते के इत्याकाङ्क्षायां पद्भुणरूपा-
श्चन्द्रमानवादय उक्ताः, एवं सप्तदशश्लोकानामर्था उक्ताः ।

व्योम्नोऽदमित्यत्र स्पर्शार्थमिति कामार्थमित्यर्थः, कामोग्निसंलं, क्षुधः प्राणधर्म-

लेखः । त्वात् क्षुद् वायुमलं, उभयार्थं भूतानां प्राणिनामन्योन्यं शबलता भवती-

१०-१७-३४ त्यर्थः, इयं चेति चकारादाधिभौतिकी पूर्वार्धोक्तभूतशाबल्यहरणं त्वा-

प्यात्मिकया एवेतिभावः, "स्यास्यामश्चतुरो मासा"मिति प्रतिज्ञायापाढ्यामेव स्थितेः, प्रथमं

न्यासिनामेव धर्मविरोधं प्रावृद् सम्पादयतीति प्रथमं तानेवाहुर्न्यासिनामिति, आधि-

दैविकषादिति तत्सदृशीयं न त्वियमाधिदैविकीति ज्ञेयं, शोकं दूरीकरोतीति केवलभाव-

लभ्यरसस्यैव तन्निवर्तकत्वादिति प्रभूक्तमनुसन्धेयं, त्रिविधेति सत्त्वरजस्तमोभेदेन त्रिवि-

धानां जीवानां किर्मीरितत्वं दूरीकरोति, गुणातीतत्वं सम्पादयतीत्यर्थः, एतद्-

दूरीकरणस्य वाय्वग्निमलनिवृत्तिरूपत्वं विशदयन्ति तस्येति, किर्मीरितत्वस्येत्यर्थः, ब्रह्मवादे-

भगवतः सकाशाद् विद्युक्तो जीव आनन्दार्थं यतमान आसन्न्यमाश्रितः सत्त्वादिभावान्

प्राप्य प्रपञ्चे रममाणो जात इति निरूपितं, साङ्ख्ये कामाग्निना प्रकृतिमुपगूहमानस्तद्गुणानु-

रक्तो जात इति निरूपितं, तथा च मतभेदेन किर्मीरितत्वं वाय्वग्नयोर्मलं तद्दूरीकर्तृत्वं

मक्तेः, एक इति मक्तौ जातायामासन्न्य इन्द्रियाणां देवतात्वं सम्पाद्य जीवस्य सगुणत्वं

दूरीकरोति, कामश्चान्तर्गृहगतानामिव प्राकृतत्वं ज्वालयति देहान्तरमिव सम्पादयतीत्यर्थः,
भक्तिकृतां भूमलनिवृत्तिं विवृण्वन्ति भक्त्येति, तथा भाविता चरणौ स्नेहाद्रौ भवत-

सदा स्वसिन् स्थितं गङ्गाजलार्द्रतारूपं पङ्कं स्वसात् दूरीकुरुतो भक्ते स्थापयत इत्यर्थः,
स्नेहस्य चिकृणत्वाद् तेनार्द्रयोर्जलार्द्रता न भवतीति लौकिको दृष्टान्तः, इदं च तदनन्तर-

मावित्वाद् भक्तिकार्यं, ताद्येव हीति अलौकिकदेहमम्पादकरजमस्तत्र विद्यमानत्वाद्

तयोर्भूरूपत्वं युक्तमिति हिशब्दः, अपां मलनिवृत्तिं विवृण्वन्ति अपामिति, तीर्थरूपाणा-

मपीत्यर्थः, प्रसिद्धमेवेति "मापयो न्यासिनः शान्ता"इत्यादिवाक्येभ्य इतिशेषः, ब्रह्म-

र्ये चेति भूतानां मलं निवर्तयति, आश्रमिणामपि निवर्तयतीति नेष्वेव पदेष्वर्थान्तरसम्-

क्षयार्थश्चकारः, आश्रमिणां मध्ये व्योम्नो ब्रह्मचर्यस्याब्दं जलदानं दूरीकरोतीत्यर्थः, ब्रह्म-
चर्यं व्योमवन्निलेपतास्तीति व्योमत्वं, अलौकिकेति कथाप्रश्नेन वासुदेवं सारयतीत्यर्थः,
बहूदकादीनामिति बहूदका आदयो येषां हंसनिष्क्रियानामिति तद्गुणसंविज्ञानः,
कुटीचरस्य तु परिभ्रमणं नास्तीति बहूदकादीनामित्युक्तं, यत्संस्कारार्थमिति मशकार्थं
धूम इतिवत् पापसंस्कारनिवृत्त्यर्थमुत्तरकिया, उच्चरकाण्डोक्तज्ञानसाधनानीत्यर्थः॥३४॥

व्योम्नोन्दमित्यस्य व्याख्यायां जीवानां किर्मीरितत्वं भक्तिर्दूरीकरोतीति
योजना । किर्मीरितत्वं सत्त्वादिगुणवैशिष्ट्यं भक्तिर्नाशयति, "तं भजन् निर्गुणो
१०-१७-३४ भवे"दितिवाक्यान् नैर्गुण्यं सम्पादयतीत्यर्थः, तस्य प्रवर्तक इति तस्य
भक्तस्य नैर्गुण्ये प्रवर्तक आसन्न्य इन्द्रियाणां देवतात्वं सम्पाद्य ब्रह्मभावयोग्यतामापाद-
यति, अग्निर्वेति ज्ञानाग्निरित्यर्थः, एको दूरीकरोतीति आसन्न्यः दोषं दूरीकरोति
अपरो ज्वालयतीति ज्ञानाग्निर्दोषं ज्वालयतीत्यर्थः, "भक्त्या मामभिजानाती"तिवाक्याद्
भक्त्योत्पन्नज्ञानं सकलदोषं ज्वालयतीति भक्तेस्तत्र प्रयोजकता, अतो भक्तिरेव दोषं हरतीति-
सिद्धं, भुवः पङ्कमपीति भुवः पङ्कं दोषमपि भक्तिर्दूरीकरोतीत्यर्थः, अयं भावः, यत्र श्रव-
णादिरूपा भक्तिर्जायते भगवन्मन्दिरादौ तत्र सा भक्तिर्दोषं प्राकृतभावमपहरति, "भक्तिकेत्
तु निर्गुण"मितिवाक्यात्, तदेतदुक्तं प्रसाददानादिति, तत्र भक्त्याधिकरणभूमौ सर्वेभ्यः
प्रसादो भगवदनुग्रहः भगवता दीयते, अतः प्रसाददानात् भुवो दोषं प्राकृतत्वं भक्तिर्हरती-
त्यर्थः, जलार्द्रतां दूरीकुरुत इति, अयमर्थः, भक्त्या चरणारविन्दयोर्भावने हृदये
जायमानेन चरणारविन्दविषयकस्नेहेनाद्रौ भगवचरणौ जलार्द्रतां शोकाश्रुजलसम्ब-
न्धिनामार्द्रतां दूरीकुरुत इत्यर्थः, भक्तिश्च तद् दूरीकरोति अलौकिकजलदान-
सामर्थ्यादिति, अयं ब्रह्मचर्यं गुरवे जलदानमस्ति, जलं यो न ददाति स क्रणी भवतीति
सामान्यव्यवस्था, भक्तस्तु भगवत्सेवां कुर्वाणो जलदानमकुर्वन्नपि न क्रणी भवति, "देव-
र्षिभूताप्तनृणां पितृणां न किङ्करो नामृणी च राज"इतिवाक्यात्, अतो भक्तिस्तद् दूरी-
करोति, ननु गुरवे चेज्जलदानं न कुर्यात् तदा फले न्यूनता स्यादित्याशङ्क्याहः अलौ-
किकदानसामर्थ्यादिति, "सर्वं भद्राक्तियोगेन भद्राक्तो लभतेअसौ"तिवाक्याद् भक्ते-
रलौकिकदानसामर्थ्यात् फलन्यूनता न भवतीति फलपूर्णाज् जलदानं हरति, अनेन
"व्योम्नोन्द"मित्यत्र यद्वन्दं शरद्वरतीत्युक्तं तद्वन्दं नाम जलदानं भक्तिरपि हरतीत्युक्तं,
एवं ब्रह्मचर्यं अन्दहरणं गार्हस्थ्ये भूतश्रावणं हरति धानप्रस्ये भुवः पङ्कं मन्व्यासे अपां
मलं हरतीति आश्रमिणां चतुर्णामपि अन्दादिदोषं यथाक्रमं भक्तिर्हरति, तथा च "व्योम्नोन्दं
भूतश्रावणं भुवः पङ्कमपां मलं शरज्जहाराश्रमिणां कृष्णे भक्तिर्यथाशुभ"मितिभूले शरत्
व्योम्नोन्दं भूतानां श्रावणं भुवः पङ्कं अपां मलं यथेत्यन्ययः, कृष्णे भक्तिः अशुभं पापमपि

दूरीकरोतीत्यादिना पृथगन्वयः, अत एव सुबोधिन्यां किञ्च अशुभं पापमपि दूरी-
करोतीत्यादिना पृथग्व्याख्यातम् ॥३१॥

सर्वस्वमित्यत्र शरत्कालेपीति मेघा अपीति योज्यं, दृष्टान्तेनैतस्याः शब्द
लेखः । आध्यात्मिकत्वं सूचितमित्याशयेनोत्तरार्धाभासमाहुः कालवशादिति,
१०-१७-३५ बुद्धेरिति शान्तघोरविमूढत्वमितिवाक्यादहङ्कारस्वरूपग्रहणमित्यर्थः, श्लो-
कान्ते शरत्निष्ठाध्यात्मिकत्वस्य स्वरूपमाहुः भगवत्सहितयेति, भगवत आत्मत्वात्
तमधिकृत्य वर्तमानाध्यात्मिकीत्यर्थः, देवपदस्य क्रीडाकर्तृवाचकत्वात् तमधिकृत्य वर्तमाना
फलप्रकरणीयलीलाधिकरणभूताधिदैविकीति ज्ञेयम् ॥३५॥

सर्वस्वं जलदा हित्वेत्यस्य विवृतौ चित्तस्य ईपणात्रयं दोष इत्यादि चित्तस्य
योजना । दोषः ईपणात्रयं बुद्धेर्दोषो घोरविमूढत्वं मनसो दोषो बहिर्विषयत्वं,
१०-१७-३५ अहङ्कारस्य सर्वाणि किल्बिषाणि तेषां निवृत्तिर्विशेषणचतुष्टयेनोक्ता, तत्र
“त्यक्तेपणा” इत्यनेन चित्तदोषनिवृत्तिरुक्ता, “शान्ता” इत्यनेन बुद्धिदोषनिवृत्तिः, “मुनय”
इत्यनेन मननशीलतया बहिर्विषयाग्रहणान् मनोदोषनिवृत्तिः, “मुक्तकिल्बिषा” इत्यनेना-
हङ्कारदोषनिवृत्तिः ॥३५॥

गिरयो मुमुक्षुरित्यत्र निरूपयतीति तज्ज्ञानं गिरिषु दृष्टान्तेन निरूपयतीत्यर्थः,
लेखः । उभयरूपत्वमिति मोक्षत्वममोक्षत्वं च ज्ञानकृतं, यत्र भगवतो जलापेक्षा
१०-१७-३६ तत्र मुञ्चन्ति यत्र नापेक्षा तत्र न मुञ्चन्ति एवं ज्ञानं त्वाध्यात्मिकशरदैव
भवतीतिभावः, बुद्धिः सर्वेति ज्ञानमित्यर्थः, पूर्वोक्तभूतशुद्ध्या ज्ञानं भवतीति तच्छुद्धि-
द्वारा बुद्धिः शरत्कृतेत्यर्थः, शुद्धिरितिपाठे पूर्वोक्ता भूतशुद्धिरित्यर्थः ॥३६॥

गिरयो मुमुक्षुस्तोयमित्यत्र कारिका विद्यया सहितो विद्वान् प्रियेतैवा-
योजना । विचारयन् न त्वयुक्ताय तद् दद्या”दिति अयुक्ताय विद्यां न दद्यात्
१०-१७-३६ किन्तु प्रियेतैव, अयुक्ताय विद्यादानापेक्षया मरणमेव वरमितिभावः ॥३६॥
यथा ज्ञानामृतं काले इत्यत्र विद्यया सहितो विद्वान् प्रियेतैवाविचारयन्
कारिकार्थः । न त्वयुक्ताय तद् दद्यात् कथञ्चिदितिनिश्चयः असत्पात्राय विद्या
१०-१७-३६ न दातव्येत्यर्थः ।

नैवाविदमित्यत्र गता एवेति नष्टा एव भवेष्टुरितिशेषः, न्वाभाविकमिति लो-
लेखः । मिद्वानुवादरूपमित्यर्थः, शरदुपयोग इति आध्यात्मिक्या इत्यर्थः,
१०-१७-३७-३८ शास्त्रीयत्वेति तात्पर्यरीत्याञ्जल्यकृदुष्मिस्वरूपबोधनार्थमित्यर्थः,
अत्र दृष्टान्तमधर्मा जनेचरा एव न तु तादृशा नरा अप्रतिभावाः, तथा च शास्त्रीयत्वं
शास्त्रोक्तलीलासृष्टिस्वरूपबोधकत्वमित्यर्थः, मामान्योक्त्या वैराग्यमपि सिद्धं भवति ॥३७॥

गाधवारीत्यत्र न पीड्यते इति पुरुष इतिशेषः ॥३८॥

गाधवारिचरा इत्यस्य व्याख्याने अन्तःकरणेन्द्रियशरीरविषयाः पुरुषस्य योजना । पोषकाः सुखदानार इति एतैस्त्वस्यैः प्राणी दुःखी भवति, तत्र दरिद्र १०-१७-३८ इतिपदेन विषयाभाव उक्तः, कृपणपदेनान्तःकरणदोषः, कुटुम्बि-पदेन शरीरदोषः, अविजितेन्द्रियपदेनेन्द्रियदोषः, एवं चतुर्भिः दोषैः प्राणी तापं प्राप्नोति ॥ ३८ ॥

शनैः शनैरित्यस्याभासे दोषत्रयमिति विचार्य ज्ञानदानमप्यतिसुजनस्य न भवतीति लेखः । सोपि दोष एवेत्यर्थः, अत्र तु गुण एवेत्याशयेनाहुः गुणसहितमिति, केच- १०-१७-३९ लानिति दृष्टान्तेपि दोषरहितानित्यर्थः, व्याख्याने, केचिदित्यारभ्याहु- रित्यन्तं इदं द्वयमहन्तेत्यर्थः, तत्र हेतुं वदन्त इदमेव विवृण्वन्ति अहङ्कार इति, यतः पदार्थान्तरं नास्त्यत्र इत्यर्थः, साहच्यमते एव तथेतिभावः, केचित्पदव्यावर्त्यं स्वमतमाहुः तत्रेति, अहङ्कारस्य पदार्थान्तरत्वाभावेनात्मत्वेन ज्ञानमेवाहङ्कार इति वयं ब्रह्मवादिनो वदन्तीत्यर्थः, पूर्वाक्तः सम्बन्धोध्यासलक्षण इत्याहुः अध्यस्यत इति, एते उभये केचि- त्पदेनोक्ता इतिज्ञेयं, गौणपक्षेपीति साहच्यमते एवाहङ्कारः पदार्थान्तरं तत्पक्षेपीत्यर्थः, करणपक्षे त्विति लीलासिद्ध्यर्थं ममता कर्तव्येतिपक्षे इत्यर्थः, वैदिके त्विति "आत्मा वै पुत्रनामासी" "स पतिः पत्नी चाभवता"मित्यादिश्रुतिभ्य इत्यर्थः ॥३९॥

ममता पङ्कस्थानीयेति स्त्रीपुत्रादौ या ममता सा पङ्कस्थानीया शीघ्रं निव- योजना । तितुं शक्येत्यर्थः, अहन्ता आमस्थानीयेति शरीरादौ या अहन्ता सा १०-१७-३९ आमस्थानीया चिरकालेन बहुमिरूपायैर्निवर्तितुं शक्येत्यर्थः, अत एव स्त्रीपुत्रादौ स्नेहं बहवस्त्यजन्ति, देहादौ तु स्नेहः केनचिदेव त्यज्यते इति तथा, महतां ममतैवेति शास्त्राण्युत्पन्नज्ञानानां तु देहादौ नाहम्बुद्धिः देहव्यतिरिक्तस्यात्मनो ज्ञानात्, किन्तु ममतैवेत्यर्थः, अन्येषामहन्तापीति ज्ञानरहितानां तु देहादावहम्बुद्धिरपीत्यर्थः, अत एव धीरा इत्युक्तं न तु भक्ता इति, भक्तानां तु भगवत्समर्पितपदार्थेषु ममता रक्षणीयैवेति ममताकरणपक्षो भक्तानामित्यर्थः, धीराणां तु ममता त्याज्यैवेति न ममता- करणपक्षः किन्तु ममतात्यागपक्ष एवेतिभावः, वैदिके त्वहन्तैव पुत्रे भार्यायां चेति, "आत्मा वै पुत्रनामासी"तिश्रुतेः पुत्रेऽहन्ता "आत्मनो वा एष अधो यत् पत्नी"ति- श्रुत्या भार्यायामहन्ता वैदिके मार्गे इत्यर्थः ॥३९॥

निश्चलाम्बुरित्यत्र पृथिव्यामेवेति उक्तं पङ्कामतारूपं राजसतामसमुभयमपि लेखः । पृथिव्यामेव, अत्र तु चाञ्चल्यशब्दरूपं राजसतामसमुच्यत इत्यर्थः, १०-१७-४० वीरुघोपि पृथिव्येवेत्येवकारः, तद्ब्रह्मभावावमिति चाञ्चल्यशब्दा-

भावमित्यर्थः, उपरतागमोपीति मुनिपदेन चाञ्चल्याभाव उक्त इत्यपिशब्दः ॥ ४० ॥

लेखः । केदारभ्य इत्यत्र तथापीति उचितत्वात् स्वाभाविकत्वं सम्भवति तथा-
१०-१७-४१ प्यस्य ब्रजस्यकर्पुककृतग्रहणस्य भगवत्सम्बन्धिफलसाधकत्वं साधनीयं,
अतो दृष्टान्त उक्त इतिशेषः, प्राकट्यं त्विति बहिर्दृष्टान्तःप्राकट्यं निवर्तत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

केदारभ्यस्त्वपो गृह्णन्नित्यत्र ऊर्ध्वेन्द्रियैरिति का० १.६९१/१ । इन्द्रियाणि यदा
कारिकार्थः । बहिर्निःसरन्ति तदा ज्ञानसहितानि निःसरन्ति, तथा च ऊर्ध्वेन्द्रियैर्योग-
१०-१७-४१ शास्त्रानुसारेणानिरुद्धैरिन्द्रियैर्ज्ञानस्याधो विनाशनं भवति, सल्लिद्रघटाज्
जलस्येवेत्यर्थः, निरोधे पुञ्जभावेनेत्यादि सतीन्द्रियनिरोधे ज्ञानस्य स्रवणाभावात् पुञ्जभावेन
सञ्चयेन स्वकार्यं साधयेदित्यर्थः ।

शरदकांशुजानित्यत्र नक्षत्रद्वारापीति कृष्णपक्षे चन्द्राभावात् तथा, उभयत्रा-
लेखः । पीति स्वतो नक्षत्रद्वारा च तापहरणे इत्यर्थः, तदा ता एवेति यद्यपि
१०-१७-४२ मोक्षार्थं सर्वेषामेव तापं हरति तथापि चन्द्रोदयसामयिकलीलायां ता एव
स्थिता अतो "ब्रजयोपिता"मित्युक्तमित्यर्थः, अन्यदप्याहुः चन्द्रेति, वयं द्वियो रात्रौ वनं कथं
यास्याम इत्यनिमानो भगवत्स्थित्यज्ञानं कामलीलाभिलाषधेति त्रयं देहामिमानस्तत्कृताष
तापा अत्र विवक्षिता इतिशेषः, अतोपि "ब्रजयोपिता"मित्युक्तमित्यर्थः, अन्यथेति पूर्वा-
वस्थास्थितावित्यर्थः, नत्रेति कामेन स्वपतिभजने मरणाभावेपि तादृशे भगवति मोक्षो
भजनानन्दरूपो न स्यादिति तदपि मरणतुल्यमेवेतिभावः, चकारोर्थविशेषे स्यादितिशेषः,
अत्राभासेपु वाच्यार्थ उक्तः, सद्ब्रह्मकारिकासु तात्पर्यार्थ उक्त इति ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥

देहामिमानजं तापमित्यस्य विवृतौ स क्रमेण पुष्टिमार्गप्रवेशनात् इति, क्रमेणेति
योजना । प्रमोत्पत्तेः पूर्वं प्रेमवतां सरणिमनुसरन् तत्प्रकारेण भजन् क्रमेण शुद्ध-
१०-१७-४२ पुष्टिमक्तौ प्रविशति, एवं शुद्धपुष्टौ प्रविष्टशुद्धपुष्टेः "शुद्धाः प्रेम्णाति-
दुर्लभा" इतिवाक्यात् प्रेमप्रधानत्वात् प्रेमवान् भवति, तथा सति प्रेम्णा देहादीनां भगवति
विनियोगाद् भगवदीयत्वेन स्वदेहे देहामिमानस्य विद्यमानत्वेपि न देहामिमानजस्तापो
भवति, तदेतदुक्तं पुष्टिमार्गप्रवेशनात् हृत इति, तदा ता एव स्थिता इति भूता-
नामुद्वपोहरदित्युक्त्वा मुकुन्दो ब्रजयोपितामित्युक्तं, तथा चैककालत्वं चन्द्रकृत-
तापहरणस्य भगवत्कृततापहरणस्य चायाति, एवं सति तदा चन्द्रोदयसमये सायङ्काले
ता एव ब्रजरमण्य एव भगवद्दर्शनार्थं भगवन्निकटे स्थिता इति तासां तापदूरीकरणं
निरूपितमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

न्यमशोभतेत्यत्र सर्वं नभ इति नमोदिश्वतारकाचन्द्रा निर्मला इत्यर्थः, तदाहेति

[१०-१७-४३]

लेखः । शरत्कृतं तारकानैर्मल्यमाहेत्यर्थः, आधिदैविकीति 'कृष्णे भक्तिर्यथे'-
 १०-१७-४३ त्यस्याभासे उक्तमाधिदैविकमाहृश्यमत्राप्युक्तमिति ज्ञेयं, तथा चाधि-
 दैविकं च द्यौपनिवृत्तिकेत्यर्थः, चाह्य आभ्यन्तरश्चेति दार्ष्टान्तिकदृष्टान्ताभ्यामिति शेषः,
 प्रथमत इति पूर्वार्थ इत्यर्थः, मनस इति चन्द्रस्य मनोधिष्ठातृत्वादिति भावः ॥४३॥

“श्वमशोभत निर्मेघ”मित्यत्र मासाष्टकमिति का० १७०^३-६ । शरदि नभ-
 कारिकार्थः । आदीनां नैर्मल्ये हेतुमाहुर्मासाष्टकमित्यादिना, वार्षिकमासचतुष्टया-
 १०-१७-४३ तिरिक्तमासाष्टकपर्यन्तं तापैः सूर्यमन्वन्धिभिस्तथा जलांशशोषणप्रकारेण
 कृतं रज एव तमो मेघैरपोह्यते दूरीक्रियते अतो हेतोः शरदि नभोदिकृतारका-
 चन्द्रा निर्मला इत्यर्थः, मूले नभःशब्देन दिशामपि ग्रहणं, चन्द्रो द्वितीयश्लोकोक्तः ।
 लेखः । अश्वपडमण्डल इत्यत्र यथा हृदय इति भगवत्पक्षे मूले व्योम्नि हृदया-

१०-१७-४४ काशे उडुगणैर्यदुभिरित्यर्थः ॥४४॥

आश्लिष्येत्यत्र समं शीतमिति पक्षद्वयभेदेनोभयत्रापि बहुव्रीहिरुक्तः, प्रथमपक्षे

लेखः । द्वितीयविशेषणे बहुव्रीहिः, आद्यं विशेष्यं, द्वितीयपक्षे विपरीतमिति ज्ञेयं,
 १०-१७-४५-४६ सर्वगुणमपीति यद्यप्येतादृशस्तथापि जना एव तापं जहुरन् तु
 गोप्य इत्यर्थः, कृष्णाश्लेषोपीति कृष्णाकृत आश्लेष इत्यर्थः, पूर्वं भक्तकृत उक्तः, हरणेति
 आश्लेषे चित्तं स्वस्थाने एव तिष्ठेदिति हरणं नोक्तं स्यादित्यर्थः ॥४५॥ गाव इत्यत्र अभि-
 व्यञ्जकमिति ऋतुकालाभिव्यञ्जकरजोदर्शनं नैमित्तिकं पिताद्युद्रेकजं नारीणामेव न तत्र
 शरन्नियम इत्यर्थः ॥४६॥

आश्लिष्य समशीतोष्णमित्यस्य व्याख्याने आश्लेषोपि न कृत इति प्रघ्न-
 योजना । वनमारुतमाश्लिष्य जनास्तापं जहुरित्युक्त्या तापत्यागे मारुताश्लेष-

१०-१७-४५ कारणमितिसिद्धं, अग्रे गोप्यो नेत्युक्तं गोपिकानां तापलिष्टत्वेव, अतो
 ज्ञापते तापत्यागे कारणीभूतवनमारुताश्लेषोपि व्रजरत्नवधूमिर्न कृत इत्यर्थः, युक्तं चैतत्,
 भगवद्विरहव्याकुलानां मारुताश्लेषे दुःमहखेदजननात् तद्गीत्या न कृत इत्यर्थः, अत एव
 विरहिणा केनचिद् गीतं “चन्दनं चन्द्रिकामोदो गन्धवाह्व दक्षिणः सेयमग्रिमयी सृष्टिः
 शीता किल परात् प्रती”ति, सामान्यनिषेधादित्यादि “गोप्यो ने”त्यनेन सामान्य-
 निषेधात् तापत्यागनिषेधवत् कृष्णाश्लेषनिषेधोप्यायाति, अत उक्तं कृष्णाश्लेषोप्यनेनैव
 निषिद्ध इति ॥४५॥

उदहृष्यन् चारिजानीत्यस्य व्याख्यायां कुमुदं कुमुदं तु चन्द्रमसा विना काले-

योजना । नेति इह कुमुदशब्दः प्रथमान्तः, विनेति विशब्दः कालवार्त्ता तूर्तीयान्तः,
 १०-१७-४७ तथा च कुमुदनाम कुमुदं तु कालरूपेण चन्द्रमसा उदहृष्यदित्यर्थो भवति,

कुमुदं विना वेति अस्मिन् पक्षे कुमुदशब्दो द्वितीयान्तः, तथा च वारिजानि उदहृष्यन्
कुमुदिना कुमुदविनेत्यर्थः, वारिजत्वेपि कुमुदस्य सूर्योदये ह्यप्ये नाभूत् ॥४७॥
वभौ भूरित्यत्र हरेः कलाभ्यामित्यन्वयमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाहुः भारहरणेति,
लेखः । तदा हरेः सङ्कर्षणस्येत्यर्थः, अस्मिन् पक्षे नितरामित्यस्यार्थमाहुः नितरा-

१०-१७-४८ मिति, सत्सिद्धैवेति "पक्षसंख्या"त्यनेन सत्कला सिद्धैव स्वस्मिन्
चिदानन्दसम्पत्त्या नितरां वभावित्यर्थः ॥४८॥
पुरग्राम इत्यस्य विवृतौ सत्सिद्धैवेति कलाभ्या"मिति द्विवचनेन कलाद्वयनिर्देशात्

योजना । कलाभ्यां चिदानन्दाभ्यां हरेः सम्बन्धिनी भूर्वभौ, तथा च सच्चि-
१०-१७-४८ दानन्दरूपासु तिसृषु कलासु द्वयोः कलयोरधुना प्राकृत्यं, सद्रूपा कला तु
सिद्धैव सर्वदा विद्यमानत्वात्, सर्वदा सर्वदा स्फुटोक्ति, चिदानन्दयोस्तिरोभावः, तावपि
लीलां कर्तुमुद्यतयोश्चरणसम्बन्धादधुना प्रकटीभूतावित्यर्थो भवति, अत्र श्लोके हरेः
कलाभ्यां भूर्वभावित्युक्ते रामकृष्णयोः कलात्वमायाति, तच्च "कृष्णस्तु भगवान् स्वयं"
"वसुदेवगृहे साक्षाद् भगवान् पुरुषः पर" इत्यादिवचः सहस्रैर्धाधितमस्त्यतः केचिदत्रैवं मूल-
ग्रन्थं लापयन्ति कलाभ्यामित्यत्र कलाभ्यामितिपदद्वयं कृत्वा कलेति प्रथमान्तं व्याख्याय
आभ्यामिति तृतीयाद्विवचनं व्याचक्षते, तथा च आभ्यां रामकृष्णाभ्यां हरेः कला भू-
र्वभावित्यर्थो भवति, "श्रिया पुष्ट्या गिरा कान्त्या कीर्त्या तुष्येलयोर्जेय"तिदशमस्कन्धी-
याकूरभगवद्दर्शनप्रसङ्गात्कयादिलाशब्दवाच्याया भुवः शक्तिरूपत्वात् कलारूपत्वं, अतः
कलारूपा भूः आभ्यां रामकृष्णाभ्यां वभाविति सम्यगेव ॥४८॥

वणिङ्मुनीत्यत्र लौकिकोपकारीति उपकार्ये नृपे पूर्वमुक्तौ वणिङ्मुनी लौकिकं
लेखः । वैदिकं चोपकारं क्रमेण कुरुत इत्यर्थः, पुनः काल इति दिनदिनाः प्रलयाः
१०-१७-४९ प्रतिब्रह्मदिनं जायन्ते तादृशे प्रलये पुनः समागते इत्यर्थः, काल-

प्राधान्यार्थमिति तच्चद्रस्तुस्वभावस्थापनपूर्वकं लीलाया रसशास्त्रसिद्धत्वाद् रसार्थमत्र तथा-
कणात् कालप्राधान्यस्थापनार्थमागतो भगवानतः कालो निरूप्यत उद्दीपकत्वेनेत्यर्थः,
मलीलेति दिहामिमानजं तापं मुकुन्दो ब्रजयोपिता"मित्यादिना लीलापि अचित्तैवेति भावः॥

वणिङ्मुनिनृपस्त्वाना इत्यत्र उपकार्ये पूर्वमुक्ताविति, उपकार्ये इति सप्तमी,
योजना । नृपविशेषणं, उपकार्ये नृपे वणिङ्मुनी, लौकिकवैदिकोपकारकर्तारौ
१०-१७-४९ पूर्वमुक्तावित्यर्थः ॥४९॥

इति सप्तदशोऽध्यायः ।

[१०-१८-०]

लेखः, योजना, कारिकायाश्च ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

लेखः । अष्टादशोऽध्याये तद्गुणेष्विति भगवदासक्ता एव गुणासक्ता भवन्त्यतोत्र
 १०-१८-० गुणासक्त्या भगवदासक्तिर्ज्ञापितेत्यर्थः ।
 अष्टादशोऽध्याये कारिकासु तद्गुणेषु प्रसक्ता हीति, नन्वत्राष्टादशोऽध्याये
 १०-१८-० कथनादित्याशङ्क्य गुणासक्तिरूपकार्येण भगवदासक्तिरनुमीयत इत्याहुस्त-
 द्गुणेषु प्रसक्ता हि तदासक्ता भवन्ति हीति, हि यतस्तस्मिन् भगवति य आस-
 क्तास्त एव गुणासक्ता भवन्तीत्यतो गुणासक्त्या भगवदासक्तिर्ज्ञाप्यत इतिभावः,
 नन्वासक्तेरुद्बोधस्तु कोकिलकूजनादिना भवति तत् स्वयं भगवता किमर्थं कृत इत्याशङ्क्य
 नात्रोद्बोधनमात्रं भगवता कृतमपि तु सर्वापि सामग्री केवलं प्रभुणा कृतेत्यामक्त्युद्बोधोपि
 हरिणा कृत इत्याहुरासक्तिः प्रेमपूर्वैवेत्यारभ्य न केनचिदित्यन्तेन, आसक्तेः पूर्ववत्स्था
 प्रेम, तदपि प्रभुणैव स्वस्मिन् ब्रजमक्तानां कृतं प्रमाणप्रकरणे, ततोऽस्मिन् प्रमेयप्रकरणे आसक्तिः
 कृता, ततो वेषुकूजनेन तदुद्बोधोपि हरिणैव कृत इति युक्तमेव, यतोऽङ्गीकारेणैव प्रभुः
 सर्वं साधयति, तथा च साधनानि स्वयमेव सम्पाद्य फलं प्रयच्छतीति पुष्टिमार्गं
 इति "विद्ययामृतमश्नुत" इति श्रुतेर्विद्यां विना न भगवत्प्राप्तिस्ततोत्र ब्रजजनेष्वपि सा
 निरूपणीयातो "बर्हापीडे"त्यन्तश्लोकरूपञ्चकमङ्गयया पञ्चपर्वा विद्या सिद्धेति ज्ञायते, एवं पञ्च-
 पर्वात्मकविद्यासिद्धौ गुणार्णनलक्षणा भगवत्प्राप्तिरभूदितिभावः, विद्यायाः पञ्च पर्वाणि,
 "वैराग्यं माह्वयोगौ च तपो भक्तिश्च केशवे पञ्चपर्वेति विधेयं यया विद्वान् हरिं विजे"-
 दितिवाक्यात्, इदं त्वयधेयम्, लीलास्वजीवानां विद्याप्यलौकिकी, सा धौपसुन्दरीणामपि
 सम्पन्ना, तथा हि भगवदतिरिक्तेषु रागाभावो वैराग्यम्, रसात्मकत्वेन पुरुषोत्तमज्ञानं
 साह्वयम्, चित्तस्य भगवदेकपत्वं योगः, भगवद्विरहे परमद्वेषानुभवस्तपः, मृच्यन्तपुम-
 र्थाकाङ्क्षारहिता भगवदासक्तिर्भक्तिरिति पञ्चपर्वा पुष्टिमार्गायविद्या ब्रजसुन्दरीणां सिद्धा,
 तत्र पञ्चममासक्तिरूपं पर्वं, तद्वाष्ट्यापार्यत्वेन निरूपितं "मष्टादशे गोपिकानामासक्ति-
 र्वर्णयते स्फुटे"त्यनेन. कालाधिक इति "अश्वत्था"मित्यादित्रयोदशश्लोकेर्निरूप्यमाणो
 भगवान् कालातीत इति सूचयितुं कालस्य द्वादशात्मकत्वात् तदधिकत्रयोदशमङ्गयया काला-
 तीतत्वं सूच्यते, एवं सति कालातीतत्वे तत्र त्रयोदशश्लोकेषु निरूप्यमाणानां स्वरूपगुण-
 लीलादीनां नित्यत्वं सिद्धमेव, पुरुषोत्तम इति पुरपस्य द्वादशाङ्गत्वात् तदधिकत्रयोदश-
 सङ्ख्याया त्रयोदशश्लोकेषु प्रतिपाद्यस्य पुरुषोत्तमत्वं सूच्यत इतिभावः ।

१ अत्रेतिपरोपि ।

अष्टादशाध्यायारम्भे सार्धचतस्रः कारिकाः अष्टादशेति का० १७१^३-१७२^३।
 कारिकार्थः। वर्ण्यवर्णकभेदेनेति 'वर्ण्य वर्णनीयं रात्रिचरित्रं वर्णका वर्णनकर्तारौ
 १०-१८-० गोपाः, तत्र दिवाचरित्रं स्वामिन्यश्चेति भेद' इति विवृतं टिप्पण्यां,
 प्रवेश इति प्रथमश्लोकोक्तो वृन्दावनप्रवेशः द्वितीयश्लोकोक्तं वेणुकूजनं रूपबोधनं च
 तासामासत्पुद्बोधनाय निरूपिते, नन्वत्राध्याये भगवद्गुणासक्तिरेव स्फुटा न तु भगव-
 दासक्तिरित्याशङ्क्याहुस्तद्गुणेष्वित्यादि, भगवद्गुणासक्तिलक्षणकार्येण भगवदासक्तिरनु-
 भीयत इत्यर्थः, भगवद्विषयकप्रेमोद्बोधकयोरलौकिकत्वं बोधयितुं भगवत्कृतत्वमाहुः
 प्रेमापि हरिणा कृतं उद्बोधकं च हरिणेति, फलितमाहुरासत्तया वर्णनमिति,
 आसक्तौ सत्यामपि यावद् भगवान् स्वयं न ज्ञापयति तावत् स्वरूपगुणलीला न ज्ञातुं शक्यन्ते
 यतः तस्माद्धेतोरेकेन श्लोकेन "बर्हापीड"मित्यनेन गानोपक्रमान्ते विद्यारूपं सपरिकरं
 ब्रह्मस्वरूपज्ञानं स्फुटं यथा भवति तथा वर्ण्यते इत्यर्थः, यद्वा श्लोकपञ्चकानन्तरं गानारम्भोक्ति-
 व्यञ्जितमर्थमाहुर्विद्यान्त इति, विद्याया अन्त इत्यर्थः, सा हि पञ्चपर्वात्मिका, तथा च
 गानारम्भोक्तेः पूर्वश्लोकेषु विद्यासमानसङ्ख्योक्त्या तेषु श्लोकेषु विद्यात्वं लक्ष्यते, 'तथा च
 ब्रह्मविद्यातोप्याधिक्यं विद्याया अपि गुणवर्णनं फलमिति ज्ञाप्यत इत्याशय' इति विवृतं टिप्प-
 ण्यां, तत्र प्रथमव्याख्यानपक्षे कारिकायोजना यस्माद्धेतोर्वर्णनं "तद् वर्णयितुमारब्धा"
 इति श्लोकारब्धं वर्णनमामसत्तया केवलया न तु विद्यासहितया तस्माद्धेतोर्विद्या ब्रह्मस्वरूप-
 ज्ञानं, अन्ते 'तद् वर्णयितुमारब्धा' इति श्लोकोक्तगानोपक्रमान्ते वर्ण्यते "बर्हापीडे"त्येकेन
 श्लोकेन वर्ण्यत इति, द्वितीयव्याख्याने तु वर्णनं "अक्षण्वतां फल"मिदमिति श्लोकोक्तं
 यद् वर्णनं तद् यस्माद्धेतोरासत्तया क्रियमाणं फलरूपमेव न तु साधनरूपं तस्माद्धेतोर्वि-
 द्यान्ते श्लोकपञ्चकात्मकविद्याया अन्ते वर्ण्यत इति, त्रयोदशश्लोकसङ्ख्यान्तरेण
 पुरुषाच्च उत्तमः पुरुषोत्तम उच्यते इति

श्लेषः। इत्थं शरदित्यत्र आधिदैविकेति यत्रागत्य देया मिलिताः स्वस्वकृतं
 १०-१८-१ कार्यं नयनभ्रुवादिमिनिर्वेदितवन्तस्वावर्त्यन्तमित्यर्थः ॥ १ ॥
 योजना। इत्थं शरदित्यत्र आधिदैविकपर्यन्तमिति आधिदैविकशब्दोत्र
 १०-१८-१ परोक्षवादीत्या निष्ठादिप्रदेशवाचकः ॥१॥
 कुसुमितेत्यत्र स रस इति यतः शुद्धारात्मा रसः स अतो मधोर्वगन्तस्याधिपति-

श्लेषः। रित्यर्थः, क्रियाज्ञानेति क्रियाशक्तिरूपा गोपाः अन्तरङ्गकार्यार्थं तत्र
 १०-१८-२ तत्र क्रियाशक्तेः स्थापितत्वात् ज्ञानशक्तिरूपो घटः प्रतिबन्धकनिवृत्त्यर्थं
 तत्र लीलाज्ञानस्य स्थापितत्वात्, अन्यत्र क्रियाशक्तिसापनेप्यन्तरङ्गलीलायां तथाधिकारा-

भावाज्ज्ञानमात्रस्थापनमितिभावः, सामग्र्यभावादिति नायकस्य सरसत्वाभावे रतिर्न सम्पद्यत इत्यर्थः, त्रिविधानिति मरिचमरोमहीध्रस्थानित्यर्थः, शृङ्गारार्थमिति शृङ्गारो रतिः प्रेमेतियावत् तदुद्बोधनार्थमित्यर्थः, मधुपतिपदतात्पर्यार्थोयम्, 'बर्हापीडे'तिश्लोकोक्त्यावद्गुणलीलाविशिष्टस्वरूपानुभावकं न भवतीति केवलपदमेकारश्च, उद्बोधनमुक्तत्वेति इत्याहेत्यनेनैतस्य ममानर्कत्वम्, उद्बुद्ध कामा इति कामोमिलापो रतिः प्रेमेतियावत्, प्रेमोद्बुद्धं सदासक्तिपदवाच्यं भवति, तथा चोद्बुद्धकामा आसक्तिमत्य इत्यर्थः, एतेन कूजनेन वनस्थानां शृङ्गारोद्बोधनं मुख्यं प्रजस्थानाश्च प्रामङ्गिकं मग्नादितवानित्यर्थः, भगवद्बुद्बोधार्थमिति 'अन्तःप्रविष्टो भगवान्' इत्यत्रेव हृदिस्थितस्य वर्णनेन बहिरुद्बोधनार्थमित्यर्थः ॥२॥

कुसुमितेत्यत्र कुसुमिता ये वनराजयस्ताभिरिति इह ये वनराजय इति-योजना । पुल्लिङ्गमुक्त्वा ताभिरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद् अनस्थितवृक्षादीनां स्त्रीभाववत्त्वं १०-१८-० धनितम्, तेन चिद्रूपता युक्ता, मधुपतिरचगाद्येत्यत्र मधुपतिर्गाश्चारयन्निति इह मधुशब्दो यादवजातिपरत्वेन कैश्चिद् व्याख्यातः, तथा सति तात्पर्यशून्यत्वं स्यादतस्तात्पर्यविशेषलाभाय मधुपतिपदं प्रकरान्तरेण व्याचक्षते चसन्नाधिरितिधुनेः परब्रह्मणः क्रियाशक्तिज्ञानशक्तिमाहित्यं मर्वदापेक्षितम्, तदत्र क्रियाशक्तिरूपा गोपास्तेगोचारणादिक्रिया मग्नाद्यते, अत एव "प्रेमप्रबुद्धमुदित" इत्यस्य सुबोधिन्यां वक्ष्यते "गोपैर्गोचारण"मिति, ज्ञानशक्तिरूपो श्रीमलदेवन्तेन लीलाप्रतिपन्धकीभूतानां दैत्यानां मायिकरत्मादिरूपाञ्छादिदानानां यथावदानं तन्मारणं भक्त"रक्षा" च, तदेतन्न "प्रेमप्रबुद्धमुदित" इत्यस्य विवृतौ वक्ष्यते "बलमद्रेण रक्षे"ति, फलप्रकरणेपि वक्ष्यते "यथा प्रमाणे रक्षाया च बलमद्रेणयोग" इति, एवं प्रतिपन्धनिवृत्तौ भक्तैः सह भगवान् स्वच्छन्दं क्रीडति, एवमुभयशक्तिमाहित्यमयोजनं ज्ञेयम्, देवनोद्बोधनायेति देवताशब्देनात्र मरिचमरोरमहीध्रनिम्ननिन्यो प्रजमुन्दर्यां ज्ञेयाः ॥२॥

तद् ब्रजत्रिय इत्यत्र स्मरोपीति स्मरस्य लीलोपयोगित्वेन देवत्वादित्यर्थः, छेत्त्वः । मरुद्बोधे हेन्यन्तरमप्याहृन्दीपनेति, मृले काश्चित्पदमन्त्रिनं विभाग-१०-१८-३ गाहुस्तन्मध्य इति. पुनरिति गीतश्रवणानन्तरमित्यर्थः, भगवत्सङ्गमिति मूर्च्छितानां चतानमेव, अन्यामा भीतश्रवणानन्तरमन्तःस्थितमगवत्सङ्गप्राप्तिरितिभावः । तास्मामपीति मूर्च्छितानां ममुग्यार्थमपिप्रच्छः ॥ ३ ॥

तद् ब्रजत्रिय इत्यस्माभानं भगवद्बुद्बोधार्थमिति यथा भगवता वेशुनादेन ब्रज-

योजना । स्त्रिय उद्बोधिता एवं ब्रजस्त्रीभिरपि गुणगानेन भगवानुद्बोधनीयः, उभ-
 १.०-१.८-३ यत्र शब्दस्यैवोद्बोधकत्वम्, उद्बोधनं नामोद्बोधकामीष्टकार्यपरतया
 स्थापनम्, तद् ब्रजस्त्रिय इत्यस्य विवरणे एवं स्मरोपीति यथा सर्वे देवा लीलोपयो-
 गिनो ब्रजसीमन्तिनीप्रभृतय उत्थिताः स्वस्वसेवासमयमवधार्य सावधाना जाता एवमाधि-
 दैविकः स्मरोपि लीलासामग्रीमध्यपातित्वादुत्थितो ब्रजभक्तानां मानापनोदनादि-
 कार्यार्थं तन्मनसामौत्कण्ठ्यादिसम्पादनेन स्वसेवासमये सावधानोद्बुद्धित्यर्थः, तन्मध्ये
 काश्चन स्मरेण मूर्च्छिता एवेति मूले काश्चिदितिपदद्वयोक्त्या वेषुनादश्रवणकर्त्राण्यपि
 श्रवणानन्तरमनुवर्णनं कामिधिदेव कृतं न तु सर्वाभिरिति ज्ञापितम्, वर्णनाकरणे कारण-
 माहुः स्मरेण मूर्च्छिता एवेति, तत्र कासाश्चिन्मूर्च्छान जाता तत्र किं कारणमित्याहुः
 काश्चित् पुनः कृपया भगवत्सङ्गं प्राप्स्येति, तथा च कृपाविशेष एव मूर्च्छाभावे भगव-
 त्सङ्गे च कारणमित्यर्थः, सङ्गोत्रान्तरो द्वेषः, तासामपि पुनः कामोद्बोध इति वर्ण-
 नार्थं कृतेन कृष्णचेष्टितस्मरणेन जातो यः कामोद्बोधस्तस्मिन् सति वर्णनाशक्तिर्जातित्यर्थः,
 पूर्वं वेषुकृजनेषुगीताभ्यां स्मरोदयो जातः कृष्णचेष्टितस्मरणेन च विशेषतो जात इति
 ज्ञापयितुं पुनःपदं सुबोधिन्यामुक्तम्, अचर्णयन् चर्णिनचत्य इति, “अक्षण्वता”मित्यादि-
 त्रयोदशभिः श्लोकैरित्यर्थः, अत एवा “क्षण्वता”मित्यस्याभासेनुवर्णनमेवाहेत्युक्तम्, इदमत्र
 बोध्यम्, “अन्ववर्णय”मित्यनेन ब्रजसुन्दरीकर्तृक “मक्षण्वता”मित्यादित्रयोदशश्लोकोक्तं
 वर्णनमुक्तं श्रीशुकैः, ततः कथमवर्णयन्नितिप्रकारजिज्ञासायां “तद् वर्णयितुमारब्धा”
 इत्यनेनारम्भदशायां स्मरवेगकृतः प्रतिबन्ध उक्तस्ततो भगवता तासां गुणवर्णनशक्तिसम्पा-
 दनार्थं “नटवरे”तिपदद्वयवाच्यं विप्रयोगसंयोगरमात्मकं धृत्यर्हापीडित्वेनोद्बुद्धरसस्वरूपं
 कर्णिकारस्थापनेनोच्छलितरसमात्रं पीताम्बरधारणेन गुप्ततया सम्पादितरसताकं वैजयन्ती-
 मालावनमालोभयवैशिष्ट्येन शृङ्गाररसोपयोगियावद्रससम्बन्धियशोद्योतकं सुधाज्ञापितस्त्रीय
 भोग्यत्वप्रचिन्तं स्त्रीमात्रं स्त्रीभावप्रचिन्तभक्तपरतन्त्रताकं शुद्धपुष्टिमार्गीयरसस्वरूपं वेषुरवेण
 बोधितवान्, तदा श्रोत्रद्वारा नादप्रवेगे नादान्तर्वर्तिगुधामम्बन्धात् पूर्वोक्तप्रकारकं स्वरूपं
 श्रोत्राणां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवेषु पूर्णमाविरभूत्, तदेतद् “बर्हापीड”मितिश्लोके
 श्रीशुकैः वर्णितम्, “वृन्दारण्यं प्राविश”दित्युक्त्या ब्रजसुन्दरीणां हृदयेषु प्रवेशकथना-
 देतायां हृदयस्य वृन्दावनरूपत्वाद् “वृन्दावनं सरि भुव”इत्यस्य सुबोधिन्यां तथा वक्ष्य-
 मानत्वात्, एवं सुधामंवलितनादद्वारा स्वरूपस्य हृदयप्रवेगे सुधाधिक्याद् गलनरूप-
 वर्णनमभूत्, तदेतद् “दिति वेषुरवं राज”मितिश्लोकेन शुकैःनोक्तम्, तथा च सिद्धमेतद्,
 “मृगगीभ्योन्ववर्णय”मित्यनेन उद्देशत उक्तस्य अनुवर्णनस्य प्रकारजिज्ञासायां “तद् वर्ण-

यितुमारब्धा" इत्यनेन वर्णनारम्भे प्रतिबन्धमुक्त्वा "बर्हापीड"मित्यनेन प्रतिबन्धाभाव-
पूर्वकं वर्णनशक्तिहेतुमुक्त्वा "तिवेषुरव" मित्यनेनानुवर्णनं समर्थितमिति सर्वं सुस्थम् ॥३॥

तद् वर्णयितुमित्यत्र स्वानुभूतमिति स्वामिर्लीलास्वनुभूतमित्यर्थः, वेषुगीतञ्चेति
लेखः । तामिर्लीलाः कुर्वद् वेषौ गीतं स्वरूपमित्यर्थः, कार्यत इत्यादि कार्यं
१०-१८-४ देवतानां शृङ्गारोद्बोधः, कारणं भगवतो भावोद्बोधः, फलं तत्र तत्र लीला,
स्वरूपं तत्तत्सङ्केतबोधनमितिज्ञेयम्, (स्वरूपानन्दस्यापनम् स्वरूपं विवृतावयवत्वादीति
ज्ञेयम्), स्मरणजातेनेति स्मरणपदेन व्यापारः, स्मरणपदेन तन्न्या स्मृतिरितिभेदः ॥४॥

तद् वर्णयितुमारब्धा इत्यस्य विवरणे कार्यतः कारणतः स्वरूपतः फलत-
योजना । अत्रेति वेषुगीतस्य चतुर्धा वर्णनम्, तत्र यद्यपि वर्णनारम्भे प्रतिबन्धोभूत्
१०-१८-४ तथापि प्रतिबन्धनिवृत्तौ चतुर्धा वर्णनं जातमेव, तत्र वेषुगीतस्य कार्यतो

निरूपणं "धृन्दावनं सखि भुव" इत्यादिश्लोकेषु, कारणतो निरूपणं "मश्वता" मिति-
श्लोके, वेषुगीतकारणस्य भगवन्मुखस्वरूपस्य निरूपणात्, स्वरूपतो निरूपणं "गोप्यः
किमाचरदय"मितिश्लोके, फलतो निरूपणं "गागोपकै"रितिश्लोके, स्वरूपं नादेनु-
भूयमान एवानुभूतं भवति न तु पृथगिति गानकर्तृणां दूरस्यत्वेन भगवद्वियुक्त-
त्वान्नादद्वारैव स्वरूपानुभव इत्यर्थः ॥४॥

यर्हापीडमित्यत्र पूर्वोत्तरेति पूर्वश्लोकार्थे वर्णनाशक्तापुत्रश्लोकार्थे वर्णने वा धृन्दा-
लेखः । रण्यप्रवेशस्य हेतुत्वं नास्त्यतो मध्येयं श्लोकोनन्वित इत्यर्थः, कर्मोक्तमिति
१०-१८-५ प्रवेशानन्तरं भगवता कृतं कर्म किञ्चिन्नोक्तमित्यर्थः, चुकूजेति पूर्वमुक्तं न

तु जगावित्यतो 'वेषुगीतमाधुत्ये'तिकथनमनुपपन्नमित्याशङ्क्याष्टतिः कृतेति ज्ञेयम्, 'तत्कू-
जितमाधुत्ये'त्यनेन पूर्वोक्तकूजितानुवादः, तदनन्तरं 'वेषुगीतमाधुत्ये'त्यनेन द्वितीया गान-
क्रियाक्षिप्यते, तथा च तत्कूजितमाधुत्ये ततो वेषुगीतमाधुत्येत्यन्वयः, स्मरोदयमिति
उमयोर्विशेषणम्, तत्पदवाच्यकूजितस्य वेषुगीतस्य च पूर्वत्र स्मरोदयः प्रामङ्गिको द्वितीय
माविर्भूय तिरोहितोऽतः स्मरणमित्यर्थः, स्वरूपानुभव इति शब्द इतिशेषः, तदनन्तरं
तस्य स्मरणमित्यर्थः, तन्न इति लीलाविशिष्टस्वरूपानुभवानन्तरमित्यर्थः, नद्विनेति तादृश-
भावने तात्पर्यमित्यर्थः, सर्वात्मनेति मवांशेनेत्यर्थः, सर्वेन्द्रियेति आन्तररमणे इन्द्रियादि-
ष्वेवाविर्भावो न तु देहे इतिभावः, एवं ह्येवाविर्भाव उक्तः अधुना इन्द्रियादिष्वपीतिविशेषः,
पूर्ववत् केवलमिति पूर्वत्र श्रवणं स्वसैव नेन इदि स्वरूपानुभवः, अधुना त्वयंविशिष्टस्य

श्रवणं तेन श्रोत्रेन्द्रियेपि तदाविर्भावः, तथा च गीतं हि स्पष्टार्थकं इत्यत्र स्पष्टोर्थो यस्मादिति पञ्चमीबहुव्रीहिर्ज्ञेयः, वर्णयितुमशक्यमिति इन्द्रियादिषु पूर्णाविर्भावं विनेतिशेषः, तथा-
 त्वज्ञापनायेति तादृशस्वरूपे वर्णनाशक्तेरुचितत्वज्ञापनायेत्यर्थः, शुकस्य त्वेतल्लीलास्यत्वा-
 भावात् वर्णनं सम्भवत्येव, भावोद्दीपकत्वेति स्मरोदयपदस्यार्थोनेनानूदितः, मात्रपदेन
 'वर्धापीडे'तिश्लोकोक्त इन्द्रियादिषु स्वरूपाविर्भावो व्यावर्तितः, कृज्जनपदेनात्र गीतमपि
 ज्ञेयम्, तस्यापि स्मरोदयत्वोक्तः, स्मरवेगज इति स्मरकृतचित्तचाञ्चल्यजनितचित्तविक्षेप
 इत्यर्थः, स्मरवेगे चेति स्मरकृतचित्तचाञ्चल्य इत्यर्थः, व्याख्याने अग्रिमेति मुखेषु
 भगवद्भोग्यसुधाभोगयोग्यतासिद्धयर्थमित्यर्थः, नादेनुभूयमान इति इदं 'विभ्रद्वेणो
 रन्ध्रान् पूरय'न्नितिसममिव्याहारदेतस्य नादे पूरणमुक्तमिति ज्ञेयम्, तदानुभव एव न
 स्मरणमतः स्मरवेगाभाव इतिभावः, स्मरपदस्य कामवाचकत्वे तदापि तद्वेगः स्यादतः
 स्मरणवाचकत्वं व्युत्पादितम्, न पृथगिति पृथगनुभवे बाह्यरमणमेव स्यादितिभावः, साक्षा-
 द्भोग इति न त्वंशावतारेष्विव सत्त्वव्यवधानेनेत्यर्थः, अत एव हिशब्दः, अन्यथेति
 योग्यतां विनैव भोग इत्यर्थः, एतदङ्गीकारेणेति गोपिकाङ्गीकारेणेत्यर्थः, 'विक्रीडितं
 ब्रजवधुमि'रितिवाक्यादितिभावः, एवं सतीति स्मरणाभावे सतीत्यर्थः, पूर्वोक्तो नादः
 स्मरोदयोयमनुभावक इति निर्गलितो विभेदः, वाक्यार्थ इति अग्रे वर्णनीयो रूपलीला-
 सहितो वेणुरत्वोत्र वाक्यार्थ इत्यर्थः, घृन्दारण्यप्रवेशस्याद्यश्लोकेन प्राप्तत्वाद्ब्रजतदनुवादे-
 नायमेव वाक्यार्थ इतिभावः, प्रकारविशेषथेति वर्णितः स्यादितिशेषः, नादस्य रूप-
 क्रीडयोश्च वाच्यवाचकभावसम्बन्धः, नादे वाच्यतासम्बन्धेनैतदुभयं वर्तत इत्यनयो-
 रन्योन्यं सामानाधिकरण्यसम्बन्धः, नादेन सह रूपक्रीडयोरण्यनुभवकथनात् त्रयाणामपि
 सामानाधिकरण्यं च वेण्वाधारत्वमित्यर्थः, स्वरूपगुणलीला इति अग्रे वेणोः षोडश
 वर्णनीयत्वात् तेन गुणा उक्ता इति ज्ञेयम्, चैतदिति भूषणार्थं धारणमेतत्त्वचनार्थं च धारण-
 मिति ममुच्यार्थार्थकारः, आभासे तथात्वज्ञापनायेत्युक्तमुपसंहरन्त्यतो युक्तैवेति, एता-
 दृशस्य सर्वांशेनानुभवाभावेनुबुभूषाया विद्यमानत्वाद्गर्णनाशक्तिर्युक्तैवेत्यर्थः, विभ्रदित्यस्य
 बहिःप्रकटं कुर्वन्नित्यर्थः, प्राकट्यस्य विभ्रत्पदार्थत्वं विशदयन्ति यथेति, पात्रभरणेन कारणेन
 कार्यं रमदानमनुमीयते तथात्र वपुःप्राकट्येन कारणेन भक्तेभ्यो रमदानं कार्यमनुमीयते
 तथा च रमदानकारणान्बधर्ममाम्येन प्राकट्यं भरणपदार्थ इत्यर्थः, पात्रस्थानीयो धर्मिरूपो
 भगवान्, तन्स्थरसस्थानीयस्तासु स्थापनीयो धर्मरूपः (भावात्मकभगवद्वपुः 'स्त्रीभावो गूढ'
 इति चक्षुष्यमाणः) आनन्दः, भरणस्थानीयं धर्मिरूपस्य वपुःप्राकट्यम्, दृष्टान्तं धारणस्य भरण-
 पदार्थत्वात् कर्तृभिन्नत्वं कर्मणः, दार्ष्टान्तिके प्राकट्यस्य भरणपदार्थत्वात् 'तदात्मानं स्व-
 यमार्त्तुने'तिवत् स्वरूपस्यैव कर्मत्वं कर्तृत्वमेति, पूर्वं दृष्टव्यं प्राकट्यं तेन वर्णनाशक्तिरुक्ता,

अधुनेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवेषु प्राकृत्यमिति विभ्रत्पदेनोक्तमितिभावः, श्रोत्रे इति संयोगे प्रियावचनश्रवणेन विभ्रयोगे तद्रुणश्रवणेन चोभयविधशृङ्गारानुभावके इत्यर्थः, तयोरिति शृङ्गारानुभावके तदुद्बोधकस्यापनेन भगवतो रसोद्बोधत् पूर्व निरूपितः स्वरूपात्मको रस उच्छलितोवयवविकारादिरूपो भवतीत्यर्थः, तादृशस्त्विति आलम्बनरूप इत्यर्थः, कटाक्षायनुभावरूपस्त्वगुप्तोपि तथेति तद्व्यावृच्यर्थं तुशब्दः, गुप्त एवेति प्रकटन्तु रसाभास-जनकत्वेन रसोपको भवेदपि न तु रसत्वमापद्येत्येवकारः, पीताम्बरं कटिस्थं ज्ञेयम्, उद्बुद्धे रस इति ज्ञाते इतिशेषः, तथाज्ञाने समयविशेषे तथा जातत्वादधुनापि रसत्व-साधकं वासोविगणय्य तमेवालम्बनं रसाभासं वर्णयैयुर्न तु श्लोकद्वयेन रसद्वयमित्यर्थः, माया हीति हिशब्देन सम्मतिः, धने मदजनकत्वस्य शास्त्रसिद्धत्वात् तत्सादृश्यकथनेन रूपेपि पीते मदजनकत्वं सूचितम्, तेन सम्यगवलोकनाभावः सूचित इत्यर्थः, आच्छन्नं रसमिति आलम्बनमित्यर्थः, उद्घाटयेयुरिति जानीयुरित्यर्थः, नादद्वारा पीताम्बरा-नुभवे भगवदिच्छया तादृशो मदः समजनि येन तदन्तःस्थितालम्बनादिविचारो न जात इति निर्गलितोर्थः, कीर्तिमयीमिति मूले मालापदेन वनमाला ज्ञेया, तथा च वैजयन्ती वनमालाश्च विभ्रदित्यर्थः, वैजयन्त्याः कीर्तिरूपत्वं योगेन व्युत्पादयन्ति वै निश्चये-नेति, सप्तेति नादे गुणसहितस्वरूपस्थापनं मङ्गलातात्पर्येणापि ज्ञाप्यत इत्याशयः, मूले सुधयेत्येकवचने प्रसङ्गेनान्ययोरपि स्वरूपं निरूपणीयमतस्तैविध्यं विवृण्वन्ति सुधेति, ईष्यन्तीति देवास्तद्भोग्या सरिदादिषु स्थापिता मुख्यांशभूतेत्यर्थः, मुख्यलीलायां भग-वतो भोग्या भगवलोभतल्लोभस्थितेत्यर्थः, सर्वैरपि साक्षाद्भोग्या परम्परया नादमार्गेणैव भोग्येत्यर्थः, तत्रेति त्रैविध्ये इत्यर्थः, अधरो हि लोभात्मकत्वाद्यथायोग्यं विविच्य सर्वे-भ्यो ददाति, अतस्तैविध्यमित्यर्थः, ननु सर्वाभोग्याया अप्यधरे एव विद्यमानत्वात् लीलायां कृतो न तद्भोग इत्यत आहुः तस्या इति, वर्णनात् पूर्व तु अयोग्यतैव, तदनन्तरं तु सा पूर्व वर्णनायां मुखे समागतेति गमनागमने तस्याः प्राधान्यात् मुखं तदुच्छिष्टं तच्छेषभूतं जातमतः साक्षात् तादृशेन मुखेन तस्या अनुभवो न भवतीत्यर्थः, नादद्वारानुभवस्तु परम्-परेतिभावः, (मुखद्वाराऽभोगे हेतुमाहुस्तस्या इति, उत्तरदलात्मकस्वरूपं श्रोत्रद्वारा हृदि प्रविष्टं सदनुभूतं भवति, ततो वर्णने मुखद्वारा निर्गच्छतीति रसमयदित्यर्थः, उच्छिष्टेनेति ततो निर्गमनादुच्छिष्टं मुखं तेनेत्यर्थः, अन्यमुखतो निर्गतस्य श्रवणेपि तन्मुखस्य परम्परया हेतुत्वम्, साक्षात्करणत्वन्तु स्वश्रोत्रयोरेवेति साक्षादित्युक्तम्, अत इति सोत्तरदलात्मिका श्रोत्रपेयैव, मुखद्वारा पाने पूर्वदलत्वमेव स्यादितिभारः, अत एव न सम्भवतीत्युक्त-मेवकारश्चात्रोक्तः), वेणौ स्थापने भगवत्स्तात्पर्यमाहुः सा हीति, सर्वाभोग्या देवभोग्या

चेत्यर्थः, सर्वंपामिति भोग्यदेहेन्द्रियादीनां देवानाञ्चेत्यर्थः, आनन्दः एवेति द्रवीभूता
 सर्वांशसम्बन्धार्थं विरलावयवा सर्वांशेन प्रकटा, आनन्दरूपैवेत्यर्थः, आनन्दसारेति
 आनन्दस्य भगवतोपि सारभूतेत्यर्थः, स्वत इति लोभस्थत्वात् स्वतो न कुत्रापि
 याति अतो भगवानेव योजितवानित्यर्थः, वेणुं वादयन्नित्येतावतैव चारितार्थेपि मूले सुधा-
 पूरणकर्तृत्वोक्तेस्तात्पर्यमिदमिति ज्ञेयम्, अमूर्तत्वादिति विरलावयवत्वादित्यर्थः, न हीति
 रन्ध्रस्तदन्तर्वर्ती अबकाशस्तस्येप्सितवतमत्वोक्त्या रन्ध्रद्वारा परम्परया वेणुस्पर्शसम्भवेपि
 साक्षात् तं न स्पृशतीत्यर्थः, स्वभोगयोग्यमिति स्वस्य भगवद्भोग्यसुधारूपं यत्
 स्वरूपं तत्कर्मभोगयोग्यमित्यर्थः, यावच्चेति तत्रैव विशेषबोधनाय चकारः,
 निरोधः सिद्ध इति निबन्धे आसक्तेः प्रमेयप्रकरणसाध्यत्वोक्तेस्तद्रूपनिरोधसिद्धिः
 प्रकरणान्ते वक्तव्येत्याशयः, अत इति यतो परिकञ्चिदपि तद्रूपप्रवेशं विना निरोधा-
 सिद्धिरत इत्यर्थः, देवानाद्गुणोपेप्षित्यादिना, एते त्रयो देवपदवाच्या इत्यर्थः, तत इति
 निरोधानन्तरं लीलाद्वयं पूर्वभावसम्पादनरूपं स्कन्धद्वयेनोच्यते, फलं तु निरोध एवेति-
 भावः, अयमिति निरोधफलरूपो मुख्यो रसभोगः, एकोनविंशाध्यायोक्तवसनदानेन पूर्व
 ब्रह्मानन्दभावे जातेपि पुनः पञ्चविंशाध्यायोक्तब्रह्मानन्दभावे जाते तदनन्तरं शब्द-
 ब्रह्मकृतपूर्वभावसम्पादनेनाधिदेवक्रीडायोग्ये पूर्वसिद्धप्रसादरूपशक्तिप्रवेशकृतस्त्रीत्वे पुनः
 सम्पन्ने सति सम्भवतीत्यर्थः, लक्ष्म्या इवेति लक्ष्मीर्हि ब्रह्मानन्दरूपा सती
 नायिकारूपा, अत्रापि धर्मद्रयसम्पादनेन लक्ष्म्या साम्यसम्पादनाद्रसभोगेपि साम्यमिति-
 भावः, लक्ष्मीपदमत्र साक्षात्पुरुषोत्तमस्य स्वकीयारूपालम्बनपरं न त्वत्रत्यमुख्यापरं,
 टिप्पण्यां तदंशानामित्यस्य 'महिष्यादीना' मिति व्याख्यानात्, एतासां पतित्वेन प्रार्थनात्
 तत्साम्यमेव वक्तव्यमिति तदाशयः, अत एव 'विवाहितान्यायेन रमणं भविष्यती'त्य-
 प्रिमाध्याये वक्ष्यते, अत इति यतो लीलाद्वयं प्रत्यापत्तिरूपमतो निरोधो महत्
 स्वरूपात्मकं फलं यस्य तादृश इत्यर्थः, अतोत्रेति यतो निरोध एव महाफलस्तच्च
 फलं स्त्रीष्वेव सिद्धमतस्ता एव तामसप्रकरणान्ते तदन्तर्गतप्रमेयप्रकरणान्ते च निरूप्यन्त
 इत्यर्थः, अत इति यतो भगवत्कर्मभोगरूपं स्त्रीणाम्माहात्म्यमत इत्यर्थः, न हीति पुरुषो
 भोग्यो न भवतीति तत्र भगवत्कर्तृत्वभोगासम्भवादनुपपत्तोक्तमर्यादया भगवत्कर्मकोपि
 भोगो न भवेदत एवाभिक्तुमारणामपि स्त्रीत्वमित्यर्थः, अन्योपभोग्य इति स्त्रीभोग्य-
 इत्यर्थः, इदं तृतीयस्कन्धनिबन्धे विचारितम्, तत्तन्ममतिमूचनाय हिशब्दः, स्वोपभोग्य
 इति पुरुषान्तरोपभोग्य इत्यर्थः, तद्वैवं मुख्यरसभोगे सम्पन्नेषु ज्ञानोपदेशप्रयासः
 किमयं इत्याशङ्क्याद्गुः परमिति, अत एवेति यतोत्र स्त्रिय एव योग्या अत एवाग्नेधिदेवस्य
 भगवतः सम्बन्धिनीं प्रसादरूपां म्याधिदैविकरूपां वा म्त्रियं प्रार्थयिष्यन्तीत्यर्थः, अत

ति यतो मुख्यो रसो दित्तितोत इत्यर्थः, वृन्दारण्यप्रवेशेन स्वाच्छन्द्यं 'श्रुप्यति कामपी'-
 त्यादिप्रकारकं स्वस्य सम्पादितवानित्यर्थः, नन्विति जगति नायिकासु भक्तिर्भावोद्-
 बोधो न कारितोतः कथं तादृशी लीलेत्यर्थः, स्वपदेति तथाचिद्धदर्शनेन स्मृतपूर्वमम्भोगा
 उद्बुद्धभावा भविष्यन्तीति प्रत्यक्षेयः, परोक्षवादेन स्त्रिया अरण्यं वनं स्त्रीसङ्घमित्यर्थः,
 स्त्रिया इति जात्यपेक्षयैकवचनम्, तत्रावेशेन भगवत्कर्मकमोगकर्तृत्वरूपं स्वाच्छन्द्यं
 भवतीतिभावः, पूर्वं गोपवृन्दैः सह स्थितः पश्चात् तत्र प्राविशात्, स्वाच्छन्द्यं मूले उप-
 सर्गस्यार्थ इति ज्ञेयम्, नन्विति जगति स्त्रीसङ्घे भक्तिर्भावोद्बोधो न कारित इति कथं
 कृतकार्यतेत्यर्थः, स्वपदेति स्वकर्तृकभोगे तासु विविधप्रकारैश्चरणस्यापनेन भावोद्बोधं
 कारयित्वा स्वाच्छन्द्यं तत्कर्तृकभोगरूपं सम्पादितवान्, चरणे नानाप्रकारबोधार्थं व्याख्याने
 स्वपदानामितिबहुवचनम्, तथा च 'गोपवृन्दैः सह स्थितः स'न्नित्यन्तेन पूर्वस्थितिरुक्ता,
 पश्चात् स्वपदानां रमणं यत्र तादृशं तत्सङ्घं कृत्वा तत्र प्रक्षेपेण स्वाच्छन्द्यसम्पिपादयिष्या
 आविशात् स्वावेशेन तासु स्वाच्छन्द्यं सम्पादितवानित्यर्थो ज्ञेयः, अत एव नायिकानां
 पुग्भाववेशे तथा भवतीति रसशास्त्रम्, एतदाशयेनैव वृन्दारण्यप्रवेशस्य लीलालं पूर्वमुक्तम्,
 एवं पूर्णरसानुभवानन्तरं तामिर्गातकीर्तिर्जात इति गानेन रसस्यैव निरूपितम्, अवशिष्टेति
 वेणुनादेन व्रजस्थितासु सर्वाभोग्यसुधानुभवरूपमोक्षस्थापनम्, गोपसाहित्येन तेषु दास्य-
 रूपधर्मस्थापनम्, वृन्दारण्यप्रवेशेन वनस्थितासु स्वाच्छन्द्यरूपकामस्थापनम्, स्वपद-
 रमणेन तादृदुद्भवभारूपमक्तिस्थापनमवशिष्टोर्थः, गानरूपतत्स्थापनमपि तास्वेवेति वन-
 स्थितासु त्रयमुक्तम्, व्रजस्थितास्वेकम्, गोपेष्वेकम्, एवं विभागेन पुरुषार्थपञ्चकस्थापनं
 ज्ञेयम्, अस्मिन् श्लोके सर्वाभोग्यसुधापूरितत्वरूपवेणुखस्वरूपनिरूपणं वाक्यार्थ इत्युपसंहारे
 बोधयन्ति स्त्रीभाव इति, स्त्रीणां हृदये नादद्वारा पूरितो भावः सुधारूपो गूढः सर्वा-
 भोग्यः पुष्टिमागंनुग्रहमागं तत्त्वमनारोपितं मुख्यं फलमितिरूपः कृष्णपदार्थः कृष्ण-
 स्वरूपं सर्वत्र किम्बहुना रमणेपि संवृत एव किन्तु कचिदेव स्थाने हृदयरूपे वेणुनादश्रवणे
 सति श्रोत्रद्वारा विवृतः प्रकट इत्यस्मिन् श्लोके निरूपितम्, सर्वाभोग्यसुधारूपं भगव-
 त्स्वरूपं वेणुद्वारैव प्रकटमुक्तमित्यर्थः, अतो नादस्य मुख्यफलानुभावकत्वाद् रूपं वेणु-
 नादः क्रीडा चेति त्रयाणाम्मध्ये रूपं क्रीडा चेति सर्वमेवोपसर्जनीभूतं गौणमुभया-
 पेक्षया वेणुनाद एव मुख्य इतिहेतोस्त्रयानुभवेपि तद् द्वयं गौणं कृत्वा तं वेणुनादमेव
 मुख्यतया वर्णयितुमारेभिरे गोप्य इतिहेतोस्तद्दर्शनेनाभिरमणमाहेत्यर्थः ॥५॥

वर्हापीडमित्यस्यामासे स्वयं वर्णयतीति शुको वर्णयतीत्यर्थः, तथात्वज्ञापनाचेति

योजना । गोपिकानां वर्णनाशक्तत्वज्ञापनायेत्यर्थः, बर्हापीडमित्यत्र वाक्यार्थो
 १०-१८-५ वर्णनीय इति गोपिकाभिर्वर्णनीयो वेषुरयोत्र “बर्हापीडे”तिश्लोके
 वाक्यार्थो मुख्यत्वेन भवतीत्यर्थः, तथा सतीति वेषुरवस्य वाक्यार्थत्वे वेषुरवप्रतिपाद्य-
 स्वरूपस्य वेषुनादस्य क्रीडायाश्च प्रतिपाद्यत्वं स्यादित्यर्थः, स्वरूपेत्यादि “वपुर्विभ्र”दित्यनेन
 स्वरूपं “रन्ध्रान् वेणोः पूरय”न्नित्यनेन गुणः “वृन्दारण्यं प्राविश”दित्यनेन च लीला उक्ता
 इति हेयं, नृत्यन्मयूरानुकरणं चेति मुकुटधारणं शोभाधायकं उद्बुद्धपूर्णरसात्मकताश्च-
 नाय नृत्यन्मयूरानुकरणं चेति चकारार्थः, केवलो नाट्य इति केवल इति उद्दीपनादि-
 सामग्रीरहितो विप्रलम्भ इत्यर्थः, अभिनये तथैवोपलभ्यमानत्वात्, अभिनेतारो हि पुष्पादि-
 सामग्रीं हस्ताभिनयेनैव प्रदर्शयन्ति, न हि तत्र पुष्पाणि सन्त्यतो विप्रलम्भरसस्य सामग्री-
 राहित्यात् केवलत्वं, यद्यपि भगवद्विप्रलम्भस्यलौकिकत्वान्मनसा भाव्यमानापि सामग्री
 सत्यरूपैव तथापि सामग्र्या अनाविर्भावितत्वात् केवलत्वं, तथा चाविर्भूतसर्वसामग्रीविशिष्ट-
 त्वं संयोगरसत्वमनाविर्भूतसामग्र्यमिन्नरूपत्वं विप्रयोगरसत्वमिति विवेकः, भगवतो वपु-
 रुभयविधमिति, अत्रेदं हेयं, लौकिके हि पुरुषाधिकरणको रसो न तु पुरुषो रसरूपः,
 भगवति त्वलौकिकत्वाद् “रसो वै स” इति श्रुते रसरूपत्वं, अतो भगवद्वपुष एव संयोग-
 विप्रयोगात्मकत्वमुक्तं, युगपद्रसद्वयात्मकतायाः श्रुतिसिद्धत्वेपि युक्त्यगोचरत्वं यद्यपि प्राप्तं
 तथापि बनस्थितभक्तैस्सह संयोगात् संयोगरसात्मकत्वं व्रजस्थितभक्तैः सह वियोगाद् विप्र-
 योगरसात्मकत्वमिति युक्तिविरोधो न शङ्कनीयः, रसस्य भगवदभेदाद् भगवद्वपुषोपि भगव-
 दभेदाद् भगवतो वपुरुभयविधमित्युक्तं, नटवरचपूरूप इति नटवद् वरवद् वपुष्येत्युक्ते
 षपुषः स्वरूपात् पार्थक्यमायातीति पार्थक्यनिराकरणाय वपूरूप इत्युक्तं, गोपिका वासो
 न गणयेयुरिति रसोद्बोधेनैवात्यात्यां भगवद्वाससः पीताम्बरस्य गणनामकृत्वावलोकनं
 कुर्युस्तथात्वे रसस्य प्राकट्याद् रसामासः स्यादतो गोपनार्थं पीताम्बरस्य मायारूपत्वं निरू-
 पितं, माया हि भगवत्साक्षात्कारे ज्वनिकेव तिष्ठति, मकृतेपि रसाच्छादिका जातेतिष्ठ-
 नार्थं ज्यामोहकनकतुल्यता निरूपिता, पीताम्बरस्य भगवत्स्वरूपगोपनान्मायात्वं, वै
 निश्चयेन सर्वजयप्रकाशिकेति “साक्षान्मन्मथमन्मथ” इतिवाक्यादाधिदैविकमन्मथ-
 जेतृत्वं स्वरूपलावण्यस्य कमलादिजेटृत्वं नयनयोरेवं सर्वजयप्रकाशिका वैजयन्तीति हेयं,
 वै निश्चयेनेतिव्युत्पत्तिस्तु नैरुक्ती हेया, तस्याः साक्षादनुभवो नोच्छिष्टेनेति भग-
 वत्कर्तृकं भोगं विना न सम्भवतीत्यर्थः, तथा च यदा फलप्रकरणे भक्तनिष्ठमुधां भगवान्
 भोक्ष्यते तदनन्तरं रमाधिक्ये भक्ताः साक्षादुच्छिष्टेन भगवत्सुधां भोक्ष्यन्त इति हृदयं, अतः
 श्रोत्रपेयैवेति प्रकृते फलप्रकरणाभावाद् व्रजस्त्रीणां भगवत्सिक्तस्यत्वमावाद् वेषुद्वारया-

भ्रसुधाप्राप्तिः, सुधाया वेषुनादसम्बद्धत्वान्नादस्य श्रोत्रमात्रग्राह्यत्वात् तत्सम्बद्धसुधाया अपि
 श्रोत्रमात्रपेयत्वमिति भावः, तथा च संयोगावस्थायां साक्षात्पेयत्वेऽपि वियोगावस्थायां तु
 श्रोत्रपेयत्वमेवेति विवेकः, किञ्च भगवद्भोग्याधिदैविकस्त्रीविग्रहप्राप्तानामेवैतस्याः सुधायाः
 साक्षाद्भोग्योन्वेषां सरित्सरोलतावृक्षमृगीगोपमेघादीनां तु तादृशविग्रहाभावाद् वेषुनादद्वारा
 श्रोत्रेणैव पानमतः सर्वेषां श्रोत्रपेयैव, अतः सर्वेषां साक्षात्पानाभावात् सुधायास्त्रैविध्य-
 निरूपणे यत् सर्वाभोग्यत्वं निरूपितं तत् समर्थितं, आनन्द एव सा प्रकटेति साम्प्रतं
 वियोगावस्थायामित्यर्थः, इदमत्र ज्ञेयं, "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" "तस्माद् वा
 एतस्माद् विज्ञानमयादन्योन्तर आत्मानन्दमय" इत्याद्यनेकश्रुतिषु पुरुषोचमस्थानन्द-
 रूपत्वमानन्दमयत्वं चास्ति, तत्रायं विवेकः, संयोगावस्थायां सर्वसामग्रीसाहित्यात् माम-
 र्थाधानन्दरूपत्वादानन्दमयत्वं भगवतः, वियोगावस्थायां सर्वसामग्र्या भगवदभेदेन स्थित-
 रसात्मको भगवानानन्दपदवाच्यः, तत्रैव सा सुधा प्रकटेति, दूरस्थितत्वेन वेषुनादद्वारैव
 प्राप्या न तु साक्षादिति भावः, आनन्दसारभूतेति आनन्दरूपेषु भगवदवयवसम्बन्धि-
 भोग्यपदार्थेषु सारभृता, ननु भगवदवयवसम्बन्धिभोग्यपदार्थेषु सर्वस्यैव सारत्वात् तत्र
 सारासारविवेकस्य वक्ष्यमभोग्यत्वात् कथं सारत्वमित्याशङ्क्य खोक्तं सारत्वं स्वयमेव व्याचक्षते
 सा न कथञ्चिदित्यादिना, अन्येषु भगवत्सम्बन्धिषु भोग्यपदार्थेषु साधनत्वं फलत्वं
 चास्ति, तथा हि यथा भगवद्ब्रह्मो भक्ताह्वाने आनन्दसाधनं स्वयं तु फलरूपस्तथाधरसुधायाः
 साधनत्वं नास्ति किन्तु केवलं फलरूपत्वमेव, न ह्यधरसुधा कस्यापि साधनमस्ति, यद्यपि
 "सुखमपि स्वभोगयोग्यं करोती"त्युक्त्या साक्षाद्भोगयोग्यतायां साधनत्वमस्ति तथापि
 भोग्यायास्तु केवलफलत्वं, इदमेव सारत्वं नाम, भगवतो भोग्यावस्थायामेव भोक्त्रीभि-
 र्लभ्यमानत्वात्, वेणोरित्यसमासादिति असमासे एकपद्याभावात् पदानां पार्थक्यं, तेन
 पार्थक्यमेव सूच्यते तद्वाच्यानां, अतो वेणुमध्ये सा सुधा नेत्युक्तं, ततः कर्णद्वारे-
 त्यारम्य करोतीत्यन्तं सुधायाः शब्दसम्बद्धत्वाच्छब्दस्य श्रोत्रमात्रग्राह्यत्वात् कर्णद्वारा
 प्रवेशः, तथैव वर्णनसमये शब्दसम्बद्धाया एव मुखे समागमनं, तत्राप्याधिदैविकरूप
 इति लक्ष्मीसमानस्त्रीविग्रहप्राप्तावित्यर्थः, मुख्यो रसभोग इति उच्छिष्टरीत्या भोग इत्यर्थः,
 भगवद्भोगानन्तरमेवेति भगवत्कर्तृकभोगानन्तरमित्यर्थः, भगवान् भोग्य इति
 रसाधिक्यवशात् स्त्रीभावे जाते सुधाभोगात् तामिभोग्यो भवतीत्यर्थः, आधिदैविकीं
 स्त्रियमिति काल्यायनीमित्यर्थः, स्वच्छन्दतामिति भोग्यभक्तानां भोक्त्वमित्यर्थः,

स्वच्छन्दतामाहेति गोपवृन्दसाहित्येन निर्भयत्वसम्पादनात् स्वच्छन्दता सम्पद्यत इत्यर्थः, अत एवोक्तं “शक्तीनां निर्भयत्वयैते देवाः साक्षिण” इति, ननु जगति भक्तिर्न स्थापितेति कथं कृतकार्यता ? तत्राह स्वपदरमणमिति, अत्र स्वलत्रये प्रवेशः, “वृन्दारण्यं प्राविश” दित्युक्त्या वृन्दावने वनस्थितभक्तगणे व्रजस्थितव्रजसुन्दरीमनसि च प्रवेशात्, तत्र वृन्दावनभूमेर्भगवच्चरणसम्बन्धेनार्द्रत्वाच्चरणाङ्कितत्वेन स्वपदरमणत्वं, वनस्थितभक्तगणस्य रमणसमये हृदये चरणस्थित्या तथात्वं, व्रजस्थितभक्तानां मनस्वाविर्भावे चरणानामाविर्भावात् तथात्वं, धर्मस्थापनमाह गोपवृन्दैः सहेति वृन्दावनप्रवेशपक्षे गोचारणरूपो धर्मो गोपवृन्दसाहित्येन स्थापितः, वनस्थितभक्तगणप्रवेशपक्षे वनस्थितभक्तानां लज्जाजन्यगोपनादिधर्मो भगवतो गोपवृन्दसाहित्याद् भवति गोपवृन्दस्वान्तरङ्गत्वाद्, “एते देवाः साक्षिण” इति पूर्वमुक्तत्वात्, अचक्षिष्टेत्यादि “स्वपदरमण” मित्यनेन भक्तेरुक्तत्वाद् गोपवृन्दैरित्यनेन धर्मस्योक्तत्वादर्थकाममोक्षणाभावशिष्टत्वं, तच्च “गीतकीर्ति”-रितिपदेनोच्यते इत्याहुः गीतकीर्तिरितीति, व्रजस्थितसुन्दरीभिर्गीता कीर्तिर्यस्येत्युक्तौ गुणगानमेव तासामर्थरूपः पुरुषार्थः, वनस्थितस्त्रीभिर्गीता कीर्तिर्यस्येतिपक्षे आसक्तिमती-मिस्तादृशरूपस्य भगवतो गुणगानेऽनासक्तानामपि गुणश्रवणात् कामरूपः पुरुषार्थः सिध्यति, शुक्रादिभिर्गीता कीर्तिर्यस्येतिपक्षे तादृकीर्तिश्रवणादसदादीनां मोक्षः सिध्यति, एवं “गीतकीर्ति”रित्यनेनार्थकाममोक्षस्थापनमुक्तम् ॥ ५ ॥

इतिवेषुरवमित्यत्र श्रवणस्य वर्णनस्य च वेणुरवमित्येव कर्मत्याहुर्वेषुरवं वर्ण-
स्त्वः । यितुमिति, एतस्यैव विवरणं वेणुरवमाकर्ष्य वर्णयितुमिति, तमेव
१०-१८-६ श्रुत्वा तमेव वर्णयितुमारेभिरे इतिहेतोः श्रवणस्य वर्णनस्य चैकेनैव कर्मणा
सम्बन्ध इत्यर्थः, श्लोकद्वये श्रवणोक्तेस्तात्पर्यमाहुस्तत्रेति, उभयोर्विभेदं वक्तुमाहुरमुनेति,
पूर्वश्लोकोक्तं तु केवलमितिभावः, अनेनापीति अर्थः स्वरूपं स्पष्टो नादात् पृथक्कृत्य
भगवता व्रजस्यासु नोक्तो न बोधित इति वनस्यासु स्वाच्छन्दसम्पादनघचकेन प्रशन्देन
पूर्वश्लोके ज्ञापितम्, अत्र राजधितिसम्बोधनेनापि तज् ज्ञापितम्, राजानो हि गुप्त-
कार्यकर्तारो भवन्ति, श्रोतुस्तथासम्बोधनेन श्रवणविषयेपि स धर्मो ज्ञापित इत्यर्थः, तर्हीति
स्पष्टम्, स्वरूपानुभवाभाव इत्यर्थः, तत्रेति वेणुरवश्रवणे इत्यर्थः, कामोदीपने इति पूर्व
व्याख्यानात् सारणरूपभावोदीपने इत्यर्थः, अन्तःपूर्णाधामिति तथा च मुख्यरसानुभवाञ्च
वेष्टितसारणमितिभावः ॥६॥

इति वेणुरवमित्यस्याभासे स्त्रीभावो गूढः पुष्टिमागं तच्चमित्यादि भगवतः
योजना । स्त्रीभावो लक्ष्मीसमानत्वं रसोद्रेके भोग्यत्वमितिपापत् स स्त्रीभावः
१०-१८-६ पुष्टिमागं तत्त्वं, भगवतो भोग्यत्वेन भक्तापीनत्वाद् भक्तानां भोक्त्-

तया स्वाधीनत्वात्, "कृष्णार्थीना तु मर्यादा स्वाधीना पुष्टिरुच्यते" इति पञ्चमस्कन्धनियन्धे
 पुष्टिमार्गलक्षणात्, इति कृष्णपदार्थ इति स्त्रीभावापन्नो भगवान् कृष्णपदवाच्य इत्यर्थः,
 तादृशभावापन्नस्य भगवतः परमानन्दरूपत्वात्, रसशास्त्रे तथोक्तत्वात्, "कृषिर्भूवाचकः
 शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकस्तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते" इति श्रुतौ परमानन्द-
 रूपतया कृष्णपदनिर्वचनात्, क्वचिद् विवृत इति वेणुनादस्य बहुवारं जायमानत्वेपि
 नैतादृशसुधासंवलितो जायतेतः क्वचिद् वेणुनादेधरसुधासंवलिते कृष्णपदार्थो विवृत
 इत्यर्थः, सुधासंवलितत्वकथनात् सुधासार्थक्याय भगवतः स्त्रीभावोपेक्षितः, स एव
 कृष्णपदार्थः, सोऽस्मिन् वेणुनादे विवृतः, "अधरसुधया पूर्य" इत्युक्तेः, स्त्रीभावा-
 भावे भगवदधरसुधया वैफल्यं स्यादतोऽधरसुधासाहित्योक्तेः "स्त्रीभावो विवृत" इति
 श्लेषं, अतो वेणुनादस्यैव प्राधान्यात् "तमेव वर्णयितुमारेभिर इत्युक्तं, राजत्रितीति
 "राजर्षिसत्तमे"त्यादिपदान्यनुत्त्वा "राज"पदमात्रमुक्तं, राजपदं तु प्रजापालनादिसधर्म-
 निष्ठतावाचकं, तेन धर्मनिष्ठतामात्रस्यात्र सूचनाद् रसानभिज्ञत्वं सूचितं, तद् ब्रजस्त्रिय
 इत्यादेः सङ्गतिं प्रदर्शयन्ति पूर्वं प्रथमश्रवणमात्रेणेत्यादिना, "तद् ब्रजस्त्रिय आश्रुत्ये"त्य-
 नेन प्रथमश्रवणे वर्णनार्थमुद्योग उक्तः, "तद् वर्णयितु"मित्यनेन सरवेगेन चित्तविक्षेपाद-
 शक्तिरुक्ता, ततो "बर्हापीड"मित्यनेन वर्णनशक्तिहेतुः सुधाप्रवेश उक्तः, तत "इतिवेणु-
 र्व" मित्यनेन परितः सुधागलनरूपं वर्णनमुक्तं, ब्रजस्त्रिय इति कार्यान्तराभावः
 सूचित इति, ब्रजसम्बन्धित्वेनाङ्गीकृतत्वाद् गुणगानातिरिक्तकार्याभाव इत्यर्थः, तथा च
 सेवासमये सैव क्रियते, वियोगावस्थायां तु गुणगानमिति विवेकः ॥ ६ ॥

अग्रे त्रयोदशश्लोकार्थोक्तौ रसद्वयार्थमिति रसद्वयनिरूपणार्थं श्लोकद्वयम्,
 लेखः । एकसाञ्छ्लोकाद् वेणुपूरणं निरूपितम्, स्वच्छन्दलीलासिद्ध्यर्थं
 १०-१८-७ पादानां चरणारविन्दानां यद् गमनं रमणं तत्र हेतुर्भूमेः कीर्तिविस्तारो-
 परश्लोकोक्तः, एवं चतुर्भिः पीठिका, सामान्यतः पदार्थत्रयनिरूपणं स्यात्, ततो विशेष-
 पतो निरूपणम्, तत्र पञ्चभिर्वर्णोर्वादनं निरूपितं, स्वरूपलीलाव्यावृत्त्यर्थं तु शब्दः,
 ततो द्वाभ्यां भक्तिप्रतिष्ठारूपपादगमननिरूपणं, तत एकेन तत्र प्राप्तदोषसमाधानं,
 लीलायां प्रतिबन्धाभावेपि दूषणं तु स्यादिति तु शब्दः, स्वरूपस्य तु स्पष्टमननुभवस्य
 सूचितत्वान् न विशेषतो निरूपणमिति भावः, श्लोकाभासे स्वरूपत इति रसस्य स्वरूपं
 विभावादयस्तत्प्रकारेण रसात्मकमित्यर्थः, द्वितीये तु केवलरसात्मको वक्ष्यते, अग्रे कारिकासु
 इन्द्रियवतां फलमिति, भक्तिफलत्वेनाभिलषितमित्यर्थः, संलापादिकमेवेन्द्रियवतां
 तत्तादिन्द्रियप्रकारकरसानुभावकत्वेनेन्द्रियसाफल्यपादकत्वात् फलत्वेनाभिलषितं न तु
 मोक्षः, तत्र हेतुरन्यथेति, यतो निःप्रकारकरसानुभावकत्वेनेन्द्रियवैफल्यपादकत्वादिभ्यः,

भगवांश्चेत् सेवोपयोगिदेहमात्रमेव फलं ददाति तदेदं न भवति परन्त्वमिलपितमिदमेवेति-
 भावः, पुरुषोत्तमे प्रवेशरूपे मोक्षे इन्द्रियवैफल्यं दृष्टान्तेन विशदयन्ति यथेति, अन्धकारे
 स्थितिरिति चेद् भवेदितिशेषः, तदाक्षणोः फलं चाक्षुषं ज्ञानं न भवेत्, अतः स्पर्शादिना ज्ञान-
 जननेपि चक्षुर्वैफल्यमेव भवेत्, तथेन्द्रियप्राणान्तःकरणयुक्तानां मोक्षोपि चेद् भवेत् तदेन्द्रि-
 याणां फलं तत्प्रकारकरसानुभवो न भवेदतः स्वरूपतोनुभवेपि संलापाद्यभावेनेन्द्रियवैफल्य-
 मेव भवेत्, अतः साधकानां सर्वात्मभाववतां याधकानां भगवदतिरिक्तसर्वविषयाणां
 त्यागे सति तन् मोक्षलक्षणं वस्तु फलत्वेनामिलपितं न भवेदित्यर्थः, तथा चेन्द्रियवैफल्य-
 पादकत्वेनोभयोरुपमानोपमेयभावः, कदाचिदन्धकारस्थितां कदाचिद् भावोद्रेकेण देहाद्य-
 स्फूर्त्या भगवद्रूपत्वरूपमोक्षे च वैफल्यं न भवतीति स्थितेर्नियतत्वमुक्तं मोक्षे सर्वथेति
 च, सायुज्यादिरिति सहयोगः पुरुषोत्तमे प्रवेशस्तदादिरित्यर्थः, उपनिषद्द्रूपा इति
 मोक्षस्य विचार्यत्वाद्दुपनिषत्त्वमेवोक्तं, न ह्यनु भवेति श्रुत्युक्तं फलमुपनिषद्द्रूपाणामसाक-
 मनु भवेन विरुद्धं विचारेपि कृतेऽदनुभवे न पर्यवस्यति तादृशं न भवति, इदं त्वनुभवा-
 पर्यवसायि दृश्यते, अतो व्यवस्थोच्यत इति भावः, श्रुतेराप्तत्वादन्वयाकथनं न युक्तमिति
 हिशब्दः, केवलानामिति 'वाङ् मनसि दर्शनाद्' इति सूत्रचतुष्टयोक्तप्रकारेण सङ्घातलये
 सेवोपयोगिदेहो येभ्यो भगवता न दत्तस्तेषामित्यर्थः, एतेषां मोक्षः पुरुषोत्तमे स्थितेरेव
 फलमित्येवकारः, प्राप्ततादृशदेहानां त्वनुग्रहतारतम्येन त्रयमपि भवतीति भावः, यैर्वा
 निपीतमिति अनादरान्मुख्यपक्षोन्य आक्षिप्तः सोयमुक्त इति ज्ञेयं, गोपिकानामेवेति,
 गोपिकानामेव तत्रापि कासाश्चित् तथाभाववतीनामिदं फलं भवति, एवकारेण गोपक्या-
 श्रुतिः, चक्षुष्मत्पदपरमिति चक्षुष्मत्पदं पिपतिं स्वार्थेन पूरयतीति परं तेन सहै-
 कार्थमित्यर्थः, तेनास्येति सरुष इत्यन्तस्य वाक्यस्येत्यर्थः, पशुनन्विति अन्वित्युप-
 मर्गस्य सार्थकत्वाय पशुनित्यस्याप्याश्रुतिः, तथा च पशून् गवादीननु पशुनेतद्रसान-
 मिज्ञान् बहिरङ्गगोपान् वनं निवेशयतीतिरित्यर्थः, निवेशान्यथानुपपत्त्या वनपदार्थो-
 र्थापत्तिलभ्यो न त्वध्याहारः, तथा च निवेशपदार्थाकाङ्क्षापूर्णाया निवेशपदार्थान्तर्गत
 एव वनपदार्थ इति ज्ञेयं, ये तु कालेन तुल्या इति भगवज्जन्मकालीना इत्यर्थः, यहि-
 रङ्गानामेतेषाञ्च वनप्रवेशनहेतुर्निर्गुणेति, अन्तरङ्गलीलाधिकाराभावे महत्सापने दोषारोप-
 मम्भवतो वनप्रवेशनमेव युक्तमित्यर्थः, नदेति एककालाधारत्वे मतीत्यर्थः, तादृशलीला
 फाले वयसंप्यपि वनमागतेषु सन्सु इतियावत्, (वयस्यपदस्यार्थान्तरमाहुर्भगवन्न इति,
 नदाधारत्य इति नत् प्राकृत्यं गोपलीलयोरेककालाधारत्वे निमित्तं, प्राकृत्येन हेतुना तादृश-
 लीलाफाले वनमागता इति भावः), तथा च वयसा भगवत्प्राकृत्येन हेतुना लीलाया तल्या

लीलाकालाधारा इत्यर्थः, मुख्यवपस्यानां व्रतप्रसङ्गे वाच्यानां भगवता सह स्थितिनियमा-
 दत्र चैतेषां वननिवेशनस्योक्तत्वादेवं व्याख्यानं, सप्तदशाध्यायारम्भे एत एवोक्ताः, भग-
 वज्जन्मकालीनास्तु व्रतप्रसङ्गीया इतिज्ञेयम्, (तेभ्यो भिक्षा इत्याशयः पक्षद्वयेपि, नदेति
 वयस्यपदस्यैवं व्याख्याने सतीत्यर्थः, प्रथमपक्षमुपसंहरन्ति तैः सह चेति), तथा सतीति
 त्सानभिन्नत्वेन पशूनां गहिरङ्गानामपि गोपानां श्रमे सतीतत्ततः पर्यटनासामध्ये सति
 'गता गावो दूरं प्रखरुरुरचिह्नान्यपि वने न लक्ष्यन्ते हन्त द्रुततरमिहागच्छत तत' इति
 प्रकारेण भगवते निवेदने कृते सति श्रान्तगोपस्थाने वयस्यानां निवेशनार्थं वयस्यसहभाव
 इत्यर्थः, आविष्टस्येति रामाविष्टांशस्य मुखं पृथक् स्पष्टं न किन्त्वावेशाधिकरणसङ्कर्षण-
 मुखसंबलितमेवातो मुख्यप्रकटस्य भगवतः कृष्णस्यैव मुखमुभयरूपस्याविष्टस्य कृष्णस्य च
 मुखमुक्तमितिशेषः, मुखस्य प्रधानत्वे प्रमाणसम्पत्तिमप्याहुर्नान्यानीति, अन्यन्मुखमिति
 राममुखसंबलितं मुखमित्यर्थः, अवयवान्तरस्य दृश्यत्वेनोपस्थितिर्भवति, मुखस्य तु भोग्य-
 रसवच्चाद् भोग्यत्वेनैवोपस्थितिः, तत तु रामाविष्टमुखे केवलभगवदुपासकानां न सम्भव-
 तीत्यतोपि न पृथङ् निरूपितमितिभावः, मुखस्यैकत्वमिति आविष्टभगवन्मुखे एव यत्रैवं
 तत्र सापेक्षपाने किं वक्तव्यमितिभावः, ईश्वरत्वेनेति व्रजराजत्वेनाराधनमनुरोधो वा
 कर्तव्य इतिबुद्ध्येत्यर्थः, सर्वेषां दर्शनकर्तृणां साधारणपक्षत्वादेवमुक्तम्, वर्णिकास्तु नैवं-
 विद्या इति ज्ञेयम्, पूर्वपक्षमाहुर्नहीति, ममाधानमाहुरावेशेति, अनावेशपक्षे इय-
 माशङ्का भवेदिति तद्व्यावृत्त्यर्थं तुशब्दः, लौकिकेति लौकिको भावः, पूर्वोक्ता बुद्धि-
 त्त्वासापेक्षमित्यर्थः, वेणुमन्विति इदमर्थकथनम्, विग्रहस्तु अनुगतो वेणुर्यस्येति ज्ञेयः,
 जुष्टं निपीतमित्येतयोर्भेदमाहुः सेवनं निदर्शनमिति, केवलं शब्दश्रवणमित्यर्थः, तत्र
 हेतुमाहुर्मनोहरत्वादिति, पाने हेतुमाहुः शिक्षार्थमिति, स्वस्य तादृशवेणुवाद्यशिक्षणार्थं
 मूले चैतिविकल्पेन पानमुक्तमित्यर्थः, विशेषणस्य वेणोः प्राधान्याच् छब्दकर्मकमेव क्रिया-
 दयमुक्तम्, मूले चापदं कैश्चिज् जुष्टं कैश्चिन्निपीतमितिविकल्पबोधनार्थं न त्वनादरमात्र-
 बोधनार्थम्, स तु स्वरादेवापातीत्यर्थः, अनुरक्तानामिति अनुरक्ता भक्तास्तेषां ये
 कृदाक्षास्तेषां मोक्षो यत्र भगवन्मुखे इत्यर्थः ॥७॥

एवं सङ्गतिं विधाय "स्वस्वखीभ्योन्ववर्णय" न्नित्यत्रोक्तमनुवर्णनं श्रीगोपिकाभि-
 योजना । "रक्षन्वता"मित्यादिभिः कृतमित्याहुरनुवर्णनमेवाहेति, अक्षण्वता-
 १०-१८-७ मित्यस्याभासे तत्र प्रथमं स्वरूपतो रसात्मकमिति संयोगरसात्मक-
 मित्यर्थः, अनेन "नटवरवपु"रित्यत्रोक्तो "वर"पदार्थ उक्तः, "अक्षण्वता"मित्यादि
 "अक्षण्वतामधिपतिस्ताभ्यां याति करोति चे"ति पुरञ्जनोपाख्याने नारदवाक्यादक्षण्व-

त्पदमिन्द्रियवद्वाचकं तथा चेन्द्रियवतामिदमेव पुरुषोत्तमस्वरूपं फलमित्यन्वयः, फलत्वं विष्टुष्वन्ति भगवता सह संलाप इत्यादिमिः, अत्र सर्वेन्द्रियभोग्यत्वं निरूपितमिति फलत्वं स्वरूपस्य, तत्राश्लेषो बाहुकार्यं सेवनं करकार्यमित्येकसैव दोरिन्द्रियस्य कार्यद्वयं ज्ञेयं, रोमोद्गमः पायुकार्यं, "सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायन"मिति श्रुते रोमोद्गमसापि विसर्गत्वात्, अत एव प्रसिद्धाध्यायसुबोधिन्यां "रोमाश्चः स्वेदश्च दशमकार्य"मित्युक्तं, द्वितीयपक्षे चक्षुष्मतामिदं स्वरूपमेव फलमित्यर्थः, सम्पूर्णस्वरूपस्यापि दृग्गोचरत्वात्, एवं पक्षद्वये स्वरूपमेव फलमित्युक्तं, रामकृष्णयोर्वक्त्रमिति रामकृष्णयोर्वक्त्रं यैर्वा निपीतं तेषामिदमेव फलं, वक्त्रमित्यर्थः, अस्मिन् पक्षे मुखमात्रस्य फलत्वं ज्ञेयम्, तत्रापीश्वरत्वेनाराधनबुद्ध्या स्वस्वामिपुत्रत्वेनानुरोधबुद्ध्या चेतिपक्षद्वयं, कथम्भूतं वक्त्रमित्यपेक्षायामनुवेणु, अनुवेणु नाम वेणुवादनपरं, एवं सति वेणुनादप्राधान्येन मुखवलोकनकर्तार उक्तास्तेपि द्विविधाः, मनोहरत्वाद् ग्रहीतार एके, अपरे तु भगवत्तुल्यं वयमपि वादयिष्याम इतिशिक्षार्थं वेणुनादं शृण्वन्तो मुखमवलोकयन्ति, एवं मुखमात्रावलोकने आराधनबुद्ध्या अनुरोधबुद्ध्या इतिमेदद्वयं, वेणुनादस्य मनोहरतया शिक्षार्थं वा इति शब्दोपसर्जनं मुखवलोकनमित्येतद् द्वयं, एवं चत्वारो मेदा मुखमात्रावलोकने, अनुरक्तकटाक्षमोक्षमिति कामसम्बन्धादपि मजनाथं मुखवलोकनमिति पक्ष मेदा भगवन्मुखमात्रावलोकने ज्ञेयाः ॥७॥

अक्षयवतामित्यत्र रसद्वयार्थमिति का० १७६३-१७७३ । रसो हि द्विविधः, धर्म-कारिकार्यः । सहितः केवलश्च, धर्मसहितः सम्भोगे केवलो नाद्ये, तत्र 'अक्षयवता'-१०-१८-७ मिति श्लोके धर्मसहितः 'चूतप्रवाले'त्यत्र केवलः, एवं रसद्वयनिरूपणार्थं श्लोकद्वयं, ततो "गोप्य" इत्येकेन वेणुकृजने, "दृन्दावनं सखिभुव" इति श्लोकेन स्वच्छन्द-लीलासिद्धयर्थं पादानां चरणारविन्दानां यद्गमनं रमणं तत्र हेतुर्भूमेः कीर्तिविस्तारो निरूपितः, एवं चतुर्भिः पीठिका ततः पट्टभिः श्लोकैर्वेणोर्वादनं निरूपितं, द्वाभ्यामिति "पूर्णाः पुलिन्य" इति "हन्तायमद्रि"रिति च द्वाभ्यां श्लोकाम्यां चरणमाहात्म्यप्रकटनं भक्तिस्वापनरूपं चरणस्य भक्तिमार्गरूपत्वादित्यर्थः, एवं तात्पर्यानुक्तौ बाधकमाहुरन्यथेति, भक्तिस्वापनातिरिक्ततात्पर्यांक्तौ दूषणं स्यादित्यर्थः, पुरुषोत्तमस्य हीनायाः स्त्रियाः सम्बन्धोक्त्या हीननायकत्वमापद्येत, श्रीपतेः कन्दाद्युपयोगश्च हीनत्वापादकः, अतो भक्तिस्वापन एव तात्पर्यमिति भावः, तथापि लोकीत्या तस्य दूषणत्वं भवत्येवेत्यत आहुर्व्यपरीत्यात् समसाधानमिति, प्रमेयमार्गः प्रमाणमार्गाद् विपरीतो बलिष्ठथेति हेतोर्न दूषणमिति भावः, तथाचोक्तं "गा गोपकै"रिति श्लोकविपरणे "विपरीतं हि भगवच्चरित्र"मित्यारभ्य "गति-मनामप्यन्दनं भवति मरुणां च पुनरुः तथास्त्राकं योग्यानामयोग्यत्वमयोग्यानां पुलिन्दीनां

तथात्व"मिति, अत्रैवाग्रे भगवता सह संलाप इत्यादि सार्धचतस्रः, १७८३-१८२३ ।
 अप्र भगवतः सर्वेन्द्रियोपभोग्यत्वं निरूपितं, आश्लेषो बाहुकार्यं सेवनं करकार्यमित्येकस्यैव
 हस्तेन्द्रियस्य कार्यद्वयं ज्ञेयं, स्पर्शस्त्वगिन्द्रियकार्यं स्फुटं, अधरामृतपानं रसनेन्द्रियकार्यं,
 पूर्वोक्तः संलापस्तु वाक्कार्यं, भोगो गृह्यकार्यं, पुरुषाणां तु सेवोपयोगिपुत्राद्युत्पादनद्वारा
 तदुपयोगः, रोमोद्गमः पायुकार्यं, इतरेन्द्रियोपयोगः स्पष्टः, तदुक्तं सुबोधिण्यां दशमस्कन्धे
 श्रद्धिपत्तृतीयाध्याये "एषां तु भाग्यमहिमान्युत तावदास्ता"मिति-श्लोकविवरणे रोमाञ्चः
 स्वेदश्च दशमकार्यमन्येषामुपयोगः स्पष्ट एवेति, दशमः पायुः, इदमेवेन्द्रियवतामित्यादि,
 इन्द्रियवतामिदमेव फलमन्यथा मोक्षोपि न फलमित्यर्थः, इन्द्रियवतामपि तादृशफलाभावे
 हेतुबाहुर्बाधकानामिति, मुख्यफलप्राप्तौ बाधकानां भगवद्व्यतिरिक्तपदार्थानां परि-
 त्यागे सति साधकानां सर्वात्मभावात्मकसाधनवतां मोक्षलक्षणं फलं न भवेत् किन्तु
 पुरुषोत्तमदर्शनाद्यात्मकं मुख्यफलमेव भवेदित्यर्थः, तथा च मुख्यफलप्राप्तौ बाधकत्याग-
 विशिष्टसर्वात्मभावः साधनं, सुमुख्यां बाधकत्यागेऽपि सर्वात्मभावात्मकसाधनाभावान् न
 मुख्यफलं किन्तु मोक्ष एवेति ।

चूतेत्यत्र कर्णयोरिति उपरिभाग इति ज्ञेयम्, तथा सति मुकुटे षट्
 लेखः । पीताम्बरखण्डः प्रवालेन बर्हस्तषकेन चानुपृक्तो भवति, परिधानीय-
 १०-१८-८ मुत्तरीयं च मालयानुपृक्तं भवति, परिधीयते ध्रियत इतिव्युत्पत्त्या
 त्रयमपि परिधानम्, तैत्त्रिमिरपि विचित्रो वेषो ययोरित्यर्थः, पीताम्बरादीति
 भादिपदेन रामस्य नीलाम्बराणि, कारिकासु गुणा इत्यादि अग्रे त्रयाणामित्य-
 नुवादस्य टिप्पण्यां विगाढभावपदस्य विगाढो विलोडितः कटाक्षादिरूपो भावो-
 नुभाव इत्यर्थः, तथा च स्थायिभावव्यभिचारिभावानुभावा गुणाः क्रमेण प्रवालस्तषक-
 मालारूपाः, माया च परिधानरूपा, एते चत्वारोऽपि पदार्था वेषार्थमुपयुक्ता भवन्ति,
 स्थायिभावात्मकस्य स्वरूपस्यैवाप्रालम्बनविभावत्वात् स्थायिभावो विभावश्चात्रैक एव ज्ञेयः,
 तथा च स्वरूपस्य धर्मिरूपस्यालम्बनविभावात्मकस्य वैचित्र्यं धर्मरूपस्यायिभावेन व्यभिचारि-
 भावानुभावाम्याञ्च भवतीत्यर्थः, गुणानां मायायाश्च तत्तद्रूपत्वं व्युत्पादयन्ति रसेति, आग्ने
 रूपतया रसस्य प्रतिष्ठितत्वात् तत्प्रवालानां स्थायिभावत्वम्, रसपदं श्लिष्टार्थकं ज्ञेयम्,
 बर्है रूपमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वाद् रसव्यभिचारात् तत्तत्प्रवालानां व्यभिचारिभावत्वम्, उत्पले
 षुगन्धस्य प्रतिष्ठितत्वात् तस्य (तत्सौरमाग्राणजनितजुम्बनस्य) च रसानुभावकत्वात् तन्मा-
 षाया अनुभावत्वम्, धर्मिणः स्वरूपस्याच्छादनं तद्बोधाय मायापि निरूप्यते, अतो
 माया परिधानरूपेत्यर्थः, वैचित्र्यसम्पादकास्तु गुणा एव, परं सम्यग्वैचित्र्यार्थं धर्म्या-
 षादनमप्यपेक्षितमिति मायापीत्यपिशब्दः, नन्वत्र शब्दतः सर्वं निर्दिष्टं तावता रसानु-

भवः कथं भवेत्? न हि “शर्करा मधुरे”तिवाक्येन माधुर्यान्निभवो भवतीत्याशङ्काहर्ब-
स्त्विति, वस्तुनो निर्देशमात्रेणापि रसो जायते, तत्र दृष्टान्तः श्रोतॄणां काव्यवदिति,
यथा काव्यस्य “रसवद् वाक्यं काव्य”मित्युक्तत्वेन रसवच्चात् तच्छ्रवणे सति तन्निष्ठो रसः
श्रोतृभिश्चर्वणयास्वाद्यते तथैतद्वाक्यस्य परितः सुधागलनरूपं वर्णनमित्युक्तत्वेन रसवच्चाद-
न्योन्यं तच्छ्रवणे सति तन्निष्ठो रसः श्रोत्रीभिरन्योन्यं चर्वणयास्वाद्यतेतो वस्तुनिर्देशमात्रेण
रस इत्यर्थः, एवं क्रमेण पदार्थचतुष्टयस्य निरूपणे हेतुमाह रसवदिति, रसवच्चेन फलस्य
बोधनाय पल्लव उक्तः, पल्लवदर्शने फलस्य स्वरूपस्य रसत्वेन ज्ञानं भवति तेन कलिका-
हेतुः प्राथमिकभावोदयो भवत्यतः प्राथमिकभावहेतुत्वात् प्रथमं पल्लवो मतः, द्वितीय-
माहुः शास्त्रेति, रसशास्त्रस्यार्थः फलं तस्य परितो रसवच्चेन ज्ञानाद् बोधात् तदनु-
जातस्य भावस्य कलिकाऽविलम्बेन पुष्पत्वद्वारा रसानुभवज्ञापिका भवेदतस्तदनन्तरं
कलिकासदृशा बर्हस्तवका उक्ताः, तृतीयमाहुस्तत इति, तदनन्तरं तस्य कलिकारूप-
भावस्य चकाराद् वेपस्य वैचित्र्यं भवेदतः पुष्पाणामुत्पलानां स्थानं माला तदनन्तरमिदो-
च्यते, चतुर्थमाहुरहोरात्रमिति, सर्वदा वासना तदनुभवः स्यात् तदाऽगुप्तत्वाद् रसत्वमेव
न स्यात् ततो हेतोस्तदनन्तरमाच्छादनं परिधानं स्मृतम्, पूर्वं पुष्पाण्युक्तान्यतो वासना-
पदम्, नन्वेवंनिरूपणे धर्मसहितनिरूपणमेव जातमतः “केवलरसरूपमाहे”त्याभासेन
विरोध इत्याशङ्काह रसोत्पत्त्यर्थमिति, एतावत् सर्वमेवासु रसस्वरूपाविर्भावार्थं निरूपितं
न तु धर्मसहिताविर्भावार्थम्, नन्वेतावद् विनैव रसाविर्भावः कुतो नोक्त इत्यत आहु-
रितिस्थितिरिति, “विभाषानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति”रितिवाक्यादियं रस-
मर्यादा आविर्भावे इत्यग्रिमेणान्वयः, तासु रसाविर्भावक्रम एवमुक्तः, भगवत्येवंक्रमे
प्रकारमाह रसास्वादादिति, रसास्वादादनन्तरं नृत्यं तदनन्तरं शोभा भवेत्, अत
एतदनन्तरं गुप्तो भगवान् रसत्वं प्रतिपद्यते, एवमुद्बुद्धस्यागोपने रसाभासत्वं स्यादत
एव क्रमेण तत्तत्प्रत्यक्षपदार्थनिरूपणम्, बर्हस्तवकस्य नृत्यन्मपूरानुकरणत्वान् तत्प्रत्यक्षत्वं
श्रेयम्, एतादृशपरिधानकृतवेपायेतावत्तैव वैचित्र्यप्राप्तावपि, विचित्रपदोक्तितार्पर्यमाहुः
स्वैति, तर्हि साधनान्यपि न वक्तव्यानीत्यत आहुस्त्रयाणामिति, हासः प्रधानं रतिर्गौणी
चेद्दास्वरसः, हासो गौणो रतिः प्रधानं चेच्छृङ्गारः, एवं नवस्वपि, एवम्रकारेण त्रय एव
नवानामपि साधका भवन्ति, शोभाया धर्म्यन्तर्गतत्वेन तादृशशोभाविशिष्टधर्मिरसनिरूपणं
वाक्यार्थः, रसपोषकत्वं तु गीतशाद्ययोरेवेत्याश्रवेनोत्तरार्धाभासस्तथोक्तः, सुलभत्व-
मिति गोपिकान्तरगोप्यां स्थितान्मद्द्रुदये नागच्छेदितिभावः, मध्येपदस्वाकाङ्क्षापूरणा-
याहुर्गीतयाद्ययोरिति, गीतशाद्ययोर्मध्ये तत्समय इत्यर्थः, नटदृष्टान्तेन पाद्यमुक्तं
नृत्यमपि सूचितम्, गायमानावितिपदेन गानमुक्तं नृत्यमपि सूचितम्, एवं पदद्वयेन

पदार्थत्रयमुक्तमित्याशयेनाहुस्त्रयाणामिति, समानतेति यादृशेन निपुणेन गानं क्रियते तादृशेनैव वाद्यं तादृशेनैव नृत्यमेवंनैपुण्येन समानता सैव सर्वोत्तमा न तु न्यूनाधिकता, अतः शोभाकथनेन साम्यं सूचितमितिभावः, नटवरपदस्य नृत्यं वाच्यार्थो वाद्यं सूचितार्थ इत्येव कुतो न भवेदित्यत आहुर्नृत्यस्य त्विति, गीतवाद्ये बहुकालं, नृत्यं तु रसोद्रेके कदाचिज् जायते, अतोस्मामिर्वाद्यमेव वाच्यार्थत्वेनोक्तम्, चरपदेन धर्मसहितरसरूपणा-शङ्कान्यावृत्त्यर्थमाहुर्लौकिकेति, बर्हस्तबकधारणसूचितं तामसभावनृत्यम्, तस्य तादृशसाम-यिकत्वात्, नटवरपदसूचितं राजमभावनृत्यम्, गानसूचितं साच्चिकभावनृत्यम्, उप-विश्य गाने नृत्यं कथं सम्भवतीत्यत आहुर्हस्तेति, साच्चिकत्वे हेतुमाहुः श्रमरहितमिति॥८॥

चूतप्रवालैल्यस्याभासे केवलं रसरूपमिति केवलपदेन विप्रलम्भशृङ्गारो प्राद्यः, योजना । स "बर्हापीठे"तिश्लोके "नट"पदेनोक्तः, इह चूतप्रवालबर्हयोः १०-१८-८ पीताम्बरेण सम्बन्धकथनं शिरोबद्धपीताम्बरखण्डामिप्रायेण, रसाभि-नयेवतारवदित्यादि, बलदेवे यः पुरुषोत्तमावेशस्तस्य रसरूपत्वेन रसामिनये स्कन्ध-बाहुधारणादिना स्वामिनीरमणसमयाभिनयकरणाद्यर्थं बलदेवोपयोगादित्यर्थः, गुणा माया ष्वेत्यादि चूतप्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्जमाला रजस्तमस्तच्चस्वरूपाः, ते च रसे उप-युज्यन्ते, यतो रजोगुणेन विविधभावोत्पत्तिः, तमसा त्वेकत्र भगवदवयवे प्रीत्याधिक्येन मनसो लयः सत्त्वगुणेन सर्वेषां भगवदीयपदार्थानां रसोपयोगित्वेन ज्ञानं, ननु प्रवालादीनां स्थापने किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामिह स्वरूपं रसरूपसुगन्धानां तादृशमक्तैकभोग्यानां रसगोपनसूचनार्थं प्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्जमालापीताम्बरस्थापनमित्याहु रसरूपसु-गन्धानामित्यादि, तत्राप्रस्य रसप्रधानत्वाद् लोभात्मकस्थरमस्य सूचनार्थमाप्रपल्लवाः, बर्हस्तबकस्य सुन्दरत्वाद् रूपसौन्दर्यसूचनाय धारणं, उत्पलाब्जानां सुगन्धबाहुल्यादान-न्दमयविग्रहे सहजः सुगन्धः सुच्यते, रमस्य गोप्यत्वं पीताम्बरधारणेन ज्ञाप्यते, नन्वमि-नयकरणे आम्रपल्लवादिभी रसादिसूचने कथं रसानुभवस्तत्राहुर्नस्तुनिर्देशमात्रेणेत्यादि, काव्यपदवाच्यस्य "रसवद्वाक्य"स्य श्रवणे श्रोतृणां रसानुभवो भवति, एवमाप्रपल्ल-वादिदर्शने तत्सूचितरसस्याप्यनुभवो भवति, ब्रजस्थितसुन्दरीणां तु तादृशस्वरूपवर्णने पा-स्परश्रवणात् तन्निष्ठरसानुभवो भवति, ननु प्रथममाप्रपल्लवधारणमुक्तं तत्र को ह्युत्पला-काङ्क्षायामाहु रसवत्फलबोधायेत्यादि, अग्रे रसवतः फलस्य स्वरूपानन्दमागम्युत्पला-नुभवस्य बोधनार्थं पल्लवधारणमित्यर्थः, शास्त्रार्थस्येति रसशास्त्रस्यार्थः प्रयोगं ननु सुवा-भोग्यस्तस्य पल्लवदर्शनेन भाव्यत्वेन परिज्ञानाद् भावस्य भगवद्विषयस्नेहस्य कृत्स्नासक्ति-रूपो भावो भवेदित्यर्थः, प्रेमानन्तरभावित्वादासक्तेः, उचितं चैतन्, प्रमादप्रकरणनीलया प्रेमात्मकभावस्योत्पादितत्वात् प्रमेयप्रकरणीलयासक्तिरूपो भाव उत्पाद्यते इति, कति

कायां हि रसरूपसुगन्धादयः सर्वे विद्यमाना अप्यव्यक्ता किञ्चिद्व्यक्ताश्च, तथाऽऽप्तकौ
 भावकार्यभूताः कटाक्षसितालापादयोप्यव्यक्ताः किञ्चिद्व्यक्ता भवन्तीति कलिकासादृश्य-
 मासक्तेः, अतस्तादृशासक्तिस्वचनार्थं कलिकातुल्यबर्हस्तचक्रधारणमिति भावः, ततस्तस्ये-
 त्यादि तस्य भावस्य वैचित्र्यं व्यसनरूपतया फलितस्यालिङ्गनादिकार्यरूपेण विविध-
 विलासरूपत्वं भवेत्, तदेव पुष्पस्थानीयं, पुष्पे हि रसरूपसुगन्धादयो व्यक्ता भवन्ति तथा
 व्यमनेपि स्फुटा भवन्तीति भावः, तादृशव्यसनस्वचनार्थमुत्पलाब्जमालाधारणमिति भावः,
 अद्दोरात्रमिति, पुष्पे जाते वासना स्फुटा भवति तथा व्यसने जाते तत्कार्याणां दर्शना-
 श्लेषरहोभाषणादीनां प्रत्यहं जायमानत्वाद् वासना लोके ज्ञानं स्यात्, तथा च प्रकट-
 त्वाद् रसाभास एव स्यान्न रसत्वमिति रसत्वसाधनार्थमाच्छादनमपेक्षितं, तदाच्छादनस्वच-
 नाय मायारूपपीताम्बरधारणं, तथा चेदं तात्पर्यमत्राकलनीयं, दर्शनाश्लेषादीनां गोपनार्थं
 चातुर्यविशेषरूपं कापद्यमपेक्षितं, तदत्र मायाशब्दवाच्यं, तेनैव रसगोपनं भवतीति बोध्यं,
 एवङ्करणे फलं भवतीत्याह रसोत्पत्त्यर्थमित्यादि, एवं प्रक्रियया रसोत्पत्तिः स्यादतो
 निरूपणमिति भावः, आविर्भावे रसास्वादान्मृत्युमिति एवमभिनयकरणेभिनयकर्तुर्मग-
 वतो रसास्वादान्मृत्युमभूदिति नट इत्यस्यार्थ उक्तः, शोभा ततो भवेदिति विरेजतु-
 रित्यस्यार्थ उक्तः, रसत्वं प्रतिपद्यत इति “गुप्तो हि रसो रसत्वमापद्यत” इतिरम-
 शास्त्रात्, अनेन “रसो वै स” इति श्रुत्युक्ता रसरूपता समर्थिता ॥ ८ ॥

चूतप्रवालैत्र गुणा माया च वेपार्थमित्याद्याः पद् का० १८३३-१८८४ ।
 कारिकार्थः । गुणा माया चेति प्रवालः स्रवको माला चेति त्रयं टिप्पण्युक्तप्रकारेण
 १०-१८-८ स्थायिभावव्यभिचारिभावविगाढभावात्मकगुणत्रयरूपं, पीताम्बरं च
 मायारूपं, एवं चत्वारोपि वेपार्थेषुपयुक्ता भवन्तीत्यर्थः, अत्र श्रीबल्लभगोस्वामिनः “अत्र
 टिप्पण्यां विगाढभावपदस्य कटाक्षादिरूपोनुभावोर्थः, स्थायिभावात्मकस्वरूपस्यैवात्र आल-
 म्बनविभावत्वात् स्थायिभावो विभावश्चात्र एक एव, तथा च स्वरूपस्य धर्मिरूपस्य आलम्बन-
 विभावात्मकस्य वैचित्र्यं धर्मरूपस्यायिभावेन व्यभिचारिभावानुभावाभ्यां च भवतीत्यर्थः,
 गुणानां मायायाश्च तत्तद्रूपत्वं व्युत्पादयन्ति रसरूपसुगन्धानामिति, आग्ने मुख्यतया
 रसस्य प्रतिष्ठितत्वात् तत्प्रवालानां स्थायिभावत्वं, बर्हं रूपमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वाद् रसव्यभि-
 चारात् तत्तत्प्रवालानां व्यभिचारिभावत्वं, उत्पले सुगन्धस्य प्रतिष्ठितत्वात् तस्य च रसानु-
 भावकत्वात् तन्मालाया अनुभावत्वं, धर्मिणः स्वरूपस्याच्छादनपोषाय मायापि निरूप्यते”
 इति व्याचक्षुः, ननु माक्षादनुभवाभावे वस्तुनिर्देशमात्रेण कथं रमानुभव इत्याद्यङ्गाद्-
 र्भन्तित्यनि, तत्र एदान्तः श्रोतृणां काव्यवदिति, एवं क्रमेण पदार्थचतुष्टयनिरूपणं हेतु-
 माह रसवत्कलपोषायेति, रमयुक्तकलयोषार्थं प्रथमं पल्लव उक्तः, पल्लवदर्शने फलस्य

स्वरूपस्य रसवच्चेन ज्ञानं भवति, तेन कलिकाहेतुप्राथमिकभावोदयो भवति, अतः प्राथमिकभावहेतुत्वात् प्रथमं पल्लवो मतः, द्वितीयमाहुः शास्त्रेति, रसशास्त्रस्यार्थः फलं तस्य परिज्ञानात् भावस्य कलिका रसानुभवज्ञापिका भवेत्, अतः पल्लवानन्तरं कलिकासदृशाः बर्हस्तवका उक्ताः, तृतीयमाहुस्ततस्तस्येति, तदनन्तरं तस्य कलिकारूपभावस्य वैचित्र्यं भवेद्, अतः पुष्पस्थानं पुष्पाणां मुत्पलादीनां स्थानं माला तदनन्तरमिहोच्यते, चतुर्थमाहुरहोरात्रमिति, परिधानाभावे सर्वदा वासना तदनुभवः स्यात्, तदाऽगुप्तत्वाद् रसत्वमेव न स्यात्, ततो हेतोस्तदनन्तरमाच्छादनं परिधानं स्मृतं, एतावन्निरूपणप्रयोजनमाह रसोत्पत्त्यर्थमिति, इतिस्थितिरिति स्थितिर्मर्यादा, यद्यप्येतत्प्रणालिकां विनापि भगवान् रसोत्पादनसमर्थस्तथापि रसमर्यादास्थापनाय तथेति भावः, नृत्यं शोभा ततो भवेदिति नटवरावितिपदोक्तं नृत्यं विरेजतुरितिपदोक्ता शोभा ॥८॥

गोप्य इत्यस्याभासे तस्येति स्वहृदये सहजकामत्वेनाविर्भूतसेतित्येषः, वेणुनाद-
लेखः । मिति सुधामपीत्यपिशब्दस्य "नादं शुक्लं" इत्यविवादमित्यर्थं वक्ष्यन्ति,
१०-१८-९ तथा च सुधाया अपिशब्देन गौणत्वसूचनात्नादस्यैव मुख्यत्वेन तन्निरूपणमेव वाक्यार्थ इति भावः, तथा चाधिदैविकतासम्पादकं सुधासहितमित्यर्थः, गोप्य इत्यत्र पूर्वसेति कामरसस्येत्यर्थः, अत्रेति आधिदैविकतासम्पादकसुधासाहित्ये इत्यर्थः, मर्वानुभवसाक्षिकत्वादिति भावः, तादृशकुशलाचरणे किमित्यनेनाश्चर्यकथने हेतुमाहुः पुरुषस्येति, गोपिकापदकथने लक्ष्म्याः सम्बन्धित्वं न स्यात् तस्यां गोपभार्यात्वाभावादित्यत आहुर्बहुवचनेनेति, अनेन बहुवचनेन सापि सम्बन्धित्वेन सूचिता, तत्र हेतुः समुदायरूपेति, समुदाये रूपं स्वरूपं यस्याः, आवेशेनेति भावः, नन्वेमपि गौणत्वं स्यादित्यत आहुस्तदंशाश्चेति, चस्त्वर्थे, तदंशा एतास्तु तथैव हेतुभूतया सुधासम्बन्धे समागतास्तद्योग्या जाताः, अतस्तस्यास्तु कैमुत्येन मुख्य एव सम्बन्धः सूचित इति भावः, तत्रापीति स्यावरत्वेपि वेणुर्नारसो न त्वाम्रादिवत् सरस इत्यर्थः, आधिदैविकस्येति अधरसम्बन्धस्येत्यर्थः, आधिदैविकश्च इति अधरसम्बन्धिन्य इत्यर्थः, सर्वमिति साधनानां सर्वेषां मनोनिग्रहपर्यवसायित्वस्योक्तत्वाद् धर्मस्य च चित्तशोधकत्वादित्यर्थः, माधनविचारे एवमेव, अनुग्रहविचारस्तु मित्र इति वैदिक इत्युक्तम्, वयं जाता इति तादृशो धर्मः मन्मवेदित्येषः, तत्रापीति अस्मास्वपीत्यर्थः, विरोधाभावं विवृण्वन्ति नत इति, धर्मादित्यर्थः, पुष्टिर्निर्देशश्चेति स्यावरत्वात् स्त्रीत्वाभावो बाधक उक्तः पुंस्त्वं च बाधकमिति चकारः, प्रसिद्धिश्चेति अधरसुधाभोगो रहस्यवानुभवसिद्धोतः प्रसिद्धिरपि भोगे बाधकेत्यर्थः, रसविवक्षायामिति रसभोगविवक्षायामित्यर्थः, बाधकत्वेनेति रसभोगकथनेऽपि रसनेन्द्रियमावज्ञानेन बाधिता भवतीत्यर्थः, तथा च बाधकस्य विष-

मानत्वात् साधनेन रसभोगो वक्तुमशक्य इतिभावः, सम्भवेदपीति अनधिकारिण इति-
शेषः, तत्र दृष्टान्तो व्यभिचारे इति, रसः स्त्रीनिष्ठः, तथाधिकारी पतिः, स स्वतोपि
भुङ्क्ते, अनधिकारी परकीयस्तु तथा दत्तमेव प्राप्नोति न तु स्वतः, तथात्राप्यनधिकारी
वेषुः पुष्टिवलेनापि भगवद्दत्तमेव प्राप्नुयात्, स्वतोभोजनं त्वाश्चर्यमेव, तथा च रसस्य
व्यभिचारेनधिकारिणि गमने स्त्रीषु सिद्धो योन्तः फलं रसरूपं तद्वत् सम्भवेदपि परं
भगवांश्चेद् दद्यात्, स्वतस्त्वाश्चर्यमेवेत्यर्थः, ननु पानं कथं निर्धारितं तत्राहुरधरेति,
किञ्चेति इदिनीतरकृतपानान्यान्यथानुपपत्त्यापि पानं मन्यामहे इत्यर्थः, उभयत्रेति इदिनीनां
तरुणां च पानकथने साधकं हेतुमाहेत्यर्थः, अन्यथा तेऽपि क्त्विति कमलानां हेत्वन्तरानन्द-
गेमाञ्चत्वे तेषु कमलेषु प्रकटेषु सत्सु तस्या उद्गमो न स्यात्, तेषां रसोद्दीपकत्वात् तेषु
नेषु लक्ष्मीरायातीतिभावः, विचारान्ते इदं वेषुवादनमिति ननु तत् तु सर्वाभोग्य-
सुधाया रन्ध्रेषु पूरणरूपमिदं तु देवभोग्यसुधाया वेषुकृतभोगरूपमतः कथं तदित्यत
आहुर्यत इति, अन्यदाप्युभयरूपं वेषुवादनं जायते, अत इदं द्वयमप्युभयरूपमितिभावः,
नत्र स्वामिनीनामधिकारसम्पत्त्यर्थं सर्वाभोग्यसुधापूरणं, अत्र वेषुर्देवभोग्यांशं भुङ्क्ते इति-
विवेकः, तेनेति उभयरूपत्वेन हेतुनेत्यर्थः, अत्रेति स्वामिनीष्वित्यर्थः, अत्रापि गोपिकानां-
मितिपदाद्युभयरूपत्वं ज्ञापितं तथा चोभयस्युभयरूपमितिभावः ॥९॥

गोप्यः किमाचरदित्यत्र येन धर्मेणेत्यादि योस्वामिर्धर्मः कृतः स एव वेषुना
योजना । कृत इति ज्ञायते सुधारूपैकफललामादित्यर्थः, तर्हि कः सन्देह इति चेत्
१०-१८-९ तत्राहुः परं तत्रापीत्यादि, असत्कृते साधने विरोधो नास्ति, आधि-
दैविकस्त्रीरूपप्राप्तेः, वेषौ तु विरोधोस्ति तादृशविग्रहाप्राप्तेरित्याहुस्ततोस्मास्वित्यादिना,
स च जगति सर्वोत्तम इति सर्वेषु जलसम्बन्धिषु कमलपदार्थ उत्तम इत्यर्थः ॥९॥

शृन्दावनमित्यत्र 'बर्हापीडे'तिश्लोके शृन्दावनप्रवेशस्य प्रथमश्लोकोक्तसैवानुवादाद्
लेखः । विशेषणधर्माणामेव प्राधान्येन स्वपदरमणमिति शृन्दावनविशेषणव्याख्या-
१०-१८-१० रूपत्वादस्य तात्पर्यार्थश्चरणस्वरूपनिरूपणमेव वक्तुमुचित इत्याशयेनामास-
न्तधोक्तः, तन्निरूपणस्युपपादयन्ति देवानामित्यादिना, पुरुषोत्तमस्येति लोकावेदप्रसिद्ध-
स्येत्यर्थः, (आध्यात्मिकाविति इन्द्रियरूपावित्यर्थः, विराजो गतिर्न दृश्यते, आधि-
दैविकौ 'भूलोकः कल्पितः पद्भ्या'मित्यत्र 'पद्भ्या'मितिपदेनोक्तावित्यर्थः), तयोरपीति
आधिदैविकयोः पुरुषचरणयोरपीत्यर्थः, कुतस्तत्रं पुरुषोत्तमचरणयोरितिभावः, 'द्रस्याम
गां घां च तयानुकम्पिता'मितिब्रह्ममार्धनया पदस्यापनेपि शृद्भूमायेव पदस्यापनस्यचित-
मित्याशयेन शृन्दावनस्यातथात्वमाहुर्भूमायपीति, एवं सर्वयाज्योग्येपि देवकीसुत-

पदाम्बुजलब्धलक्ष्मीत्यनेन लक्ष्मीलामहेतुपदाम्बुजधारणोक्त्या निःसाधनफलात्मत्वेन लोकवेदातीतत्वमेतच्चरणयोर्जापितं भवति, भगवन् इति एतैर्लक्ष्मीलामोक्त्या लोकवेदाती-
 तस्येत्यर्थः, ननु तत्र लीलोपयोगिस्थानसद्भावात् पदधारणमुचितमतः स्वस्य कथममिलाप इत्या-
 शङ्क्य स्वस्यापि तनुल्यत्वमाहुः स्वस्यापीति, अन्तःप्रवाहा इति सरस्वत्यादिनदीनामिष-
 बहिरप्रकटः प्रवाहो यामां रसस्य पूरो यानु तादृशो नद्य इत्यर्थः, भगवद्रसस्यान्तर्विद्य-
 मानत्वादितिभावः, केचिदिति स्वमतं तु निर्गुणत्वेपि तद्रसस्वभावात् कदाचिदस्या सम्भ-
 वत्येवेतिभावः, व्यापिवैकुण्ठे इति अप्रकटितं स्थानं व्यापिवैकुण्ठं भूमौ प्रकटं वृन्दावन-
 मितिभेदः, केवलमिति न तु पदाम्बुजेनासाकमिव तस्य रसानुभव इत्यर्थः, ननु वृन्दावने
 भगवान् नित्यं तिष्ठत्यतो भगवता लब्धलक्ष्मीत्येव वक्तुमुचितं भवतीत्यत आहुर्भगवन्
 इति, नित्यं स्थितिं प्रकटस्थितमित्यर्थः, तिष्ठन्नपि प्रकटो न तिष्ठति, पदचिह्नानि तु
 नित्यान्वेव प्रकटान्येव स्यास्यन्तीति तुशब्दः, आधिदैविके तादृशलीलाधारे स्यास्यन्ति, प्राकट्ये
 तत्र हेतुमाहुर्वृन्दावनं कर्तुं, स्वभूमेः सार्द्रताकरणेन क्वचित् प्रदर्शयिष्यति चेति, आधार-
 स्यापि वृन्दावनस्य 'स्वव्यापारे ही'तिन्यायेन कर्तव्यम्, ननु भगवन्तमेव कुतो न प्रदर्शयति
 तत्राहुर्भगवांस्त्विति, स्वतत्त्वत्वात् तत्र सामर्थ्यम्, ननु स्वतत्त्वेपि भक्तवश्यत्वाद् भक्त्यैव
 प्रदर्शनीय इत्यत आहुर्भक्तेरिति, तथा तु सर्वत्रैव भविष्यति वृन्दावने को विशेषः ?
 चिह्नदर्शनं त्वाधुनिकानामपि जायत इति न भक्तित्वापेक्षमितिभावः, (लक्ष्मणीति तथा
 च मूले पदस्थितं पदम्बुजं चिह्नमुपलक्षणेन ध्वजादीन्यपि तैर्लब्धलक्ष्मीत्यर्थो ज्ञेयः)
 पादत्वमेव सम्पन्नमिति ध्वजादिविशिष्टत्वमेव पादत्वमितिभावः, युक्तञ्चेति भूम्यो-
 पकृतत्तामुपकरोतीति युक्तं, प्रतिष्ठाया निमित्तं पूर्वमुक्तं, इदमपि निमित्तमिति चकारः,
 अस्मिन् पक्षे मूले यद् यस्माद् भूमेः मकाशादित्यर्थः, मत्तानां मयूराणां नृत्यं यत्र
 तादृशं वृन्दावनं गोविन्दवेणुमनु जातमिति भक्तिप्राप्तिरुक्ता, नन्विदं तु मयूराणामतो
 वृन्दावनस्य भक्तिज्ञानप्राप्तिराभासे कथमुक्तेत्यत आहुर्मयूरा इति, सततस्थित्याऽमाधारण-
 धर्मतापत्तेर्वनभावापन्नाः, अतो वृन्दावनस्यैव स्वासाधारणधर्मं भक्तिप्राप्त्या प्रशंसोक्तेत्यर्थः,
 प्रेक्ष्येत्याद्येकं समस्तं पदम्, तादृशं नृत्यमिति ममभिव्याहारात् कर्म, तूष्णीम्भावेति तूष्णी-
 म्भावः कार्यलक्षणं यस्य तादृशं भगवल्लीलाज्ञानमित्यर्थः, एक इति मयूर इत्यर्थः, जात्य-
 पेक्षयैकवचनम्, अन्ये सर्व इति नानाजातीया इत्यर्थः, तूष्णीम्भावेन दोषाभाव उक्तः,
 मानुस्थित्या अन्यद् द्रयमुक्तम् ॥ १० ॥

रूपवर्णनमिति वेणोरितिशेषः, वेणुं स्वरूपतो वर्णयित्वा धर्मतो वर्णयन्तीत्यर्थः,

लेखः । अपर्युक्तत्वं वेणोः स्वरूपमिति "बर्हापीडे"तिश्लोके 'नादेनुभूयमान
 १०-१८-११ एवानुभूतं भवति न तु पृथगि'त्यादिना निरूपितमेव, तथा च रसद्वय-
 निरूपणं चरणनिरूपणमपि वेणुस्वरूपवर्णनमेवेतिभावः, पोढेति ऐश्वर्यादिवोधनहेतुत्वप्रक-
 रेणेत्यर्थः, धन्यास्तित्यत्र वीर्यमिति 'देवेष्वित्यारभ्यैवं मूर्छा जाता तेन कारणेन
 ततो देवस्त्रीभ्यो हेतुभ्यो महद् वीर्यं बोधितं जातमितिशेषः, चारणादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी,
 प्रत्यक्षे वृणादौ या आसक्तिस्ततो चारणं सम्पाद्येत्यर्थः, योजयेदिति पीयूषरूपं स्वधर्मं
 योजयेद् भगवानितिशेषः, नान्यथेति मर्यादामार्गीयमत्रोपयुक्तं न भवतीत्यर्थः, पीयूष-
 योजनं गोप्येव न तु श्रावेष्विति, यशोबोधकत्वकथनेत्र गाव एवोक्ताः, अन्य इति
 साचिक्या इत्यर्थः, इह स्थितमिति निरूप्येष्वित्यर्थः, निरूपकाणां स्वरूपमाहुस्तत्रताश्चेति
 उपलक्षणेन तत्तन्निरूपकास्तथा तथेतिभावः, तामसराजससाचिकनिर्गुणाः प्रथमपर्याये, राजस-
 साचिकतामसनिर्गुणाः द्वितीये, एवमेव तृतीयेपि क्रमः, लोकेहिमन्निति भक्तलक्षणे इत्यर्थः,
 'यो यच्छूद्रः स एव स' इतिवाक्यसम्भत्या हिशब्दः, भगवदीया अपीति धर्मिसम्ब-
 न्धात् सामान्यतः श्रीप्राप्तावपि पूर्वोक्तन्यायेन परमां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः, नन्वेवं पक्षिणां
 श्रीप्राप्त्या भगवद्गुणबोधनं कथं सम्पन्नमित्यत आहुः श्रियो हीति, सेवके तत्सिद्ध्या
 स्वामिनि कैमुत्येनैव सिद्धेतिभावः, अयं न्यायस्त्रिष्वपि ज्ञेयः, हरेश्चरणयोरिति अवैवं
 विभागः, सर्वत्रानासक्तिः सामान्यवैराग्यम्, सैव त्यागविशिष्टा वैराग्ये उत्कर्षः, तत्रापि
 हरिचरणरतिर्भक्तिमार्गीयं वैराग्यम्, सैव सर्वज्ञनिवेदनविशिष्टा तद्वैराग्ये उत्कर्षः, तत्रापि
 हरेः शीतादिनिवारणरूपा सेवा पुष्टिमार्गीयं वैराग्यम्, सैव भक्तिविशिष्टा तद्वैराग्ये उत्कर्ष
 इति, तथा चैवमन्वयः, हरेश्चरणयोः प्रीतिः स्वसर्वस्वनिवेदनविशिष्टा सती वैराग्ये
 भक्तिमार्गीये उत्कर्षः, पूर्वोक्तसामान्यवैराग्यतदुत्कर्षविषयत्र सम्पन्नावित्यपिशब्दचकारौ,
 पुष्टिमार्गीयमाहुर्द्यदि हरेरपि हरिर्मवेत् तादृशत्वं च भक्त्या भवेत् सा सेवकोचिता
 सेवा पुष्टिमार्गीयमुत्कृष्टं वैराग्यमित्यर्थः, अत्रापि पूर्वोक्तवैराग्यतदुत्कर्षसमुच्चयार्थं चकार-
 द्वयम्, एवं पण्णां तात्पर्यार्था उक्ताः, आभासेषु तु वाच्यार्था वक्ष्यन्त इतिविभागः, तत्रेति
 हरिण्यादिवित्यर्थः, तुयच्छेदेन स्वव्यावर्तने हेतुमाहुर्ज्ञानं हीति, जानातीच्छ्रितियतने इति-
 क्रमादेवं युक्तमिति हिशब्दः, आकर्षणंतिव्यया आकर्षणरूपज्ञानस्य पूजाविषयविषय-
 फस्य गौणत्वमुक्तम्, पूजापदेनोत्कृष्टा क्रियोक्ता, प्रणयावलोकैरित्यनेन ज्ञानमयद्रव्या-
 ष्युक्तानि, व्यापारेण व्यापारवानाक्षिप्तः, अवलोकनस्य व्यापारत्वात्, करणत्वं तु नेत्राणा-
 मेवेतिविभागः, व्यावलोकनरचितत्वपक्षे स्वस्य भगवज्ज्ञानमुक्तम्, भगवता प्रतिपूजित-
 मात्मनि दधुरिति भगवदवलोकनरचितत्वपक्षे भगवतो हरिर्ज्ञानमुक्तम्, एतेन
 व्यापारोपि ज्ञानरूप एवोक्तः, एवमन्नाहु नास्त्यतः स्वव्यापृत्तिः (स्वामामेवोत्तमत्वमिति-

पक्षव्यावृत्तिः), तदेवोत्तममिति तदुत्तममेवेत्यर्थः, पूर्वपक्षमिति सुधाभागित्वाद् गोपिका-
नामेवोत्तमत्वमिति पक्षमित्यर्थः, हरिणानामिति कृष्णसारसाहित्योक्तेरत्र पुंयोगे डीप्
न तु जातिलक्षणमिति भावः, सर्वत्रेति गोनिरूपणान्तं केवलाभ्योऽन्या अन्यपूर्वा वर्णयन्ति,
अतस्तासामेव प्रकरणात् सहकृष्णसारा इत्यनेन हरिणसहिताः स्त्रिय उक्ता न तु केवला
इति भावः, निरीक्ष्येति अर्थत आकर्षणमेवानेन विवृतं न तु पदान्तराध्याहारः, अग्रे निपे-
धात्, ब्रह्मवाक्यादिति “अस्त्वित्युक्त” इति श्लोकोक्तादित्यर्थः, उद्धारप्रकरणादिति
“प्रकरणं देशकाला” विति निबन्धे लक्षणमुक्तम्, तथा चोद्धारकालादित्यर्थः, अनेनेति
वेशे वैचित्र्यकथनान् नृत्यसामायिकत्वव्यचनेनेत्यर्थः, एवमिति नन्दनन्दनपदेन स्वरूपत-
स्तदुक्तम्, वेशस्वीकारकथनेन साधनत उक्तम्, समीप इति उप समीप आत्त इत्यनेन
हरिणीनां समीपे वेशस्वीकारे हरिणीषु स्वरूपानन्दस्य प्रवेशनार्थः, वेशसमये निरावृत्तस्व-
रूपदर्शनेन तथा भवति, वेशानन्तरदर्शने त्वाच्छादकादिविशिष्टत्वाद् धर्मसहितानन्दानु-
भवो भवेत्, अत एवात्यनुगृहीतस्यैव समक्षं भगवतः शृङ्गारादिकं कर्तव्यमिति मार्गमर्यादा,
आकर्ष्येति वन्निरिक्ष्येत्येव कुतो नोक्तम् ? तस्यापि द्विधा व्याख्यानमम्भवादित्यत आहुः
पशुदृष्टिरिति, सर्वरसेति सर्वे रसा असाधारणा यत्र, सर्वरससाधारणेति पाठे सर्वे
रसाः साधारणा यत्र न त्वेकः कश्चिन्मुख्य इत्यर्थः, अनेनेति मयस्वभावानामपि
भगवन्निकटगमनेनेत्यर्थः, अर्थत आकर्षणरूपस्य निरीक्षणस्य गमने एव सम्भवान्निकटे
गत्वेत्युक्तम्, निरोधोपीति “ज्ञानं ही”त्यादिना स्वव्यावर्तने हेतुः पूर्वमुक्तः अत्रापि हेतु-
रुच्यते इत्यपिशब्दः, बहुवचनेन सापत्न्याभाव उक्तः, भगवति पूजामिति स्वकृतावलोकैः
प्रियामप्रणयावलोकसारणेन भगवतस्तोषणमत्र पूजा, ततः (तासु तथाभावजनकं) तादृग्भावेन
भगवत्कृतमवलोकनं प्रतिपूजनं ज्ञेयं, कृतिरिति अस्मिन् पक्षे प्रतिपूजितरूपा कृतिरर्था-
दुक्तेत्यर्थः, तोषणस्य धारणं स्थिरता, तथा सति प्रतिपूजितं भवत्येवेति भावः, तुशब्दकृत-
पूर्वपक्षव्यावर्तनमुपसंहारेपि बोधयन्त्येतावदेवेति, सुधाभोगादिकं त्वधिकम्, आवश्यक-
मेतावदेवेत्येवकारः, अत एतस्मिन् पक्षे एतासां धन्यत्वमिति भावः ॥ ११ ॥

धन्यास्त्वित्यादिश्लोकार्थविवृतौ “हरिण्योप्सरसो गावः” इत्यादिकारिकाः, तत्रेश्वरः
योजना । पूज्यत इति अनीश्वरेषु प्रविष्ट ईश्वरत्वव्यक्तसामग्रीमनाविर्भावियत्रापि
१०-१८-११ यदा मूढैः पूज्यते तदा निरुपाधिकमैश्वर्यं सिध्यति, युक्तं चैतत्,
ऐश्वर्यसामग्रीनाहित्ये त्वनीश्वरोपि पूज्यो भवेत्, सामान्यभावे पूजा तु स्वामाविकैश्वर्ये एव
भवति, किञ्च सामग्रीनाहित्येपि बुधः पूजयेदपि स्वरूपज्ञानात्, मूढकृतपूजा तु परमैश्वर्यमेव
बोधयति, इदमैश्वर्यं भगवन्नष्टं भगवत्येव बोध्यते, वीर्ययशसी अपि तथा, वीर्यं देवेष्वि-
त्यादि अप्सरसो हि देवताः, भगवांश्च मनुष्यवत् प्रतीयमानो तो भगवति कामस्तासा-

मसम्भावितः, न हि देवाङ्गनावाञ्छितो रसो मनुष्ये भवति, नापि तासामर्थे भगवता-
 स्वस्वालौकिकः प्रभावः प्रदर्शितः, किन्तु वनितोत्सवचारुवेषेषु कृषिताभ्यामेव साधारण-
 स्त्रीणामिव तासां मोहो भूत्, अत इदं भगवद्दीर्घमिति वीर्यं देवेष्वित्यादिना वीर्यं
 निरूपितं, श्रियो हि परमा काष्ठेत्यादि यदि सेवकाः परमं भोगं कुर्युस्तदा स्वामिनः
 एव परमं सौभाग्यं स्फुटीभवतीति लोके प्रसिद्धं, पक्षिणो भगवत्कृतं वेषुनादं शृण्वन्ति
 तत्रापि भगवान् नीचैः स्थितो वेषुं वादयति, ते तु द्रुममुजानारुह्योपरि स्थिता नादामृत-
 मनुभवन्तीति श्रियो भोगः पक्षिणां सिद्धः, ("यदा खलु वै पुरुषः श्रियमश्नुते धीणासौ
 वाद्यत" इति श्रुतौ वीणापदं मधुरनादानां वेण्वादीनामुपलक्षकमतो वेषुनादश्रवणे श्रियो
 भोगः पक्षिणां सिद्धः), इह भगवन्निष्ठा श्रीः पक्षिषु समागता भगवच्छ्रियः कार्यभूता,
 तथा च कार्यभूतया श्रिया कारणीभूता भगवच्छ्रीर्बोध्यते, तथा ज्ञानमपि नदीषु समागतं
 फारणभूतं भगवज्ज्ञानं सूचयति, एवं वैराग्यमपि भगवद्दर्शने मेघे कार्यरूपेण समागतं
 स्वकारणभूतं भगवदधिकरणकं वैराग्यं बोधयति, उत्कर्षश्चापि वैराग्ये हरेरपि हरि-
 र्यदि भक्त्या च तादृशात्वं च सा सेवा सेवकोचितेति हरेः सर्वदुःखहर्तरपि यदि
 हरिः स्याद् दुःखहर्ता स्यात् तदा तस्मिन् वैराग्योत्कर्ष इति ज्ञेयं, यतो हरिदुःखहरणं
 वैराग्यकार्यं, मोक्षान्तफलेषु रागाभावे प्रथमुखैकाकाङ्क्षायामेव तादृग्भावोदयात्, स भावः
 कथं स्यादित्याकाङ्क्षायामाहुर्भक्त्या चेत्यादि, भक्त्या स्नेहेन तादृशात्वं भगवद्दुःख-
 हर्तृत्वभावः स्यादित्यर्थः, एवं वैराग्यस्वरूपं स्नेहेन तरिसिद्धिं च निरूप्योपदिशन्ति सा
 सेवेत्यादि, सा मेघकर्तृका सेवा भगवद्दुःखहरणरूपा सेवकस्य पुष्टिस्वस्तोचिता
 नाम कर्तव्येत्यर्थः, यथा मेघेन स्नेहवशात् प्रेरणमन्तरणैवातपनिवारणरूपा सेवा भगवतः
 कृता तथा शास्त्रप्रेरणं विनैव देशकालानुरूपा भगवत्सौख्यसम्पादिका सेवा
 पुष्टिमागीचैः कर्तव्या, सेयं सख्यमक्तिरूपा, "सख्युर्व्यधात् स्ववपुषाम्बुद आतपत्र"-
 मित्यत्र "सखि"पदात्, एतद्यथा तथा मया सेवाकौमुद्यां प्रथमप्रकरणे निरूपितमिति
 ततोवपेयं, धन्यास्तित्वत्यस्य विवरणे ज्ञानं हि क्रियाविशेषणीभूतमित्यादि ननु
 हरिणीनां भगवत्स्वरूपज्ञानाभावाद् भगवदवलोकनात्मकपूजामात्रेण कथं धन्यत्वं मविष्य-
 तीत्याशङ्क्य पूर्वपक्षं ध्यावर्तयन्ति धन्यास्तित्यति तु शब्देन, इह हरिणीनां धन्यत्वकथनात्
 स्वस्याधन्यत्वग्रहणेन न ज्ञानमात्रं धन्यत्वसाधकं किन्तु भगवद्विषयकपूजनक्रिया धन्यत्व-
 साधिका, ज्ञानसाहित्ये सा सुतरां धन्यत्वसाधिकेत्याहुर्ज्ञानं हीत्यादिना, ज्ञात्वा तदनुरूपं
 चेत् करोति तदा ज्ञानस्य साधक्यमतो ज्ञानस्य क्रियाविशेषणीभूतत्वं, क्रियास्यपि भगव-
 त्पूजात्मिकैव क्रियोत्कृष्टेत्याहुः क्रियोत्कर्षः पूजायामिति, "तत् कर्म हरितोषं यत्"
 इति चतुर्थस्कन्धपाठ्यात्, सा पूजारूपा क्रिया हरिणीभिः कृतेति तासां धन्यत्वं, तत्रापि

ज्ञानेन्द्रियाधारत्वेन ज्ञानप्रचुरैर्नेत्रात्मकद्रव्यैः कृतेति सुतरां घन्यत्वमित्याहुः सापि चैदि-
 त्यादिना, ज्ञानमयैरिति ज्ञानप्रचुरैर्ज्ञानस्वरूपैर्निवेद्यद्रव्यैरित्यर्थः, अयमर्थः, निवेद्य-
 पदार्थानां स्वरूपं भगवत्प्रियत्वं देशकालानुगुणत्वं च ज्ञात्वा समर्प्यते तदा ते पदार्था
 ज्ञानमया उच्यन्ते, तथेह हरिणीभिः स्वनेत्राणां सौन्दर्यं भगवत्प्रियानेत्रसारकत्वेन प्रभु-
 प्रियत्वं च बुद्ध्या नेत्रैर्मगवान् पूजित इति युक्तं घन्यत्वं, भगवज्ज्ञानमित्यादि यादृश-
 देशकालवैशिष्ट्याद् यादृशवस्त्वपेक्षा भगवतोस्ति तादृग्देशकालानुरूपसेवनं मया विधेयमिति
 सम्प्रति देशकालानुरोधादिदमपेक्षितं भगवत इतिज्ञानं भगवज्ज्ञानमित्यर्थः, मदीयपदार्थ-
 ष्वेतस्य वस्तुनः सम्यक्त्वाद् भगवद्विनियोगयोग्यतेतिज्ञानं स्वज्ञानमित्यर्थः, एवमुभयज्ञानस्य
 पूजाङ्गत्वं, हरिणीभिस्तथैव कृतं यतो भगवते शृङ्गाररसात्मकाय स्वनेत्रसौन्दर्यप्रदर्शनेन
 प्रियत्वं मग्पादितं, एवं पुष्टिजीवैर्घोचितं प्रियत्वं सम्पाद्यमिति शिक्षा ह्येतस्य
 ग्रन्थस्य हार्दं, भगवज्ज्ञानमपीत्यन्वयः, तस्य भगवत्पूजारूपक्रियोत्कर्षस्य भगव-
 ज्ञानमप्यङ्गमित्यर्थः, तदभावे इति तस्याः पूजाया अभावे इत्यर्थः, सर्वमिति ज्ञानादिक-
 मित्यर्थः, अङ्गीभूतायाः पूजाया अभावे अङ्गानां ज्ञानादीनां वैयर्थ्यमिति भावः, समीपे स्वी-
 कार इति, “उपात्तविचित्रवेप”मित्यत्रोपशब्देन सामीप्यकथनाद्वरिणीसमीपे प्रभुणा वेपो
 धृतः, तथा च वेपधारणसमये भगवदवयवानां हरिणीदृग्विषयत्वाद् भावविशेषोत्पत्तिर्मुगीगण-
 साभूत्, तेन भावेन तादृशरससम्बन्धिनी भगवत्प्राप्तिर्भवित्रीति भावः, ब्रह्मानन्दस्येत्यादि
 भगवदवयववलोकनजन्यभाववलेन पूर्वं ब्रह्मानन्दप्रवेशो हरिणीषु तत आधिदैविकस्त्री-
 विग्रहप्राप्तिस्ततः स्वरूपानन्दस्य हरिणीषु प्रवेशार्थं हरिणीनां निकटे भगवता वेपधारणं
 कृतमिति फलितं, तथा च “यं पुनर्ब्रह्मानन्दे जाते तत्राप्याधिदैविकरूपे सम्पन्ने” इति पूर्वफकि-
 कानिरूपितफलप्राप्तिर्भविष्यतीत्युक्तं भवति, फकिकासारकं ब्रह्मानन्दपदमिति ज्ञेयम् ॥

घन्यास्तु मूढमतय इत्यादिश्लोकपदोक्तान् हरिण्यादीनाहुर्हरिण्य इति का० १८९३।
 कारिकार्थः । पदसु श्लोकेष्वैश्वर्यादिरूपणमुपपादयितुमैश्वर्यादिलक्षणान्याहुरीश्वर
 १०-१८-११ इति, का० १००३-१०६३ । ईश्वरः पूज्यत इति मूढैर्हरिण्यादि-
 मिरपि पूजनादैश्वर्यं, वीर्यं देवेष्वित्यादि “कृष्णं निरीक्ष्ये”तिश्लोके मनुष्यत्वेन प्रतीय-
 मानस्यापि भगवतो देवाङ्गनास्यापि पुरुषाणां सान्निध्येपि कामेन मूर्छाजननान् महद्वीर्यं,
 यशो यवीति “गावश्रे”तिश्लोके विमूढानां गवां प्रत्यक्षे तृणादौ या आसक्तिसूतो
 वारणं कृत्वा पीयूषरूपं स्वधर्मं यदि योजयेत् भगवान् तदा यशो भवति नान्यथेत्यर्थः,
 “अशुष्वता”मित्यारभ्य “हन्तायमद्रि” रित्यन्तद्वादशश्लोकोक्तेषु सगुणनिर्गुणभेदानाहुस्ता-
 मसा राजसाश्रेति, अन्ये इति साच्चिका इत्यर्थः, गुणातीतान् विवेचयन्ति वृन्दावन-
 मित्यादि, “अशुष्वता”मित्यादिश्लोकत्रये क्रमेण तामसराजससाच्चिकाः, “वृन्दावनं सखी”-

तिश्लोके गुणातीतं वृन्दावनं निरूप्यते, ततो "धन्या"स्त्वित्यादिषु त्रिषु हरिण्यादयः सगुणाः, "प्रायो वताम्बे"तिश्लोके पक्षिरूपा मुनयो गुणातीताः, ततो "नद्यस्तदे"त्यादिषु त्रिषु सगुणाः, "हन्तायमद्रि"रित्यत्र गुणातीतो गोवर्धनः, एतदेवामिप्रेत्योक्तं वृन्दावनं मित्यादि, वृन्दावनं पक्षिरूपा मुनयः गोवर्धनश्चेति त्रयं गुणातीतं, एवं वर्णनीयभेदानुक्त्वा वर्णनकर्त्रीणामपि तद्वदेव सगुणनिर्गुणभेदानाहुस्तद्रताश्चापीत्यादिना, अस्मिन् लीला-सृष्टिरूपे लोके तद्रतास्तेषु वृन्दावनादिषु गुणातीतेषु रतास्तद्वर्णनकर्त्र्योपि गुणातीता भवन्ति, उपलक्षणमेतत्, तेन तत्तन्निरूपकात्तथाविधा इति भावः, एवमैश्वर्यादिस्वरूप-मुक्त्वा "प्रायो वताम्बे"तिश्लोकोक्तश्रीलक्षणमाहुः श्रियो हि परमा काष्ठेति, यथा भगवान् "यदा खलु वै पुरुषः श्रियमश्नुते वीणासै वाद्यत" इतिश्रुत्युक्तश्रीलक्षणवीणादि-शब्दं शृणोति तथा भगवत्सेवकाः पश्यादयोपि वेषुनादं शृण्वन्तीति भगवति श्रियः परमा काष्ठा निरूपिता, ज्ञानोत्कर्ष इति सर्वदा वेगवतीनां नदीनां वेगमङ्गेन स्वभावविजय-लक्षणं ज्ञानं सेवकेषु निरूपितं, तथा च सेवकानामपि तादृशत्वे भगवति ज्ञानोत्कर्षः कैमुतिकन्यायसिद्धः, वैराग्यं निरूपयन्ति हरेश्चरणयोरिति स्वसर्वस्वनिवेदनसहिता हरि-चरणप्रीतिर्वैराग्यं, अन्यत्र वैराग्ये सत्येव हरौ प्रीतिसम्भवात्, तत्रापि वैराग्ये उत्कर्षस्तदा साद् यदि हरेः सर्वदुःखहर्तुरपि हरिर्भवेत् सेवको वस्त्राद्युपचारैः सेवया हरेरपि शीतो-ष्णादिनिवारणेन दुःखहता भवेदित्यर्थः, 'भगवतः श्रमो नास्तीति केचित्, अस्तीतिसिद्धान्तः,' तदुपपादितं सुबोधिन्यां दशमस्कन्धे युगलगीताध्याये, श्रमवच् छीताद्यपि ज्ञेयं, किञ्च "अनश्रमन्योमिचाकशीती"तिश्रुत्या भगवतो मर्यादामार्गं भोजनाद्यभावेपि पुष्टिमार्गं भोजनादिकमस्त्येवेत्युपपादितमष्टमाध्यायटिप्पण्यां, पृतनामोक्षाध्यायटिप्पण्यां च, भग-वति स्नेहहेतुककार्याणां स्वामिनीकर्तृकरधाप्रभृतीनां भ्रमहेतुकत्वशङ्कापरिहारेण सर्वमुप-पादितमिति सुपृक्तं हरेरपि हरिर्चदीति, तथा च "दृष्ट्वातपे व्रजपशू"नितिश्लोके मेघस्य स्वसर्वस्वजलवर्षणेन स्ववपुषा छायाविधानेन च सेवाकरणात् वैराग्यं सिद्धं, एवं सेवके वैराग्यसिद्धौ भगवति किञ्चकव्यमितिभावः, एवं श्लोकपदकृतात्पर्यार्थनिरूपणेनैश्वर्यादिपद-धर्मोपपादनाद् भगवच्चं समर्थितम् ॥११॥

कृष्णमित्यत्र आनन्दसाधने इति आद्युत्पिकैकहिकफले इत्यर्थः, दिव्यदृष्ट्येति
 छेत्तः । मानुषमावराहित्येनेत्यर्थः, अन्यथा वक्ष्यमाणावस्था न स्यादितिभावः,
 १०-१८-१२. विशेष इति उद्गाविविषयमजातीयत्वं हरिणीभ्यो विशेषः, अप्सरःस्त्रितोषः,
 तदाहुरिति नत् तस्मादेतासु तत्तमजातीयत्वबोधनार्थं चारुयेगनिमित्तभूतोत्ववतीनां
 वनितात्वमाहुरित्यर्थः, तथा घायमवान्तरपदस्यामामो ज्ञेयः, केचलमिति यत्र वेदो कृते मति
 केवलं वनितानामेवोत्पयो भवत्येतादृशो वेद्य इत्यर्थकथनं न तु चिप्रहः, यनिनोत्सवाप

वनिताभूषणार्थं चारुवैशो यस्येतिविग्रहः, उत्सवस्य भूषणहेतुत्वादुत्सवपदेन भूषणमुक्त-
मितिभावः, कृताभरणेति, अत्र कृतपदं नूतनवाचकम्, भगवतो वेशान्तरस्वीकारे स्वय-
मपि नूतनाभरणानि परिहितानीत्यर्थः, यथावेदोति, भगवतः पीताम्बरपरिधाने स्वयं
नीलाम्बरपरिधानमिति वेशानतिक्रमेण शृङ्गारादिपु मध्ये यं रसं भगवान् प्रकटयति तदन-
तिक्रमेण चेत्यर्थः, अस्मिन्नुत्सवे इति अस्मिन् वेशे कृते सतीत्यर्थः, सर्वोप्युपाय
इति दिव्यदृष्ट्या दर्शनं प्रेम ज्ञानादिरन्तर्भगवदनुभवश्चेति, अनुभावकमिति उद्दीपनेन
रसानुभावकम्, कणितगीतयोः श्रवणमविलम्बेन शीघ्रमेव ततो विमानाद् भगवति प्रस्था-
पकमित्यर्थः, कणितपदस्यावृत्तिमभिप्रेत्य कणितश्चेति चकारः, तथा च तत्कणितं कणित-
वेषुविचित्रगीतश्चेतिसमासः, गीतस्य शृङ्गारोद्बोधकत्वेपि सर्वरसार्थत्वमुपपादयन्ति शृङ्गार
एवेति, अन्यस्येति शृङ्गाराङ्गत्वभावापन्नस्येत्यर्थः, यथेति उपकरणानि चकाराद् भूषणानि
सुवर्णस्य आ ममन्ताद् भरणं येषु तादृशानि न तु मध्यावकाशे लाक्षायुक्तानि कुर्वन्ति तथा
सुवर्णमयोपकरणवच्छृङ्गाराङ्गभूता एव रसा इत्यर्थः, नापीति एतादृशीषु सरस्तत्कृतविवेका-
पहारश्च न भवति तथापि प्रमेयवलात् तथा जातमित्यर्थः, तृतीयचरणीयविशेषणत्रय-
वर्तपर्यमाहुर्भूमाविति, मृत्वा भूमाववतारे इत्यर्थः, देवीनां मरणासम्भवादितिभावः,
पद्भ्यामिति, अन्यभयाद् विमानं त्यक्त्वा गुप्ततया पद्भ्यामित्यर्थः, विमानगतीनां
भूषणार्थासम्भवादितिभावः, स्वत इति उपायचातुर्येण विमानमेव तत्र नीत्वेत्यर्थः, विवेका-
पहारादितिभावः, अग्रे विहरणादेवमर्थो ज्ञेयः, असावधानता मोहपदार्यो ज्ञेयः, देव-
महिता अपीति 'देवानां मरणं नास्ती'ति प्रथमाध्याये 'गिरं समाधा'विति श्लोके 'अमरा'
इतिसम्बोधनेनोक्तमिति व्याख्यातम्, अत एकेन रूपेण योगिन इवात्राप्यवतीर्णाः, पूर्वं
रूपं तु तत्र तिष्ठत्येवेतिभावः, तथा च देवपदेन तत्र स्थिता ज्ञेयाः, द्वितीयगीते "सह-
सिद्धै"रिति वक्ष्यते तन्न्यायेनात्रापि देवसाहित्यमुक्तम्, केवलानामिति स्त्रियो विहाय
स्वयमेवावतीर्णानामित्यर्थः, देवलोकस्थाः सर्वा एव स्त्रियोप्सरस इत्याशयेनाभासे अप्सरस्ता-
मित्युक्तम्, स्वपत्यन्वेषणार्थमिति स्वपत्युरत्रावतीर्णं यद् रूपं तदन्वेषणार्थमित्यर्थः,
भगवदर्थमागमनं तु भयान् न सम्भवत्यतः प्रायेणैवमित्यर्थः, निर्भयतया भगवदर्शनार्थ-
मागमनं त्विन्द्रामिषेकानन्तरं वक्ष्यते अत एव द्वितीयगीते तथेतिभावः ॥१२॥

कृष्णं निरीक्ष्येत्यत्र वनं यौवनं इताः प्राप्ताः प्राप्तवत्य इति इह वनिता-
योजना । शब्दान्तर्गतवनशब्देन विपिनं यौवनं च ग्राह्यं, तत्र विपिनपक्षे वनं
१०-१८-१२ विपिनमिताः प्राप्ताः पुरुषा वनिताः, भगवदर्थं सकलत्यागं विधाय
केवलं वनं प्रविष्टा भगवदीयास्तेषामुत्सवार्थं चारुवैशो भगवता धृतः, तथा च कोटि-
कन्दर्पलावण्याधिकसुन्दरं तादृशवेषधारिणं श्रीकृष्णमवलोक्य जातस्त्रीभावाः पुरुषोत्तमं

मां प्राप्स्यन्तीत्यमिप्रायकं वेपधारणं भगवता कृतमिति विभावनीयं, यौवनपक्षे वनं यौवन-
 मिताः प्राप्तवत्यो मृगीदृशस्तासामुत्सवार्थं भावोद्दीपनार्थं वेपधारणं, वनितानां पुंसां
 वनितानां सुन्दरीणां च सूचनार्थं प्राप्ताः प्राप्तवत्य इति वारद्वयमुल्लेखः सुबोधिन्यां,
 अन्यथा "प्राप्ता" इत्युक्ते "प्राप्तवत्य" इत्युक्तिर्व्यर्था स्यात्, धातूपसर्गप्रत्ययार्थानामैक्यात्,
 यद्यपि "प्राप्ता" इत्युक्त्याप्युभयग्रहणं सम्भवति तथापि प्रकरणवशात् स्त्रीणामेव ग्रहणं स्यात्
 नृभयोस्त उभयग्रहणार्थं प्राप्ताः प्राप्तवत्य इत्युक्तं, तथा च प्राप्ता इत्युक्त्या वनिताः
 पुरुषा गृहीताः प्राप्तवत्य इत्यनेन वनिताः स्त्रिय उक्ता इति ज्ञेयं, एवं सति पुंसां भावो-
 त्पादनार्थं स्त्रीणां च भावोद्दीपनार्थं वेपधारणमिति प्रयोजनद्वयं फलितं, न हि तत्र प्रविष्ट
 इति इदं वनिताशब्दान्तर्गतवनशब्दस्य विपिनवाचकत्वमादाय पुरुषपक्षे ज्ञेयं, तत्र वने
 प्रविष्टः सर्वत्यागवान् नावर्तन इत्यर्थः, वनशब्देन कथं यौवनग्रहणमित्याकाङ्क्षायामाहु-
 र्यौवनमित्यत्रापि 'यु' मिश्रणार्थं वनमिति, "यौवन"शब्दे यावितिसप्तमी निमित्तार्थं
 युशब्दो मिश्रणार्थक उकारान्तः, तस्य सप्तम्यां यौ इतिरूपं भानौ विष्णाविति वत्, मिश्रणं
 नापकेन सह विवक्षितं, एवं यौ मिश्रणार्थं वनं यौवनमित्यर्थो भवति, यौवनमेव हि
 नापकेन सह नायिकां सङ्गमयति, तथा च यौवनत्वस्यापि वनत्वव्याप्यत्वाद् वनविशेषो
 यौवनमतो वनशब्देन यौवनग्रहणं सुवचं, यौवनस्य वनत्वं तु शृङ्गाररसोपयोगिसामग्रीमच्च-
 धर्मसाम्येन ज्ञेयं, यौवनशब्दस्यैतादृशी व्युत्पत्तिस्तु निरुक्तपद्धत्या ज्ञेया, "अप्यक्षरवर्ण-
 साम्येन निर्द्देश्यान्न संस्कारमाद्रियेते"त्यनुशासनात्, यथावेपरसमिति भगवत्कृतवेषं भग-
 वदमिप्रेतरसं चानतिक्रमेत्यर्थः, अयमत्रामिप्रायः, भगवता वनितानामुत्सवार्थं यथा
 वेपः कृतस्तथा वनितामिरपि भगवदुत्सवार्थं भगवदमिप्रेतवसनभूषणादिकं ध्रियते, भगवद-
 मिप्रायस्तु भगवद्भृतपीताम्बरादिद्युतिजनकनीलवसनरक्तकञ्चुकयादिधारणे, तथैवंतामिः
 कृतमिति वेपानतिक्रमो ज्ञेयः, एवं प्रसुचिकीर्षितशृङ्गारादिरसेष्यानुगुण्याद् रसानतिक्रमः॥
 गाव इत्यत्र तथा जाता इति, अमिलपिताप्राःया मुमुहुरित्यर्थः, उत्तमाधम-
 छेयः । योरिति, सात्त्विकन्वाहुत्तमानां तामसत्वादधमानां देवस्त्रीणां गवां च
 १०-१८-१३ ययोचितं मायुज्यलक्षणस्य मध्यमस्य सेवाफलसाभिलाष इत्यर्थः,
 सायुज्यस्वरूपं सेवाफलविष्टनेरवधार्यम्, देवस्त्रीणामागमनस्याशक्यत्वान् मोह उक्तः, गवां
 मोहे हेतुमाहुरमन्नाभिनत्वादिति, सामिलपितसायुज्यस्येतिशेषः, ता ह्रीति गावोन्य-
 कृतवेषुनादेष्यामक्ताः कर्णोत्थमनं कुर्वन्तीतिशङ्कां परिहर्तुं कर्णोत्थमनहेतुवेषुनादस्य
 कृष्णकृतत्वमाहुरित्यर्थः, पशूनां नावद्रिशेषप्रानामावः प्रसिद्ध इति हिशब्दः, एतेन
 कृष्णकृतनादे एव कर्णोत्थमनं कुर्वन्ति नान्यनादे इति सूचितम्, व्यञ्जकान्तरेति
 स्वरूपमेव स्वल्पञ्जकमित्यर्थः, एतन्नादे विशेषं वक्तुं पीयूषपदस्यार्थमाहुः सदानन्वो

वाच्य इति, अन्यगीतस्य स्ववक्तृवाचकत्वनियमाभावेपि भगवतोधिकस्य कस्यचिदभावात्
 भगवत्कृतं गीतं सदानन्दवाचकमेव भवति, अतः सदानन्दकृतगीतस्य सदानन्द एव
 वाच्यः, अपमस्मिन्नादे विशेषः, अन्यकृतनादस्तु सरिगमादिरूपः स्वरमात्ररूप इतिभावः,
 तस्मान्नादनिष्ठरसानुभवार्थमत्रैव नादे कर्णोच्चम्भनं नान्यनादे इत्यर्थः, ननु भगवद्गीतस्य
 सर्वस्यैव सदानन्दवाचकत्वात् पूर्वश्लोकोक्तदेवस्त्रीणां कथं न रसानुभव इत्यत आहुर्मुख-
 मित्यादि, तत्र सामग्री गुप्तैव स्थापितात्र प्रकटितेति पदत्रयेण सूचितमित्यर्थः, “द्वया ह
 प्राजापत्या” इत्यत्राधिदैविकसहितेन्द्रियस्य कल्याणत्वकथनेन तादृशशब्दस्यैव प्रमितिजनक-
 त्वाद् देवता वागिन्द्रियं च शब्दनिष्ठरसप्राप्तौ सामग्री, इतरविस्मृतौ निःप्रत्युहं रसानुभवो
 भवतीति सापि सामग्रीति ज्ञेयम्, शाब्दबोधे शब्दः करणमतस्तत्सम्बन्धिनो धर्माः साम-
 ग्रीतिभावः, टिप्पण्यां चागधिपतित्वाद्युक्तेरित्यादिपदान् त्रिष्वपि कैमुत्यमुक्तम्, तथा
 च यत्राधिदैविकस्य करणत्वं वाङ्निर्गमनरूपविषयस्येन्द्रियत्वमितरविस्मारकश्च द्वारम्, तादृश-
 शब्दाद् रसानुभवे किं वाच्यमितिकैमुत्येन रसपानं सूचितं भवति, भगवति देवतानां गोलकत्वं
 विषयाणां चेन्द्रियत्वमिति द्वितीयस्कन्धे व्यवस्थापितम्, अतो मुग्धपदं देवतावाचकं
 निर्गमपदं चेन्द्रियवाचकमितिभावः, एवं सामग्रीतो विशेषमुक्त्वा स्वरूपतोप्याहुर्गीतमिति,
 पूर्वोक्तं गीतं विचित्रं सर्वरसार्थमित्युक्तम्, इदं तु पीयूषत्वकथनात् पद्भुणा आत्मनि यस्य
 तादृशं भगवद्रूपमित्यर्थः, अधरपीयूषस्य पद्भुणत्वमग्रे व्युत्पाद्यम्, अत इति सामग्या अपे-
 क्षितत्वात् तां वक्तुं मुखेत्यादिपदत्रयमुक्तमित्यर्थः, अन्यथेति पदत्रयस्य सामग्रीप्रकटन-
 वात्पर्यकत्वाभावे इत्यर्थः, ननु तथाप्युच्चम्भनं किमर्थमित्यत आहुरितरेति, अतिवालका
 इति किञ्चित्प्रौढा वत्सास्तु गोष्ठ एव तिष्ठन्तीति तेषां तादृशत्वममम्मावितमित्यतिपदम्,
 घोषे वेति सायं गवां घोषे समागमनानन्तरं वा वत्सानामेवम्भावः, तदा प्रौढवत्सानामपि
 तथा सम्भवतीत्यतिपदं न देयमितिभावः, स्तनादिति गृहीतमितिशेषः, तथा च स्तनगृहीतं
 पयःकवलं स्तनपयःकवलं मध्यमपदलोपी समासः, स्तुतं तद् येषामिति विग्रहः, मातृणां
 स्तनाद् गृहीतं पयःकवलं येषां मुखात् स्तुतं बहिर्निर्गतं भवतीत्यर्थः, साधे हेतुर्न तस्येति,
 यत इति शेषः, ग्रहणे इव नादश्रवणे गिलनक्रियाया निश्चरत्वात् तस्य पयसो नान्तः प्रवेशो
 यतोतः स्याव इत्यर्थः, सन्दिग्धमिति, ग्रहणगिलनयोर्मध्ये कालस्य दुर्लक्ष्यत्वादितिभावः,
 प्रमाणमाहुरिति स्मपदस्य प्रसिद्ध्यर्थकत्वात् प्रसिद्धिहेतुभूतं प्रत्यक्षं प्रमाणं स्मपदेन
 सूचितमित्यर्थः, तस्थुर्गाव इति मोहो गणामेव, पयःस्नायश्च श्वायानामेव, क्रियानिष्टु-
 त्त्वमयेषामपीत्यर्थः, तथात्वे इति क्रियानिष्टुत्वात्, दद्यात्स्मिन् गोविन्दस्पर्शो हेतुरित्यर्थः,
 स्पृशन्त्य इतिस्त्रीलिङ्गप्रयोगेपि वत्सानामपि क्रियानिष्टुत्वात् तद्वेतुः किञ्चिःस्पर्शः
 ममभिव्याहारात् प्राप्त एव, गवां तु पूर्वार्पोत्तरमपानत्वात् सर्वथा तथेतिभावः, तुल्यतेति

हीनजातीयानां ब्रह्माविर्भावे तुल्यतास्फूर्त्या स्पर्शः सम्भवतीत्यर्थः, दोषाभावावर्थमिति, हीननिष्ठत्वेन भावाभासत्वाभावावर्थमित्यर्थः, तेपामेवेति गवादीनामित्यर्थः, इन्द्रः परमैश्वर्यं प्राप्तः, पुष्टिमार्गीयं, तत्र मर्यादातिक्रमो भवतीतिभावः ॥:१३ ॥

गावश्च कृष्णेत्यस्य विद्युतौ उक्तमाधमयोर्मध्यमाभिलाषो निरूप्यत इति योजना । उक्तमशब्देनात्र हरिण्यः, नेत्रदर्शनेन घोपसीमन्तिनीनेत्रसारकत्वेन १०-१८-१३ भगवत्प्रियतया धन्यत्वोक्तेः, अधमपदेन गावः, शृङ्गाररसानुपयुक्तत्वात्, अत एवोक्तमसम्भावितत्वान्मोह इति, मध्यमाभिलाष इति हरिणीनां भगवद्दर्शनमात्राभिलाषः, गवांमन्तर्दर्शनस्पर्शमात्राभिलाषः, अप्सरसां पूर्वप्रकारेण रमणाभिलाषः सर्वोत्तम इति तदपेक्षया मृगीणां गवां चाभिलाषो मध्यम इतिभावः, सुखं वागधिपतिरिति भगवन्सुखमग्निरित्यर्थः, अग्नेर्वाग्देवतात्वाद्, भगन्सुखस्याग्निरूपत्वाद् वागधिपतित्वं, तादृशसुखपदोक्त्या तापजनकत्वं सूचितं, तेन भगवन्सुखवेणुगीतपीयूषं पिबतोपि तत्पीयूषसातिरसालत्वेन तद्विषयकपरमार्त्या बहु पानं सम्भवतीतिप्रयोजनं सिद्धम् ॥१३॥

प्राय इत्यस्याभासे श्रवणमिति नादनिष्ठरसानुभवः शक्तितात्पर्यनिर्धार इत्यर्थः, छेदः । अत एवानुवादे 'सर्वं तत्त्वं ज्ञातवन्त' इति वक्ष्यते, सद्भेति मृगीणामिव १०-१८-१४ कृष्णसारसङ्गाद् गवामिव कृपया स्वत एव ज्ञानसामग्रीप्रकटनेन ज्ञानसम्पादनाद् वा तथा भवतीतिभावः, सम्भावनेति मुनित्वनिरूपणपूर्वकमित्यर्थः, व्याख्याने, भगवद्वाविर्भावादिति सर्वात्मकस्य भगवतो माता सर्वेषामेव मातेत्येता अप्यम्बेत्युक्तवत्य इत्यर्थः, एतद्विषयकपतित्वस्य वक्ष्यमाणत्वादेवंव्याख्यानमसमजज्ञमिति केचिदित्युक्तम्, स्वयं तु गृहकन्यकापक्षे तत्त्वेनाम्बेतिव्यवहारो भिन्नपक्षेपि "दयार्थं तथे"-त्युक्तमेव, मुनित्वं श्रोतृन् प्रति स्वयमुपपादयन्ति अत इति, वक्त्रीणां कुमारिकात्वेन श्रुतित्वादित्यर्थः, ते हीति ये विहगास्त इत्यर्थः, मूले ये इतिपदस्य ये विहगास्ते मुनयोऽत एव शृण्वन्तीति पूर्वत्रान्वयो ज्ञेयः, उत्तरत्रान्वये श्रवणं मुनित्वे हेतुः स्यान्न तु मुनित्वं श्रवणे तथा चाभासो विरुध्येत, अत्रेति अत्र नादे गुधारूपो भगवानाविर्भविष्यतीत्यर्थः, अत एवेति मुनित्वादेव पूर्वाक्तं ज्ञात्वैवं शृण्वन्तीत्यन्वयः, कृष्णार्थमेवेति येषां धुणः कृष्णार्थमेव भगवद्भवनयैव यातीत्यर्थः, याचदित्यादि द्रुमभुजानारुह्य पूर्वं कृष्णेक्षणस्तास्तत्तादृशा एव शृण्वन्ति, ततो मीलितदृशाः शृण्वन्ति, कृष्णेक्षणत्वे मीलितदृश्यं न सम्भवतीत्येवंविभागेन व्याख्यानम्, तत्रैव स्थित्ना इति मीलितदृशा इतिशेषः, रसान्तरमिति नादः स्रनिष्ठस्वरूपदिदृश्यामव्यक्तत्वात्शोन्पादविष्यतीत्यर्थः, तथा गत्पुष्टीय गमनं स्यादितिभावः, रसान्तररेण चेति पूर्वानुभूतेन कृष्णेक्षणरसेनोष्टीय गमनं नादस्य मधुरत्वात् भविष्यतीत्यर्थः, वेणोः फलत्वं व्युत्पादयन्ति मत्त इति, मीनं चेति मधुरमेयोत्पद्यत इति

पूर्वेणान्वयः, गीतनिष्ठं माधुर्यमाहुर्भगवदुक्तेति, गीतस्य विशेष्यत्वपक्षे उदितमुदयं प्राप्त-
मित्यर्थः, द्वितीये उदितं कथितमित्यर्थः, मुखमुद्रणे हेत्वन्तरमपि स्वयमाहुः कोलाहल-
भेति, स्यादिति शेषः ॥ १४ ॥

प्रायोक्तव्यं विहगा इत्यस्य विष्टौ तदा तदुदितमिति विशेष्यमिति प्रथम-

योजना । पक्षे तु द्रुमशृजानारुह्य कलवेषुगीतं शृण्वन्तीत्यर्थः, कथम्भूतं कल-
१०-१८-१४ गीतम्? तदुदितं तेन भगवतोदितं घोषितं, एवं "कलवेषुगीत"-
मिति विशेष्यं, अस्मिन् पक्षे तु द्रुमशृजानारुह्य तदुदितं शृण्वन्तीत्यन्वयः, कथम्भूतं तदुदितं
कलवेषुगीतमिति, विपरीतो विशेष्यविशेषणभाव इत्यर्थः ॥ १४ ॥

नद्यस्तदेत्यत्र तदुपधायंयेतावत् आशुचिरित्याशयेनाहुर्निश्चित्येति, श्रुत्वेति
१०-१८-१५ न तु देवस्त्रीणामिव नुन्नमारत्वजनकः, तथा सति तागामिव नदीनामपि
भगवत्यनागमनं स्यादिति भावः, विवेक इति "अर्ग आद्य" जन्तम्, विवेकमहित इत्यर्थः,
नदीनामपि देवतात्वादिति स्वीकृतमानुषभावस्य तामामपि मानुषत्वेनानतरं विना भोग्य-
त्वामावादित्यर्थः, अप्परसामपि देवीत्वादेवानागमनमुक्तमित्यपिशब्दः नदीगताम-
विद्यामिति भगवदनुपयोगिदेहसम्बन्धमित्यर्थः ॥ १५ ॥

नद्यादिपित्य-
योजना । नद्यादिपु जातमाहेति नद्यादिपित्य-
१०-१८-१६ नद्येन सरोवररूपा गृह्यन्ते, यद्यपि मूले नदीपदमात्रमस्ति तथापि
ग्रजे नद्यन्तरस्याप्रकटत्वात् केवलं श्रीयमुनाया एव विराजमानत्वान्

नय इति बहुवचनेन सरोवरादीनां ग्रहणमिति ज्ञापयितुं नद्यादिपित्युक्तम् ॥ १५ ॥
१०-१८-१६ हेत्वः । १०-१८-१६ दृष्टेत्यत्र सर्वशक्तीति ज्ञानक्रियाणां किमहित इत्यर्थः ॥ १६ ॥

पूर्णा इत्यत्र साक्षादिति अलौकिकदेहक्रमेण फलत्रयस्य सरोवरलोकात् सम्पत्तिग-
१०-१८-१७ दितम्, एतामां मतत्वं तत्र स्थितिरता साधाट्टजः मन्वन्त्यान् पूर्णां ज्ञानाः,
पूर्णतामरूपं श्लोकान्ते निरूपयिष्यन्ति, एतामां स्वागपनेन फलमिद्विनः माघनानुरूपमेव
कन्ते, तद् बहुवचन्यप्रिमाप्याये "यातावता" इति श्लोके, उन्नापेत्यस्मान्नापदद्वयार्थमाहुः
सप्येति, रागोनुराग इत्यर्थः, एतद्दृष्टव्या दाम्पत्यामाराह दयितानं प्युन्यादप्यन्ति रम-
पाश्र्वेनेति, नगा येति तस्मिन्मालङ्कारार्थमेव निनांय मारदये निमिन्यर्थः, अधयेति
शक्तिषु तस्मिन् प्रगादनेन दणं तानिः मन्नेषु मन्डितम्, तदा तस्मिन् दयितानां
दयितानां शक्तीनां मन्नेषु मन्डितेनेति मन्नायः, नन इति तस्मिन्मन्नायनिमन्नाया
वन्विशेषे भगवत्पद्माराविन्दे मन्नायमित्यर्थः, एतमेव पद्ममाधित्य मृगेषु रूपिगमिति

वक्ष्यते, आद्यपक्षेषु लक्ष्म्या शक्तिमिवा स्वस्तनस्थितं पुलिन्दीभ्यो दत्तं तामिः स्वस्तने 'वृणेन रूपित'मिति तृणरूपितपदस्यार्थः, एतस्यैव पदस्यार्थान्तरमाहुरथवेति, अस्मिन् पक्षे भगवता दयिताया लक्ष्म्याः शक्तीनां वा स्तनेषु मण्डितेनेत्यर्थः, 'कुङ्कुमेन कुचान् लिम्पन्त्य' इतिवक्तव्येपि क्वचिदप्यवयवेषु तल्लिम्पनमाधित्यागहेतुरिति कुचानामीप्सिततमत्वाभावात् कुचेष्वित्युक्तम्, आननकुचेषु स्वात्मानं लिम्पन्त्य इत्यर्थः, लक्ष्मीप्रवेशादिति लक्ष्म्या-वेशादित्यर्थः, एतस्य कुङ्कुमस्य लक्ष्म्यसाधारणधर्मत्वात् तद्वारणे लक्ष्म्यावेशादयोगोलकन्यायेन लक्ष्मीत्वमेव सम्पन्नमितिभावः, अत इति रजसा योग्यतासिद्धौ कुङ्कुमधारणेन लक्ष्म्यावेशे जाते सत्युपभोगेन त्यक्ताधित्वादित्यर्थः, असाकं त्वाधिरस्तीतिभावः, अलौकिकीति अग्रिमश्लोके तथासूचनादुत्थापनभोगसामायिकीयं कथेति तत्समये तादृशकुङ्कुमप्राप्तिस्ततो लक्ष्म्यागमने सत्येतामिः सह रमणमित्येतद्रमणकथा लक्ष्म्याप्यज्ञातेत्यर्थः, भगवान् श्रुत इति तावत्पर्यन्तं लक्ष्मीसख्यः पुलिन्दीभिः सह भगवत्कथां कथयन्तीतिभावः, कामसाधिजनकत्वं व्युत्पादयन्ति कामो ह्रीति, पीडानिरूपकस्तज्जनक इत्यर्थः ॥१७॥

पूर्णाः पुलिन्द्य इत्यस्य विवरणे तद्द्वारा लक्ष्मीप्रवेशात् ता अप्युपभुक्ता योजना । इति, इह पुलिन्दीभिः सह रमणं भगवतः "जहुस्तदाधि"मितिवाक्येना-१०-१८-१७ धित्यागोक्तेः, अन्यथा श्रीसम्बन्धिकुङ्कुमस्थाननकुचेषु सम्पर्के कामाधिसम्भव एव स्यान्न तु पीडानिवृत्तिः, अत आधित्यागकथनान्यथानुपपत्त्या रमणं तामिः सह बोध्यं, रमणस्यैव कामाधिनिवर्तकत्वात्, ननु गोपिकानामपि भगवद्विषयककामवत्त्वेन धन्यत्वात् कथं पुलिन्द्य एव पूर्णत्वेन स्तूयन्त इत्याशङ्कायां न कामस्य धन्यताहेतुत्वं, संयोगं विना कामस्य दुःखदत्वान् नासाकं धन्यत्वमिति तासामाशयः, तं स्फुटयन्ति कामस्तु वस्तुतो मनःपीडारूप इति, वियोगावस्थायां भगवद्विषयकः कामः प्रचुरपीडामेव जनयतीति केवलं दुःखानुभवान् न धन्यत्वं, न हि क्षुत् सुखहेतुरपि तु क्षुधि सत्यामन्नभोगः सुखकरस्तद्वदितिभावः ॥१७॥

हन्तेत्यत्र भगवद्भक्तसङ्गादिति पर्वतप्रेरणया कन्दमूलसमानयने कुङ्कुमप्राप्तिर्जातेति-लेखः । भावः, तथा भवेदिति त्यक्ताधित्वं भवेदित्यर्थः, अधापीति दासो हि १०-१८-१८ मानं तनोतीति यावता दासत्वं सिध्यति न तु तद्वर्षत्वमित्येवं व्याख्यानं, ब्रजस्य सर्वसमृद्धिमन्वेप्ययं गुणातीतत्वान्निर्धनस्तादृशस्य पानीयकन्दादिकं स्वार्थं सद्भासमेव भवति तथापि प्रयच्छतीत्यर्थः, एवमपि धर्मिष्ठत्वं सिध्यति न दासत्वमित्याशङ्काद्यविशेषणमहितेन तद् सिध्यतीत्याहुः सन्तोष इति, अन्ते पर्वतप्रेरणयेति गोवर्धने कामरूपित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् केनचिद्रूपेण प्रेरयतीतिभावः ॥ १८ ॥

पानीयसुपयमकन्दरकन्दमूलैरित्यस्य व्याख्याने तथाप्यथान्तरमेवा यह्य

योजना । इति बहुवचनमिति कन्दमूलेष्वान्तरभेदानां बाहुल्यात् तेषां सर्वेषा-
 १०-१८-१८ मेव भगवते निवेदनात् तेषां मद्ग्रहार्थं, कन्दमूलपदयोः कन्दानि च मूलानि
 वेतिबहुवचनेन विग्रहः कार्य इतिभावः, तथा च नात्र समस्तपदगत "कन्दमूलै" रिति-
 बहुवचनाभिप्राय उक्तः किन्तु लौकिकविग्रहे कन्दमूलपदयोर्बहुवचनान्तत्वेन विवक्षि-
 तार्थसिद्धिरिति बोधितं, तथा च नानाप्रकारककन्दमूलानां समर्पणं हरिदासवयंणं क्रियत
 इति सिद्धम् ॥ १८ ॥

गा गोपकैरित्यस्याभासे तस्मिन् कथं कृपेति असन्निष्ठरसं परित्यज्य तन्निष्ठ-
 लेखः । कन्दादिभोग इत्यर्थः, व्याख्याने विपरीतं हीति प्रमेयमर्यादानाशक-
 १०-१८-१९ मित्यर्थः, नयतोः सतोरिवं स्वत एव भवतीत्युक्तेरर्थमाहुः साक्षा-
 दित्यादि, तथा च यत्र गोवर्धने पुलिन्दीषु च साक्षात्कृतिस्तत्र वैपरीत्ये किं वक्तव्यमिति
 कैशुत्यपुरःसरं दृष्टान्तो ज्ञेयः, हेतुत्रयमिति कारणत्रयमित्यर्थः, गवां वने नयनं ज्ञान-
 नननद्वारा परम्परया हेतुः पुलकं, वेणुस्वनः साक्षाद्हेतुः, वेणुनिष्ठानि कलपदानि पक्षान्तरे
 भगवच्चरणानि च गतिमतामस्पन्दने हेतुरिति विभागः, चरणैर्वेति असिन् पक्षे कलपद-
 "मर्श आद्यज्ञ"न्तं कलसिञ्जितनृपुरवच्चात् पदानां कलत्वं विवरिष्यन्ति अत इति, वने
 गवां नयनादित्यर्थः, वनानां निर्दुष्टत्वे हेतुमाहुर्गवामिति, गोगोपमग्बन्धेन तन्निष्ठशुद्धिधर्मो
 वनेषु गच्छतस्तदा निर्दुष्टानि भवन्तीत्यर्थः, ततो वेणुशुक्तशेषभोगात् पुलको भवति पुष्प-
 मधुधारारूपः, वेणुनिष्ठकलपदानां श्रवणार्थं गतिमतामस्पन्दनं सर्वानुभवसिद्धमिति तदनुक्त्वा
 भगवच्चरणानां हेतुत्वं साधयन्ति ये पुनरिति, अत एवेति चलनाभावाद्भेदोः, तन्निष्ठार्थ-
 मित्यर्थः, नामवस्थामिति कलचरणायामित्यर्थः, गाः नयतोर्वेणुस्वनैस्तरूपां
 पुलकः नियोगपाञ्चकृतलक्षणयोः कलपदैर्गतिमतामस्पन्दनं, इदं तनुभृत्सु
 विचित्रं भवतीत्यन्वयः, वेणुनिष्ठकलपदपक्षे वेणुस्वनैरित्यस्यावृत्तिविशेषणेन विशेष्य-
 लाभो वा ज्ञेयः, सर्वं एवेति गोपिकादय इत्यर्थः, यधीन इति रामकृष्णौ यधीतमदा
 तयोः प्रयाम इतिलक्षणरुभययुक्ताः अस्पन्दनपूर्वकं रसं ममर्पयन्तीति ज्ञेयः, तरु
 विशेषमाहुः स्थावराणां त्विति, जङ्गमानामस्पन्दनेन प्रतिबन्धाभावात्, रमप्राकृत्यं तु
 भगवदुद्यमेनैव भवति स्थावराणां तु भगवति वने गते प्रशुभ्रयामभयात् स्वत एव भगवदुद्यमं
 विनैव मधुधारा भवन्तीत्यर्थः, द्वितीयव्याख्याने तत्त्वं युक्तमिति पुलकचरमित्यर्थः,
 अत इति पुलकस्य युक्तत्वादित्यर्थः, अन्ते तच्चेति दोहनममये कलपदामृतवेणुगीतामानात्
 स्वरूपनिष्ठेन महिम्ना महस्वेन नियोगपाञ्चानि रूपाज्ञानमित्यर्थः, मयमिति नियोग-
 पाञ्चदिकमपीत्यर्थः, नियोगेत्यस्यार्थमाहुस्तप्रापीति, रूपज्ञानेपि रमयत्यः मकाशात्
 रसजिपृष्ठा प्रभोजानेति प्रभुमनोपमज्ञानमतिचित्रमित्यर्थः, एवं मतीति तादृशमनोपमज्ञाने

सतीत्यर्थः, तृतीयव्याख्याने परित इति पदानां कादाचित्कं दर्शनमिति हेतोस्तेषां सिञ्जिता-
नामव्यक्तता भगवदीयत्वनिश्चयाभाव इत्यर्थः, श्लोकव्याख्यानान्ते अत इति “बर्हापीडे”ति-
श्लोकस्यैव त्रयोदशश्लोकैर्विवरणकथनेन तादृशस्य भगवतो घृन्दारण्यप्रवेशकथनादित्यर्थः।

इति अष्टादशोऽध्यायः।

इति तामसप्रकरणे प्रमेयप्रकरणम्।

अथ तामसप्रकरणे साधनप्रकरणम्।

एकोनविंशोऽध्यायः।

एकोनविंशाध्याये अत इति एतदनन्तरमित्यर्थः, अत्र तामसप्रकरणे इत्यर्थः,
लेखः। फलपर्यन्त इति फलं वैकुण्ठे नयनलक्षणमात्मसमर्पणं तत् पर्यन्ते
१०-१९-० यस्वेत्यर्थः, अत्रापीति साधनमार्गेषु विद्यापञ्चकं निरूपितमत्रापि
लीलास्थभक्तेष्वपि निरूप्यत इति पूर्वेष्वान्वयः, तस्मिन् जाते सति व्यसनान्तनिरोध-
सिद्ध्या भगवत्कर्तृकमिन्द्रदर्शनं भक्तकर्तृकरुणदर्शनं च सुरेक्षणं वर्णयत इति सम्बन्धः,
एतेनैतन्निरोधपर्यन्तमन्यत् कार्यं किमपि न कृतवान् किन्तु तदनन्तरमिन्द्रविषयिणीं दृष्टिं
कृतवानित्यस्यां लीलायामतिभरो ज्ञापितो भवति, तथा चास्य सुरेक्षणे प्रतिबन्धाभावत्वेन
हेतुता भगवद्व्योक्तदिदृक्षाजनकत्वाद् वरुणदर्शनस्य तत्र स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वेन हेतु-
तेतिज्ञेयं, इहैव वरुणदर्शनाध्याय एवेत्यर्थः, चकाराच् छब्दब्रह्मात्मकत्वं च, एतद्विद्यायाः
पञ्चत्वे हेतुमाहुः ज्ञानमिति, एतद्विद्यायां सत्यां टिप्पण्युक्तपञ्चविधो निर्णयस्तदुत्तरं तथा
कृतिश्च भवतीति स्थितिर्मर्यादा विद्यायाः पञ्चत्वे हेतुरित्यर्थः, अविद्येति अविद्याकार्य-
सम्बन्धोऽत्र नास्तीति हेतोरिति ज्ञापनार्थं विद्यानिरूपणानन्तरं सुरेक्षणं विनिरूप्यत
इत्यर्थः, तुल्यत्वाच् चेति चकाराद् धर्मान्तरैरुल्लयत्वमपि, अन्तःस्थानामिति, अन्त-
रङ्गलीलास्थानामित्यर्थः, यथा तथेति लोकानुसारेणेत्यर्थः ॥

साधनप्रकरणारम्भे प्रकरणार्थनिरूपणकारिकासु उक्तमः फलपर्यन्त इति प्रमाण-
योजना। प्रकरणे प्रेमात्मको निरोध उक्तः स प्रथमः, प्रमेये आमल्यात्मकः स
१०-१९-० मध्यमः, साधनप्रकरणे व्यसनान्तमकः स उक्तमः, अव्यवहितसाधनरूप-

त्वात्, "यदा स्याद् व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात् तदैव ही"तिशास्त्रात्, अतो व्यसना-
 त्मकत्वादुत्तमो निरोधोत्र साधनप्रकरणे निरूप्यत इत्यर्थः, फलपर्यन्त इति ब्रह्मा-
 नन्दानुभवमात्मकान्तरफलपर्यन्त इत्यर्थः, विद्यापञ्चकमत्रापीति विद्यापञ्चक-
 स्वरूपं टिप्पण्यामुक्तं श्रीमत्प्रभुचरणैः, तस्मिन् जाते सुरेक्षणमित्यस्याप्यर्थं टिप्पण्या-
 मुक्तः, ज्ञानं कर्म च विद्यायामिति पञ्चप्रकारकं टिप्पण्युक्तं ज्ञानं ततस्तदनुकूलं कर्म
 चेति, कर्मणोपि पञ्चविधत्वं, तथा हि कात्यायनीव्रतार्चनादि कर्म भगवत्कामनया परम्परया
 भगवत्सेवनरूपमेव कृतमित्येकं कर्म, गोपैः क्षुत्पीडितैर्भगवानेन क्षुञ्चान्त्यर्थं प्रार्थितः अत-
 न्नादृक् प्रार्थनरूपं द्वितीयं कर्म, श्रीनन्दादिभिः परम्पराप्राप्त इन्द्रयागस्त्यक्तो गोवर्धन-
 यागः कृत इति तृतीयं कर्म, वासववृष्टिव्याकुलैर्नज्जनैर्हरिरेव सेवित इति शरणागमनाख्यं
 कर्म चतुर्थं, माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहयुक्तं कर्म पञ्चमं श्रीनन्दावक्येभ्यो गतसन्देहैर्गोपैः
 कृतं, स्त्रीपुंसोरिति कुमारिकातत्पुम्भावरूपवपस्योरित्यर्थः, तुल्यत्वादिति रहस्य-
 लीलानुभवो हि कुमारिकाणां तत्पुम्भावमहितानामेव फलप्रकरणे भाव्यतः फलानुभवस्य
 तुल्यत्वात् साधनेपि सहभावेन निरूपणं "वयस्त्रैरागतस्तत्रे"त्यादावित्यर्थः, लोका-
 नुसारिणी विद्येत्यादि विभेदत इत्यन्तं गोपिकानां कर्मात्मिका विद्या कात्या-
 यनीव्रतरूपा निरूप्यते गोपानां ज्ञानात्मिका विद्या "अहो एषां वर जन्मे"त्यादि-
 वाक्यैर्भगवदुपदिष्टा निरूप्यते इत्यर्थः, एवं गोपिकागोपमेदेन कर्मात्मिका ज्ञानात्मिका
 विद्या च निरूपिता, तदेतत् स्फुटमाहुरेकोनविंशो भोग्यानां कुमारीणां व्रतं यथा
 अन्तःस्थानां कुमारानां तथा ज्ञानमिहोच्यत इति, अन्तःस्थानां निरोध्यमक्ता-
 नामिन्द्रियेषु तदधिष्ठावरूपेणान्तःस्थितानां कृष्णस्तोत्रादीनामित्यर्थः ।

एकोनविंशाध्यायारम्भे सार्धपञ्च अत इत्यादि १९७३-२०२४ । उत्तम
 कारिकार्थः । इति प्रमाणप्रकरणोक्तो निरोधः प्रेमात्मकः प्रथमः, प्रमेयप्रकरणोक्त
 १०-१९-० आसक्तिरूपो मध्यमः, एतस्मिन् साधनप्रकरणे उच्यमानो व्यसनात्मको
 निरोध उत्तम इत्यर्थः, फलपर्यन्त इति पञ्चविद्याध्यायोक्तब्रह्मानन्दानुभवमात्मकफल-
 पर्यन्त इत्यर्थः, विद्यापञ्चकमत्रापीति साधनमार्गं यथा वराग्यमाह्वययोगतपोभक्तिरूपं
 विद्यापञ्चकं तथात्र लीलान्यमक्तेष्वपि विद्यापञ्चकमित्यर्थः, विद्यापञ्चकस्वरूपं च अध्याय-
 पञ्चकतात्पर्यायंभूतं टिप्पण्यामुक्तं स्फुटं, तद्यथा "माहात्म्यमवेपि परम्परयापि भगवानेव
 मेष्यो देहेन्द्रियादिकं च तदर्थमेव विनियोक्तव्यं न स्वार्थमपीति निर्णयरूपकं"ति, एतेन
 णवदध्यायोक्तं कात्यायनीद्वारा भगवद्भजनं बृहत्कण्ठानेन गोपेभ्यु परार्थतोपदेशश्च विद्वतः,
 अथ विद्याध्यायतात्पर्यमभिप्रेत्य द्वितीयां विद्यामाह "देहनिर्वाहाय प्राणादिधर्मनिष्पत्यर्ष-
 मपि मनः गुम्भवेपि प्रसुरेव प्रार्थनीयो न तन्न्योपि, मस्य लोकं नातीकिकं करोषि

भगवद्भावे चानुग्रह एव नियामको न तु साधनमपि शास्त्रीयमिति निर्णयरूपा द्वितीये"ति, एतेन गोपैः क्षुधानिदृश्यर्थं भगवानेव प्रार्थितः भगवांश्च लोकरीत्या याचनमेवोपदिष्टवान् न तु अलौकिकोपायेन ज्ञानादिना क्षुधां निवर्तितवान्, निःसाधनास्वपि विप्रपत्नीषु भगवदनुग्रहो न तु ससाधनेष्वपि पुरुषेष्विति विंशाध्यायोक्तोर्थो व्याख्यातः, तृतीयां विद्यामाहु"रितरभजनं न कार्यं पारम्पर्यागतमपि धर्मं भगवदिच्छायां सत्यां विसृजेदिति रूपा तृतीये"ति, अनेन पारम्पर्यागतमपीन्द्रयागं नन्दादयस्त्यक्तवन्त इति एकविंशाध्याय-तात्पर्यमादायोक्तं, चतुर्थविद्यामाहुः "सर्वावस्थानु हरिरं व सेव्यो भगवांश्चाङ्घ्रिदृक्कर्मा रक्षत्येव स्वानितितुरीया," श्रीगोवर्धनधारणेन भगवान् रक्षितवानिति द्वाविंशाध्याये स्फुटमेव, पञ्चम-विद्यामाहु"मीहात्म्यज्ञानपूर्वकः परमस्नेहो भक्तेष्वधिष्यज्ञानं चेति पञ्चमी"ति, गर्भो-क्तानुवादरूपैर्नन्दावयवैर्मीहात्म्यज्ञानपूर्वकः स्नेहः, "सुदिता नन्दमानर्चु"रित्युक्तं भक्तेष्वधि-ष्यज्ञानं चेति त्रयोविंशाध्यायार्थमभिप्रेत्योक्तमिति अध्यायपञ्चकोक्तविद्यापञ्चकं विवृणु-दिष्ण्यां, तस्मिन् जाते सुरेक्षणमिति तस्मिन् विद्यापञ्चके सम्पन्ने सत्येव सुरेक्षणं भगवत्कर्तृकमिन्द्रदर्शनं, भक्तेषु विद्यापञ्चकसम्पादनस्यावश्यकत्वात् तावत्पर्यन्तमिन्द्रा-दिविपयिणीं दृष्टिं न कृतवान् किन्तु विद्यापञ्चके सम्पन्ने पश्चादेव कृतवान्, किञ्च तस्मिन् जाते सुरेक्षणमित्यस्य श्रीनन्दकर्तृकं वरुणदर्शनमिति चार्थः, विद्यापञ्चके सम्पन्ने सति भगवदुत्कर्षज्ञानहेतुभूतवरुणदर्शनं कारितवान्, इहैव गमनं चापीति इह वरुणदर्शना-ध्याये एव गोपानां वैकुण्ठगमनं वर्णयते, एतद्विद्यायाः पञ्चत्वे हेतुमाहुः ज्ञानं कर्म च विद्यायां पश्चात्मकमिति स्थितिरिति, पश्चाद्विद्यादौ अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिषु च ज्ञानकर्मणोः पश्चात्मकत्वं प्रसिद्धमिति प्रमाणमर्यादाप्राथित्य अत्रापि ज्ञानकर्मणोः पञ्च-विधत्वोक्तिरित्यर्थः, भक्तेषु विद्यानिरूपणप्रयोजनमाहुरविद्याकार्येति, अविद्या च तत्कार्यं च तयोः सम्बन्धो लीलास्यभक्तेषु नास्तीतिभावः, अस्मिन्नध्याये स्त्रीणां पुरुषाणां च सह-भावेन निरूपणे हेतुमाहुः स्त्रीपुंसोरिति, स्त्रीणां कुमारीणां पुंसां बुन्दावनतरुप्रशंसा-प्रसङ्गे वक्ष्यमाणानां गोपानां च सहभावेन निरूपणे हेतुस्तुल्यत्वादिति, अविद्या-सम्बन्धाभावस्य निरोधस्य वा तुल्यत्वादित्यर्थः, लोकानुसारिणी विद्येति लोकानुसारेणात्र कर्म निरूप्यते न तु भगवच्छास्त्रानुसारेण, भगवदर्थं भगवानेव सेव्य इति हि भगवच्छास्त्रे मर्यादा, लोके हि प्रियप्राप्त्यर्थं तदाया दृष्टिका प्रार्थयते, तथात्रापि कात्यायनी प्रार्थयते, अत्राध्याये अवान्तरप्रकरणविभागाहुरेकोनविंश इति, अत्राध्याये कर्मप्रकरणं ज्ञान-प्रकरणं चेति द्वे प्रकरणे, तत्राये कुमारीणां व्रतं द्वितीये अन्नःस्थानामन्तरङ्गलीला-मध्यपातिनां कृष्णस्तोकादीनां गोपानां ज्ञानं वृक्षप्रशंसप्रसङ्गे उच्यते इत्यर्थः, यद्यपि शास्त्रादसम्भवेपि परम्परयापि भगवानेव सेव्य इतिज्ञानं कुमारीणापि तथापि तद् व्रता-

तत्र कर्मार्थमेव न तु प्रधानमिति तत् कर्मप्रकरणमेव, गोपानां तु वृक्षप्रशंसाप्रसङ्गे जानोपदेश एवोक्तो न तु परोपकारात्मकं गोपकर्तृकं कर्मोक्तमिति ज्ञानप्रकरणमेव तदित्यवधेयं, अत्र कर्मप्रकरणे कर्तृदेशद्रव्यमन्त्रकालात्मकानि पञ्च कर्माङ्गान्युक्तानि, ज्ञानप्रकरणे च पञ्च पर्याणि 'भक्तिधर्मार्थकाममोक्षात्मकानि पञ्चभिः श्लोकैरुक्तानि, तत्र "हे कृष्ण स्तोत्रे"ति श्लोके भक्तिरूपं महत्परोक्तं, चतुर्भिः श्लोकैर्धर्मादिमोक्षान्तानि चत्वारोक्तिरूपं सुबोधिन्यामिति । अन्यथैवेति विवाहेनैवेत्यर्थः, अत्र टिप्पण्यां विवाहस्य संस्कारत्वं कर्तृधनमभिलेखः । प्रेत्योक्तं धर्मस्य संस्कारत्वं भावे घञमभिप्रेत्योक्तमिति बोध्यं, ताम्सां १०-१९-१ त्यागोद्गमिति अत्र किञ्चेति शेषमभिप्रेत्य टिप्पण्यां किञ्चेत्युक्तं, तथा चान्यपूर्वाणामन्यथैव कृतसंस्कारत्वात् त्यागमात्रस्याङ्गत्वेन संस्कारानपेक्षणाच्च चान्यामां संस्कारो निरूप्यत इत्यर्थः, तत्संस्कार इति भगवत्सम्बन्धप्रयोजकः संस्कार इत्यर्थः, अत्र संस्कारमात्रनिरूपणं सम्बन्धस्तु मयोरपि सहैव वक्ष्यत इत्येवकारः, टिप्पण्यामनुदिनमिति अनुदिनमेधमानो यः प्रेमा तेनाद्वाद्द्रि यत् प्रियेक्षणं तेन यदुक्षणं तेन प्ररुद्धः प्रवृद्धो यो नङ्गवृक्षस्तस्य यो रसपूरस्तन्मत्तत्वेनेत्यर्थः, अत्र तत्पदेनानङ्गवृक्षो धैर्यः, सुबोधिन्यामाधिदैविकीति आधिदैविकप्रतिबन्धनाशिकेत्यर्थः, इदं मन्त्रव्याख्यानं स्पष्टं वक्ष्यते, तामस्मीति तामसानां भगवत्प्रापिकेत्यर्थः, दुर्गति अत एव राजसप्रकरणे ततो भगवत्प्राप्तिः, पक्षान्तरमाहुर्ब्राह्मणा इति, ये इति शेषः, येऽत्र सात्त्विका ब्राह्मणाः कुमारिकास्तेषां ब्राह्मणानामित्यन्वयः, विषयतापञ्च्यर्थः, ब्राह्मणविषयकप्रमादनिरूपित्व्यर्थः, अत्र व्रतममङ्गात् सात्त्विकत्वमुक्तं, गुणातीत इति अस्यापि स्त्री भवतीत्यनेनान्वयः, अत्र टिप्पण्यां स्त्रीत्वैत्याद्युक्तं तत्राकृतिः स्त्रीत्वं देहः स्त्रीति विभेदः, तथा च देहं विना केवलान्तेस्तादृशभावरूपभगवतश्च केवलस्य बाह्यपूजा न सम्भवत्यतः स्त्री भवति प्रतिमाया-पाविर्मतीत्यर्थः, उभयविधापि गा तदर्थं सेव्यत इत्यर्थः ॥१॥

हेमन्ते प्रथमे माम्सीत्यस्य विवृतौ कात्यायन्याधिदैविकी ताम्सीशक्तिर्दुर्गा योजना । पार्वती च राजस्वी ब्राह्मणाः सात्त्विकाः तेषां प्रसादरूपा शक्तिः १०-१९-१ स्त्री भवतीति तेषां पूर्वजन्मनि श्रीरामायतारं स्थितानामप्रिदुमारणा-दुपरि यो भगवत्प्रसादस्तद्रूपा कात्यायनी शक्तिरित्यर्थः, अत एवाधिदैविकीत्युक्तं, न च कात्यायन्याः शिवपत्नीत्वेन शिवशक्तित्वेन प्रतिदत्ताद् भगवच्छक्तिरस्य वृत्राप्य-निद्वन्द्यान् नेपं भगवच्छक्तिरिति वाच्यं, भौतिक्याः शिवशक्तित्वेप्याधिदैविक्याः भगव-च्छक्तित्वात् "शिवं लक्ष्मीमौपलाम्बिकां गा"मिन्युपनिषन्तु एतस्या भगवच्छक्ति-निर्धारान्, औपलाम्बिकस्य पापानस्य सम्बन्धिनां पार्वतीमित्यर्थः, "गममण्डले पार्वती भगवता शिवाय दत्ते"ति व्रत्रयंते स्पष्टमभिधानाच्च "पराम्ब शक्तिर्विधिं धृयते"

इतिश्रुतेः शक्तीनां बहुत्वात् तत्तत्कार्यार्थं तत्तच्छक्तीनामुपयोग इति तामसानां ब्रजस्थानां भगवत्प्राप्तौ कात्यायनी तामसी भगवच्छक्तिर्हेतुरिति ज्ञेयम्, “यदुद्दिश्य व्रतमिदं चेहरार्याचर्चनं सती”रितिवाक्यात्, राजसानां भगवत्प्राप्तौ दुर्गा पार्वती च राजसी भगवच्छक्तिः कारणं, “नमस्ये त्वामम्बिकेऽभीक्ष्ण”मिति श्रीरुक्मिणीप्रार्थनावाक्ये “भूयात् पतिर्मे भगवान् कृष्ण”इत्युक्तेः, स्वमन्तकमणिप्रसङ्गे “उपतस्पुरमहामायां दुर्गां कृष्णोपलब्धय”इतिवाक्याच्च, कात्यायनीदुर्गापार्वतीशब्दवाच्यास्तिस्रोपि शक्तयो भगवदीयाः परस्परमिन्ना धर्मविशेषमेदाद् भिद्यन्ते, तथा च कात्यायनीदुर्गापार्वतीभिस्तामसराजसभक्तानां भगवत्प्राप्तिरिति युक्तैव भक्तिमार्गाया पद्धतिः, एतेन कात्यायनी नाम शिवशक्तिः स्वतन्त्रा देवता स्वसेवनसन्तुष्टा सेवकभ्यः श्रीकृष्णमपि ददातीति वदन्तः प्रत्युक्ताः, श्रीकृष्णप्राप्तये कुमारिकामिरन्यदेवताश्रयणं कृतमिति वदन्तोपि निरस्ताः, कात्यायन्यादीनां पूर्वोक्तोपनिषद्भिर्ब्रह्मवैवर्तपुराणवाक्यैश्च भगवच्छक्तित्वनिश्चयादिति दिक्, भगवानेव वा गुणातीत इति भगवच्छक्तिः कात्यायनीति पक्षे तामसीत्वं कात्यायन्या उक्तं, पश्चान्तरमाहुर्भगवानेव चेति, आविर्देविकस्त्रीविग्रहरूपो भगवानेव कात्यायनीत्यर्थः, तस्य रहस्यलीलौपयिकस्त्रीविग्रहरूपस्य भगवतः स्वरूपमाहुर्गुणातीत इति, अत एव साच्चिकराजसतामसगुणातीतानां ब्रजसुन्दरीणां लीलौपयिकविग्रहोऽनया साध्यते ॥१॥

आप्तुष्येत्यत्र सफलेति कालिन्ध्या इतिशेषः, सा सफलतपःसम्बन्धिनी सफलं लेखः । तपोसा अस्ति सफलतपस्विनीत्यर्थः, अम्भोपि स्वस्नातस्य तपः १०-१९-२-३ स्नानादिरूपं सफलं करोतीति सफलतपःसम्बन्धीत्यर्थः ॥२॥ गन्धैरित्यत्र अर्हिस्रैरिति बाहुलकात् कर्मण्यौणादिको रक् ॥३॥

गन्धैरित्यत्रोच्चावचैश्चोपहारैरित्यस्य विधृतायुच्चावचानि सर्वाण्येवानेकरूपायोजना । प्युपहारा नैवेद्यद्रव्याणीति, अत एव हेमन्तर्तौ अनेकनैवेद्यद्रव्याणि १०-१९-३ भगवते समर्प्यन्ते असत्सम्प्रदाये भगवानेव वा गुणातीत इतिपक्षे कात्यायन्या भगवद्रूपत्वात् ॥३॥

कात्यायनीत्यस्मासे एवं कर्त्रिति त्रिमिः श्लोकैस्त्रयं निरूपितं, अनेन मन्त्रलेखः । उच्यते अग्निमेण कालो वक्तव्यः, एवं पञ्चमिः श्लोकैः पश्चात्कर्म १०-१९-४ निरूपितमिति ज्ञेयं, व्याख्यानं, साक्षात्कृतेति मध्यमपुरुषप्रयोगादिति भावः, परिज्ञानेति त्वत्स्वरूपमस्माभिर्ज्ञायत इतिस्वपरिज्ञानस्य सम्यग् बोधनमित्यर्थः, तत्रेति भगवत्प्राप्तौ, अदृष्टं भगवदाच्छादनादिरूपाधिर्देविकविसामग्रीहेतुत्वादाधिर्देविकं प्रतिबन्धकं, तथा चायं भगवत्कृत इति तद्भाशने नान्यः समर्थः, किन्त्वियमेव, यतो भगवता लीलाप्रतिबन्धनिवारणसामर्थ्यमसौ दत्तमितिभावः, अत्रादृष्टं न कर्मजन्यं किन्तु

भगवदीयतत्त्वद्वयवाञ्छादका योगमायांशा इति ज्ञेयं, नन्विति भगवदिच्छया चेत् स्यात्
तदा प्रबलत्वान् कथं निवर्तत इत्यर्थः, महाभाग्ये अर्थापत्तिं प्रमाणयन्ति अल्पेत्यारम्भ
न प्राप्नुयादित्यन्तेन, भाग्यकार्यमुपक्रान्तमाहुस्त्वचेति, अत इत्यस्य पूर्वोणान्वयः, तत्र
महाभाग्यं हेतुत्रयेण निश्चितं यत् इति शेषः, अतो हेतोस्त्वया प्रार्थित एवं करिष्यती-
त्यर्थः, एवं प्रतिबन्धनिवारणं प्रार्थितं, अनेनैव फलदानमपि प्रार्थितमित्याहुः आभिमानि-
कसम्बन्धेनेति, भाग्यसाधनहेतुना यशोदायां जन्मनेत्यर्थः, अयं भाग्यकार्यत्वेनोक्तः,
अयोपकारकमग्निनीत्वकारणत्वेनोच्यत इति पुनःपदं, दासीनां प्रभुपत्न्यां मातृत्वव्यवहार-
लक्ष्युष्यां ज्येष्ठभगिनीत्वव्यवहारो लोकसिद्धः, अत्रापि 'प्रायो ब्रताम्बे'त्यनेन यशोदायां
मातृत्वव्यवहार उक्त इति तत्पुत्र्यामपि ज्येष्ठभगिनीत्वव्यवहारः सिद्ध इति भावः, नन्वा-
धिदैविकं कथमिति केन प्रकारेणेत्यर्थः, अन्तरङ्गत्वाद् भगवन्तं प्रार्थयित्वेत्युत्तरं, कात्या-
यन्या गुणत्रयमिति 'अधीश्वरि महायोगिनि महाभागे' इति पदत्रयेणैश्वर्यवीर्ययशांस्युक्ता-
नीत्यर्थः, सर्वप्रकारेणेति भगवद्भवंत्वेनापीत्यर्थः, वक्तव्योपीति आज्ञां विना तथा-
कर्तुमशक्यत्वादिति भावः, प्रतिबन्धनिवर्तनं विशदयन्ति स हीति. अयमर्थ इति रमण-
रूपोयं नित्यो न तु कादाचित्क इति पतिपदेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः, पत्या मह रमणं सर्वदा
भवति जारेण कदाचिदिति भावः, प्रत्यगाशीरिति ऋचस्त्रिविधाः प्रत्यक्षकृताः परोक्ष-
कृता आध्यात्मिक्यश्च, ताः क्रमात् मध्यमपुरुषप्रथमपुरुषोत्तमपुरुषप्रयोगयुक्ता इति निरुक्ते
निरूपितं, तथा चायं मन्त्रः प्रत्यक्षकृतवर्ष इत्यर्थः, अवश्यं भावित्वेनेति प्रकारता वृत्ती-
त्यर्थः, स्थितिज्ञाने एवं प्रकारकमगमनसम्बन्धज्ञानमप्यामां भविष्यत्येति निर्धार इत्यर्थः,
अन्यथासिद्धमिति भवत्विति शेषः, प्रयोजनं रमणमावेशरमणप्रकारेण सिद्धं भवतिर-
त्यर्थः, अंशाद्यनारेणेति वामनादिनेत्यर्थः, तत्रैवेति अदितिरोहिणीव्यापृष्यर्थमेवकारः,
तत्राविर्भूते, बले तु पुष्पोत्तमसावेद्यः, तथा च बलदेवेन रमणं मा भवत्विति तदाशय
इति भावः, उद्देश्येति नन्दगोपमुनमुद्दिश्य पतिन्वं विधीयते. तथा चोद्देश्यवाचकं नन्द-
गोपमुनपदं पतित्तरविधानस्य तत्रार्थनस्य वा बोधकं पतिपदं, तयोर्मध्य इत्यर्थः,
गोपपदस्याप्यानान्तरे तेनेति गोपमुनस्य पतिन्वस्मरणप्रार्थनेनेत्यर्थः, स्वम्येति प्रार्थनार्थं
जातं न तु स्वमापनवदेनेत्वभिमानाभावात् इत्यर्थः, अधीश्वरीति अधिष्ठा सामावीश्वरी
चेत्यर्थः, अत इति पतोस्य न कर्माहं परगमन इत्यर्थः, पूर्वोणाम्प्रेक्षाकृता मध्ये तु
प्याप्यानान्ताम् ॥४॥ इतीत्यत्र यत् इति इतम्भूष्णीं चतुर्नित्यर्थः, तद्वेत्तमप्रज्ञोपि
न म्नादत्त प्राहुः अयं स्थिति, अनेन मयेन पूजा तु प्रत्यगाशीर्मन्त्रान्न न मन्त्रीन्पुनमेव,
त्रिषोक्तं प्रताङ्गभूतं पूजानुष्ठानं कर्मोक्तमित्यर्थः, ॥ ४ ॥

कात्यायनीत्यत्र मन्त्रोपामनया माशान्तेनेति 'पति मे इह मे नम' इति-

योजना । युष्मच्छब्दप्रयोगाद्देवतासाक्षात्कारो ज्ञायते, भगिनी भवसि ज्येष्ठेति १०-१९-४ यशोदायामुत्पन्नत्वादाभिमानिकसम्बन्धेन भगवतो भगिनी भवसीत्यर्थः, 'अदृश्यतानुजा विष्णोः सायुधाष्टमहाभुजे'तिवाक्यात्, ज्येष्ठेति गुणैः कृत्वा ज्येष्ठा सर्वतो महती भवसीत्यर्थः ॥४६॥

एवमित्यत्र एवमिदं चेत्ततः कृत्वा चेतसः सत्योऽग्रिमं कृतवत्य इत्यन्वयः, भद्र-
लेखः । कालीमित्यत्र भगवत्सम्बन्धेति भगवत्सम्बन्धो लक्षणं यस्य,
१०-१९-५३ यस्मिन् काले भगवत्सम्बन्धो भवत्येव तादृशः काल इत्यर्थः, निमित्त-
मिति पतित्वे इतिशेषः, तत्र हेतुः कादाचित्कत्वादिति, लक्ष्मीवत् सदा दाम्पत्येन स्या-
नेच्छाभावादित्यर्थः, अत इति पतित्वस्य कालनिमित्तकत्वादित्यर्थः, प्रार्थयन्तीति 'पतिं
मे कुर्वित्यत्र पतित्वसाधको व्यापारोऽन्यनिष्ठो भवति, अत्र तादृशो व्यापारोपि भगवन्निष्ठ
एवेति भावः, फलवाचकत्वादिति पूर्वमन्त्रस्य 'पतिं मे कुर्विति पतित्वफलस्य देवतां प्रति
प्रार्थनात् पूजाशेषत्वं, अस्य तु स्वयमेव पतिर्भूयादिति फलस्वरूपमात्रवाचकत्वान् न
पूजाशेषत्वमित्यर्थः, तथा च फलवाचकः फलस्वरूपमात्रवाचक इत्यर्थः, मन्त्रवदिति तथा
च तत्रोदकेषु मन्त्राख्येति लक्षणादेतस्य मन्त्रत्वमेव नास्तीति भावः, अन्तःकरणधर्मत्वा-
दिति प्रार्थनाया इतिशेषः, अन्तरेव तथात्वभवनेऽयं हेतुः ॥५३॥

एवं मासमित्यत्र भूयान् नन्दसुतः पतिरित्यस्य विवरणे फलवाचकत्वादिति
योजना । नन्दसुतः स्वयमेव पतिर्भूयादित्यर्थादस्य मन्त्रस्य फलवाचकत्वं पति-
१०-१९-६३ भवनस्य फलत्वात्, पूजायामशेषत्वादिति 'भूयान् नन्दसुतः पति-
रितिवाक्ये देवतां प्रति प्रार्थना नास्ति किन्तु 'नन्दसुतः पतिर्भूया'दित्याशया भद्रकालीं
समानचरितः पूजाशेषत्वं नास्तीत्यर्थः, मन्त्रवदिति कात्यायनीमन्त्रवदस्य मन्त्रस्य पूजाङ्ग-
त्वाभावाद्येत्यर्थः, स्वरूपेणैव कीर्तनमिति पतिर्भूयादिति पतिस्वरूपेणैव भगवतः
कीर्तनं न तु भगवत्पतित्वकरणप्रार्थना देवतां प्रतीत्यर्थः, इतिशब्दप्रयोगे गौणता
स्यादिति "भूयान् नन्दसुतः पति"रित्यस्याग्रे इत्युच्चार्येति ज्ञात्वेत्यादिनेतिशब्दप्रयोगं
कुर्युस्तदा मन्त्रद्वारा देवतां प्रति प्रार्थनाद् देवताप्रसादादेव भगवत्पतिस्वरूपेणैव स्वकीयस्नेहात्मकभक्ते-
र्गौणता स्यादित्यर्थः, तदेवाग्रे स्फुटीकुर्यन्ति प्रार्थनघेत्यारभ्य पतिर्जान इत्यन्तेन ॥५३॥

उपसीत्यत्र अरुणोदयादिति अरुणत्वेन प्रतीयमानः सूर्यस्तदुदयान् न तु पद-
लेखः । पञ्चाशन्नाडिकारूपादित्यर्थः, पूर्वत्र स्नानं प्रातःसन्ध्यायामुक्तं, अत्र ततः
१०-१९-६३ पूर्वमिति विभागः, (अरुणोदयादिति अरुणोदयात् पूर्वमेव उत्थाय गानं
तत उपसि जाते स्नानार्थं गमनमिति विभागः), गोत्रैः कृत्वेति प्रबोधनमितिशेषः, तथात्व-

मिति भगवत्पतिकात्वमित्यर्थः, अत इति एतदनन्तरं प्रातरित्यर्थः, मूले एवं जगुस्तं-
 अन्वहं स्नातुं यान्त्यो जाता इत्यन्वयमभिप्रेत्याहुर्गायन्त्य एवेति, गानं मुख्यमिति
 कालापरिच्छिन्नमित्यर्थः, स्नानगमने गौणे इति कालपरिच्छिन्ने इत्यर्थः, अनेनेति अन्वह-
 मितिपदेनेत्यर्थः, अन्यथा पूर्ववन् मामव्रतमिति वदेदितिभावः, अन्योन्यं कलहः सापत्न्य-
 रूपः, भगवता सह कलहो मानादिरूपः, कलिकालजनितश्चित्ताशुद्ध्या भगवत्येताव-
 त्कष्टेपि नागत इति क्रौर्यादिदोषारोपरूपः, नात्रेति अन्वहमित्यस्य यान्त्य इत्यनेनैवा-
 न्वयाद् गमनेऽपरिच्छिन्नः कालो न किन्तु दिनैः परिच्छिन्न एवेत्यर्थः, अत इति
 गमनस्यैव परिच्छिन्नत्वाद्, वक्ष्यमाणास्तु सर्वदैव जाता इत्यर्थः, अत एवाभासे गमनमेव
 परिच्छिन्नत्वेन विधेयत्वाद् वाक्यार्थ उक्तः, असङ्घाभाव इति सङ्घः समूहो भगवता
 महत्थितिरितियावत्, न सङ्घो येन तादृशो भगवता सह कलहस्तदभाव इत्यर्थः ॥६३॥

लेखः । नद्यामित्यत्र मत्ता इति वस्त्रत्यागो मत्तानामेव भवतीतिभावः. आभासे-
 १०-१९-७३ ज्वान्तरप्रकरणार्थ उक्तः, वाक्यार्थमाहुः स्नान इत्यारभ्य गुणा इत्यन्तेन ।

नद्यां कदाचिदागत्येत्यत्र भक्तौ तु गुणा इति तत्र मौनपरित्यागो भगव-
 योजना । त्कीर्तनार्थं कर्तव्य एव, भृष्वन् गुणन् संस्मरणंश्च चिन्तयन् नामानि
 १०-१९-७३ रूपाणि च मङ्गलानि ते क्रियास्तु यस्त्वचरणारविन्दयोराविष्टचित्तो न
 भवाय कल्पत इति दशमस्कन्धे गर्भस्तुतिवाक्यात् क्रियामात्रे भगवत्कीर्तनस्यावश्यकत्वमतो
 मौनत्यागो गुण एव, वस्त्रपरित्यागस्तु भक्तिजन्यं मदं सूचयन् गुणो भवति 'परस्परं
 त्वद्गुणादसीधुपीयूषनिर्यापितदेहधर्मा' इतिवाक्यात् परमभक्तौ देहधर्मा निवर्तन्ते, प्रकृतेपि
 देहधर्मनिवृत्तिर्मदेन सूचिता, मदश्च वस्त्रत्यागेन सूचितः, अतो भक्तिजन्यमदाद् वस्त्रत्यागो
 गुण एव, विजहरितिपदेनोक्ता क्रीडापि गुणः, "तुष्यन्ति च रमन्ति चे"ति भक्त्युत्कर्षे
 क्रीडाकथनात्, देहविस्मरणं च गुणः, 'तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः
 तद्गुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि सस्रु'रितिवाक्यात्, एवं चत्वारोपि भक्तौ गुणाः ।
 कर्मणीति हेमन्तनियमादिरूपे इत्यर्थः, तस्मिन्नपि विद्यमाने एतच्चतुष्टयसम्पत्तौ तु
 लेखः । केवलकर्ममार्गात्त्वेन सर्वथा दोषत्वादुपेक्षामेव कुर्यादितिभावः, स्वयमिति
 १०-१९-८३ पूर्वं भाव्यमानः समागतोयुना स्वयमित्यर्थः, भगवानित्यत्र आनन्द-
 स्तत्रेति रमादीनामन्नादिष्वोपस्यविषयस्नानन्दस्य स्त्रीषु प्रतिष्ठेत्यर्थः, भगवत्त्वात् समा-
 गतः कृष्णत्वाच्चेतिमूलवामनया किञ्चेत्युक्तं, पुनरिति नायिकारीत्या भोगे सिद्धेपि
 नायकरीत्या पुनर्भोगार्थमित्यर्थः, दृष्टिद्वारेति 'तास्तथावना दृष्टे'त्यत्रोक्ता या सर्वज्ञ-
 विषयिणी दृष्टिस्तद्द्वारेत्यर्थः ॥८३॥

भगवानित्यत्र वयस्यैरागत इत्यस्य विवृतावेते बालका इत्यारभ्य तद्भोगार्थः

योजना । चेत्यन्तमेतासामाधिदैविकरूपा इति एतासां पुम्भावरूपा इत्यर्थः, १०-१९-८३ अत्रोपपत्तिस्तु मया प्रमाणप्रकरणसुबोधिनीयोजनायां दृढतया निरूपितास्ति अनधिष्ठिता इत्यादि एताः कुमारिका एतैस्तपुम्भावरूपैरनधिष्ठिता विपरीतरसक्रीडायां यः स्वच्छन्दभोगस्तद्योग्या न भवन्तीति तद्रसानुभवार्थमेतास्वेते पुम्भावरूपाः स्थापिता इत्यर्थः ॥८३॥

अन्तरास्थितमिति प्रतिबन्धनिवृत्तः प्रार्थितत्वात् कन्यावरयोर्विवाहे जवनिका दूरी-
लेखः । क्रियते इतिविश्रुतत्वाच्च तदर्थं वस्त्राणि हृतवानिति ज्ञापयितुमेवमाभास
१०-१९-९३ उक्तः, तासां वासांसीत्यत्र किञ्चेति नीपारोहणेन निष्कामताशङ्काभाव
उक्तः, प्रहसनरूपकामयोजनेन च तदभाव इतिसमुच्चयः, बलकार्यार्थमेवेति तासु स्था-
पनेन पुंस्त्वप्रकारकरसानुभवार्थमित्यर्थः, अत एवेति दृष्टिद्वारा स्थापनेन यथोचितभोगा-
नुकूलां ज्ञानशक्तिं बालेषु दास्यतीत्यर्थः ॥९३॥

तासां वासांस्युपादायेत्यस्य विश्रुतौ स्वान्तःस्थितेत्यारभ्य अन्यत्र स्थापित-
योजना । मित्यादर्थष्टिप्पण्यां प्रपञ्चितोस्ति, उपपत्तिश्च नितरां इं कामं पिबतीति
१०-१९-९३ नीप इति, इकारस्य कामवीजत्वं मन्त्रशास्त्रे सिद्धं, तथा च इं कामं पिबति
कामभोगं करोतीतियावत्, बलकार्यार्थमेव तत्र नीता इति पुम्भावरमणरूपबल-
कार्यार्थं तत्र वस्त्रग्रहणस्यले नीता इत्यर्थः, अस्मिन्नध्याये सुबोधिनीफक्किका बहुव्यो
गूढार्था मन्ति ता यद्यपि व्याख्येयास्तथापि श्रीमत्प्रभुचरणैर्विस्तरेण टिप्पण्यां व्याख्याता
इति ततोवधेयम् ॥९३॥

अत्रागल्येत्यत्र काममयत्वादिदि “सोमाय वास” इत्यत्र ‘क इदं कसा ददात्
लेखः । कामः कामाये’तिश्रुतेरित्यर्थः, आधिदैविकमिति स्वरूपमित्यर्थः,
१०-१९-१०३ अत्र वस्त्रेष्वित्यर्थः, निरिन्द्रिया इति इन्द्रियं सामर्थ्यं तद्रहिता
असमर्था इत्यर्थः, बहुव्रीहावपीति असमर्थानां भोगासम्भवाद् बलसम्पादनमपि मदर्थ-
मेवेति स्वार्थमेवैतद्व्यदानं पृथ्यन्तबहुव्रीहावपि सिद्धं न बलं याम्यो यन्निमित्तकं बलं मम
नाम्यहं भवदधीनोऽतो ददामीत्यर्थः, एवं निमित्ततायां बहुव्रीहौ निमित्तताबोधनार्थक-
चतुर्थ्यन्तबहुव्रीहावपि तथैव सिद्धमित्यर्थः, मायया चेति परिहासकथनं चकारार्थः ॥१०३॥

अत्रागत्यावला इत्यस्य विश्रुतौ बहुव्रीहावपि निमित्ततायामिति निमित्ततायां
योजना । बहुव्रीहावपीत्यन्वयः, निमित्तताज्ञापकं बहुव्रीहौ न बलं याम्य इति-
१०-११-१०३ विश्रुते यन्निमित्त मयि बलं नास्ति, सर्वेभ्यो मम बलं, भवतीम्यस्तु
मयि बलं नास्ति, “अहं भक्तपराधीन” इत्यारभ्य “बन्धे कुर्वन्ति मां भक्तये”तिवाक्याद्
“यथा भक्तिमतामिहे”त्यादिवाक्याच्च च भवदधीनोहं न भवतीषु मदलमितिभावः,

अन्यथेत्यादि यदि कामं बह्वं वः न दद्यां तदा अवलात्वमेव तिष्ठेत् न चलं, तथा सति मदीयकामं विना मया सह रमणे योग्यताया अभावाद् रमन्यूनतैव तिष्ठेत्, तथात्वे रस-मर्यादाभङ्गः स्यादित्यर्थः, अथ वा ये मङ्गलास्तदृशं मदानन्दानुभवायोग्यास्तेषु योग्यता-मपि सम्पादानन्दानुभवं चेत् न कारयेयं तदा 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इतिवाक्योक्तमक्ति-मार्गमर्यादाभङ्गः स्यादित्यर्थः, चासोपि मयि स्थितमित्यादीनामर्थप्रतिष्पन्त्यां स्फुट-एव, बालकानां माययेति "हसद्भिः प्रहसन् बालै"रितिवाक्याद् बालकानां हासरूपया मायया व्याप्ताः, अस्माकं परिहासो भगवता बालैश्च क्रियते इतिज्ञानाद् भगवद्वाक्ये प्रामा-ण्यबुद्धिर्न भविष्यतीत्याशङ्क्य सत्यं ब्रुवाणीत्युक्तं भगवतेति भावः ॥१०३॥

न मयोदितेत्यत्र मया वेति मत्कर्तृकं जगत् नानृतं किन्तु सत्यमेवेत्यर्थः ॥११३॥

लेखः । तस्येत्यत्र अनेनेति क्ष्वेलितत्वकथनेनेत्यर्थः, तथा च विचाराभावात्; १०-१२-११३-१२३ क्ष्वेलितत्वज्ञानं, हेत्वन्तरमप्याहुः किञ्चेति, अन्योन्येति अन्योन्यं सम्बन्धसंवेदनाभावस्तस्मात् तस्याः सम्बन्धस्तया न ज्ञायत इत्यर्थः, कौतुकमिति स्वस्या एवान्तःसम्बन्धो नान्यासामिति मत्वेत्यर्थः ॥१२३॥

एवं ब्रुवति गोविन्द इत्यत्र साक्षिभिश्च व्यामोहिता इति एतासां पुम्भावरूपा योजना । एते बाला एतासु सर्वापेक्षारहिता भगवत्येतासां स्वाच्छन्धसम्पादनेन १०-१९-१३३ भगवत्कार्यसाधका अतः साक्षिशब्देन व्यवह्रियन्ते, तैः साक्षिरूप-बालैर्हासं कृत्वा व्यामोहिता भगवान् बालाभ्रासान् हसन्तीति ज्ञात्वा यथार्थज्ञानरहिता जाता इत्यर्थः ॥ १३३ ॥

श्यामसुन्दरेत्यत्र तर्हीति उक्तकरण इत्यर्थः, दास्योपीति मत्सम्बन्धिनामपीति-लेखः । शेषः, इदं तु न करिष्यामो वासांसि देहीत्युत्तरं, एवं सत्युक्तकारित्वं नाया-१०-१९-१५३ तीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः दासीत्वसिद्ध्यर्थं चेति, वस्त्रपरिधाने द्वयमपि सेत्सतीति भावः, दासीत्वं धर्मविशेषः, दासस्य कर्म दास्यं कर्मणि यत् उक्तकारित्वमित्यर्थः ॥ श्यामसुन्दरेत्यस्य विवृतौ दासीत्वसिद्ध्यर्थं वेति भोग्यदासीत्वसिद्ध्यर्थं वासांसि योजना । देहि वस्त्रभूषणादियुक्तानामेव भोगौचित्यात्, इदं च महतोनुग्रहस्य १०-१९-१५३ कार्यं, एतामाननुग्रहश्चेदधुना न क्रियते तदा सामान्यानुग्रहः कर्तव्य इत्याशयः, तमुद्घाटयन्ति दास्यसिद्ध्यर्थं वेत्यनेन, परिचर्याकरणार्थं वा वस्त्राणि देयानि, न हि परिचारिका वस्त्ररहिताः शोभन्तेतो वस्त्रदानं कार्यमित्याशयोऽस्मिन् पक्षे ॥१५३॥

तत इत्यत्र परीक्षार्थमिति परिन ईक्ष्वा विचारस्तदर्थं, प्रमेयं निरूप्यमिति अतो-लेखः । हेतोर्जातिः स्वरूपं तथाच्छाद्येत्यनेन वर्णितमित्यर्थः, ननु तथापि स्व-१०-१९-१७३ भावाधीनत्वविचारः प्रकारान्तरं वक्तव्यो न तु समायामेवं वक्तव्य-

मित्यत आहुः अकथन इति, “सर्वाभेदादन्यत्रेमे” इतिन्यायेन लीलास्था भगवद्रूपस्तेषु लौकिकत्वमानने सङ्कोचेन सभायां तदकथनं स्यात् तथा सति ब्रह्मणो लौकिकत्वमानने शाकल्यस्येव शुकस्यापि भवेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

ततो जलाशयात् सर्वा इत्यस्य विवृतावकथने शुकस्येति, यदि लौकिकभावं योजना । तासु मत्वा रहस्यवर्णनं शुको न कुर्यात् तथा सति शुकस्य मूर्धा तथा १०-१९-१७ ॥ भवेत्, शुकस्तु तासां साक्षात्पुरुषोत्तमात्मकत्वं ज्ञात्वा पुरुषोत्तमस्य सर्वाङ्गवर्णने दोषाभाववदेतासामपि गूढाङ्गवर्णनं कृतवानतो न दोषः, वस्तुत एताः साक्षात् श्रीकृष्णस्वरूपाः ‘न स्त्रियो ब्रजसुन्दर्यः पुत्र ताः श्रुतयः किले’ति भृगुं प्रति ब्रह्मवाक्य-मनुसन्धाय श्रीशुकेन रहस्यवर्णनं कृतं, अन्यथा मूर्ध्नोन्यथाभावः स्यात् ‘मूर्धा ते विपति-प्यती’तिश्रुतेः ॥ १७ ॥

भगवानाहता इत्यत्र अन्यार्थमिति बालदृष्यर्थं सद्ब्रह्मज्ञानात् स्वभावाधीनत्वेन लेखः । सर्वत्र ज्ञानदृष्टिव्याप्त्यभावादीपदोपयुक्ता इत्यर्थः, ततः पुनरिति पूर्वं १०-१९-१८ ॥ पश्यन्नपि तथाच्छादनं दृष्ट्वा रोपेणापश्यन्निव जातस्ततः शोभनमध्यं दृष्ट्वा प्रसन्नः पुनः पश्यन् जात इत्यर्थः ॥ १८ ॥

भगवानाहता इत्यस्य विवृतौ आ सर्वतः अहता न केनाप्यंशेन दुष्टा इति योजना । आ सर्वत इति इह अभिविधावाकारः, स च डित् आङ् इत्यर्थः, १०-१९-१८ ॥ ‘ईपदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः एतमातं डितं विद्याद् वाक्य-स्मरणयोरडि’दितिमहाभाष्योक्तेरभिविधावाकारस्य डित्वं, तथा च डित्वान् ‘निपात एकाजनाङ्’ इतिस्त्रयस्य प्राप्त्यभावान् न प्रगृह्यसञ्ज्ञा, ततश्च आ अहता इतिदीर्घः सुखेन भवतीति ज्ञेयं, अभिविधौ सन्धिरार्थ इति ‘मर्यादाभिविधौ च यः एतमातं डितं विद्या’दितिवाक्यात्, अभिविधावाकारस्य डित्वान् ‘निपात एकाजनाङ्’ इतिस्त्रयप्राप्तिनिषेधात् सन्धिः, स च सन्धिरार्थः, ऋपिणा महाभाष्यकारेणामिविधावाकारस्य डित्वोक्तेः, प्रगृह्य-सञ्ज्ञानिषेधादपिप्रणीतत्वादार्थ इत्यर्थः, ज्ञानदृष्टिः सर्वत्र न व्याप्तेति एतदर्थदृष्टिष्यणां स्फुट एव, तदावरणानि वैष्णवानि कृत्वा पश्चात् तासां निदानं श्रुत्वेत्यादेरर्थ-दृष्टिष्यणां विस्तरेणोक्तः ॥ १८ ॥

यूयमित्यत्र तत्रापीति योजनेपि मज्ज्ञानशक्तिसहिता कर्तव्या, मूर्धपर्यन्तं योजने लेखः । तथा भवतीतिभावः, एषैवेति क्रियाशक्तिरेव प्रकृत्य ओघः प्रवाहस्त- १०-१९-१९ ॥ द्रुपा प्रावाहिकी शक्तिरित्योक्तं, तद्विद् इति कर्मणां चहुंफलत्वस्य शास्त्रसिद्धत्वादितिभावः, ज्ञानशक्तिर्महौकफलेति तद्व्यावर्तनायैवकारः, सा चेज् ज्ञानेन प्यासा भवति तदा मोक्षरूपं मुख्यं फलं सिद्धं भवति ‘ज्ञानिनस्तदमिष्यन्ती कर्मेर्गोचः

क्रमाद् भवे'दितिसिद्धान्तात्, अत्रापि प्रावाहिकाभिमानरक्षिका क्रियाशक्तिर्मज्ज्ञानशक्त्या
 ष्यांता चेद् भवति तदा प्रावाहिकत्वत्यागेनानन्यत्वसिद्ध्या फलं भगवत्सम्बन्धलक्षणं सिद्धं
 भवति, कर्मसाद्गुण्यमपि भवतीत्याहुः कृतार्थोपीति, कृतः साधितः अर्थो व्रतरूपो येन
 तादृश इत्यर्थः, सामान्यविवक्षया पुंस्त्वम् ॥१९३॥

युयं विचित्रा इत्यस्य विवृतौ या क्रियाशक्तिरभिमानरक्षार्थं स्थापितेति
 योजना । करयोः क्रियाशक्तिरूपत्वाद् यौ करौ लज्जारक्षार्थं स्थापितौ तौ
 १०-१९-१९३ नमस्कारकरणे मूर्ध्नि स्थापनेन विनियुज्यापराधनिवृत्तिः कर्तव्येति-
 भावः, तत्रापि ज्ञानसहितेति मज्ज्ञानसहितेत्यर्थः, मूर्ध्नि हस्तयोजने मज्ज्ञानविषयता
 भवतीति भावः, क्रियामूलस्यापीति हस्तयोर्मूर्ध्नि स्थापने क्रियामूलस्य दोर्मूलस्यापि
 भगवज्ज्ञानशक्तिव्याप्तत्वं भवतीत्यर्थः, एवं सति सम्पद्भिरिक्षणाद् भावविशेषो भगव-
 त्याविर्भवतीति भावः, एषैवेति एषा लज्जारक्षार्थं स्थापिता पाणिरूपा क्रियाशक्तिः प्रौघ-
 रूपा प्रकृष्ट ओघः प्रवाहस्तद्रूपा भगवदनभिप्रेतकरणात् प्रवाहसम्बन्धिनी संसारमेव
 जनयेदिति हार्दं, सा चेज् जानेन व्याप्तेति सा क्रियाशक्तिः, इयं भगवत्सेवायामेव
 योजनीयेत्याकारकज्ञानेन युक्ता भवति तदा प्रवाहगतिं परित्यज्य भगवत्सम्बन्धादलौकिकी
 भवन्ती पुष्टिमार्गफलं साधयतीत्यर्थः ॥१९३॥

अभिप्रायमपीति वाक्यश्रवणमपिशब्दार्थः, उक्तादप्यधिकमिति उक्तकरणं किञ्चित्
 लेखः । सङ्कोचेनापि भवति तथा सति सर्वथा दर्शनं न स्यादतस्तथा दिदृक्षां
 १०-१९-१०३ जात्या तत्पूर्तिकामा निःशङ्कतया तथा कृतवत्य इत्यर्थः, साष्टाङ्ग-
 प्रणामपक्षे तदेवाधिकं ज्ञेयं, इत्यन्युत्तेनेत्यस्य व्याख्याने, तादृशे इति तथा च तत्पक्षं
 समुप्यन्तमव्ययमिति भावः, पक्षान्तरमाहुस्तस्य वेति, असिन् पक्षे तत्पदस्याग्रिमपदेन सह
 इन्द्रा, फले जाते इति भगवति समागत इत्यर्थः, एतस्य तादृशं नेमु रित्यनेनान्वयः,
 व्यर्थेति विरुद्धोर्थः फलं यतः पतित्वलक्षणे फले प्रतिबन्धिकेत्यर्थः, तादृशमिति तादृक्-
 फलमप्यादकमित्यर्थः, कर्मच्छिद्रस्येति श्रीडया कर्मण्यन्तरायस्य जातत्वादित्यर्थः ॥१०३॥
 तास्तपेत्यत्र तथा ज्ञाने इति मदभिप्रायं शान्त्वा मत्पूर्तिकामा एवं कृतवत्य इत्य-
 लेखः । न्तरभावज्ञाने इत्यर्थः, भगवत्प्रादेवं ज्ञात्वा देवकीसुतत्वान् तुष्टो

१०-१९-२१३-२२३ जातः, अतस्तथा प्रादादित्यर्थः, करुण इत्यत्र अतिप्रापने मन्वर्थाय-
 मभिप्रेत्याहुः परमेति, दुःखप्रहाणस्नानन्दपतिगोभारूपतया परमत्वेन भवयानन्दावि-
 र्भावयामाहुरानन्दाविर्भावनेति, तद्विभक्त्या तन्ननिःशङ्क्यः, ततो ब्रह्मभूतानामिति
 आविर्भूतानन्दानामित्यर्थः, एवंपिपनोपाभावे ब्रह्मभावात्प्रमत्प्रादेनेन मूलपरं तत् मत्प्रा-
 ववेत्, अत्र तु तदस्योपादेतोन्मां रमजमपि मविप्यनि, अनो रमजोऽयोग्यवयवादि-

सामग्रीसम्पादकैवंधिवत्सदानेन ब्रह्मभावं सम्पादितवानित्यर्थः ॥२१॥ दृढमित्यस्याभासे पूर्ववासनयेति 'भवत्यो यदि मे दास्य' इतिवाक्यश्रवणात् पूर्वं तासामनेकविधत्वं भावैरुक्तं तद्वासनयेत्यर्थः, व्याख्याने, वस्त्राप्यपहृतानीति परीक्षार्थं क्रीडनवत्कृतिबोधकवाक्योक्त्यनन्तरमपि नमस्कारं विना न दत्तानीत्यर्थः, अत एवैतद्विशेषणस्य तन्निष्ठत्वरनन्योपायत्वमित्यर्थ उक्तः ॥२२॥

लेखः। परिधायेत्यत्र अङ्कुरे उत्पन्ने इति सरस्य द्वितीयदशायां जातायामित्यर्थः, १०-१९-२३॥ अग्रे सङ्कल्पादिदशासु क्रियानिवृत्त्यभिप्रायेणाहुः क्रियेति ॥२३॥

गृहीतचित्ता इत्यस्य विवृतौ सम्वन्धिधनः कर्तुश्चापेक्षितत्वादिति कस्य चित्तं योजना। गृहीतमिति सम्वन्धिजिज्ञासायां गृहीतं चित्तं यासामितिविग्रहेण १०-१९-२३॥ सम्वन्धिन्यो गोपकुमार्यो निरूपिताः, केन चित्तं गृहीतमिति कर्तृजिज्ञासायां गृहीतं चित्तं याभिरिति विग्रहेण चित्तग्रहणकार्यो गोपकुमारिका उक्ता इत्यर्थः, एवमुभयोश्चित्तग्रहणे उभयोः परस्परहेतुतेति भावः, तस्मिन् लज्जायितेक्षणा इत्यस्य विवृतौ भगवति लज्जायार्पितानि वेति अस्मिन् पक्षे 'लज्जायितेक्षणा' इति पाठो ज्ञेयः, शरीरान्तःकरणेन्द्रियवृत्तय उक्ता इति 'परिधाय स्वयासांसी'त्यनेन शरीरवृत्तिर्'गृहीतचित्ता' इत्यनेन अन्तःकरणवृत्तिः 'लज्जायितेक्षणा' इत्यनेनेन्द्रियवृत्तिरुक्ता ॥२३॥

तासामित्यत्र तत्रेति उत्पत्त्युपपत्तिभ्यां ज्ञाने जाते इत्यर्थः, लोकविरोधेनेति स्त्रीणां लेखः। पुरुषान्तरस्वरूपे लोकविरोधो भवति न तु चरणस्पर्श इत्यर्थः, एतत्का- १०-१९-२४॥-२६॥ मनया जानार्थत्वाभावो ज्ञेयः, सम्बोधनमाहेति स्वरूपस्य सम्यग्बोधनं येन, तासां स्वरूपबोधकमयला इति पदं भगवद्वाक्यात् प्रथमत आह्वेत्यर्थः ॥२४॥ सङ्कल्प इत्यत्र तदैव ज्ञानमिति प्रभुदाया एवार्चने देवतायाः पूजकसङ्कल्पज्ञानं भवतीत्यर्थः, परमर्चनमिति अर्चनस्य भावनासिद्धत्वात् साक्षात्स्पर्शाभावेन स सङ्कल्पोऽसत्यः स्वरूपतो भवेद् देवतायां विनापि कृतेर्चने सति स सङ्कल्पोति फलदोपि न भवति फलतोऽप्यसत्यो भवेत्, द्वयं पूर्यत इति सङ्कल्पस्य स्वरूपतः फलतश्च सत्यत्वमसौ सत्य इति पदाम्ब्यामुच्यत इत्यर्थः, तत्रेति श्लोकोत्तरार्धे इत्यर्थः, पूर्वमुक्तं प्रतीकमुत्तरार्धस्य ज्ञेयं, सङ्कल्पस्य फलदत्वं विवृण्वन्ति स सङ्कल्प इत्यारम्भेति भाव इत्यन्तेन, स त्ववस्तिवति स तु सङ्कल्पो भावनासिद्धत्वाद् वस्तुसमुदायो रूपे यस्य तादृशो न भवति अतः स्वरूपतोऽसत्यः परं त्वधुना स्वरूपतः सत्यः सन् फलज्ञापको जात इत्यर्थः, तद्ज्ञापितमिति फलजननमित्यर्थः, असाविति अर्हतीत्यन्तस्य प्रतीकमिदं न तु पदमात्रस्य, कार्याधीनत्वादिति फलसेतियेषः, फलं कार्याधीनं, कार्यं च गोपिकार्थीनमतः फलस्यापि गोपिकार्थीनत्वं सम्पन्नमित्यर्थः ॥२५॥ नन्विति भगवति निवेदितः सद्भावोऽनिवेदिभिः सङ्गं प्राप्यानिवेदितो

विष्यतीत्यर्थः, न मयीत्यत्र अयमिति भगवति बुद्ध्याद्यावेश इत्यर्थः, अत इति बुद्ध्या-
 ष्वस्य संस्कारत्वादित्यर्थः, जातेत्यत्र तथाऽसंस्कृता न भवतीतिशेषो ज्ञेयः, अकार्यत्व-
 मिति न कार्यं कामान्तरं यस्मात् तादृशत्वमित्यर्थः, धनसावस्थाविशेषो धानं तस्येदमित्यण्
 धनावस्थायां यत्रा यवोत्पादका न तु अष्टत्वेन धानावस्थायां, तस्यामवस्थायां धनसम्ब-
 न्धिर्नो यवा न तु धनरूपा इत्याहुः सामान्येन अत इति, सुतरामिति कदाचित् कामान्तर-
 जननेपि मत्सम्बन्धिर्नमेव जनयिष्यति न तु पूर्वसिद्धमित्यर्थः ॥२६३॥

याताबला इत्यत्र क्षपारमणयोरत्यन्तसंयोगस्यार्थमाहुः रमणेति, अत्र करणे ल्युट्
 लेखः । इतिहेतोः सन्देहो न स्थित इत्यर्थः, अक्षरार्थोयमितिश्रेयं, नित्य-
 १०-१९-२७३ सम्बन्धः सर्वदा सम्बन्धोन्तर्गृह्यतानामि, तथा सति तामा-
 मित्रामामपि द्वितीयरसानुभवो न स्यादित्यरुच्याहुः अहोरात्रेति, कदाचिदह्नि कदाचिद्
 रात्रावेवं प्रत्यहमित्यर्थः ॥२७३॥

याताबला इत्यस्य विवृतौ तथापि संस्कारार्थं कर्षणवत् क्रियया व्याप्रियत
 योजना । इतीत्यादि यद्यपि भौमा एवान्यत्र नीयन्ते भूमिस्तु नान्यत्र
 १०-१९-२७३ नीयते तथापि भूमिः कर्षणादिक्रियया व्याप्रियते तथा वयमपि
 मजनोपयोग्यतासम्पादनेन संस्कार्या इत्यर्थः, मयेमा रंस्यथ क्षपा इत्यस्य विवृतौ इमाः
 परिहृद्यमानाः क्षपा मध्येव विद्यमाना इति, अत्रेदं ज्ञेयं, इयं वस्त्रहरणलीला हेमन्तर्तौ
 दिवा जाता तत्र इमाः क्षपा इत्युक्तिः कथं सङ्गच्छेत, रात्रौ चेद् रात्रिसाजात्याच् छर-
 त्कालसम्बन्धिन्यो रात्रयो गृह्येरन्, शरदि ऋतौ चेद् दिवा कथनेपि शरत्सम्बन्धिनीनां
 रात्रीणां ग्रहणं स्यात्, प्रकृते तु हेमन्तर्तुर्दिनं चेतीमाः क्षपा मया सह रंस्यथेत्युक्तिर्विरुद्धा,
 शरत्कालसम्बन्धिरात्रिण्यो रमणस्य जायमानत्याद्, 'भगवानपि ता रात्रीः शरदोत्फुल्लमहिका'
 इतिवाक्यात्, एवं सती 'माः क्षपा' इति कथं भगवतोक्तमित्याशङ्क्याहुरिमाः परिहृद्य-
 मानाः क्षपा मध्येव विद्यमाना इति, इमाः क्षपा अलौकिकयो भगवद्रमणैकाधि-
 ष्ठानभूता रमणसहिता नित्याः प्रापञ्चिकरात्रिभ्यो मित्रा अलौकिकी या शरत् तत्सम्ब-
 न्धिभ्यः अतो हेमन्तर्तौ दिवापि ता रात्रयः प्रदर्शिता 'मयेमा रंस्यथ क्षपा' इत्यत्रेदं-
 शब्दप्रयोगात्, 'इदमस्तु सन्निकृष्टं ममीपतरवतिं चैतदोरुपं अदसस्तु विप्रकृष्टं तदति-
 परोक्षे विजानीया'दितिवाक्यादिदंशब्दस्य सन्निकृष्टवाचकत्वात् ॥२७३॥
 लेखः । इत्यादिष्टा इत्यत्र यावत्कामस्याजावत्वात्सम्बन्धकामतरं कथमित्यत आहुः
 १०-१९-२८३ यद्यपीति, मनोरथश्चेति पतित्वं च प्राप्तं सिद्धा इतिवचनादित्यर्थः ॥२८३॥
 योजना । इत्यादिष्टा भगवतेत्यत्र साधिकैस्तन्वैरिति सार्धैरष्टाविंशतिभिः
 १०-१९-२८३ सौकरित्यर्थः, तासामर्घ्यभक्तिरिति अङ्गमङ्गाभावादर्थत्वमिति भग-

यता टिप्पणीकारेणोक्तम् ॥२८३॥

लेखः । अथेत्यस्याभासे प्रथमपर्वरूपामिति 'विद्यापञ्चकमत्रापी'त्यत्र टिप्पण्या-
१०-१९-२९-३ मुक्तं यत् प्रथमं पर्वं तद्रूपामित्यर्थः ॥२९३॥

अथ गोपैः परिवृत इत्यस्याभासे विद्यां प्रथमपर्वरूपामिति 'वैराग्यं साहज्ययोगौ
योजना । च तपो भक्तिश्च केशवे पञ्चपर्वेतिविद्येयं यया विद्वान् हरिं विशेषेदिति-
१०-१९-२९-३-३०-३ वाक्ये वैराग्यं प्रथममुक्तमतः प्रथमपर्वरूपामित्यस्य वैराग्यरूपा-
मित्यर्थो ज्ञेयः, वैराग्ये जाते परोपकारार्थता फलिष्यति ॥२९३॥ निदाघार्कात्प इत्यत्र
ब्रजजातापेक्षया वनजाता एवेत्यस्यार्थटिप्पण्यां पक्षद्वयेन स्फुटमुक्तः ॥३०३॥

'हे' कृष्णोत्यस्याभासे इन्द्रियाधिष्ठातृरूपा इति इन्द्रियाधिष्ठातारो रूपेषु वेपा-
लेखः । मित्यर्थः, व्याख्याने, पाकज्ञापकत्वादिति अश्रुआदयः पायुकार्यं तैरन्तः
१०-१९-३१-३ खेदपाको जायते तेजसाप्योदनादिपाको जायते इतिभार्थः ॥ ३१३ ॥

हे कृष्ण स्तोकेत्यस्याभासे अत्रैकादश मुख्याधिकारिणो गोपा इति कृष्ण-
योजना । सञ्ज्ञकगोपादयो वरुथपान्ता एकादशेत्यर्थः, इन्द्रियाधिष्ठातृरूपा
१०-१९-३१-३ इति निरोध्यभक्तानामेकादशेन्द्रियाणामधिष्ठातृरूपा इत्यर्थः, 'भूमा-
युत्तारितं सर्वं वैकुण्ठ'मिति कृष्णोपनिषत्सु कृष्णावतारपरिकरस्य वैकुण्ठस्यत्वोक्तेरेते सत्वायो
वैकुण्ठवासिनो ब्रजस्थनिरोध्यभक्तानामेकादशेन्द्रियाधिष्ठातारो भगवता सहैवावतीर्णा इति-
प्रोध्यं, ब्रजस्थानामलौकिकत्वेन प्रपञ्चातीतत्वान् तदिन्द्रियाधिष्ठातृता प्रपञ्चातीतवैकुण्ठस्य-
परिकरभूतानामेवोचितेति ॥ ३१३ ॥

पश्यतेत्यत्र प्रथमं पर्वेति वृक्षेषु चतुष्टयमध्ये प्रथममित्यर्थः, वातवर्षेत्यत्र पूर्वार्धं
लेखः । आन्तरो धर्मो निरूपित इत्यान्तरमेव जीवनं निरूपितं, अत्र बाह्यो
१०-१९-३२-३ धर्मो निरूप्यत इति जीवनमपि बाह्यं निरूपणीयमिति तमाहुः जीव-
नेन हीति, वृद्धिर्बाह्यं जीवनमितिभावः, न मन्यते इत्यत्र तदेतिशेषः, वृद्धिं तेषां ज्ञातादि-
सहनेन तद्वारणं न मन्यते तदा तावतैव कार्यमिच्छति तदा तथैव भवतीतिशेषः,
तथेति यदीत्यस्यानन्तरं "भवेत्" "तदे"तिपदद्वयं शेषः, यावदन्नदानादिकं परो मन्यते
तावच् चेद् भवेत्, तदा परार्थ एव भवेदित्यर्थः, केवलश्चेदिति स्वार्थ एव चेदित्यर्थः,
निर्हेतुश्चेदित्यादिना अधर्मेपि त्रैविध्यं विवृतम् ॥३२३॥

परार्थकान्तजीवनानित्यत्र अन्ते धर्म इत्यादेरर्थटिप्पण्यां स्फुटः, वातवर्षेत्यत्र
योजना । सा वृद्धिः परेच्छयैव यदि च परो वृद्धिं न मन्यते तावतैव
१०-१९-३२-३ दारुणा कार्यमिच्छतीति सा वृक्षाणां वृद्धिः परेच्छयैव परस्य

[१०-१९-३३] लेखः, योजना, कारिकार्थश्च ।

त्यक्तादेरिच्छया भवति, तदेव स्पष्टयन्ति यदीत्यादिना, परः काष्ठाद्याकाङ्क्षी वृद्धिर्न मन्यते नेच्छति किन्तु सूक्ष्मसैव वृक्षस्य छेदनमिच्छति तदा वृद्धिर्न भवत्यतो वृक्षवृद्धिः परेच्छयैवेत्यर्थः, उभयार्थश्चेदिति स्वार्थत्वपरार्थत्वोभयविशिष्टश्चेदित्यर्थः, निहेतु-
श्चेदिति एतस्वार्थेष्टिष्ण्यां स्फुटः, आद्यश्चतुर्णामिति चतुर्णां मध्ये इति टिप्पण्यां,
चतुर्णां वातवर्षातपहिमानां मध्ये आद्यो वातः वर्षातपहिमानां सहकारी अतो वर्षापि
वातेन सहकृता पीडयति, एवं ग्रीष्मे आतपः शीतकाले हिमं चेति वातस्य सहकारित्वम् ॥३२३॥
अहो इत्यत्र तद्येनेति नत् सफलजीवनत्वं येन सर्वोपजीवनेन भवतीत्यर्थः, सर्व-
लेखः । नाम्नेति महासञ्ज्ञाकरणे अन्वर्थत्वाद्यस्यस्वीकारादितिभावः, ग्रहीतु-

१०-१९-३३ मिति स्वमाध्यमेतिशेषः ॥३३३॥

योजना । विमुग्धा यान्ति नार्थिन इत्यत्र अत्रेपि चीनां मुग्ध इत्यादेष्टिष्ण्यां

१०-१९-३३ स्फुटोर्थः ॥३३३॥

पत्रेत्यत्र शीतवदिति छाया तापशीतवृष्टिनिवारिका भवति, गृहे तु त्रयमपि जायते
लेखः । तत्र शीतस्थानीयं भयं वृष्टिस्थानीयानि व्यसनानि ॥ ३४३ ॥ एताव-
१०-१९-३४-३५ दित्यत्र सामान्यतो देहिनां मध्ये विज्ञेयतो देहिषु गृहीतदेहेष्वित्यर्थः,
विज्ञेयं विवृण्वन्ति देहग्रहणमिति, स्वस्यान्येषां पुत्रादीनां च देहग्रहणं येषां भगव-
दिच्छयैव न तु स्वक्रियया स्वप्रारब्धेन तादृशेषु देहिविशेषेष्वेतावत्साफल्यमित्यर्थः,
तत इति भगवदिच्छया देहग्रहणात् सिद्धेपि ज्ञाने जन्मसाफल्यं वक्ष्यमाणधर्मेणैव भव-
तीत्यर्थः, ॥ ३५३ ॥

योजना । इति प्रवालैत्यत्र पञ्चाङ्गानामिति प्रवालस्तपकफलपुष्पदलाना-

१०-१९-३६ मित्यर्थः ॥३६३॥

तत्र गाः पाययित्वाप इत्यस्य विवरणे आपः स्त्रीप्रकृतिका इत्यादि तत्र
लेखः । हरिधना आहुर्धर्मणायां वृक्षवत् परार्थतामात्रधर्मवत्त्वं निरूपितं, गवां
१०-१९-३७ तत्सम्बन्धेनापि तादृशज्ञानमुदेष्यति तच् चानुचितं, तामां स्वामिनी-
सजातीयभाववत्त्वात्, एतच् च 'गावश्च कृष्णमुग्धे'तिश्लोके तादृशमामप्रीविज्ञेयप्रकटनेन
प्रसूणा स्वबलेन तथाभावसम्पादनं स्पष्टमभिहितं, तत्रमन्य प्रसूयोग्यत्वात्, न हि तद्विज्ञा-
तीयभावानां मन्वन्धिरसं प्रभुर्भङ्गे 'गन्धो रूप'मितिजन्मोत्पत्त्याप्यापीयकारिकायां स्वामि-
नीष्वेव भगवद्भोग्यविषयपञ्चकरूपत्वनिरूपणात्, अत एव 'स्मो नवनीतस्ये'त्युक्तमा-
शयः, परार्थताज्ञानं तु स्वामिनीविज्ञातीयभाववतामेव, तामां त्वस्मदर्थमेव प्रसूशरत्न-
मितिज्ञानेन तदस्तपु स्वीयत्वबोधस्य दृढत्वात्ततः पानकर्मवाचकजलस्यैकत्वेपि तद्वचनक-

पदद्वयतात्पर्यमाचार्या निरूपयन्ति स्त्रीप्रकृतिका इति, यमुनाजले द्वैविध्यमस्ति स्वामिनी-
सहितक्रीडासम्बन्धित्वेन तद्भावंजनकत्वं, अत एव 'यं तत्र कथाधिके'त्युक्तं तत्स्तुतावाचार्यैः,
दोषमात्रनिवर्तनेन सादृश्यात् स्वरूपेण भगवद्भावजनकत्वं, अत एवोक्तं 'सरपितुः श्रियं
विप्रती'मिति, विवृतं च तथैव प्रभुचरणैः, अतो या आपः स्त्रीप्रकृतिकाः स्त्रीस्वभावाः
स्वप्रवेशेन स्त्रीस्वभावसम्पादिकास्तास्तत्सजातीयभावा गाः पायितवान् यथा तासां स एव
स्त्रीयत्वामिमानरूपो भावः स्थिरीभवति, गोपेभ्यस्तु जलमात्रं कामरूपत्वाद् भगवद्भाव-
जनकं नपुंसकत्वाद् भगवद्विषयकदोषारोपमूलभूतपुम्भावरूपदुःस्वभावविजयसाधकं पायि-
त्वानिति नात्र प्रभुविवृतौ बोधाभावेन चित्तमन्यथयितव्यं सद्भिरितिसङ्क्षेप"इति ॥ ३७३ ॥

तत्र गाः पाययित्वाप इत्यस्य विवृतावापः स्त्रीप्रकृतिका इति स्त्रीणां प्रकृति-
योजना । यामिस्ताः स्त्रीप्रकृतिका इति बहुव्रीहिव्यधिकरणपदः स्त्रीशब्देन
१०-१२-३७३ ब्रजसुन्दर्यो ग्राह्याः, प्रकृतिपदं स्वभाववाचकं, तथा च प्रजरत्नरूपगोपः
नितम्बिन्यस्तासां प्रकृतिर्भगवद्विषयकपरमस्नेहजन्यो भावविशेषस्तत्सम्पादिका याः श्री-
यमुनाया आपस्तास्तु गाः पायितवान्, तत्पानेन गवां भावविशेषो भगवति जातः, य-
च्छ्रीयमुनायां नपुंसकप्रकृतिकं जलं तद्गोपान् पायितवान् तत्पानेन गोपानां भगवदन्तरङ्ग-
लीलावलोकनादौ पुम्भावरूपो दोषो न भवेत्, अयं विवेकस्तत्र गाः पाययित्वाप इत्यत्र
स्त्रीलिङ्गेन मूच्यते, कामं स्वादु पपुर्जलमिति नपुंसकलिङ्गेन सूच्यते, अन्यथैकस्यैव
जलस्य गवां गोपानां च पाने पाययित्वापः पपुर्जलमितिपर्यायपदद्वयं न ब्रूयात् ॥ ३७३ ॥

लेखः । गोपा इतीति 'विशेषतश्चेदाज्ञा स्या'दितिसिद्धान्तो दैहिकमिन्नकार्ये
१०-११-३८३ इतिविवेकाभावो गोपत्वादित्यर्थः ॥ ३८३ ॥

इति एकोनविंशोऽध्यायः ।

विंशोध्यायः ।

लेखः । विंशोध्याये कारिकायां कर्मेति विप्रतत्पत्न्योर्मर्यादापुष्टिभेदेन द्विविधे
१०-२०-० कर्मज्ञाने उक्तवानित्यर्थः ।

विंशत्यध्यायार्थोक्तौ कर्मज्ञाने वैदिके त्विति 'इत्युक्ता यज्ञपत्न्यस्ता यज्ञवाटं
योजना । पुनर्गताः ते चानमूयवः स्वामिः स्त्रीभिः सत्रमपारय' इतिवाक्योक्तं
१०-२०-० वैदिकं कर्म, 'देशः कालः पृथग् द्रव्यं मन्त्रतन्त्रत्विजोग्रयः देवता यज्ञ-
मानश्च ऋतुर्धर्मश्च यन्मय' इतिवाक्योक्तं वैदिकं ज्ञानं विंशत्यध्याये उक्तवानित्यर्थः,
साक्षाद् भगवतोक्तं हीति इदं स्फुटं टिप्पण्यां, स्त्रियाभाव इति एतत्तु बहुप्रकारेण
स्फुटीकृतं टिप्पण्याम् ।

विंशोध्यायारम्भे कर्मज्ञाने इति का० २०३३-२०४३ । कर्मज्ञाने इति विप्र-
कारिकार्थः । तत्पत्न्योर्मर्यादापुष्टिभेदेनद्विविधे कर्मज्ञाने उक्तवानित्यर्थः, ननु "नन्वद्वा
१०-२०-० मयि कुर्वन्ती"त्यादि भगवद्वाक्यं श्रुत्वापि कथं पत्न्यो गृहान् गता इत्यत
आहुः साक्षाद्भगवतोक्तं हीति, यथा यथावत् तात्पर्यज्ञानपूर्वकं पूर्वमेव न भासते
इत्यर्थः, गोपद्वारा ब्राह्मणेभ्यो यदुक्तं तत् परम्परोक्तं तदपि उक्तमाधिकारहीनानां पूर्वं
न भासते इत्यर्थः, ननु पत्नीनां भगवद्विषयकार्यतिशयं दृष्ट्वा देहत्यागसम्भावनायामपि
कथं प्रतिबन्धकरणमुपपद्यते इत्यत आहुः स्त्रियाभावस्तथापर इति, परः सर्वासां
पत्नीनां भावेभ्य उक्तकृष्टः स्त्रिया उत्तमनायिकाया भावो यथा पूर्वं न भासत इत्यर्थः,
वस्तुन एव तथात्वादितिभावः, एतच्च टिप्पण्यां प्रकारचतुष्टयेन व्याख्यातम् ।

राम रामेत्यसामासे कृतार्था भवन्तीति कूनः साधितः सर्वं परार्थं कुर्यादिति
लेखः । भगवदुपदिष्टोर्थो वैस्तदृशा भवन्तीत्यर्थः, व्याख्याने, अयं हीति प्रथम-
१०-२०-१ चरणीयपदत्रयस्यार्थत्रयमुक्तं, प्रथमरामपदेन योगिरमणस्थानत्वाद् ज्ञाना-
त्मक उक्तः, द्वितीयेन सङ्कर्षणत्वाच् च्युतिरूपः, महावीर्येत्यनेनावेदपुक्तः महामामर्ष्य-
सावेशकार्यत्वात्, सदानन्देति प्रादुष्यत्वेन दुष्टत्वात् सच्चिरोभासो दुःखस्वरूपत्वादा-
नन्दतिरोभावः, अभावः प्रतियोगिर्नैव नाशो भवतीति एवकारः, अस्माः दुष्टत्वे
प्रमाणत्वेन श्रुतिरूपा, एषेत्यत्र स्त्रीत्वमवधारणस्तदामानमाहुः स्त्रीनिवारणे इति, विद्याया
स्त्रियेति सर्वं भगवदीयमितिज्ञानमुपदिष्टं, तथा च पारतन्त्र्यं तथैतरदितिवाक्याद् भगवद्-
धीनत्वलक्षणस्त्रीत्वं ज्ञाने प्रकारतया वर्तते, तथा च ज्ञानस्य विषयाकारत्वात् स्त्रीत्वर्थः,
अमपभ्याङ्गाद्येनेति पूर्वस्य संसारस्य नाश उत्तरस्य चानुत्पादः स्वादित्यर्थः ॥१॥
राम राम महार्थागंत्यत्र रामपदनिरुक्तौ 'रामन्ते योगिनोमन्ते' इतिश्रुतिरुपपन्न्या,

योजना । यद्यपीयं श्रुतिः रामतापनीये वर्तते इति रघुवरविषयकास्ति न बलराम-
 १०-२०-१ विषयका तथापी'ति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयत'इतिपरब्रह्मवाचकत्व-
 मस्याः श्रुतेर्दृश्यते, प्रकृते बलरामे पूर्णपुरुषोत्तमावेशात् पुरुषोत्तमत्वमेवास्तीत्यस्याः श्रुते-
 र्बलदेवेषुपन्यासो युक्त एवेत्याकलितव्यं, बलरामे पुरुषोत्तमावेशे किं प्रमाणमिति चेच्छ्रुयतां
 भगवता बलदेवं प्रति वृन्दावनस्य वृक्षपश्चादिस्वरूपं निरूपयता 'गोप्योन्तरेण भुजयोरपि
 यत्स्पृहा श्री'रितिभगवदेकभोग्यायाः श्रीलक्ष्म्याः स्पृहानिरूपणं मानं भगवदेकभोग्यानां
 श्रीगोपिकानां भुजान्तःसम्बन्धनिरूपणं च मानमितिबोद्धव्यं, अतो यथात्मनि रति-
 रित्यादि आत्मनि स्वस्मिन् रामस्वरूपे यथासाकं रतिर्भवति तथा कर्तव्यं, यतस्त्वयिरामे
 रतियोगिनामेव भवत्यतो वयमपि योगयुक्ताः कर्तव्याः, योगे हि क्षुत्पिपासापारतन्त्र्यं
 निवर्तिष्यत इतिभावः ॥१॥

राम राम महावीर्यत्वत्र रमन्ते योगिनो ह्यस्मिन् चिदानन्दे परात्मनि
 कारिकार्थः । इति रामपदेनासौ परंब्रह्माभिधीयते यद्यपीयं श्रुती रामतापनीक्षा
 १०-२०-१ दाशरथिविषया तथापि बलदेवेषु पुरुषोत्तमावेशेन परब्रह्मत्वादुदाहृता,
 पञ्चमस्कन्धनिबन्धे 'रामः कदाचित् पुरुषोत्तम' इत्यादिना दाशरथेरपि पुरुषोत्तमत्वं निर्णतं,
 नवमस्कन्धेषु "अथवा रघुनाथो हि पुरुषोत्तम उच्यत" इति ॥१॥

इतीत्यत्र ज्ञानाद्युपायेन शान्तेर्विज्ञापितत्वात् तदनुरूपं सामर्थ्यानुरूपं च याचनो-
 लेखः । पदेशनमिति तत्र विशेषणयोर्हेतुत्वं न सम्भवतीति अपिशब्दार्थपरतया
 १०-२०-२-३ व्याचक्षते विज्ञापितोपीति, विज्ञापनसामर्थ्ययोरनुरूपमपि याचनो-
 पदेशनं देवकीसुतत्वाद् भक्तायाः प्रसादार्थं कृतवानित्यर्थः ॥२॥ प्रचातेत्यत्र अतस्ते
 सर्वोत्तमा इति, स्वर्गकामनायामपि तस्य भगवदानन्दांशत्वेन कर्मणो विरुद्धत्वाभावा-
 दित्यर्थः ॥३॥

संसारस्याग्रपश्चाद्भावेनेति ज्ञानोपदेशेन संसारे निवर्तनीये अग्रपश्चाद्भावेन
 योजना । संसारगमनं भविष्यति न तु युगपदितिक्रमेण संसारधर्मा निवर्तनीया
 १०-२०-२-३ इतीच्छया ज्ञानोपदेशं न कृतवानपि तु पुरुषमिक्षामुपदिष्टवानित्याहु-
 र्भगवांस्त्वित्यारभ्य उक्तवानित्यन्तेन, ततः सम्प्रदायोच्छेदश्चेति सत्सङ्गाभावे भक्ति-
 मार्गसम्प्रदायोच्छेदो भवेदित्यर्थः, 'सत्सङ्गेन विनोद्धवे'त्येकादशस्कन्धे उद्धवं प्रति भगव-
 द्वाक्याद्, ननु मिक्षार्थगमने गोपानां दीनता भविष्यतीत्याशङ्क्याहुरभिमानाभावाद्
 दीनता तु नास्त्येवेति, समानस्याग्रे याचने दीनता भवति अमिमानस्य विद्यमानत्वात्,
 एतेषां दीक्षितानां पूज्यत्वात् पूज्ये चाभिमानस्याभावाद् दीनता नास्तीत्यर्थः, ननु वस्तुतो
 दीनताया अभावेऽपि लोके तथा प्रसिद्ध्या दीनता स्यादित्याशङ्क्याहुर्भगवत्कृपया नापि

लोके इति, भक्ताया विप्रभार्याया इत्यस्य विवरणे ज्ञानं हि ब्रह्मात्मकमित्यारभ्य
कार्यक्षमं भवतीत्यन्तं एतस्यार्थंष्टिष्यं स्फुटः ॥२-३॥

लेखः । १०-२०-७ गाश्चारयन्तावित्यत्र अत इति धुधाज्ञानादित्यर्थः ॥७॥

‘गाश्चारयन्ता’वित्यत्र ब्रह्मपरमानन्दाविति ब्रह्मेति रामपदस्यार्थः, ‘रमन्ते
योजना । योगिनो नन्त’ इति श्रुतेः, परमानन्द इति अच्युनपदस्यार्थः, अच्युत-
१०-२०-७ पदेन कृष्णामिधानात्, कृष्णस्य परमानन्दत्वं ‘कृषिर्भूवाचक’ इति श्रुतेः ॥७॥

दीक्षाया इत्यत्र पशुसंस्थाया अन्यत्रेति भोक्तव्यमितिशेषः, अश्रवणमिति
लेखः । ग्राह्यत्वेनाश्रवणमित्यर्थः ॥८॥ इति ते इत्यत्र दत्तचित्ता इति श्रवणेपि

१०-२०-८-२ चित्ते ग्राह्यत्वेन न गृहीतवन्त इत्यर्थः ॥९॥

तद्ब्रह्मेत्यत्र अन्यथाज्ञानामम्भवे हेतुमाहुः समानेति, समानः स्वाधिकरणवर्ती
लेखः । स्वसमानाधिकरणो धर्म इत्यर्थः, रजतत्वं स्वसमानाधिकरणधर्मस्य चाक-

१०-२०-११ चिक्यस्य शुक्तौ सत्त्वात् तत्रारोपयोग्यमतो बुद्ध्या रजतत्वारोपेण शुक्ते-
त्तत्प्रकारकज्ञानविषयत्वं, मनुष्यत्वं तु स्वसमानाधिकरणधर्मस्य भगवत्त्वभावान् न तत्रा-
रोपयोग्यमतो बुद्ध्या मनुष्यत्वारोपामम्भवेन भगवतो मनुष्यत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वा-
भावात् तदसम्भवे इत्यर्थः, अन्यथाज्ञानकथनादन्यथाख्यातिपक्षेणैव व्याख्यातं, समान-
धर्माभावे हेतुमाहुः स्वप्रकाशत्वादिति, स्वप्रकाशत्वाद्देतोर्विषयो ब्रह्मरूपः सर्वथा सर्व-
प्रकारेण शुद्धः, न तत्र केनापि प्रकारेण मनुष्यत्वममानधर्मः सम्भवतीति भावः, कथमिति
तदतिशेषः, अमम्भवे सतीत्यर्थः. विषयं स्पृशति विषयोत्पत्तिकथमर्मान् न विचारय-
तीत्यर्थः, तद्विचारे हि समानासमानधर्मविचारो भवतीति भावः, भूम्योत्पत्तिकथमविचारो न
धमनिव विचारयतीत्यर्थः, भूम्यादयः प्रतीयन्त इति शेषः, भूम्योत्पत्तिकथमविचारो न
जायत इत्यर्थः, स्थिरत्वस्य भूम्योत्पत्तिकत्वमाहुः विषयेति, विषये चेदावर्तः स्यादित्यर्थः,
अन्यस्यापि अन्नमतोपीत्यर्थः, न स्यापीति भ्रमतोपीत्यर्थः, मनुष्या एवेति जीवं देह-
रूपं मन्यमाना इत्यर्थः, मर्त्यं कृन्वन्त इति जीवं देहरूपं मानितवन्त इत्यर्थः, अत इति
स्वधर्मस्यैव मानितस्य मर्त्यात्मस्य विचारका न तु भगवद्धर्मस्य स्वप्रकाशत्वस्य, अतो भगवति
मनुष्यदृष्ट्या तद्वाक्यं न मे निरे इत्यर्थः, भगवच्छास्त्रमिति वेदादिकं दृष्ट्वापि तन्नात्पर्या-
ज्ञानान् मर्त्यात्मत्वमित्यर्थः, मर्त्यात्मत्वानो न मे निरे इत्यत्र न चात्र तेषां बुद्धिर्विषयं
‘मनुष्यदृष्ट्या दुःप्रज्ञा मर्त्यात्मानो न मे निरे इत्यत्र न चात्र तेषां बुद्धिर्विषयं
योजना । स्पृशतीति इदमत्र ज्ञेयं, भ्रमो देहा मोषाधिको निरुपाधिकश्च, तत्र
१०-२०-११ मोषाधिको भ्रमो घटादौ शब्दः पीनः मृता कट्टीत्यादौ, तत्र सविष्टानस्य
षट्म्य चतुषा प्रहणे भ्रमरिक्कोषाधि पुरस्कृत्य माया भगवतः शक्तिमत्र षटे मिथ्याभूतं

भ्रमणमुत्पादयति, तन् मायिकं भ्रमणं सत्यो घटश्चेत्युभयं चक्षुषा गृह्यते, तदुक्तं “ऋतेषु
 यत् प्रतीयते” इत्यस्य सुबोधिन्यां ‘विषयता मायाजन्या विषयो भगवा’निति विषये
 घटे भ्रमणरूपो धर्मो विषयताशब्दवाच्यः, तदुक्तं तत्रैव सुबोधिन्यां “विषये विषयता
 काचित् स्वीकर्तव्ये”ति, सा विषयता भ्रमणरूपा मायाजन्या, विषयो घटो भगवानिति-
 फक्किकार्थः, तत्रायं घट इतिज्ञानं विषयजन्यं, भ्राम्यतीतिज्ञानं विषयताजनितं, तत्र
 चक्षुरिन्द्रियं विषयं विषयतां च स्पृशति, ततो घटो भ्राम्यतीतिप्रत्ययः, तत्र ये बालास्तेषां
 मनस्यस्माकं भ्रमरिक्तोपाधिबशान् मायाकल्पितं भ्रमणं प्रतीयते न स्वतो भ्रमणमस्तीति-
 ज्ञानाभावः, तेषां बुद्धेस्तमोगुणाभिभूतत्वाद् वस्तुतोयं घटो भ्राम्यतीतिप्रतीतिरूपघटे,
 भागवतसिद्धान्ते ज्ञानमात्रं प्रति बुद्धेः कारणत्वाद् बुद्धिदोषेण तथाप्रतीतिः, तथा च तमो-
 गुणाभिभूता बुद्धिर्घटं भ्राम्यन्तमेव निर्धारयति, तथा सति तेषां बुद्धिः शुद्धं घटं न गृह्णाति
 किन्तु स्वकल्पितं भ्राम्यन्तमेव घटं गृह्णाति, चक्षुरिन्द्रियं तु शुद्धमेव घटं मायिकभ्रमण-
 सहितं स्पृशति तत्सामान्यज्ञानं मनइन्द्रियजन्यं, तत्र घटो भ्राम्यतीति अन्यथाप्रतीतिः,
 मनःसहितेनेन्द्रियेण घटो भ्राम्यतीतिप्रतीत्यनन्तरं तमोगुणविशिष्टा बुद्धिर्बालानां भ्राम्य-
 न्तमेव घटं निश्चिनोति, न घटो बुद्धिकल्पितो बुद्धावेव तिष्ठति न तु बहिः, बहिस्तु शुद्ध
 एव घटो मायोत्पादितभ्रमणयुक्तोस्ति, स चक्षुषा गृह्यते न तु बुद्ध्या, अतो न चक्षुषा
 गृहीतस्य मिथ्यात्वं किन्तु बुद्धिकल्पितस्यैव मिथ्यात्वं, एवं सतीन्द्रियाणां शुद्धघटसम्बन्धेपि
 तमोगुणाभिभूताया बालबुद्धेर्न शुद्धघटसम्बन्धः, तदेतदुक्तं न ह्यत्र तेषां बुद्धिर्विषयं
 स्पृशतीत्यारम्य स्वाधिकारादारोप्यत इत्यन्तेन, तेषामज्ञानां बुद्धिर्विषयं न स्पृशति
 इन्द्रियाणि तु विषयं स्पृशन्ति मन इन्द्रियेण संयुक्तं विषयं गृह्णदपि न संशयं भ्रमात्मकं
 निश्चयात्मकं वा ज्ञानमुत्पादयितुं शक्नोति अपि तु सामान्यज्ञानमुत्पादयति, विशेषज्ञानं तु
 बुद्धिरुत्पादयति ‘संशयोथ विपर्याप्तो निश्चयः स्पृतिरेव च स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं
 वृत्तितः पृथ’गिति तृतीयस्कन्धे कपिलवाक्ये संशयादिज्ञानानां बुद्धिवृत्तित्वकथनात् तत्र
 सच्चगुणसहिता बुद्धिर्निश्चयात्मकं ज्ञानं जनयति, रजःसहिता संशयात्मकं, तमःसहिता
 भ्रमात्मकमिति विवेकः, निरुपाधिके भ्रमे शुक्ताविदं रजतमित्यादौ तु न रजतं मायाजनितं
 किन्तु तमोगुणयुक्तबुद्धिकल्पितं, तद् रजतं बुद्ध्यैव गृह्यते अन्तरेव तिष्ठति न चक्षुषा गृह्यते
 मनःसंयुक्तचक्षुर्गृह्यमाणायामां शुक्तौ सत्यां रजतसंस्कारप्राप्तत्वात् तमोगुणयुक्ता बुद्धी रजतं
 निर्माति, तद् धौद्रं रजतं बुद्ध्या गृह्यते, तदुक्तं घेदस्तुता’वन्तरा त्वयि विभाति सृपैकरस’
 इत्यस्य सुबोधिन्यां ‘रजतं तु तदनन्तरं बुद्ध्या जन्यते विषयीक्रियते चेति,’ अत इन्द्रियेण
 शक्तिरेव गृह्यते, बुद्ध्या रजतं विषयीक्रियते, अत इन्द्रियेण संयुक्तायाः शुक्तेः सकाशा-
 दन्यस्य रजतस्य क्ख्यातिः अन्यस्यातिरिति सिद्धान्तः, सोपाधिकभ्रमे शङ्खः पीत इत्यादौ

न विषयधर्माणां भ्रमहेतुत्वमपि तु काचकामलादिरूपोपाधिना भ्रमहेतुत्वमित्याहुर्विषय-
धर्माणां हेतुत्व इत्यादि, रजतभ्रमवदन्यस्यापि स्यादिति यथा रजतभ्रमो विषयनिष्ठ-
चाकच्यधर्ममादायोत्पद्यते न तथा शङ्खः पीत इत्यादौ विषयधर्मेण भ्रमः, तथा सति
यथैकस्योत्पन्नो रजतधर्मोपरसाप्युत्पद्यते, न तथैकस्योत्पन्नः शङ्खे पीतिभ्रमोऽपरस्य कामल-
दोषरहितस्याप्युत्पद्यते, विषये पीतत्वाभावात्, तदेतदाहुः रजतभ्रमवदन्यस्यापि स्या-
दिति, किञ्च यस्य शङ्खः पीत इतिभानं जातं तस्यापि कामलोपाधिनिवृत्तौ न जायते,
यदि विषयधर्माणां हेतुत्वं स्यात् तदा विषयधर्माणां सर्वेषां तुल्यत्वात् कालान्तरेपि
कामलादिनिवृत्तावपि स्यादित्याहुस्तस्यापि कालान्तरे स्यादिति, स निरुपाधिकभ्रमो-
धिष्ठानज्ञाननाशयः, सोपाधिकभ्रमः पीतः शङ्ख इत्यादिरूपस्त्वधिष्ठानस्य पीतरूपाभाववच्च-
ज्ञाने सत्यपि जायमानत्वान् नाधिष्ठानज्ञाननाशयः किन्तुपाधिनाशनाशय इतिविभेदः, प्रकृते
भगवदिच्छया प्रदर्शितानामवास्तवमनुष्यधर्माणां भक्तिराहित्येन बुद्धिदोषाद् भगवति प्रतीय-
मानत्वाद् भगवति मनुष्यबुद्धिः, तथा चायं सोपाधिकभ्रम इतिबोधं, यदा भगवदिच्छया
भगवद्भक्तिराहित्यरूपोपाधिनाशस्तदा अयं भ्रमो निवर्तिष्यते इतिबोधं, भ्रमस्वरूपस्य विशेष-
विचारस्तु मया प्रमेयरत्नार्णवे ख्यातिविवेके स्फुटीकृत इति विशेषजिज्ञासायां ततोवगन्तव्यः।

न ते यदोमित्यत्र निषेधाभावे निराश्रयत्वं कथमित्याशङ्क्याहुर्नन्तीति, असत्याभि-
लेखः । निषेधे वस्तुयाथात्म्यज्ञानाभावे नेतिवदेषुः, सा सत्यनिवृत्तिस्त्ववचनेपि
१०-२०-१२ सिद्धैव, तादृशज्ञाने अवचनं कथं स्यादिति, अतो नेतिवचनाभावेपि तेषाम-
ज्ञानं निश्चित्य निराशा जाता इत्यर्थः, परन्तपेति इदं राज्ञः सम्यग्धनं, निरोधलीलारम्भे
स्वसिन्नागतं स्वाधिदैविकशुक्लं भगवन्तं प्रति कोपनिषेधार्थं, उक्तमितिशेषः, त्वं परन्तप-
त्वान् मदाविष्टं भगवन्तं पश्यसि, अतः प्रत्यक्षत एव तत्र कोपाभावं पश्येतिभावः,
राज्ञः शुकाविष्टभगवद्दर्शनं स्फुटं कुत्रापि नोक्तमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः राज्ञो वेति,
कोपनिषेधार्थमितिशेषः, तद् व्युत्पादयन्ति महदिति, तव तादृशं भाग्यं वर्तते तेषां नास्तीति-
भाग्याभावादेवं कृतवन्तः, अतो मृष्टेषु न कोप उचित इतिभावः ॥१२॥

न ते यदोमिति प्रोचुरित्यस्य विवृत्तौ नेत्यसत्ये सत्यनिवृत्तेः सिद्धत्वादिति
योजना । ब्राह्मणा यद् ओमिति नोचुस्तु मत्वे तथैव ब्राह्मणानामभिप्रायात्,
१०-२०-१२ यत् नेति नोचुस्तु तु अमत्ये यतस्तेषामदानेभिप्रायस्ततो नेत्येव कथनस्य
युक्तत्वं, तथापि नेति नोचुरतो निषेधकरणाभावस्य ज्ञापको यो नकारः स असत्ये इत्यर्थः,
निषेधस्य ब्राह्मणामिप्रेतत्वाद्, तथा च नेतीतिनिषेधस्य निषेधयोषको नेत्यसत्य इतिभावः,
एवं निषेधनिषेधो ब्राह्मणानां हृदये अमत्यामिनिषेधं बोधयति, तथा सति सिद्धमाहुः सत्य-
निवृत्तेः सिद्धत्वादिति, असत्ये मति सत्यनिवृत्तिः सिद्धा, यत्र असत्यं तत्र सत्यावल-

म्विना सत्यैव निवृत्तिः न तु तत्र स्थितिः, अतो गोपा निराशाः प्रत्यागता इत्यर्थः, परन्तपेतिसम्बोधनं स्वाधिदैविकशुकं प्रति कोपनिषेधार्थमागतमिति दशमस्कन्धीयलीलानिरूपणाय शुक्रे भगवान्नाविष्टः “वैयासकिः सभगवानथ विष्णुरांत”मिति-वाक्यात्, भगवता सह वर्तमानः “सभगवा”निति विचरणात्, तथा च शुक्रे आविष्टो भगवान्नाधिदैविक शुक उच्यते, आधिदैविकं शुकं भगवन्तं प्रति परन्तपेतिसम्बोधनमित्यर्थः, शुक्रेण परन्तपेतिसम्बोधनं स्वाधिदैविकं भगवन्तं प्रत्युक्तं, तत्रः प्रयोजनमाहुः कोपनिषेधार्थमागतमिति, “गोपा निराशा आगता” इति शुकमुखात् श्रुत्वा शुकविष्टो भगवान् क्रोधं कुर्यात् तस्य क्रोधस्य निषेधार्थमित्यर्थः, परं क्रोधात्मकं शत्रुं तापयतीति परन्तपः, तस्मात् परन्तपत्वात् क्रोधो न कर्तव्य इतिहार्दं, ननु स्वाधिदैविकं भगवन्तं प्रति सेवकः शुकः क्रोधो न विधेय इति कथमुपदिशेदित्याशङ्क्याहुः आगतमिति, शुकस्य तत्सामयिकलीलाभाषनापारवश्यादागतं निःसृतं न तु शुक्रेण विचार्योक्तमित्यर्थः, राज्ञो वेति राज्ञः परीक्षितो वा परन्तपेतिसम्बोधनमित्यर्थः, प्रयोजनं तु कोपनिषेधार्थमागतमिति पूर्वोक्तमेव, राजा हि परमवैष्णवो गोपा निराशाः प्रत्यागता इति श्रुत्वा क्रोधं कुर्यात्, तं निषेधति शुकः, यतस्त्वं परं शत्रुं क्रोधरूपं तापयसीति परन्तपोसि अतो ब्राह्मणानामनर्घेपि क्रोधो न कर्तव्यः ब्रह्मण्यदेवत्वात् श्रीकृष्णस्य तत्सेवकत्वात् तवेतिभावः ॥१२॥

मां ज्ञापयतेत्यत्र निर्दुष्टत्वेति पत्युः स्त्री पत्नीतिपुंयोगेन पतिव्रतात्वज्ञापनायेत्यर्थः, लेखः । ताः महाते इति निर्धारणे सप्तमी, सद्वातमध्ये बुद्ध्या अन्तःकरणेन १०-२०-१४-१७ मयि तिष्ठन्ति, शेषेण देहेन्द्रियग्राणैस्तत्र तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥१४॥ नमो व इत्यत्र वैदिकार्थेति यज्ञे यजमानपत्न्यः पत्न्य एवोच्यन्त इतिज्ञाने पत्नीपदमात्रमेव बर्दयुरित्यर्थः ॥१६॥ गाश्चारयन्नित्यत्र अन्यान्नमिति भगवत्सम्बन्धरहितमित्यर्थः, स्त्रीभिर्वेत्तमपीति मम्मावनायामपिशब्दः, मम्मावितदानविपयीभूतमपीत्यर्थः, दोषकीर्तनमिति भगवतो बुभुक्षकथनमित्यर्थः ॥१७॥

गाश्चारयन्नित्यत्र दोषकीर्तनं त्वजानादिति “बुभुक्षितस्य तस्यान्न”मित्यनेन योजना । भगवति बुभुक्षितत्वदोषकथनं तु अजानात्, “मायामनुष्यस्य वदस्य १०-२०-१७ विद्वन्” “गूढः कपटमानुष” इत्यादिवाक्यैर्मनुष्यासाधारणधर्माणां भगवति भाषया प्रतीतिर्न तु वन्तुनो भगवति मनुष्यधर्माः मन्त्यतः “क्षुन् खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्य” इतिश्रुतेः क्षुषो मनुष्यासाधारणधर्मत्वान्न न भगवति बुभुक्षितत्वमित्याकारकशार्धस्वाप्तानादित्यर्थः ॥१७॥

श्रुत्याप्युनमित्यत्र मनोरथस्त्विति अस्माभिरन्वय गत्वैवमेवं कर्तव्यमिति मनोरथस्तु

लेखः । पूर्व चिन्तितस्य स्वगमनस्य शेषभूतः, समागतस्तु भगवान्तो मनोरथं

१०-२०-१८ विस्मृत्य ससम्भ्रमा एव जाता इत्यर्थः ॥१८॥

श्रुत्वाच्युतमुपायान्तमित्यत्र पूर्व तु तास्तत्रागता इति ता यज्ञपत्न्यः पूर्व योजना । स्वमनोरथेन तत्र भगवत्समीपे आगता इत्यर्थः, मनोरथस्तु पूर्व-

१०-२०-१८ शेष इति रमणमनोरथः पूर्व विचारितस्य भगवन्निकटगमनस्य शेषभूतः, भगवन्निकटे यदा गमनं स्यात् तदा रमणमनोरथः सिध्येत्, भगवांस्त्वत्र आयात्यतः परं कथं मनोभिलाषः सेत्स्यतीतिससम्भ्रमा जाता इतिहार्दम् ॥१८॥

चतुर्विधमित्यत्र धर्मा वेति मधुरत्वादय इत्यर्थः, साधारणमिति सर्वासां साधारणं लेखः । न तु पृथक्कृतमित्यर्थः, समुदायेति अभिमरणपदस्य समुदायार्थेनेत्यर्थः

१०-२०-१९ ॥१९॥ निषिद्ध्यमाना इत्यस्यान्ते यजमानस्त्विति सर्वेषां यजमानत्वे-

प्यातिदेशिकं तत्, मुख्योत्र यजमानपदेनोच्यते इतिज्ञेयम् ॥२०॥

योजना । भगवत्युत्तमश्लोक इत्यस्य विद्वतौ पञ्चममेव पुरुषार्थमिति स्वतश्च-

१०-२०-२० भक्तिरूपं पुष्टिमार्गभजनाख्यं पुरुषार्थमित्यर्थः ॥२०॥

यमुनेत्यस्याभासे एतासां सर्वात्मभावाभावात् पूर्वोक्तमभिसरणमेव मुख्यं, दर्शनं लेखः । तु तत्प्रकारत्वेन गौणमित्यभिप्रेत्य प्रकार एव वाक्यार्थ उक्तः, व्याख्याने,

१०-२०-२१ क्रूरेति तनुनवत्वोपलक्षणेन प्रतिबन्धकमात्रनिवर्तिकेत्यर्थः, अतस्तदुपवने प्रतिबन्धका नायास्यन्तीतिभावः, तात्पर्यान्तरमाहुः घमेति, तद्दोषपरिहारार्थमेव यमुनोत्पा-

दनात्, सामान्यतोपि भगिन्यां न आतुर्भागः, अतस्त्र गतानां भगवत्सम्बन्ध एव भवति न तु पुनः संसारे समागत्या यमसम्बन्ध इतिभावः, उभयपरित्यागे इति भगवदप्राप्त्या

बुद्ध्या यत्र स्थितास्तत्परित्यागः, गृहत्यागाच्चेपेण यत्र स्थितास्तत्परित्यागः, अप्राप्तावपि तादृगवस्थित्या प्राप्तिनिश्चयान् न शोक इतिभावः ॥२१॥

यमुनोपवन इत्यस्य विद्वतौ यमुनापदतात्पर्यमाहुः घमुना क्रूरेति, भगवत्सम्बन्धे योजना । यावन्ति प्रतिबन्धकानि तेषां विनाशिकेत्यर्थः, तथा च स्वोपवनस्य भगवन्-

१०-२०-२१ देकक्रीडौपयिकत्वान् तद्वनविनाशकस्य विनाशं कथं न कुर्यादित्यर्थः, यमभागाभावश्चेति यमस्य कालरूपत्वात् कालस्य सर्वमक्षकत्वादेतदुपवनमपि कदा-

चिदन्यथा कुर्यात् तदत्र यमुनासम्बन्धान् न करोत्येव भगिनीसम्बन्धेन तद्रक्षाकरणस्य- बोधितत्वादिति यमुनापदतात्पर्यम् ॥२१॥

अन्योपसर्जनत्वादिति दर्शनस्याभिसरणाङ्गत्वादित्यर्थः, तथा क्रियते इति लेखः । स्वरूपं तद्दर्शनविषयीभूतं क्रियत इत्यर्थः, इयाममित्यत्र रजोरूप इति

१०-२०-२२ रसोदीपिका सामग्री रजःपदेनोच्यते इति टिप्पण्यां पूर्वश्लोकं, तथा च रसो-

दीपको न तु रसरूप इत्येवकारः, गौरस्य शृङ्गारोदीपकत्वात् शृङ्गारस्य च श्यामत्वादिति-
भावः, तैजसश्चेति श्रुतौ तेजसो लोहितत्वादितिभावः, केवलमिति रसपक्षे उदीपकरहितं
गुप्तरसरहितं च अन्यस्य रसजनकं न भवतीत्यर्थः, केवलमिति “ब्रह्मे”त्यनेन नटवेपकथनात्
केवलो रस उक्तः, पूर्वविशेषणत्रयेणेतरसम्बन्धविशिष्टशृङ्गाररसात्मकत्वकथनाद् धर्मस-
हित उक्तः, सामग्रीरूपामिति तादृशलीलां दृष्ट्वा रस उद्बुद्धो भवतीति रसोद्बोधे लीला-
सामग्री, स्वातन्त्र्ये इति रसस्य स्वातन्त्र्ये प्राधान्ये सति गुप्तो रक्षितो रसो भवतीत्यर्थः,
उत्पलानामिति कमलस्य ब्रह्माण्डात्मकत्वेन रूपमर्यादाहेतुत्वादितिभावः ॥२२॥

श्यामं हिरण्यपरिधिमित्यस्य विवृतौ वर्णः शृङ्गाररसात्मक इति शृङ्गारस्य
योजना । श्यामरूपत्वात्, गौरो रजोरूप इति हिरण्यपरिधिमित्यनेनोक्तानां
१०-२०-२२ सुवर्णमेखलाद्याभरणानां गौरत्वात् तत्स्वरूपमाहुः गौरो रजोरूप एव
स्यात् तैजसश्चेति, वनमालिवर्हेत्यनेनोक्तायाः वनमालायाः स्वरूपमाहुः शुक्लो जल-
प्रकृतिकः अन्नचक्ररस इति, सुवर्णमेखलादिरूपतैजसैः वनमालारूपजलप्रकृतिकैः सहि-
तस्य श्यामवर्णस्य स्वरूपमाहुः अन्नमेव हि सर्वरसात्मकं भोग्यं चेति, “यदग्रे रोहितं
रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्ये”तिश्रुतावन्नस्य श्यामतोक्ता, अन्नशब्देन
पृथिव्युच्यते, प्रकृते श्यामं हिरण्यपरिधिमित्यनेन स्वरूपस्य श्यामत्वोक्तेरन्नरूपतोक्ता,
अन्नशब्देन पृथिवी, पृथिव्यां च सर्वे रसाः सर्वेषां भोग्यत्वं च, अतोत्रापि श्यामत्वकथनात्
सर्वरसात्मकत्वं सर्वभोग्यत्वं च सिद्धं, तत्र स्वरूपस्य शृङ्गाररसात्मकत्वात् तद्भाववतीनामेव
भोग्यमितिगूढाशयो बोध्यः, अनेन परिधिसहितः सहस्रमूर्तिः श्यामश्चन्द्रो निरु-
पिन इति, अनेनेति श्यामं हिरण्यपरिधिमिति विशेषणविशिष्टश्यामस्वरूपकथनेनेत्यर्थः, परि-
धिसहित इति परिधिरूपसुवर्णमेखलाद्युक्तकण्ठाभरणपीताम्बरकङ्कणाङ्गदादिसहित इत्यर्थः,
सहस्रमूर्तिः श्यामश्चन्द्र इति परिधिपदात् स्रयांचन्द्रमसोर्द्वयोः प्राप्तावपि श्यामवर्ण-
त्वेन शृङ्गाररसरूपताया उक्तत्वात्, शृङ्गाररसे च चन्द्रस्यैव योग्यत्वाच्चन्द्रत्वमेवेति तथोक्तं,
सहस्रमूर्तित्वं तु सुवर्णमेखलादीनां स्वरूपविचारेणोक्तं द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां ये वराहा-
दयोवतारास्ते सर्वे भगवतः प्रादेशमात्रत्वादिधर्माणामवताररूपा इत्युपपादितं, तत्र मेखलाया
वामनावतारत्वं, पीताम्बरस्य पृथ्ववतारत्वं, एवं सर्वेषां आमरणानामवतारेष्वमिनिवेशः,
तथा च मेखलादयो वामनादिमूर्तपस्ताभिः महितः श्रीकृष्णश्चन्द्र इति फलितं, तत्र “अव-
तारा दशमज्ञेया इरेः मन्त्रनिर्धेर्दिजा” इतिमृतवाक्यादवतारगणामनन्तत्वं, अनन्तावताराणा-
मामरणादिमूर्तित्वं, एवं सहस्रमूर्तिमाहित्यं, केवलं रसं धर्ममहितमपीति परंतिपदेन
नाट्यानुमानिवेपकथनात् केवलम उक्तः, “केवलो नाथ्ये प्रसिद्ध” इतिवेषुगीताध्यायसुबो-

धिन्यां निर्धारितत्वात्, केचलशब्देन विभयोगशृङ्गाररसो ज्ञेयः, इयामं हिरण्यपरिधिं
वनमालीत्येभिर्विशेषणैर्धर्मसहितो रस उक्तः, धर्मसहितस्तु मंयोगशृङ्गाररसो बोध्यः,
“धर्मसहितः सम्भोगे” इति वेशुगीतसुबोधिन्यामुक्तत्वात्, ज्ञानक्रिययोरित्यारभ्य
विरोधः परिहृतो भवतीत्यन्तग्रन्थसार्थटिप्पण्यां स्फुटः, कर्णयोरुत्पले ये अलका
इत्यादि नालस्थानापन्नौ कर्णौ तत्र ये उत्पले तत्र अलका भ्रमरस्थानीया इत्यर्थः ॥२०॥

प्रायःश्रुतेत्यत्र अलौकिका इति भगवद्विरहजा इत्यर्थः, ननूपशान्ता एवेति
श्लेषः । परिरम्भस्य मेदघटितत्वात् प्रियपरिरम्भे तद्विरहजातापग्रान्तिवदत्रापि स्वा-
१०-२०-२३ दित्यर्थः, अत्रैतत्परिरम्भेभिमतीनां प्राज्ञप्राप्तिदृष्टान्तः, तथा च मेदाघटित-
परिरम्भात् तापनाश इति भावः, प्रियतमत्वेनैवेति तथा च कामभाव एव न तु भक्तिसाधन-
त्वज्ञानेन शुद्धभाव इत्यर्थः, इदानीमपीति भक्तिनिष्ठायामपीत्यर्थः, ज्ञानं हीति एतासा-
मितिशेषः, मनोनिमज्जनं ज्ञानं कामभावरूपात् तमोरूपत्वं युक्तमिति हिशब्दः, अत
एवामितिदृष्टान्त इति भावः, मादरावलोकनं मुखविषयकत्वाद् भक्तिः, तत्र हाससम्ब-
न्धाद् रजोरूपत्वं, सुचिरं परिरम्भः सङ्गः, तस्य शान्तिरूपत्वात् सत्त्वरूपत्वं, अन्यथेति
ज्ञानभक्तिमङ्गैरित्यर्थः, एतेनैतच्छ्लोकार्थ उपसंहृतः, महावाक्यार्थमाहुः नेत्रेति, तथा च
“ददशुः स्त्रिय” इत्यत्रोक्तस्वामिसाराङ्गदर्शनस्य भगवच्चरित्रत्वकथनायेदं श्लोकद्वयमिति-
भावः, नरेन्द्रेति ध्याने नरस्य विशेषतोधिकारात् तच्छ्लेषस्य च मोहाभावादित्यर्थः ॥२३॥

प्रायःश्रुतेत्यस्य व्याख्याने ज्ञानं हि तमोरूपमिति यज्ञपत्नीनां भगवज्ज्ञानं
योजना । तमोरूपं भगवति कामित्वेन बोधात्, रजोरूपा भक्तिरिति एतायां
१०-२०-२३ भक्तिः रजोरूपा राजसीत्यर्थः, सत्त्वरूपः सङ्ग इति सुचिरं परि-
रम्भेत्यनेनोक्तः परिरम्भरूपः सङ्गः सत्त्वरूपः सात्त्विक इत्यर्थः ॥२३॥

स्वागतं चो महाभागा इत्यादिश्लोकचतुष्टयवाक्यार्थानाहुः पूर्वानुवाद इति वा०
कारिकार्थः । २०५४ । एकेन पूर्वानुवादः, द्वाभ्यामुपपत्तिः, “तथात माञ्ज्यो
१०-२०-२५ यजन”मित्येकेन गन्तव्यबोधनं, अतो विप्रपत्नीनां मर्षादायां
प्रवेशो बोधितः ।

नन्वद्वेत्यस्य टिप्पण्यां एवं सतीति भक्तिमार्गे भगवति स्नेहात् तदुपहितं शान्मनि
लेखः । स्नेहः तेनान्यरागाभावः सम्भवति, मुमुक्षोस्तु भगवति मंग्रामानात्
१०-२०-२६ तदुपहिते आत्मनि कथं स्नेहः सेत्स्यति, तथा च वैराग्यमपि कथं
सेत्सतीत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाहुः यथेति, यथा विषयिणामात्मनो अज्ञानेन तत्र स्नेहाभावेपि
तदुपहिते देहादौ स्नेहः तथा मुमुक्षुणां भगवति स्नेहाभावेपि तदुपहिते शान्मनि स्नेहस्नेन
विषयाणामात्मनाशकत्वात् तत्र वैराग्यं विषयिणां देहोपघातके द्वेषवदित्यर्थः, तथा चो-

हितज्ञानमेव स्नेहे हेतुस्तथापि मूलास्पर्शात् तद् वैराग्यं दृढं न भवतीत्याशयेन सुबोधिन्यां
तथोक्तमत एव भरतस्य पुनर्विषयासक्तिरितिभावः, सुबोधिन्यां, भर्तादाविति आत्मा
दृष्टान्त इतिशेषः, ज्ञानार्थमिति दृष्टान्तेनालौकिकज्ञानार्थमित्यर्थः, अत एव “न वा अरे
पत्युः कामाये”त्यादिना पत्यादिदृष्टान्तेनात्मा बोधित इति लोके हीति हिशब्दः ॥२६॥

नन्वद्वा मयीत्यत्र मयीत्यनेनात्मतेति “अहमात्मात्मनां धातः प्रेष्ठः सन् प्रेयसा-
योजना । मपि अतो मयि रतिं कुर्याद् देहादिर्यत्कृते प्रिय” इति तृतीयस्कन्धे
१०-२०-२६ ब्रह्माणं प्रति भगवद्वाक्यात्, यावन् न भगवति प्रेमेत्यादीनामर्थ-
दृष्टिष्वप्यां स्फुटः ॥ २६ ॥

अपरश्चेति परो नियामकः न परो नियम्य इत्यर्थः, अन्यस्त्वेतादृशः, अतोऽप्रियो
लेखः । भवतीत्यर्थः ॥२७॥ मैवं विभोर्हतीत्यत्र आदाविति प्रकारत्रये आदौ
१०-२०-२७-३० स्वरूपतः क्रूरत्वे इत्यर्थः, फलत आहुः नापीयमिति, विरुद्धविधानात्
फलतः क्रूरत्वमित्यर्थः, अत इति अवतीर्णं सत्युचितत्वादित्यर्थः, अन्यदा फलरूपा-
नन्दाभावेऽयं हेतुः, उचित एवेति फलानुभावकत्वादितिभावः, अर्थतः क्रूरत्वमाहुः
किञ्च दयेति, दयाभावबोधकत्वादित्यर्थः, दयाभावं विवृण्वन्ति संसारेति, तद्रूप इति
पतिरूप इत्यर्थः, अन्यथेति गोपिकादिरूपा अस्मानन्येभ्यः प्रदर्शयेत्यर्थः, मूलपदार्थमाहुः
प्रेमेति, प्रेमप्राप्ता इत्यर्थः, रजः रजोधारितवत्य इत्यर्थः, छाया छायाभाश्रित्य तदनुगा
इत्यर्थः, त्रयमुक्तं, मूलप्राप्तिं प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति चित्ते इति, चरणावलम्बिनि चित्ते
स्थितिसन्निष्ठतेत्यर्थः, अध इति चरणाधोभागे स्थितिं स्वामिनो निद्रासमय इत्यादिना
विवरिष्यन्ति, पादयोः समर्पितमिति चरणाभरणस्थले पुष्पाभरणवत् चद्रमित्यर्थः, मुक्तेषु
केशेषु तुलसिदाम स्थापनं न सम्भवतीत्याशयेन केशपदसार्थमाहुः केशासम्पन्धिभि-
रिति, न तत्र स्थितिरिति तदा तुलसिदामप्रेषणे कुत्रेतिभावः ॥२८॥ गृह्णन्तीत्यत्र
सर्वत्र पर्यटनमिति कुर्वन्त्यो भवामेतिशेषः ॥३०॥

योजना । गृह्णन्ति नो न पतय इत्यत्र गमनमेव विधेहीति भगवद्गमने-
१०-२०-३० स्मामिरपि तत्रैव भगवत्सङ्गे गन्तव्यमितिभावः ॥३०॥

लेखः ॥ १०-२०-३१ पतय इत्यत्र त्यागेति नास्त्येवेत्ययोग्यवच्छेदक एवकारः ॥३१॥

पतयो नाभ्यसूयेरन्निति त्यागाग्रहणसम्भावनैव नास्तीति भवतीनां पतयो-
योजना । म्ययूपामपि न करिष्यन्तीत्युक्तां त्यागस्य अग्रहणस्य च सम्भावनैव
१०-२०-३१ नाम्नीत्यर्थः, त्यागश्च अग्रहणं च त्यागाग्रहणे त्यागाग्रहणयोः सम्भावना
त्यागाग्रहणसम्भावनेतिमामः, त्यागो नाम पुनरर्थीकारः अग्रहणं तात्कालिकोऽर्थीकारः,
पर्यपर्यां पाधिरहिता इत्यम्यार्थदृष्टिष्वप्यामुक्तः ॥३१॥

[१०-२०-३२]

लेखः, योजना, कारिकार्थश्च ।

लेखः। १०-२०-३२ न प्रीतय इत्यत्र बाधितत्वादिति भगवत्यङ्गिभावाभावादित्यर्थः।
 न प्रीतयेनुरागायेत्यत्र अङ्गयोरिति न वक्तव्यमिति यज्ञपत्नीनामङ्गवस्वेषि भगवतो-
 योजना । ङ्गत्वाभावात् सिद्धान्ते भगवदङ्गस्य भगवदभेदाङ्गीकारात् “केवलानु-
 १०-२०-३२ भवानन्दस्वरूपः सर्वबुद्धिः” गितिवसुदेवस्तुतो उक्तत्वात् ॥३॥
 लेखः। सत्रमपारयन्नित्यत्र एकस्याः मरणोपि सत्रे यजमानस्यापि मरणे तत्प्रतिनिधिः
 १०-२०-३३ षष्ठस्य तृतीये व्यवस्थापित इति प्रतिनिधिस्यापनेन सत्रपूरणमिति भावः ॥३॥
 तत्रैकेत्यत्र स्थानान्तरमिति देहान्तरमित्यर्थः, देवतारूपाया इति दिवुधातोः
 लेखः । क्रीडार्थत्वादन्तर्भगवदालिङ्गिताया इत्यर्थः, भगवानपीति अन्तर्यामि-
 १०-२०-३४ रूपोपि निवृत्त इति शेषः, अतः कृष्णे मुक्तिः सिद्धेति भावः ॥३॥
 तत्रैका विधृतेत्यत्र अपकारित्वात् त्याग इति देहस्य पतिनिरोध्यत्वेन
 योजना । भगवत्सम्बन्धे प्रतिबन्धकत्वादपकारित्वमवगत्य त्यागः कृत इत्यर्थः,
 १०-२०-३४ आत्मनः अधिकारार्थ एतत्परिग्रह इति, भगवदीयानां देहपरिग्रह
 आत्मनो जीवस्य भगवत्सेवाधिकारार्थ, न हि देहरहितेन केवलजीवेन हरिसेवा कर्तुं
 शक्यते अतो देहपरिग्रह इत्यर्थः, उपकारस्त्वेतावानेवेति जीवे देहकृत उपकारस्तु
 भगवत्सेवारूपः, स उपकारः शरीरेण चेत् सिध्येत् तदा देहः ममीचीनो यदि न सिध्येत् तदा
 तु देहः सर्वदोषनिधिः परमापकारकर्तेति, तदेवाहुः एतावानेवेति, स चान्यथैव सिद्ध
 इति अन्येन प्रकारेण मानसिकालिङ्गनेनैव सिद्धः “हृदोपगूढ विजहौ” इति वाक्यात्,
 तदेवाहुः भगवानेवोपगूढ इति, स्थानान्तरमिति भगवन्निकटस्थानेतरस्थानं भगवदा-
 लिङ्गिताया न भवितुमर्हति, यावद् देहस्तावत् पत्या सह कर्मसम्बन्ध आवश्यकः, कर्मणि
 कृते पुनर्वन्धसम्भावना, अतो देहत्याग एव श्रेष्ठ इति तं कृतवतीत्यर्थः, यज्ञ इदानीं
 समारूढ इत्यारभ्य वक्तव्य इत्यन्तं, यज्ञे जायमाने मध्ये भगवतौदनयाचनाद् यजमानै-
 रदत्ते यज्ञपत्नीभिः सर्वां सामग्रीं विधाय भगवन्निकटगमनाय प्रस्थिते भर्त्रा निरुद्धका
 देहं जहौ, अतो यज्ञात्मककर्मणोऽसिद्धत्वादसिद्धस्य नियामकत्वाभावात् न कर्माधीनता,
 अतो न भोगो वक्तव्यः, तत्र विलक्षणो दृष्टान्तः, गोपिकानामिव, फलप्रकरणे वक्ष्यमाणा-
 नामन्तर्गृहगतगोपिकानां यथा भगवद्विरहजन्यदुःखानुभवेन पापक्षयो भगवदालिङ्गन-
 जन्यपरमसुखानुभवेन पुण्यक्षयो निरूपितस्तर्थात्तस्या न निरूपित इत्यर्थः, देवतारूपायाः
 पत्न्या इत्यादि “यज्ञो वै यजमान” इति श्रुतेराधिदैविकयज्ञस्याधिष्ठानं यजमानस्तथाधि-
 दैविकयज्ञपत्न्या अधिष्ठानं यजमानपत्नी, अतो देवतारूपाया आधिदैविकयज्ञपत्न्या
 अधिष्ठानं यजमानपत्नीदेहस्तात् कालकर्मस्वभावा निवृत्ता इत्यर्थः, तत्र हेतुर्भगवाना-
 लिङ्गित इतीति, यज्ञात्मककर्मण असिद्धत्वात् तत्कृतप्रतिबन्धाभावं निरूप्य कालकर्मस्व-

मावानां निवृत्तिमुक्त्वा भक्तिमार्गीयत्वादन्तर्यामिणि लयासम्भवादन्तर्यामी भगवानपि
निवृत्त इत्याहुः भगवानपीति, निवृत्तस्तिरोभूत इतियावत्, अतः सा परममक्ता पुरुषोत्तमे
मुक्तिं प्राप्तेतिसिद्धम् ॥३४॥

भगवानपीत्यत्र धर्मेति प्राप्तज्ञानानां मिश्रयैव निर्वाह इति धर्मरक्षार्थमित्यर्थः,
लेखः । भक्तीति भक्तायाः प्रसादार्थमित्यर्थः, स्ववाक्येति आज्ञया क्षुन्नियारणे
१०-२०-३५ प्रेषणवाक्यमयथार्थं स्यादित्यर्थः ॥३५॥

रमयन् रूपवाक्कृतैरित्यस्य विवृतौ सच्चिदानन्दास्त्रयो निरूपिता इति
योजना । त्रयः पदार्थाः रूपवाक्कृतरूपाः सच्चिदानन्दा इत्यर्थः, त्रयोपि प्रत्येकं
१०-२०-३६ सच्चिदानन्दरूपा न तु रूपादिष्वेकैकमितिज्ञेयम् ॥३६॥

अथेत्यत्र प्रबोधनमिति वाक्यैः प्रबोधनरूपाकृतिरित्यर्थः, कारिकासु तस्य चेति
लेखः । विगर्हणस्येत्यर्थः, तथात्वे इति वैमुख्ये इत्यर्थः, स्वभक्तेरिति स्वस्य
१०-२०-३७ विप्राणां भक्तेर्बोधनमुद्बोधो भगवतो याचने हेतुरित्यर्थः, तथात्वेति तस्मै
भगवतो याचनाहृत्वं साधनमित्यर्थः, कर्मेति द्वाभ्यां श्लोकाम्यां देशादिभिः कर्मस्वरूपं
भगवत्स्वरूपं चेति रूपद्वयोक्त्या स्वकृतकर्मणो वैयर्थ्यबोधनं, मूढा न विद्मह इत्यनेन
ज्ञानरूपफलाजनकत्वबोधनमित्यर्थः, तर्हि भक्तिरपि कथं सिद्धेत्याशङ्क्य स्वयमेव समादधते
स्त्रीसम्बन्धादिति, भक्तिजनकत्वेन कृतार्थता भक्तसम्बन्धान् न तु केवलकर्मणस्त-
त्फलमित्यर्थः, ततो द्वाभ्यां नमस्कारैः प्रार्थनामिश्र अपराधक्षमापनं, तत एकेनाना-
गमनं, एवं चतुर्दशप्रकारापि मतिर्भक्त्यैव भवेत्, अत आभासे भक्तिरवान्तरप्रक-
रणार्थं उक्त इति भावः, यद् विश्वेश्वरयोरित्यत्र तथोक्तवापीति याचनवाक्यमुक्त्वापि
भक्तकृपया हेतुभूतया पुनः प्रेषणेन भक्तायाः प्रसादार्थं प्रथमत आज्ञाभङ्गः कारितः,
द्वितीयवारं पत्नीषु प्रेषणे त्वाज्ञा सिद्धैवेति भावः, बलिवाक्यादिति तथा च बलियाच-
नानन्तरं भगवतो याचनमनुचितमत इयमात्रैव न तु याचनमिति भावः, एतस्य टिप्पण्यौ
न ददातीति विध्युल्लङ्घनं चेति 'प्रवासं न ददाती'ति वाक्योल्लङ्घनं, 'न ददाति न पचत'
इति अन्नादानविध्युल्लङ्घनं च कारितवानित्यर्थः, द्वितीयविध्युल्लङ्घनस्य समाधानमाहुः
प्राप्तज्ञानामिति, अन्नदानविधि व्यवस्थया स्थापयन्ति अयमित्यारभ्येति भाव इत्य-
न्नेन, प्रथमस्य समाधानमर्थापरया निरूपयन्ति किञ्चात्रे इति, यदि विध्युल्लङ्घनं स्यात्
तदा भक्तिरूपं फलं नोत्पद्येत्यर्थः, द्वितीयस्यापीदं समाधानं सम्भवतीति किञ्चेति
ममुच्यः, प्राप्तज्ञानानां मिथ्याटनमेव मुख्यमिति मिथ्यारूपाया विहिताया याज्ञाया अपु-
त्त्वान् तद्वाधो अदानमम्पादनेन भगवता सम्पादनीयो लौकिक्यास्त्वयुक्तत्वाभावाद् तद्वाधो
विधैरेव कृत इत्याहुः भगवतेति, तथा च मिथ्याशो भगवता पापितो लौकिकांशो विधै-

रितिमावः, सुबोधिण्यां न वेति मर्यादामार्गीयत्वेन स्वस्य ग्रहणे अयुक्तं तेषां सम्बन्धि
 हेदादिकं खोपयुक्तं न कृतं किन्तु व्याघुद्य प्रेषिता एव, अतोपि न बाध्यते विद्युल्लङ्घनं
 न जातमित्यर्थः ॥३७॥

अथानुस्मृत्येत्यादीनामर्थनिरूपकासु कारिकासु पश्चात्तापो विगर्हा चेत्यादि
 योजना । “अथानुस्मृत्ये”तिश्लोके पश्चात्तापः, “दृष्ट्वा स्त्रीणा”मित्यसिन् विगर्हा,
 १०-२०-३७ तस्य विगर्हणस्य हेतु “धिग्जन्म न” इत्यसिन्, तथात्वे भगवद्वैमुख्ये
 साया हेतुरिति “नूनं भगवत” इत्यसिन् उक्तं, “अहो पश्यत नारीणा”मित्यनेन तासा-
 ङ्कर्षो भक्त्या बोधित इति, स्वस्य भक्त्यभावात् हीनत्वं कर्मभिरित्युक्तं, “नामां द्विजाति-
 संस्कार” इत्यादिना संस्काराणां व्यतिरेकव्यभिचारदर्शनात् संस्काराणां भक्तिं प्रति न
 कारणतेति तदेवाहुः संस्काराणामहेतुत्वमिति, भक्तिं प्रत्यहेतुत्वमित्यर्थः, “अथापि
 उत्तमश्लोके “इत्यनेन भक्तेः साधनं अन्यत् संस्कारादितरदित्यर्थः, तदाहुः
 भक्तेरन्यच्च साधनमिति, संस्कारादिभ्योन्यत् भगवदनुग्रहरूपमित्यर्थः, मूले संस्का-
 रादिमतामप्यस्माकं न भक्तिरित्युक्तवान्वयव्यभिचारो दर्शितः, अतोन्वयव्यतिरेकोभयव्यभि-
 चारदर्शनात् संस्कारादीनां भक्तिकारणत्वमिति सिद्धं, स्वभक्तेर्बोधनं हेतुरिति स्वभक्ते-
 र्बोधनं भगवत्कर्तृक्याचने हेतुरित्यर्थः, यजमानानां भगवद्विषया या भक्तिस्तस्या
 उद्बोधनमेव याज्ञाप्रयोजनमिति भावः, अन्यथा नोपपद्यत इति यदि भक्तेरुद्बोधनं
 न कर्तव्यं स्यात् तदा भगवान् न याचेत्, तदुक्तं “अन्यथा पूर्णकामसे”तिश्लोकेन,
 तथात्वसाधनं तस्येति तस्य भगवत्कर्तृक्याचनानर्हत्वस्य साधनं उपपादनं “हित्वा-
 न्यान् भजते यं श्री”रिति श्लोकेनेत्यर्थः, कर्मवैयर्थ्यबोधनमिति द्वाभ्यां कर्मवैयर्थ्य-
 बोधनमित्यन्वयः, रूपद्वयोक्त्यैवेति “देशः कालः पृथग् द्रव्य”मित्यनेन कर्मस्वरूपं,
 “स एष भगवान् साक्षादि”त्यनेन भगवत्स्वरूपमुक्तं, एवं रूपद्वयोक्त्या स्वकृतकर्मणो
 वैयर्थ्यमुक्तं “अपि मूढा न विशदहे” इत्यनेनेत्यर्थः, स्त्रीसम्बन्धात् कृतार्थतेति “अहो
 बयं धन्यतमा येषां नस्तादृशीः स्त्रिय” इतिश्लोके स्त्रीसम्बन्धात् कृतार्थतोक्तित्वेयं,
 क्षमापनं नमस्कारैरिति “नमस्तुभ्यं भगवते” इतिश्लोके नमस्कारैः क्षमापनमुक्तं,
 प्रार्थनाभिरिति प्रार्थनाभिः क्षमापनमित्यन्वयः, “स वैप आद्यः पुरुष” इतिश्लोके
 प्रार्थनामिश्र क्षमापनमित्यर्थः, अनागमनमिच्छात् इति यद्यपि भगवदर्शनार्थमिच्छास्ति
 तथाप्यनागमनं कर्मभावादिति “इति स्वाधमनुस्मृत्ये”तिश्लोकेनोक्तमित्यर्थः, भक्त्यैवेत्यं
 क्षमापनादिरूपा मतिर्भक्त्यैव भवेद् यतः पूर्वमप्येते ब्राह्मणा मक्ताः स्थिता अतः
 इत्यादृशी सद्द्विजातेत्यर्थः, यद्विश्वेश्वरयोरित्यस्य विधौ वस्तुतो भगवतैवेत्यारम्भ

न विरुद्धानि भवन्तीत्यन्तग्रन्थसार्थटिप्पण्यां स्फुटः ॥३७॥

अथानुस्मृत्य विप्रास्ते इत्यादीनामध्यायसमाप्तिपर्यन्तानां चतुर्दशानां श्लोकानां कारिकार्थः । वाक्यार्थानाहुः पश्चात्ताप इत्यादिभिश्चतुर्भिः का० २०६ $\frac{३}{४}$ -२०९ $\frac{३}{४}$ । १०-२०-३७ पश्चात्ताप इत्यादि “अथानुस्मृत्य विप्रास्ते” इत्येकेन पश्चात्तापः, ‘दृष्ट्वा स्त्रीणां भगवती’त्यनेन खनिन्दा, ‘धिग् जन्मे’त्यनेन तस्य विगर्हणस्य हेतुः, “नूनं भगवतो मावे”त्यनेन तथात्वे वैमुख्ये मायामोहरूपो हेतुः, स्वहीनत्वं च कर्मभिरिति स्वशब्दो विप्रपरः, तथा च भगवद्वैमुख्येन कर्मणामाधिदैविकत्वासम्पत्त्या कर्मरहितत्वमेव विप्राणामित्यर्थः, एतदपि “नूनं भगवतो मावे”त्यस्मिन्नेव श्लोके बोधितं, तदुक्तमेतच्छ्लोकव्याख्याने सुबोधिन्यां “द्विजा इतिसम्बोधनस्य यज्ञस्याधिदैविकवैमुख्येन असम्पन्नत्वा”दिति, “अहो पश्यत नारीणा”मिति श्लोकस्तु प्रक्षिप्तः, सुबोधिन्यां व्याख्यानाभावात्, संस्काराणामहेतुत्वमिति “नासां द्विजातिसंस्कार” इति “तथापि ह्युत्तमश्लोक” इति श्लोकद्वयेन संस्काराणां भक्तिहेतुत्वं नास्ति, किन्तु भक्तेः संस्कारेभ्योन्यदनुग्रह एव साधनमित्युक्तं, स्वभक्तेर्बोधनमिति “ननु स्वार्थविमूढाना”मिति श्लोके स्वभक्तेर्विप्राणां भक्तेर्बोधनमुद्बोधनं भगवतो याचने हेतुरित्युक्तं, “अन्यथा पूर्णकामसे”ति श्लोकार्थमाहुरन्यथेति, अन्यथा विप्राणां प्रबोधस्य याचनफलत्वाभावे याचनं नोपपद्यत इत्यर्थः, “हित्वान्यान् भजते यं श्री”रिति श्लोकार्थमाहुः तथात्वसाधनं तस्येति, तस्य भगवतो याचनानर्हत्वसाधनमित्यर्थः, कर्मवैयर्थ्यमिति “देशः कालः पृथग्द्रव्य”मिति श्लोकेन कर्मस्वरूपमुक्तं, “स एष भगवान् साक्षा”दित्यनेन भगवत्स्वरूपमुक्तमित्येवं द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां रूपद्वयोक्त्या स्मृतकर्मणो वैयर्थ्यबोधनमित्यर्थः, तर्हि भक्तिरपि कथं सिद्धेत्याशङ्क्याहुः स्त्रीसम्बन्धात् कृतार्थतेति, एतच्च “अहो वयं धन्यतमा” इति श्लोकार्थकथनं ज्ञेयं, यद्यप्ययं श्लोको विगीतस्तथापि सुबोधिन्यां व्याख्यात इति तदर्थोपि कारिकायां सङ्गृहीतः, सहस्रनामादौ प्रक्षिप्त्वाध्यायार्थसङ्ग्रहवत्, तथा च भक्तसङ्गादेव भक्तिर्न तु स्वकृतकर्मणेति कर्मणो वैयर्थ्यमेवेति भावः, क्षमापनमित्यादि “नमन्तुभ्यं भगवत” इति श्लोकेन नमस्कारः क्षमापनं, “म वैप आद्यः पुरुष” इत्यनेन प्रार्थनाभिः क्षमापनमित्यर्थः, अनागमनमिच्छात इति इच्छात इति ल्यब्लोपे पञ्चम्यर्थे तसिल् सप्तम्यर्थे वा, तथा च भगवद्दर्शनेच्छां प्राप्य वा इच्छायां सत्यामप्यपराधक्षमापनार्थं विप्राणां व्रजे अनागमनं कंसमपादेवेत्यर्थः, तदुक्तं “मिति स्वाधमनुस्मृत्ये”ति श्लोकेन, कंसमयप्रकारश्च व्याख्यातः सुबोधिन्यां, एतच्छ्लोकविषयेण एव ब्राह्मणानामिति का० २१० $\frac{३}{४}$ । इदं टिप्पण्यां पद्यद्वयेन व्याख्यातं, तथा हि ब्राह्मणानामिति अयं मन्त्रलक्षणो धर्मो अन्नसमर्पणेन न चाप्यने अन्नदानसाधन्यकत्वादिनिवारः, किन्नापि विप्राणां भगवद्विषयकम्नेहान्मकफलदर्शनादपि साध-

नैवगुण्यं न वक्तुं शक्यमित्याहुः स्नेहाचापीति, "अधानुस्मृत्य विप्रास्ते" इत्यादिना भगवति स्नेहदर्शनादपि धर्मबाधो न जात इति ज्ञायत इत्यर्थः, अत्र "न पुमान् मामुपव्रज्य भूयो याचितुमर्हती"तिबलिवाक्यसत्यत्वार्थं भगवतैव आज्ञाभङ्गः कारित इत्युक्तं सुबोधिन्यां, एतद्विष्णुण्यां च, ननु याज्ञाभङ्गश्चेत् भगवत्कर्तृक एव तदा याज्ञाभङ्गस्य विप्रापराधत्वेन बलिवाक्यसत्यत्वाय ब्राह्मणांस्तथा प्रेरयित्वा भगवतैवाज्ञाभङ्गः कारितो यद्यपि तथापि मिक्षारूपेण अदानेपि लोकरीत्या गोपेभ्यो दानमुचितमेवेति लोकरीत्याप्यदानाह्लौकिकी याज्ञा विप्रैरेव बाध्यत इति युक्तमपराधत्वेन कथनं याज्ञाभङ्गस्येतिभावः, ननु सर्वापि जीवकृतिर्भगवत्प्रेरणाधीनैवेति को विशेष इति चेत्, सत्यं, भगवत्प्रेरणं हि द्विविधं, एकं जीवाद्यष्टानुरूपं अपरं स्वातन्त्र्येण विशेषेच्छयेति, प्रकृते मिक्षारूपेण याज्ञाभङ्गो भगवता स्वतन्त्रप्रेरणया कारित इति-तस्मिन्नेव न विप्रापराधः, लौकिकयाज्ञाभङ्गस्तु स्वाद्यष्टानुरूप-प्रेरणया भगवता कारित इति विभेदः, अथ द्विष्णुयुक्तद्वितीयव्याख्यानानुसारेण व्याख्यायते, ननु भक्तवाक्परिपालकत्वाद्भगवतः कथं बलिवाग्विरुद्धं स्त्रीषु याचनं कृतवानित्यत आहुः- ब्राह्मणानामिति, याज्ञा हि चतुर्विधा वर्णाश्रमधर्मरूपा स्नेहप्रयुक्ता लौकिकी नैवप्रयुक्ता चेति, तत्र बलिवाक्येन वर्णाश्रमधर्मरूपा स्नेहप्रयुक्ता च या याज्ञा सा न बाध्यते, कन्यादिविपयिणी लौकिकी याज्ञापि न बाध्यते, किन्तु दैन्यप्रयुक्तैव सा बाध्यत इत्यर्थः, प्रकृते च न दैन्यप्रयुक्ता सा "प्रसीदन्निदमब्रवीदितिवाक्यादितिभावः ॥३७॥ हृष्टेत्यस्याभासे गर्हा कुर्वन्तीति वयं दुष्टा इत्यदिरूपा गर्हा ग्रन्थाद् बहिरेवेति लेखः । ज्ञातव्यं, अतोत्र श्लोके गर्हैव वाक्यार्थः, अग्रिमश्लोके गर्हाहितुवाक्यार्थो १०-२०-३८ न तु गर्हाविवरणं, तत्र तथैव व्याख्यास्यते, व्याख्याने, पुष्टीति स्वदोषपरिज्ञानं भगवदनुग्रहाद् भवेदित्यर्थः, अयोगव्यवच्छेदक एवकारः, पद्मगुणैश्वर्य इति पद्मगुणैश्वर्यं यथेत्यर्थः, 'परिज्ञानमिति करणन्युत्पत्त्या परिज्ञापकं धर्ममित्यर्थः, बाधकमिति स्वसैव कृतार्थतामिमाने बाधकमित्यर्थः, क्रियापीति अश्रुपातादिरूपेत्यर्थः ॥ हृष्टा स्त्रीणामित्यस्य सुबोधिन्यां धर्मोपसर्जनेन धर्म्येव जात इति ऐश्वर्यादि योजना । धर्मान् गौणीकृत्य तेषामस्फुरणं कृत्वा यज्ञपत्नीनां हृदये धर्म्येव "आनन्दो १०-२०-३८ ब्रह्मेति व्यजाना" दिति श्रुतेरानन्दरूप एव स्फुरितः, क्रोटिकन्दर्पाविक्र-लावण्य एव तासां हृदये स्फुरित इतिभावः, स्त्रीणां तत्र भक्तिरिति केवलवर्मिणि साक्षान्मदनमोहनस्वरूपे श्रीकृष्णचन्द्रे कामभावेन स्त्रीणां भक्तिरित्यर्थः ॥३८॥ लेखः । चीजाभावादिति मन्त्रवीजस्य भगवत्साम्बुख्यसामावादित्यर्थः, अथोन्नजे १०-२०-३९ इत्यस्याभासे तत्रेति यज्ञपराणामपि भगवद्भूम्ये इत्यर्थः ॥३९॥

योजना । विमुखा ये त्वधोक्षज इत्यस्य विष्टतौ ज्ञानेप्यात्मसाक्षात्कार
१०-२०-३९ इत्यारभ्य ते सर्वे पूर्वपक्षा इत्यस्यार्थेष्टिप्पण्यां स्फुटः ॥३९॥

नूनमित्यत्र अतो ये इति मायया मूलज्ञानाच्छादनाद्घेतोः प्राकृता लौकिक-
लेखः । ज्ञाना इत्यर्थः, अन्यथा भगवानिति प्राकृत्या बुद्धौ शकृतत्वानाच्छादते
१०-२०-४०-४२ इत्यर्थः, ज्ञानेनेति प्राकृतज्ञानेनेत्यर्थः ॥४०॥ अथापीत्यत्र अष्टा-
चत्वारिंशदिति अधुना अपरसंस्काराभावेप्युत्तमदेहान्यथानुपपत्त्या पूर्वजन्मनि सिद्धा
एवेत्यर्थः, चर्पण्य इति “यज्ञपत्न्यस्तथापरे” इतिवाक्येन तादृशलीलाविषयत्वादेता अपि
वक्ष्यमाणशक्तिमत्य इत्यर्थः ॥४२॥

कैवल्याद्याशिपां पतेरित्यस्य विवरणे ततो भगवति प्रवेशो भक्तिर्वेति
योजना । कैवल्यप्राप्त्यनन्तरं स्वरूपेण शुद्धजीवरूपेण भजनं, ततस्तिरोहितस्य स्वकी-
१०-२०-४४ यानन्दस्याविर्भावः, ततः पक्षद्वयं मर्यादाभक्तानां भगवति प्रवेशः,
पुष्टिमार्गीयाणां तु फलरूपा भक्तिरित्याहुः भगवति प्रवेशो भक्तिर्वेति, इदं त्ववधेयं,
धर्मादयः कैवल्यान्ताः पुरुषार्था इति सर्वत्र प्रसिद्धिः, श्रीमद्भागवते तु “कैवल्याद्याशिपां
पते” रितिवाक्यात् कैवल्यं प्रथमकक्षा, तत्स्वरूपं सुबोधिण्यां कैवल्यं कैवल्यता सङ्घात-
निवृत्त्येत्यारभ्य कामाश्चेत्यन्तेन विष्टतं, अत एव कैवल्यं ज्ञानादेव श्रुतौ निरूपितं
“ज्ञानादेव हि कैवल्य” मिति, नैतावता भक्तेः काचित् क्षतिः, सङ्घातनिवृत्त्या केवलस्थिति-
स्वरूपं कैवल्यं ज्ञानादेव भवति, अध्यासनवर्तकत्वात् ज्ञानस्य, न हि कैवल्यमात्रं परम-
पुरुषार्थः, कैवल्यस्य प्रथमकक्षात्मकत्वात् “कैवल्याद्याशिपां पते” रितिवाक्यात्, परम-
पुरुषार्थस्तु पुरोत्तमनित्यलीलाधामप्रवेशः, स च पुरोत्तमानुग्रहजन्यपुष्टिमत्तयैकलभ्यः,
“मत्प्रसादात् परां शान्तिं स्यान् प्राप्स्यसि शाश्वत” मिति भगवद्गीताश्रुतत्वात्, “एको वशी
सर्वगः कृष्ण ईह्य एकोपि सन् बहुधा यो विभाति तं पीठगं ये तु भजन्ति नित्यं तेषां
सिद्धिः शाश्वती नेतरेषा” मित्यार्षणिके गोपालतापनीयोपनिषद्ग्रन्थ, “पीठगं” सिंहासन
स्यमित्यर्थः, “भजन्ती” त्यनेन सेवा उक्ता भज् सेवायामितिधात्वर्थान्, गीतासु “स्यान्
प्राप्स्यसि शाश्वत” मित्यत्र शाश्वतपदात् गोपालतापिन्यां “सिद्धिः शाश्वती” त्युक्त्या नित्य-
लीलाधामप्रवेशो भक्तानां फलत्वेन निरूपितः, शाश्वतग्रन्दस्य नित्यग्रन्दपर्यायत्वात् ॥४४॥

स एव भगवानित्यस्य विष्टतौ साक्षादयं यज्ञ आधिदैविकविष्णुरिति
योजना । अयमर्थः, यदि यज्ञ एवासाकं परमेश्वर इतिषुद्धिस्तादाप्ययं श्रीकृष्ण
१०-२०-४७ आराधनीयः, आधिदैविकयज्ञरूपत्वात्, आधिदैविकयज्ञस्य विष्णुरपत्वात्,
“यज्ञो वै विष्णु” रितिधुनेः, ननु ब्राह्मणेषु एव भोजनार्थमन्नं देयं नान्येभ्य इति कथं
गोपेभ्यो देयमित्याशङ्कयामाहुः ब्राह्मणभोजनसङ्कल्पेपीति, ब्राह्मणभोजनसङ्कल्पे

“एको विष्णुर्महद्गतं पृथग्भूतान्यनेकशः श्रीलोकान् व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभृगव्यय”
इतिपद्यते, तत्रापि विष्णुशब्द एतस्य श्रीकृष्णस्यैव वाचकोतः श्रीकृष्णार्थं गोपेभ्यो देय-
मैवेतिहार्दम् ॥४७॥

यन्मायामोहितधिय इत्यस्य विवरणं शुद्धे वा वैदिके कर्मणीति निष्कामतया
योजना । क्रियमाणेप्रिहोत्रादिसोमान्ते नित्यकर्मणीत्यर्थः, तस्य पञ्चविधस्य नित्य-
१०-२०-४९ कर्मणो भगवत्प्रापकत्वात्, एतच्च तत्त्वदीपे सर्वनिर्णयप्रकरणे जागरूकम् ॥

इति विंशोऽध्यायः ।

एकविंशोऽध्यायः ।

एकविंशाध्यायार्थोक्तौ हेतुकस्य कर्मणो विनिवारणमिति इन्द्रो वृष्टिं करोति
योजना तयान्नान्युत्पद्यन्ते तैर्वयं जीवाम इतिहेतोरीन्द्रोसामिर्ष्यष्टव्य इतिज्ञानेनेन्द्र-
१०-२१-० यागस्य कृतत्वाद् विधिस्पर्शाभावाद्घैतुकत्वं एतसेन्द्रयागस्य, तं निवार-
यित्वा गोवर्धनयागः कृतस्तत्र गोवर्धनस्य भगवद्रूपत्वाद् भगवद्यागस्य सर्वेषुदेविहितत्वाद्
वैदिकत्वमतो गोवर्धनयागं कारितवानित्यर्थः, अत एव श्रीनन्देन भगवन्तं प्रत्युत्तरदाने
स्वकृतेन्द्रयागस्य हेतुकत्वमेवाभाणि “पर्जन्यो भगवानिन्द्र” इत्यादिना, भगवतापि श्री-
नन्दकृतेन्द्रयागस्य वेदमूलकत्वाभावात् केवलयुक्तिसिद्धत्वात् तन्निवारणे “कर्मणा जापते
जन्तु” रित्यादिना युक्तीः प्रदर्श्य श्रीगोवर्धनयागकरणेपि “वयं वनौकसस्तात नित्यं शैल-
निवास्तिन” इत्यनेन युक्तय एव प्रदर्शिताः, तदेतदाहुः कृत्वा तद्वैदिकं ऋके युक्त्यैवेति
निरूप्यते इति, यथा प्रयोधिता इत्यादि यज्ञपत्नीनामनुग्रहात् तद्गतरी बोधिता
ननुग्रहानाहुः स्त्रीणां वस्त्राणीति, स्त्रीणां कुमारिकाणां वस्त्राणि जग्दृहे वस्त्रग्रहणद्वारा
वा अङ्गीकृतवान्, विप्राणां यजमानानां स्त्रियः जग्दृहे तद्वारा ब्राह्मणानङ्गीचकार, देवानां
हवींषि गोवर्धनस्वरूपेण जग्दृहे हविर्ग्रहणद्वारा देवाननुजग्राहेत्यर्थः, तामसान् राजसान्
नित्यादि जीवविशेषणानीमानि तामसान् जीवान् कुमारिकारूपान् राजसान् ब्राह्मणान्

सात्त्विकान् देवानित्यर्थः, एवमध्यायत्रयसिद्धं प्रमेयमुक्तं, ब्राह्मणानां राजसत्त्वं कर्मठत्वाद्
“कर्मश्रद्धा तु राजसी”तिभगवद्वाक्यात् ॥

एकविंश इत्यादि का० २११.३-२१४.३ । एकविंशोऽध्याये हैतुकस्य “पर्जन्यो
कारिकार्थः । - भगवानिन्द्र” इत्याद्युक्तप्रकारेण नन्दादियुक्तिसिद्धस्य कर्मण इन्द्रयागस्य
१०-२१-० विनिवारणं कृत्वा भगवान् युक्त्यैव “वयं गोवृत्तयोनिश”मित्याद्युक्त-
प्रकारेण तत् कर्म गोसवात्मकं वैदिकं चक्रे इति निरूप्यते इत्यर्थः, गोसवस्य वेदाप्रसि-
द्धत्वेऽपि भगवदुक्तत्वेन वैदिकत्वं ज्ञेयं, यथा प्रबोधिता इत्यादि स्पष्टं, शिक्षाधिक्यं
प्रदर्शयन्ति स्त्रीणां चस्त्राणीत्यादि, वस्त्रहरणात् पत्नीहरणस्याधिक्यं ततो हविर्हरणस्येति,
तदेवाहुर्घृण्विति, देवानां प्रतिष्ठाया हविर्धीनत्वात्, तामसानित्यादि तामस्यः कुमारिकाः
पुंस्त्वमविवक्षितं, राजसा विप्राः सात्त्विका देवाः ।

लेखः । एकविंशोऽध्याये न हि गोप्यं हीत्यत्र अतो हि द्वयमिति मूलोक्तं हिशब्द-
१०-२१-४ द्वयमित्यर्थः ॥४॥

अस्तस्वपरेत्यत्र द्वयी गतिरिति बुद्धेरिति शेषः, त्रिविधगताविति तथा सति
लेखः । संशयरूपत्वान् मनस्त्वं भवेत्, बुद्धेश्चित्तत्वे स्थितिः, बुद्धिमात्रत्वे किञ्चि-
१०-२१-५ त्कालेन नाशः, मनस्त्वे तु तदैव नाश इति बुद्धिरतिनष्टा भवेदित्यर्थः,
सगुणापीति चित्तत्वे निर्गुणत्वं गतिद्वये निश्चयात्मकत्वाच् चित्तत्वं भवेदपि, तृतीयगतौ
तु मनस्त्वाच् चित्तत्वसम्भावनापि नास्तीति सगुणा भवेत्, नाशसमुच्चयार्थमपिशब्दः ॥६॥
लेखः । १०-२१-८ पर्जन्य इत्यस्याभासे यादृशजानेनेति यत्प्रकारकज्ञानेनेत्यर्थः ॥

पर्जन्यो भगवानिन्द्र इत्यत्र हैतुकमिति का० २१५.३ । भौतिकेन्द्रायेति
कारिकार्थः । आधिदैविकेन्द्रस्य भगवद्वाहुरूपत्वादयमिन्द्र आधिभौतिक इत्यर्थः
१०-२१-८ ॥८॥

लेखः । चचो निशम्येत्यत्र हृष्टे धर्म इति इदमग्निमाध्यायकारिकायां स्फुटीक-
१०-२१-१२ रिप्यते ॥१२॥

चचो निशम्येत्यस्य व्याख्याने भौतिक इन्द्र इति वेदेनाविहितं युक्तिकल्पिते
योजना । कर्मणि वेदोक्तकर्मणेऽप्यमान आधिदैविक इन्द्रो बलिं न गृह्णाति, अद्रया
१०-२१-१२ क्रियमाणत्वाद् ग्रहणमप्यावश्यकमतो भौतिकरूपेण भक्षयतीति तयोक्तं,
किञ्च वेदस्यापि वेदत्वं भगवद्वाक्यादतः श्रीनन्दं प्रति गोवर्धनयागकरणार्थं यानि वाचयानि
हरिणोक्तानि तानि वेदरूपाण्येव भगवद्गीतावत्, तथा मति तदुक्तत्वादन्वृष्टयागस्य-
वैदिकत्वम् ॥१२॥

लेखः । १०-२१-१३ कर्मणेत्यत्र उत्पन्ना इति युक्त्यन्वयेन भगवन्मनसीति शेषः ॥

[१०-२१-२२]

लेखः । सत्त्वं रजस्तम इत्यत्र जीवमृष्टिरिति जीवस्य देहयोगवियोगौ सुखादि-
 १०-२१-२२ प्राप्तिश्चेत्यर्थः ॥२२॥

रजसा चोदिता मेधा इत्यस्य विवृतौ यथा राजानः कौतुकिन इति यथा
 योजना । रजोगुणेन विक्षिप्ता राजानः कौतुकिनो द्रव्यं प्रयच्छन्ति एवं रजोगुणेन
 १०-२१-२३-३५ विक्षिप्ता मेधा अम्यूनि वर्पन्ति ॥२३॥ तस्माद् गवामित्यस्याभासे
 अद्रिर्गोवर्धनः स्वयमेव देवतेति देवता नाम विष्णुरित्यर्थः, नन्दग्रामवरसानुपर्वतौ शिव-
 ब्रह्मरूपौ गोवर्धनो विष्णुरूप इति पुराण उक्तत्वात् ॥२५॥ ह्यन्तामग्नय इत्यत्र अलौ-
 किको देवानामर्थे होम इति लौकिकशब्दः सृष्टिपुराणोक्तवाचकः, अतो ह्यलौकिकशब्देन
 वेदोक्तो गृह्यते, तथा च वेदोक्तहोमः कार्य इति फलति, देयं वो घेनुदक्षिणा इत्यस्य
 विवृतौ वो युष्माभिरिति वो युष्माभिरित्यत्र तृतीयायां व इति वैदिकप्रक्रियया
 साध्यं, ब्राह्मणान् प्रति वो युष्मभ्यमितीति नन्दादीन् प्रति यदा भगवत उपदेश-
 सदा तु वो युष्माभिरित्येवं ज्ञेयं, यदा पुनः पुरोहितादीन् ब्राह्मणान् प्रत्युक्तिस्तदा वो
 युष्मभ्यमिति चतुर्थो ज्ञेयेत्यर्थः ॥२७॥ अनांस्यनडुद्युक्तानीत्यस्य विवरणे अनडुह-
 श्चेति आरुह्येत्यनेनान्वयः, तथा सति द्वितीयान्तमेव कर्म युक्तमिति अनडुहश्चेत्युक्तं,
 अनांसि अलङ्कृतानि अनडुहश्च अलङ्कृतानिति फलितम् ॥३४॥ कृष्णस्त्वन्यतमं रूप-
 मित्यत्र तत्पर्वतस्याधिदैविकं रूपं इतिपक्षं व्यावर्तयति तुशब्द इति पर्वतस्याधि-
 दैविकं रूपमिदं न भवत्यपि तु श्रीगोवर्धनस्यापिशुद्धपुष्टिपुरुषोत्तमस्वरूपमिदमित्यर्थः,
 अत्र गोवर्धनस्यापिपुरुषोत्तमस्वरूपेण सह नन्दराजकुमाररूपपुरुषोत्तमस्य सहैव भोजनं,
 रूपद्वयस्यैकत्वात्, तथा च एकं नन्दराजकुमारात्मकं रूपं गोपान् प्रति गोवर्धनस्यापिस-
 रूपपूजां शिष्यान् स्वयं गोवर्धनं पूजयति, तस्मिन् शिक्षकस्वरूपे नन्दस्य पुत्रभावदात्रां
 मत्पुत्रस्यायं देवः कल्याणं करोत्वितिबुद्ध्या श्रीनन्दः स्वयं गोवर्धनं पूजयन् स्ववाउक्तेन
 श्रीकृष्णेन पूजां कारयति, अत एनां लीलामेनं भावं च समाश्रित्यासन्मार्गे श्रीनवनीत-
 प्रियो भगवान् गोवर्धनं पूजयति, नन्दराजकुमारस्य गोवर्धनस्यस्वरूपस्य च सहभोजनान्
 गोकुलस्यगोवर्धनस्यस्वरूपयोः एकत्र भोजनलीलां प्रदर्शयितुं भगवदाज्ञां प्राप्य श्रीविदुष्टे-
 श्वरैः श्रीनवनीतप्रियादिस्वरूपाः श्रीगोकुलतः समानीय श्रीगोवर्धनधरेण महाचक्रद्वे-
 समये सह स्थापिताः सहैव भुङ्गते, श्रीमद्भागवतरीत्या गोकुलस्यगोवर्धनस्यपुरुषोत्तम-
 स्वरूपयोः सहभोजनात्, रूपद्वयस्यात् एव पृथग्दर्शनमुक्तं "तस्मै नमो ब्रजव्रतैः सह
 चक्रेत्मनात्मने" इति, अतोत्रैकं रूपं नन्दराजनिःकृते तिष्ठन् गोवर्धनस्यस्वरूपं नमस्करोति,
 तथा च ब्रजस्थानां सर्वे भावाः श्रीकृष्ण एव स्थिताः, परं नन्दराजकुमारत्वेन, श्रीकृष्णे
 देवभावो न स्थित इति देवभावेनान्यस्य भजनं करिष्यन्ति, तथा सति निरोधो न संस्त-

त्यतो देवभावस्यापि स्वस्मिन् स्थापनार्थं श्रीगोवर्धनस्थायिस्वरूपस्य पूजनं कारितवान्, तेषां हृदि माहात्म्यज्ञानजननार्थं स्वयमपि पूजितवान्, अनया लीलया ब्रजस्थानां देवो गोवर्धन-
स्थायी भगवान् पुरुषोत्तम इति सिद्धं, अत एव गोवर्धनस्थायी श्रीगोवर्धननाथोऽ-
सिद्धान्ते पुष्टिमागं देव इति तत्र देवत्वव्यवहारो देवमन्दिरवत् तत्र ध्वजस्थापनादीति
पुष्टिर्नैर्विभावेनीयम् ॥३५॥

अहो पश्यत इत्यत्र आनन्दमयस्येति तथात्वात् भगवत्त्वादित्यर्थः, “आनन्दाद्
लेखः । ध्येवे”त्यादिश्रुतेरानन्दमयः सर्वबीजं स च भगवद्रूप इति सर्वैरपि नामभि-
१०-२१-३६ भगवान् व्यपदेष्टव्यः, एतदपीति आनन्दे बीजे सति तस्य सर्वतः सूक्ष्म-
त्वात् तत्कार्यस्य कामरूपत्वं सङ्गच्छत इत्यर्थः, नमस्कारवदिति यथात्मनात्मने नमनं तथा
स्वेनैव स्वसानुग्रह इत्यर्थः ॥३६॥

अहो पश्यतेत्यत्र ननु भगवता स्वस्वरूपस्य “असौ शैल” इति शैलत्वं कथमुक्त-
योजना । मित्याकाङ्क्षायामाहुः असौ शैलः सर्वात्मकत्वादिति असौ भगवान्
१०-२१-३६-३८ शैलः, तत्र हेतुः सर्वात्मकत्वादिति, “एतदात्म्यमिदं सर्वं” “पुरुष
एवेदं सर्वं” “स सर्वं भवती”त्यादिश्रुतेः, तदेवोपपादयन्ति आनन्दमयस्य बीजस्य तथा-
त्वं।दिति, एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्खामती”तिश्रुतेरानन्दमयत्वं, आनन्दमयस्य बीजत्वं
कारणत्वात्, कारणत्वं “तस्माद् वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूत” इत्यादिश्रुतेः, “आन-
न्दाद्ध्येव स्वस्विमानि भूतानि जायन्ते” इत्यत्र आनन्दमयस्य कारणत्वोक्तेर्बीजत्वं ज्ञेयं, बीजस्य
समवायिकारणत्वात् कार्यस्य तदात्मकत्वं, अतः कारणरूपो भगवान् शैलरूप इति शैलत्वकथनं
युक्तमेव, रूपी नोऽनुग्रहं व्यधात् इत्यत्र नमस्कारवत् ममर्थनीयेति यथा स्वेन
स्वस्य शैलरूपिणे नमस्कारः कृतस्तेषां ब्रजवासिनां तस्मिन् स्वरूपे माहात्म्यज्ञानजननार्थं
नोनुग्रहं व्यधादिति अनुग्राह्याणां मध्ये न इतिपदेन स्वसापि निवेश उक्त इत्यर्थः
॥३७॥ इत्यद्रिगोद्विजेत्यत्र वासुदेवेनचेत्यादेरयंष्टिष्ण्यां स्फुटः ॥३८॥

इति एकविंशोऽध्यायः ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

द्वाविंशोऽध्याये हेतुशाम्भ्रमित्यादि का० २१२३-२१२३ । हेतुशाम्भ्रमित्यादि
कारिकार्थः । तज्ज्ञापयति निश्चितमिति एतद्य टिप्पण्यां व्याख्यातं, तद्यथा, दृष्टार्थ-
१०-२२-० फलकरुमाविष्टाना भ्येत्यागे मति दृष्टानि एजजननशाम्भ्रानुमायं ग्रापय-

[१०-२२-१]

लेखः, योजना, कारिकाश्च ।

तीत्यर्थः, दृष्टोर्थः भूतेभ्यो जीवनदानं, तत्फलकं कर्म इन्द्रयागः, दृष्टानिष्टं गोष्ठजिघांसया
वृष्टिकरणं, उभयोर्हेतुकत्वार्थमिति ब्रजराजकृतेन्द्रयागभगवदुक्तगवाद्यागयोर्हेतुकत्व-
ब्रापनार्थमित्यर्थः, "तच्छेपेणोपजीवन्तीतिवाक्यादिन्द्रयागस्य यथा ब्रजराजयुक्तिसिद्धत्वं
तथा गवाद्यागस्य "वयं गोवृत्तयोनिश्च" "नित्यं शैलनिवासिनः" इत्यादिवचनेन भगव-
युक्तिसिद्धत्वमिति उभयोर्हेतुकत्वं, एवं भगवता कृतमिति वृष्टिरूपं दृष्टमेवानिष्टं
लोकप्रतीत्या दृष्टेनैव श्रीगोवर्धनेन वृष्टिवारणं चेत्यर्थः, वस्तुतस्तु "गोपाये स्वात्मयोगेने"ति-
पदात् स्वात्मयोगेनैव रक्षणमितिभावः ।

लेखः । इन्द्र इत्यत्र वाक्यानि चतुर्भिरिति पञ्चमश्लोकस्तु चतुर्णामेवोपोद्बलक
१०-२२-१ इतिभावः ॥१॥

द्वाविंशत्याध्यायविवरणे इन्द्रस्तदात्मनः पूजामित्यादिदशश्लोकार्थनिरूपणे क्रोधोद्यमौ
योजना । च वाक्यानि चतुर्भिः सर्वनाशानात् पीडाहेतुफलान्युक्तवां
१०-२२-१ सन्धिमाहेतरेण हीति कारिका, तत्र 'इन्द्रस्तदे'तिश्लोके क्रोधः, 'गणं
सांवर्तकं नामे'तिश्लोके उद्यमः, ततो वाक्यानि चतुर्भिः, तत्रैव क्रमः, "अहो श्रीमद-
माहात्म्य"मित्येकं, "यथाहृदै"रिति द्वितीय, "वाचालं वालिश"मिति तृतीयं, "एषां
श्रियावल्लिप्तानां"मिति चतुर्थं, एवं चत्वारि वाक्यानि, ततो मध्ये "अहं चैरावतं नाम"-
मितिश्लोकः मेघानां ब्रजागमनस्य पश्चाद् ब्रजनाशार्थं मधवदागमनं हि तदर्थं, अत इन्द्रस्य
ब्रजनाशार्थमागमनं सन्धौ परिणतत्वात् सन्धिशब्देन व्यवहियते, "अहो श्रीमदमाहात्म्य"-
मित्यादिचतुर्णां वाक्यानां "इत्थं मधवताज्ञप्ता"इत्यारभ्य "नादृश्यत नतोन्नत"मित्यन्तानां
त्रयाणां वाक्यानां सन्धौ पठितत्वात् सन्धिशब्देन व्यवहियते, "अहं चैरावतं"इत्यनेन
स्वागमनमिन्द्रेण पठितं, अत इन्द्रकर्तृकब्रजागमनस्य सन्धित्वं, अथ वा यद्यपि शक्रेण
ब्रजनाशार्थं ब्रज आगमिष्यामीत्युक्तं तथापीन्द्रकर्तृकब्रजागमनं तु भगवच्चरणस्पर्शार्थं
जातमिति तदागमनस्य सन्धिरूपत्वमेव जातमिति सन्धित्वमुक्तं, सन्धिशब्दः कलहनिना-
रककृतिवाचकः, तत "इत्थं मधवताज्ञप्ता"इत्यनेन पीडोक्ता, ततो "विद्योतमाना"
इत्यनेन पीडायां हेतुरुक्तः, ततो "जलौघं"रित्यनेन दृष्टेः फलमुक्तं, एवं दश श्लोकाः,
तथा च क्रोधोद्यमयोः श्लोकद्वयं, तत इन्द्रवाक्यनिरूपकाश्चत्वारः "अहो श्रीमदे"-
त्यारभ्य "पशून् नयत संक्षय"मित्यन्ताः श्लोकाः, एवं पद श्लोकाः, तदनन्तरम् "हं
चैरावत"मिति सन्धिश्लोकः, तदनु "एवं मधवताज्ञप्ता" इति पीडानिरूपणश्लोकः,
"विद्योतमाना" इतिहेतुनिरूपकः, "स्पृणान्स्पृष्टे"तिफलनिरूपकः, एवं दश, तदुक्तं
पीडाहेतुफलान्युक्तवैति, न चैवं मति "पीडाहेतुफलान्युक्त्वा सन्धिमाहे"त्युक्तिर्विरुद्धा
सन्धिनिरूपणस्य पीडादिनिरूपणात् पूर्वमुपलम्पमानत्वादितिवाच्यं, "अहं चैरावतं नाम"-

मित्यनेन निरूपितात् सन्धिपदार्थात् पूर्वं पीडां कुरुत विद्योतनादि कुरुत स्थूणास्थूलावर्ष-
 धाराभिर्गतादि कुरुत जलौघैर्भुवं प्रुाव्यमानां कुरुतेतीन्द्रेण मेघान् प्रत्याज्ञापनात्, एवं पीडा-
 हेतुफलान्युक्त्वा “अहं चैरावतं नाग”मित्यनेन सन्धिमुक्तवान् इन्द्र इत्यर्थः, युक्तं चैतत्,
 इन्द्रोक्तिं विना मेघाः कथं कुर्युः, अतः ‘पीडाहेतुफलान्युक्त्वा सन्धिमाहे’ति यदुक्तं तत्
 सम्यगेव, इन्द्रः पीडाहेतुफलान्युक्त्वा “अहं चैरावतं नागमारुह्यानुव्रजे व्रज”मित्यनेन
 सन्धिमाहेतिकारिकार्थः फलितः, यद्यपि पीडाहेतुफलानि शक्रोक्तौ मूले नोपलभ्यन्ते
 तथापि “इत्थं मघवताज्ञप्ता मेघा”इत्यादिशुकोक्तश्लोकत्रये मेघकर्तृकपीडाहेतुफलानामुप-
 लभ्यमानत्वात् पीडाहेतुफलानि व्रजे मेघैः कृतानि, तानि चेन्द्राज्ञां विनानुपपन्नानीतीन्द्र-
 वाक्यानि पीडाहेतुफलबोधकान्याक्षिपन्ति, तथा चेन्द्रः पीडाहेतुफलानि मेघान् प्रत्याज्ञप्त-
 चानिति ज्ञायते, अतः इन्द्रः पीडाहेतुफलान्युक्त्वा सन्धिमाहेतिकारिकार्थो युक्त एव,
 “इत्थं मघवताज्ञप्ता”इत्यत्र पीडा स्पष्टैव “पीडयामासुरोजसे”तिवाक्यात्, पीडा कथं
 भवेदित्याकाङ्क्षायां “विद्योतमाना विद्युद्भि”रित्यनेन विद्युत्स्तनयित्नुतीव्रमरुजलशर्करा
 घृष्टयः पीडायां हेतवो निरूपिताः, अतोसिन् श्लोके हेतुनिरूपणं, “स्थूणास्थूला वर्षधारा”-
 इत्यनेन व्रजभूमेर्जलप्रावनरूपं प्रलयदृष्टिफलमुक्तं, अतोसिन् श्लोके फलनिरूपणं, एवं
 पीडाहेतुफलानि मेघकृतानि श्रीशुकेनोक्तानि त्रिभिः, एतानि पूर्वमिन्द्रेण मेघान् प्रत्या-
 ज्ञाप्येणोक्तानीति सर्वं सुख्यम् ॥१॥

इन्द्रस्तदात्मनः पूजामित्यादिदशश्लोकीमतिपाद्यानर्थानाहुः क्रोधोद्यमौ इति का०
 कारिकार्थः। २२०३। द्वाभ्यां क्रमेण क्रोधोद्यमौ, चतुर्भिर्निन्द्रवाक्यनिरूपणे हेतुमाहुः
 १०-२२-१. सर्वनाशनादिति, सर्वपुरुषार्थनाशनादित्यर्थः, पुरुषार्थानां चतुःसङ्ख्या-
 कत्वादिति भावः, पीडेत्यादि “इत्थं मघवताज्ञप्ता”इत्यनेन पीडा, “विद्योतमाना”इति
 श्लोकेन पीडाहेतुः, “स्थूणास्थूले”त्यनेन घृष्टिरूपं फलं, “अहं चैरावतं नाग”मिति श्लोकेन
 सन्धिरूपमिन्द्रागमनं, यद्यपि “नन्दगोष्ठजिषांसये”तिवाक्याद् विग्रहार्थमेव इन्द्रेण स्वा-
 गमनमुक्तं तथापि “गोलोकादाव्रजत् कृष्णं सुरभिः शक्र एव चे”त्युक्तप्रकारेण सन्धिपदमेव
 इन्द्रागमनं जातमिति सन्धिमाहेतरेण हीत्युक्तं, अत्र यद्यपि मन्धिश्लोकात् पूर्वं पीडा-
 हेतुफलानि इन्द्रेण स्फुटं नोक्तानि तथा च कारिकायां ‘पीडाहेतुफलान्युक्त्वे’ति उवाप्रत्य-
 पान्तप्रयोगानुपपत्तिस्तथापि “पशून् नयत संक्षय”मितिवचनात् “इत्थं मघवताज्ञप्ता” इति-
 पदाद्य पीडाहेतुफलानामपीन्द्रागमनत्वं श्रेयं, अतो नानुपपत्तिः ॥१॥

अहो श्रीमदेत्यत्र तस्य परिग्रह एवेति मर्त्यवाक्यस्य परिग्रह इत्यर्थः ॥१॥

छेदः। याचालमित्यत्र अथ घेतिपदे वाचालमित्यादिपदपञ्चमस्यार्थो वक्ष्य-
 १०-२२-३-१६ माणरीत्येव मेघः। एतादृशं महान्तमपि मर्त्यत्वेन अनीश्वरत्वादिप्रका-

[१०-२२-१८-१९]

लेख, योजना, कारिकार्यश्च ।

रेणोपाश्रित्येत्यर्थः, अलं पूर्णमिति अल्घातोः पचाद्यजन्तम् ॥५॥ स्थूणेत्यत्र मुञ्चन्तीति
स्वात्मानमितिशेषः, मेधैर्भूमिशैथिल्ये प्रतिधारं गतो जायत इत्यर्थः ॥१०॥ शिलावर्षेत्व-
स्वामासे किमिन्द्र इति इन्द्रमारणमेघनिवारणवृष्टिस्तम्भान्यत्रनयनानां विमर्शं "स्तत्रं
प्रतिविधि"मिति श्लोके, अवशिष्टयोर्द्वयो "स्तस्मान् मच्छरण"मिति श्लोके वक्ष्यत इति विभागः
॥१४॥ तत्र प्रतिविधिमित्यत्र प्रतिविधिपदेन गोवर्धनोद्धरणरूपप्रतिविधिकथने हेतुमाहुः
प्रतिक्रुत्येति, भावप्रधानमिदं, प्रतीकारत्वेन गोवर्धनोद्धरणस्यैव भगवता कृतत्वादित्यर्थः ॥

तस्मान् मच्छरणमित्यस्वामासे अलौकिकं सामर्थ्यमिति "ब्राह्मेण जैमिनिरुप-
लेखः । न्यासादिभ्य" इति मते इव जीवानां देहादिकं विनैव लीलाकरणसामर्थ्य-
१०-२२-१८-१९ मित्यर्थः, एतस्य समाधानं मत्परिग्रहमित्यनेन भविष्यति बृहस्पति-
द्वारेत्यस्य समाधानं स्वात्मयोगेनेत्यनेन, एवम्प्रकारेण न तु प्रकारान्तरेणेत्यर्थः, व्याख्याने,
नापि भक्तिरिति ज्ञानोपदेशकथनेन "ज्ञानयोगश्चे"त्यादिवाक्यैस्तयोरैकार्थ्याद् भक्ति-
दानमप्याक्षिप्तमेवेति ज्ञेयं, स्वात्मयोग एवेति स्वात्मनः स्वरूपस्य योग एतेषु स्थापन-
मित्यर्थः, समाहारपक्षे मूलस्य स्वपदस्यैव विवरणमिदं, अन्यापारस्य करणतासम्भवाद्, स्व
स्वात्मनो योगः स्थापनमित्यर्थः, व्यापारवतः करणत्वमते एतादृशयोगेषु लक्षणेत्याद्य-
न्यत्र विस्तरः, स्वरूपस्थापनेन रक्षणं व्युत्पादयन्ति यथेति, वायोनिरोधे प्राणापामैरन्तः
स्थापने इन्द्रियाणां वायवधीनत्वादिन्द्रियाण्युपद्रवरहितानि बहिर्गमनरहितान्यन्तर्निष्ठानि
भवन्ति तथा मत्स्वरूपस्यैतदन्तःस्थापने एतेषां मदधीनत्वादेतेन्तर्निष्ठा भविष्यन्तीत्यर्थः,
आत्मानं स्थापयिष्यामि तदा एते उपद्रवरहिता अन्तर्निष्ठा भविष्यन्तीति शेषः, तत
इति एतेषामन्तर्निष्ठत्वाद्दन्तश्च मम स्थितत्वान् मयि स्थिता मन्निष्ठा इत्यर्थः, सुखिता
इति मद्भुक्ताद्यप्रभावरूपमामर्थ्येन सन्नितादिप्रतिघातरहिता इत्यर्थः, इतीति एवं स्वात्-
योगेन रक्षेत्यर्थः ॥१८॥ इत्युक्तवैकेनेत्यत्र पूर्वं व्यवस्थापित इति "एषोवजानजो
मर्त्या" नित्यत्र "गवां शर्मणे" एतन्नमस्कारकथनेनेत्यर्थः, अन्यथेति अचलत्वसम्पादन-
भावे भगवता चालनेन चलनधर्माविर्भावे अन्यार्थं चलनाभावेपि हरिदासवर्षत्वात् सेवा-
प्रवृत्तौ चलनं स्यादेव, अचलत्वसम्पादने त्वचलत्वाविरोधेन या सेवा "पानीपश्यवसे-
कन्दरकन्दमूल" प्रकटनरूपा तामेव करिष्यतीत्यर्थः, भगवता अचलत्वं सम्पादयित्वापनाञ्च
न चलत्वमिति भावः ॥१९॥

तस्मान् मच्छरणं गोष्ठमित्यत्र शरणागतसंरक्षेत्यादि का० २२१.१-२२.३ ।
कारिकार्यः । स्फुटं, अत्रैव प्रथममित्यादि का० २२३.१-२२५.१ । एतच्च विस्तरेण
१०-२२-१८-१९ व्याख्यातं टिप्पण्यां, अक्षरार्थस्तु स्फुट एव, अन्यथेत्यादि अन्यथा

विशेषाङ्गीकाराभावे इन्द्रार्थमुद्दिष्टं भगवान् कथं गृह्णीयात्, अतः केवलात्मसात्करणे-
नाग्रे स्वरूपानन्ददानार्थमेव यागोपदेश इत्याहुः अतो यागोपदेशश्चेत्यादिना, किञ्चैव-
मनन्यभक्तिमार्गः सिध्यति अक्लिष्टकर्मत्वं च स्यादित्याहुः भक्तिमार्ग इति ॥१८॥

धुत्तृड्यथामित्यस्मात् पूर्वं प्रतीक्षार्थमिति सप्तमु मध्ये एकोपि चेदुपेक्षेत तदा
लेखः । सर्वयोपद्रवं करिष्यामीति सप्तानां प्रतीक्षार्थमित्यर्थः, तदुपरीति अतः
१०-२२-२२ परं रक्षकाभानान् नष्टा एव भविष्यन्तीत्युपद्रवकर्तारमेव मारयेदित्यर्थः,
अत्राविचार्योपद्रवकर्ता इन्द्र इति ज्ञेयम् ॥२२॥

धुत्तृड्यथामित्यत्र सप्तदिवसधारणस्य तात्पर्यनिरूपणे ततो वृष्टिः सप्तरात्रं
योजना । जाता भगवतो गुणानां च प्रतीक्षार्थमिति, अत्रायमभिप्रायः,
१०-२२-२२ शक्तिमान् हि शक्तिभिः सर्वं करोति यथानेकशस्त्रवान् यथासौकर्यमे-
कैकेन शस्त्रेण मारकान् परिहृत्य दीनान् रक्षति एवमैश्वर्यादिपद्गुणवान् भगवान् प्रत्यह-
मेकैकेन गुणेन वृष्ट्यादिकृतदुःखं परिहृत्य श्रीगोकुलं रक्षितवान्, एवं पदसु दिनेषु पद्-
मिर्गुणैः रक्षा, सर्वगुणवैशिष्ट्येन यद् रक्षणं तद् धर्मिरूपेण रक्षणमेवं सप्त प्रकारा रक्षणे, तत्र
प्रथमदिवसे ऐश्वर्येण रक्षणे जायमाने एकस्मिन् दिने रक्षित्वा द्वितीये तृतीये चतुर्थे वा
श्रीकृष्णो ब्रजस्योपेक्षां करिष्यति तदा ब्रजनाशो भवितेत्याशयात् प्रलयकर्त्री वृष्टिं शक्रः
सम्पादितवान्, सेयं भगवतो गुणानां च प्रतीक्षा नाम, ततोऽष्टमदिवसे कुतो वृष्टिर्ना-
भूदित्याशङ्क्य तदाशयं विवृण्वन्ति तदुपरि सहनमित्यादिना, तदुपरीति गुणगुणि-
कृतरक्षानादरेण सप्तदिवसोपरीत्यर्थः, अयमाशयः, गुणपद्रुकृतरक्षामविचार्य सप्तमदिवसे
वृष्टिः कारिता, एवं यदि धर्मिरूपेण कृतां रक्षामविगणय्याष्टमदिवसे वर्षेत् तदा धर्मिणो-
नादरे भगवानिन्द्रं मारयेत्, तदुक्तं यद्यत्रेपि तद् भवेन् त्रियेतैवेन्द्रो मेघाश्चेत्यनेन,
एवं सति इन्द्रानुजिघृक्षया न तादृशीं बुद्धिं हरिरुत्पादितवान्, अपि तु सद्बुद्धिं शक्राय
दत्तवान्, यया सप्तमीं रक्षामवलोक्य वासवो वृष्टिं धारितवान्, तदग्रे वक्ष्यन्ति 'सप्तम-
दिवसस्य रात्रिदोषे वारण'मिति, अत एवेत्यारभ्य एवं व्यवस्था सर्वत्रेत्यन्तं विचार्यंति
विचार्योपद्रवकर्ता त्वनेन भगवद्भक्तेनायमपराधः कृत एतस्मै दण्डो देवो न चेतिमन्दिम
भगवता यस्य रक्षाधं यत्नः कृतस्मसै दण्डो न देय इति निश्चिनोति ततो न दण्डयति,
एवं सप्तरात्रं प्रतीक्षणं भगवतो गुणानां च, अत्र विचार्योपद्रवकर्ता देवादिर्ज्ञेयो यस्य भगव-
त्कृतमकरधाया भक्तोपेक्षायाश्च शानमस्ति न तु यः कथिन् माधारण इति ज्ञेयं, तथा च
भगवताप्रमये यदा कदाचिद्रक्षोपाये भगवता कृते भगवद्रक्षितस्य नागाभावमवगत्य विचार-
श्चलन्तु भक्तान् नापकरोति, ननु यदा कथिद् भक्तानुपद्रवयेत् तदा भगवान् पालदेवतः
वर्षेण कथं कथं यदयं भगवता रक्षित उपेक्षितो वेति चेत्, न, उपद्रवगमयान-

[१०-२२-२३]

यापि भक्तक्षार्थं उपायकरणात्, "प्राग्दष्टं भक्तक्षार्था"मिति नवमस्कन्धे शुकवाक्यात् उपद्रवशङ्कयैव अम्बरीषभूपभक्तक्षार्थं चक्रस्थापनस्य सिद्धत्वात्, भगवत्कृततादृशभावबोधो देवादीनामलौकिकप्रकारेण जायत एव, अत एव चेतसा भगवत्स्मरणमनेन कृतमनेन तु कृतमिति ज्ञानं यमदूतानामुत्पद्यते, अन्यथा भगवत्स्मरतृन् कथं न नयन्ति, कथं वा भगवत्स्मरण-इदितान् नयन्ति, तदुक्तं "जिह्वा न यक्ति भगवद्गुणनामधेयं चेतश्च न स्मरति तच्चारणा रविन्दं कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदापि तानानयध्वमसतो कृतविष्णुकृत्या"मिति पष्ठ-स्कन्धे यमेन, तथा च देवादीनां अलौकिकप्रकारेण भगवत्कृतस्मरणोपेक्षोभयज्ञानं मन्तव्यं, एवं सति विचार्योपद्रवकर्ता तु सप्तरात्रं प्रतीक्षत इति यदुक्तं तत्र विचार्योपद्रवकर्ता तु देवादि-ज्ञेयः, अलौकिकद्रष्टृत्वात्, अविचार्योपद्रवकर्ता त्विति यथेन्द्रत्वेत्यर्थः, स्पष्टमेतत्, इह विचार्योपद्रवकरणे सप्तरात्रप्रतीक्षोक्ता, अविचार्योपद्रवकरणे सप्तरात्रपर्यन्तं करणमिति यदुक्तं तत्र न सप्तरात्रपर्यन्तमेव प्रतीक्षा सप्तरात्रपर्यन्तमुपद्रवश्चेति परमावधिरुक्त इति ज्ञेयम् ॥२२॥ अपि तु सप्तरात्रपर्यन्तं प्रतीक्षा सप्तरात्रपर्यन्तमुपद्रवश्चेति परमावधिरुक्त इति ज्ञेयम् ॥२२॥

लेखः । धुत्तृडित्यत्र हित्वेत्यस्यैव विवरणं सोद्वेति न तु पदान्तराध्याहारः अग्रे १०-२२-२३ तथात्रयकथनात् ॥२३॥

धुत्तृडित्यथा सुस्वापेक्षां हित्वेत्यत्र व्यथायास्त्यागासम्भवात् पदान्तरेण सम्बन्धः योजना । कर्तव्य इत्याहुः धुत्तृडित्यां जायमानां व्यथां सोद्वेति, सोद्वेत्य- १०-२२-२३ ध्याहार्यं, अस्मिन् पक्षे सोद्वेतिपदाध्याहारदोषशङ्का प्रकारान्तरेण व्याचक्षते, अत्र हित्वेत्यनेनैव सम्यध्यते धुत्तृडित्यथामितीति, तथा च धुत्तृडित्यथां हित्वे-त्यन्वयं निधाय व्यथाया अपि त्यागो वाच्यः, व्यथात्यागः कथं सम्भवतीत्याकाङ्क्षाया-त्यन्वयं निधाय व्यथाया अपि त्यागो वाच्यः, अत्र भोजनेन वेति, वीक्ष्यमाण इतिपदादासक्तिर्निरूपिता, सा च माहुः दर्शनेन अन्नभोजनेन वेति, वीक्ष्यमाण इतिपदादासक्तिर्निरूपिता, सा च प्रपञ्चविस्मरणपूर्विकेन चान्या स्मर्यार्थनिरोधस्य तादृशत्वात्, अतो निखिलप्रपञ्चविस्मरणे धुत्तृडादिविस्मरणमर्थादायातमिति स एव त्यागपदार्थः, अन्नभोजनेन वेति भगवत्कृते-नासक्तान्नभोजनेन वेत्यर्थः, भगवद्भक्तस्य सर्ववृत्तिजनरूपेण प्रज्जवासिनां सर्वेषां वृत्ति-र्जातेति धुत्तृडित्यथासुखापेक्षात्यागः युक्त एवेति भावः, अत एव प्रथमस्कन्धे "शाकान्निशिट-मुपशुज्य यत्सिलोर्जी वृत्ताममस्त मल्लिन्ने विनिमप्रसद" इतिवाक्यात् भगवत्कृतमोजनस्य मगणदुर्वासस्तृत्तिजनरूपमुपलभ्यते, मत्ताद्गानि प्राणिनो भवन्तीति प्राणिन इति षष्ठी, प्राणिनो जीवस्य हिताचरणे मत्ताद्गानि भवन्तीत्यर्थः, मत्ताद्गानि गणयन्ति देवर्षि-पितर इत्यादिना, म्यपमपि स्वनामधेयं स्वहितमाचरतीत्याहमोक्तः, आन्मीयः पुत्रादिः, गृहिकः स्वदेहमग्न्यन्धिभिन्नः स्वरचितोपहारः, पारलौकिको यागादिधर्मः, एतैः मत्तमि-र्यदा प्रज्जवासिनो न रक्षितालादा प्रज्जवासिनां नैतन्नु कदाचिदापि पीतिमम्मरः, किन्तु

स्वरक्षके श्रीगोवर्धनघर एव प्रीतिर्व्रजस्थानां समुद्भूतेति ज्ञेयं, सप्ताहं नाचलत् पदा-
दित्यस्य व्याख्याने गतिः पादस्य सहजेति स निर्दिष्ट इति यथा ब्रजवासिभिः सहजः
शुचृद्रूपो घर्मो भगवदर्थं त्यक्तस्तथा प्रभुणापि स्वाभाविकथलनरूपधरणधर्मस्त्यक्तः “ये
यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यह”मितिवाक्यादितिभावः ॥२३॥

निर्यातेत्यत्र तेपामिति तेषां गोपानां विचारसामर्थ्याभावात् स्वयमेवोक्तमित्यर्थः,
लेखः । जिज्ञासापदेन विचारः ॥२६॥ दिवीत्यत्र अप्सरसश्चेति “रूपमिति
१०-२२-२६-३१ गन्धर्वा गन्ध इत्यप्सरस”इतिश्रुतौ साहचर्याद् गन्धर्वपदेनाप्सरसोप्युक्ता
इतिभावः ॥३१॥ इति द्वाविंशोऽध्यायः ।

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

त्रयोविंशाध्यायार्थोक्तौ अज्ञानमिति एतस्वार्थेऽपि स्पष्टः, समत्वाद्येत्यस्यापि,
योजना । विरोधात् प्राकृतत्वेनेति खेषु प्राकृतत्वेन प्राकृतैरसामिरेतस्य
१०-२३-० श्रीकृष्णस्य कथं सम्बन्धः स्यात्, गोपैर्भगवता सह दैहिकः सम्बन्ध-
स्त्यज्यते पुरा पूर्वपक्षे इत्यर्थः, एतावता श्रीनन्दं प्रति गोपकृतप्रश्नस्वाशय उक्तः, सोयं
पूर्वपक्षरूपः, श्रीनन्ददत्तोत्तराशयमाहुः जातस्तादृश एवात्रेति, अस्यार्थेऽपि स्पष्टः,
अप्राकृतोपि वस्तुस्वभावात् मत्पुत्र इति अप्राकृतत्वं मत्पुत्रत्वं द्वयमपि वास्तवमिति श्रीनन्द-
दत्तोत्तराशयः, सोयं सर्वोपनिषदां सिद्धान्तः ॥

त्रयोविंशाध्याये अज्ञानमित्यादि २२६ः-२२९ः । निरुद्धानामज्ञानादि
कारिकार्थः । कृष्णाङ्गं कृष्णविषयकं निवार्यते इत्यर्थः, प्रयोजनमाहुः समत्वाद्येति,
१०-२३-० गोवर्धनोद्धरणेन कृतो यो निरोधः स तु सर्वेषां समान इति समत्वज्ञाप-
नायेत्यर्थः, पूर्वपक्षश्चेत्यादि “ततो नो जायते शङ्का ब्रजनाथ तवात्मजे”इत्यन्तेन
ग्रन्थेन पूर्वपक्षः, “श्रूयतां मे वचो गोपा”इत्यादिना सिद्धान्तः, “मुदिता नन्दमानर्षुः
कृष्णं विगतविसया” इत्याश्रयाभावः फलं, इह भगवत्प्राकृतत्वं पुत्रत्वरूपः सम्बन्ध-
श्चेतिद्वयं स्थाप्यं, प्राकृतत्वेनेति अस्मात् गोपेषु प्राकृतत्वेन भगवत्सम्बन्धो विरुद्ध
इति हेतोः सम्बन्धस्त्यज्यते न मन्यते इति पुरा पूर्वपक्ष इत्यर्थः, सिद्धान्तमाहुः जात-
स्तादृश एवेति, तादृश एव अप्राकृत एव प्रकृत इतिहेतोर्न सन्देह इति परः सिद्धान्त-
स्तपोच्यते इत्यर्थः, तथा च गोपानां प्राकृतत्वेनाप्राकृतेन भगवता सह सम्बन्धः कथं
सम्भवतीति संग्रहे भगवत्प्राकृतत्वसम्बन्धत्वयोर्विरोधाभावात् सन्देह इति सम्बन्धा
सिद्धः, एतदुपपादयन्ति माहात्म्यदर्शनं हेतुरित्यादिना, परे सिद्धान्ते गर्गावाक्यानि
हेतव इत्यर्थः, अज्ञानमिति भगवत्स्वरूपज्ञानं फलमित्यर्थः ।

[१०-२३-१०] लेखः, योजना, कारिकायर्थ ।

त्रयोविंशे हृत्वेत्यत्र बह्व इति एतद्वचस्य बलदेवकृतस्य भगवत्कृतत्वकथने एतेपा-
 लेखः । भावेशज्ञानानुन्यायान्तरमाहुः प्रधानेनेति, सैनिककृतं राजकृतमेवेतिभावः,
 १०-२३-१० तत्सदृशा बहवो अनेन मारिता इति प्राधान्ये हेतुः ॥१०॥
 दमित्वा विमदं हृदादित्यस्य विवृतौ हृदं प्राप्येति हृदादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी-
 योजना । तिभावः ॥११॥ श्रूयतां मे वच इत्यत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्व्यत्यास
 १०-२३-१२-१५ इति अस्वार्थेष्टिष्ण्यां स्फुटः ॥१२॥
 वर्णास्त्रय इत्यत्र वर्णशब्दस्य जातिविशेषपक्षे आहुः राम इति, परशुरामरघुनाथबलरामा
 लेखः । ब्राह्मणधरियवैश्याः, बलो भगवदावेशाद् "ब्रजेशसुत" इति व्युत्पादितं पूर्व,
 १०-२३-१६ "इदानीं" त्वद्गृहे "कृष्णतां गतः," दास्यमार्गं प्रकटितवानितिभावः ॥१६॥
 शुद्धो रक्तस्तथा पीत इत्यस्य विवृतौ रामो रामो रामो वेति "वर्णास्त्रयः
 योजना । किलास्वाप्त" नित्यत्र वर्णशब्दो ब्राह्मणादिवर्णवाचक इत्याश्रित्येदमुक्तं,
 १०-२३-१६ तथा च रामः परशुरामः ब्राह्मणो रामो दाशरथिः क्षत्रियो रामो
 बलरामो वैश्यः, बलदेवे श्रीकृष्णावेशात्, श्रीकृष्णस्य नन्दपुत्रत्वान् नन्दस्य वैश्यत्वात्,
 न तु कृष्ण इति "यत् कृष्णं तदन्नस्ये" ति श्रुत्या पृथिव्याः कृष्णरूपत्वमुक्तं तत्पार्थिवं
 कृष्णरूपं श्रीकृष्णे नास्तीत्यर्थः, तर्हि कथं श्यामत्वं प्रतीयत इत्याकाङ्क्षायामाहुः मध्यंदिने
 सवितरि मण्डलस्थकृष्णत्ववदिति, सवितरि तेजोमये प्रतीयमानं श्यामत्वं यथा न-
 पार्थिवं तथेदमपि न पार्थिवं किन्तु वस्तुस्वभावात् प्रतीयत इत्यर्थः, न चौपाधिकमिति-
 चान्यं, "यदादित्यस्य नीलं भा" इति छान्दोग्य आदित्यस्येतिपञ्चा सूर्यसम्बन्धित्व-
 कथनादुपाधिसम्बन्धाकथनाच्च ॥१६॥ प्रागद्यं वसुदेवस्येत्यत्र वसुरूपो देवः वसुदेवः
 लक्ष्मीः तस्याः पतिरिति तथा च वसुदेवस्याय वसुदेवः, तस्येदमित्यण् ॥१७॥
 बहूनीत्यत्र रूपनाम्नोरिति बहुत्वे इतिशेषः, प्रमाणमाहेति ब्रह्मविदां ज्ञानमे-
 लेखः । तत्प्रमाजनकमित्यर्थः, बाधाभावमाहेति अन्येषा जनत्वात् तद्ज्ञानेन
 १०-२३-१८ बाधो न शङ्कनीय इत्यर्थः ॥१८॥
 विष्णुपक्षानिवासुरा इत्यत्र ननु विष्णुपक्षानिवेतिदृष्टान्तोच्यते, एतस्यैव
 योजना । विष्णुत्वान् न होकस्यैव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभाव इत्याशङ्क्याहुः लौकिकी
 १०-२३-२१-२३ कथेयमिति दृष्टान्त इति, इयं गणैकोक्ता लौकिकानां बुद्धिमाश्रि-
 त्योक्तेति लौकिकी, अतो दृष्टान्तोक्तौ न दोष इत्यर्थः ॥२१॥ मन्ये नारायणस्यांश-
 मित्यत्र अधिकं अग्रे वक्ष्यतीति 'अङ्घ्रिकारिण' मित्यनेन विशेषणेन तद्वत् पक्ष्यतीत्यर्थः ।
 लेखः । देवे इत्यत्र सीदत्पालपशुस्त्रि इति गोष्ठमित्यस्य विशेषणं, ब्रजे इति
 १०-२३-२५ त्वर्थकथनम् ॥२५॥ ॥ इति त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

चतुर्विंशे गोरक्षेति सार्धेन सुरभिस्तुतिश्लोकत्रयार्थः क्रमेणोक्तः, तदेयमिति गोरक्षाया लेखः । भगवल्लीलात्वे प्रमाणभूता सुरभिप्रपत्तिर्न जायते न स्यादित्यर्थः, अत १०-२४-० इति प्रपत्तेः प्रमाणत्वादित्यर्थः ।

चतुर्विंशाध्यायार्थोक्तौ कामधेन्वादिभिः कृत इति अभिपेकविशेषणमेतत्, योजना । गोरक्षा चेद्धारिकृतेत्यारम्य जायत इत्यन्तस्यार्थेष्टिष्ण्यां स्फुटः, १०-२४-० अतो हेतूक्तिरप्येतेत्यस्यार्थः सत्फलेत्यस्यार्थेष्टिष्ण्यां स्फुटः ॥

चतुर्विंशाध्याये चतुर्विंश इत्यादि का० २३०३-०३४३ । चतुर्विंशाध्याये काम-कारिकार्यः । धेन्वादिभिः कृतोभिपेकः, इन्द्रकृता स्तुतिः, भगवत्कृतेन्द्रस्य शिक्षा १०-२४-० च निरूप्यत इत्यर्थः, गोरक्षेत्यादि गोरक्षेति सार्धेन सुरभिस्तुति-श्लोकत्रयार्थः क्रमेणोक्तः, तदेयमिति लीलापदं भावप्रधानं, भगवल्लीलाप्रमाणमिति-समस्तं पदं, तथा चैयमुच्यमाना लीला भगवल्लीलात्वे प्रमाणं न स्यादित्यर्थः, अतो हेतूक्तिरपीति अत इन्द्रयागभङ्गगोसवकरणगवादिपालनानां गोरक्षाया आधिदैविक-गामित्वादिनिरूपणेन केवललीलात्वज्ञापनादेव "भवता लोकनाथेन"त्यादिना सुरभिकृत-भगवदभिपेके रक्षकत्वादिहेतूक्तिरप्येता लीलारूपैवेत्यर्थः, अन्यथा हेतुवादसिद्धेन्द्रयागाद् विशेषो न स्यात्, अत एव 'कृष्णेमिषिक्त एतानी'त्यादिना सत्फला वर्णयत इत्याहुः सत्फलेति ।

विविक्त इत्यस्याभासे तत्रेत्यारम्येत्याहेति श्लोकद्वयेनेति शेषः, समागमनं तु पूर्वानु-लेखः । वादः, प्रार्थनाङ्गं नमस्कारो "विविक्त" इत्यस्यार्थः, प्रार्थनाकरणं "दृष्टे"- १०-२४-२-३ त्यस्यार्थः, तथा च साङ्गप्रार्थनाकरणं श्लोकद्वयार्थः ॥२॥ दृष्टेत्यस्याभासे आरेभे इति इत्याहेति शेषः, व्याख्याने, एतादृशस्य कृष्णसेन्द्र इत्यन्वयमभिप्रेत्याहुः भगवदधिकारीति ॥३॥

विशुद्धसत्त्वमित्यत्र ननु शुद्धसत्त्वं धाम त्ववतारे अतो मूलरूपे क्रोधाभावः केन लेखः । साध्य इत्याशङ्क्याहुः परमार्थतस्त्विति, सत्त्वेनापि असम्पृक्तमिति १०-२४-४ तरतमभावापत्तेनेति शेषः, तपोमगमित्यत्र सामीप्यस्य मेदसद्विष्णुत्वादात्म-मामीप्यं न सम्भवतीति पक्षान्तरमाहुः निरोधेनेति, सर्वेन्द्रियनिरोधेनेत्यर्थः, तेन सुपुष्टि-निषेधः, तथा च परमात्मसामीप्यमुक्तं, परमात्मा तु "द्राज्ञौ द्रावजा"विति वाक्यात् अ एवेत्यज्ञानसामीप्यनिषेधः, सुपुष्टौ परमात्मनि लय एव न तु तत्सामीप्यमिति भावः, अत इति भौत्यह्नयान्ते म्दाया अप्राप्तत्वादित्यर्थः, इयं तु यौगिकीति शेषः, लोकानामिति "गधं न चेद्घातरिदं निज"मित्यादौ साधितत्वात् पूर्वोक्तवाक्यानि प्राकृतपरपर्यापीति-

[१०-२४-४]

प्यवस्थया न बाध इति भावः, आधिदैविक एवेति गुण इति शेषः, सतीति सचितोः सत्त्व-
 रजसी तिष्ठतः अतस्तच्चद्रमवित्यर्थः, तमस आनन्दधर्मत्वं सन्दिग्धमिति व्युत्पादनपूर्वक-
 माहुः आनन्द इति, तमसि सति तेन सर्वविस्मृतौ सत्यामानन्दोऽनुभूयते, तत्स्वरूपस्य
 विगलितवेद्यान्तरत्वात्, इति हेतोस्तम आनन्दधर्म इति शेषः, भगवांस्त्विति गुणावताराणां
 त्रयाणां नैवं सामर्थ्यमिति तु शब्दः, आधारत्वेनेति देहत्वेनेत्यर्थः, अप्राकृता गुणा-
 क्षयाणां स्वरूपं, प्राकृता गुणाक्षयाणां गुणा इति विभागः, आधारत्वेनैवेति आवेशि-
 देहत्वेन न तु भेदेनेत्येवकारः, विष्णोः सत्त्वात्मकत्वेन गुणत्वमेव न तु सगुणत्वमित्यत
 आहुः तदवतारा इति, गृहीतसत्त्वदेहा अवतारा मत्स्यादयोंशवतरणे भगवान् कृष्णश्च,
 एते वा गृह्यतामित्यन्वयः, नन्वत्र तु तथा नास्तीत्यत आहुः अत इन्द्र इति, इन्द्रबुद्धिमनु-
 सुत्येदमुक्तं, तदाश्रित्य स्थितेति रजस्तमश्चाश्रित्य स्थितेत्यर्थः, अत्र प्रमाणमिति माया-
 मयत्वे इत्यर्थः, अन्यथेति मायाप्राचुर्याभावेन केवलब्रह्मत्वे इत्यर्थः, अत्र मायाशब्देन
 प्रकृतिः, तस्मादिति दृश्यत्वाद्भेदोत्तरं प्राकृतो बन्धकत्वभावोऽपि प्रपञ्चस्ते ज्ञानस्यानुबन्धा-
 तीत्यनुबन्वत्तादृशरूपो न विद्यते त्वद्ज्ञानं स्वविषयकं कर्तुं न शक्नोति प्राकृतवत् तव
 क्रोधादिकं न भवतीत्यर्थः, न हि त्वद्ज्ञानं प्राकृतवद् वैषम्यरीत्या तद्विषयकं भवति, तत्र
 हेतुमाहुरन्वेषामपीति ॥४॥

इन्द्रस्तुतिश्लोकसङ्ख्यातात्पर्योक्तौ दशभिः प्राणश्लोकैरित्यस्यार्थद्विष्यन्त्यां स्फुटः,
 योजना । क्रियाशक्तिप्रधान इत्यस्य बाह्यध्यायमित्यस्य तथाविध इत्यस्य
 १०-२४-४ चार्थद्विष्यन्त्यां स्फुटः, पुरुषार्थप्रसिद्धयर्थमित्यस्य पञ्चुणं स्तौतीत्यस्य
 चार्थद्विष्यन्त्यां स्फुटः, पुरुषार्थानां धर्मादीनां प्रकरणेण सिद्धयर्थं ऐश्वर्यादिपञ्चुण्युक्तं
 भगवन्तं स्तौतीत्यर्थः, तथा च पुरुषार्थसिद्धिसूचनार्थं चत्वारः श्लोकाः, पञ्चुणसिद्धिसूचनार्थं
 १६ श्लोकाः, एवं दश श्लोका भवन्तीति ज्ञेयम्, विशुद्धसत्त्वमित्यत्र ज्ञानादय इत्यारम्भ
 भजेतेत्यन्तं ननु परमशान्तिरेव सत्त्वोत्कर्षत्वमुक्तं तन् न युक्तं ज्ञानादीनामेव सत्त्वोत्कर्ष-
 रूपत्वस्योचितत्वादित्याशङ्क्याहुः ज्ञानादयस्त्वित्यादि, ज्ञानादय इति आदिशब्देन
 “मुक्तसङ्गो न हं वादी” तिगीतोक्ताः सङ्गत्यागानहङ्कारघैर्योत्साहनिर्विकारत्वादयो प्राक्षाः,
 वेपि सत्त्वस्यान्तरभेदा न तु सत्त्वोत्कर्षरूपाः किन्तु परमशान्तिरेव सत्त्वोत्कर्षरूपा अतो
 यस्य शान्तिर्नास्ति तस्य ज्ञानादयोऽपि विशेषरूपाः, अत इन्द्रस्य सात्त्विकत्वेन ‘सत्त्वात्
 सञ्जायते ज्ञान’ मिति वाक्यात् जायमानं विशेषरूपं ज्ञानं शान्त्यभावात् न कार्यधर्मं भवती-
 त्याहुः अन्यथेति, इन्द्रो भगवत्स्वरूपं बोधयति क्वचिद् भगवन्तं त्यजति अन्यथा वृष्ट्या-
 बुपद्रवं न कुर्यात्, क्वचिद् भगवन्तं भजति अन्यथा “विशुद्धसत्त्वं तव धामे” त्यादिना
 श्लोत्रं न कुर्यात्, अत इन्द्रकृतं बोधनं भगवत्प्राप्तो भजनं च विशेषरूपमेव, अस्तिरत्वात्,

तदेतदाहुः अन्यथा कथं बोधयेत् कथं वा त्यजेत् कथं वा भजेदिति, अतः शान्त्य-
 भावाद् विज्ञानादिकं विक्षेपरूपं अस्थिरमेव, अत एव पुनः पारिजातप्रसङ्गे शकस्य मोहो
 भविष्यतीति बोध्यं, तपोमयमित्यस्य विवरणेन तु शान्तिमात्रे निरोधेनेति इन्द्रिय-
 निरोधेन शान्तिमात्रे सति अयं पुरुषः शान्त इति न शास्त्राभिप्रायः किन्तु 'शम उपशमं'
 इतिघातुपाठात् उप समीपे आत्मनः समीपे अवस्थितौ सत्यां अयं शान्त इति शास्त्रव्यं-
 बहारः, आत्मसमीपेवस्थितिस्तु ज्ञानेन भवति, अतस्तपोमयमितिविशेषणेन अज्ञानशान्ति-
 र्भ्यावर्तिता, अज्ञानसमीपे वेति शम उपशमे इत्यत्र सामीप्यमात्रं न ग्राह्यं किन्त्वात्म-
 सामीप्यमतौ नाज्ञानसामीप्यं शान्तिशब्दान्यमित्यर्थः, न चात्र मानाभावः, "तपोमय"-
 मितिविशेषणस्य मानत्वात्, "यस्य ज्ञानमयं तपः" इतिश्रुतेस्तपसो ज्ञानरूपत्वात्, तथा
 च लोकं शान्तिशब्देन शान्तिमात्रग्रहणेऽपि प्रकृते ज्ञानशान्तिरेव ग्राह्येति भावः, यदा
 ब्रह्मादिषु इतरापेक्षेति ब्रह्मणः सत्त्वापेक्षा यदा तदा विष्णुं भजते तमोपेक्षा यदा तदा
 शिवं भजते, एवं विष्णुशिवावपि, अत एव 'शिवस्य हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिव'
 इत्यादिवाक्यानि पुराणेषु दृश्यन्ते, सेयं गुणावतारयोर्विष्णुशिवयोः परस्परं भजनव्यवस्थां,
 पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णस्तु गुणावताराणां ब्रह्मविष्णुशिवानां त्रयाणामप्यवतारीति परब्रह्मरूपः
 परमकाष्ठापन्न एव, तदेतदाहुः भगवांस्तु कदाचिदित्यादि, प्रकृते तु केवलोपीति
 निरावरणपरब्रह्मपूर्णपुरुषोत्तमत्वेन आधाररूपशुद्धसत्त्वरहितोपीत्यर्थः, नन्वत्र विशुद्धसत्त्व-
 साहित्यं कृतो नाङ्गीक्रियत इति चेत् तत्राहुः अन्यथा "प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज्
 जात" इति न वदेत् इति, "वसुदेवस्य क्वचिज् जात" इत्युक्त्या क्वचिज् जातः क्वचिन्
 नेति सिध्यति, यदि सर्वदैव शुद्धसाहित्यं स्यात् तदा "क्वचि"दिति न वदेत्, वसुदेव-
 शब्दस्य विशुद्धसत्त्ववाचित्वात् "विशुद्धसत्त्वं वसुदेवशब्दित"मितिवाक्यात्, ननु वसुदेव-
 शब्दोत्र श्रापुत्रवसुदेववाचको न विशुद्धसत्त्ववाचकस्तथा च वसुदेवस्य क्वचिदेव पुत्रो जात
 इति लापनं युक्तमिति चेत् न, वसुदेवस्याधिदैविकविशुद्धसत्त्वात्मकत्वेन तत्र च सर्वदैवा-
 विर्मावाङ्गीकारे क्वचिदितिपदस्य वैयर्थ्यात्, अतोत्र "विशुद्धसत्त्वं वसुदेवशब्दित"मिति
 वाक्यसिद्धं विशुद्धसत्त्वमेव वसुदेवशब्देन ग्राह्यं, तथा च कदाचिद् विशुद्धसत्त्वे आविर्भवति,
 यदा तु पूर्णावतारस्तदा विशुद्धसत्त्वे नाविर्भवतीत्यर्थो भवति, एवं च प्रकृते पूर्णावतार-
 स्वान् न सत्त्वे आविर्भावस्तथापीन्द्रसोक्तिस्तु भ्रमादितिहासं, भगवान् क्वचिदिति यदा
 कृष्णावतारो न पूर्णस्तदा सत्त्वव्यवधानात् सत्त्वाधारत्वाद् वा मगुणपदेन कृष्णो ग्राह्यं
 इत्यर्थः, अन्यथा कृष्णवद् यभावित्येवेति "ब्रह्मेव मगुणं वमौ" इत्यत्र "मगुणं"
 विशुद्धसत्त्वसहितं "ब्रह्म" विष्णुरूपं यथा तथा "वमा"वित्यर्थो ग्राह्यः, अन्यथा यदि
 विष्णुर्न गृह्येत तदा "कृष्णवद् वमौ" इत्येव वदेत् 'मगुण'पदं न वदेत्, अतः 'मगुण'पदात्

[१०-२४-४]

वेष्णुर्गुणावतारो गृह्यतां तदवतारा इति, प्राकृतमेवैतत् सर्वमिति एतत् परिदृश्यमानं प्रकृतिसम्बन्धयुक्तं न तु प्रकृतिसमवायिकारणकं, अत एव प्राकृतैरिन्द्रियैर्दृश्यते, तथा च दृश्यस्य प्रपञ्चस्य प्रकृतिसम्बन्धित्वेन द्रष्टुरिन्द्रियाणामपि प्रकृतिसम्बन्धमत्त्वाद् यक्षबलिन्यायः, न तु परिदृश्यमानस्य मायिकत्वमितिसारं, यत्र लीलाप्रपञ्चे प्रकृतिसम्बन्धो नास्ति तत्र इन्द्रियग्राह्यतापि नास्तीत्याहुः अप्राकृतं तु न दृश्यत इतीति, प्राकृतैश्चक्षुर्भिर्न दृश्यत इत्यर्थः, प्राकृतमेवैतत् सर्वमिति सुयोधिण्यां प्राकृतशब्दः शैषिकेण अणप्रत्ययेन सिद्धः, उपनिषदा ज्ञायते, औपनिषदः पुरुषः चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपमितिवत् प्रकृत्या सम्बध्यत इति प्राकृतमिति बोध्यम् ॥४॥

विशुद्धसत्त्वमित्यस्माभासे क्रियाशक्तीति का० २३०, ३। "ननु गोवर्धने धृते शैले" कारिकार्थः । इतिवाक्यात् क्रियाशक्त्याविर्भावं कृत्वा यथायमिन्द्रो बोधितस्तथा पूर्वमेव १०-२४-४ ज्ञानशक्तिमेवाविर्भाव्य कुतो न बोधितः तदा प्रभुमाहात्म्यज्ञानान् नापराधं कुर्यादित्यत आहुः क्रियाशक्तिप्रधानोयमिति, इन्द्रादीनां बाहुरूपत्वादिति भावः, याह्य-श्चायमिति हेतुकर्मसम्बन्धित्वेन वेदबाह्य इत्यर्थः, दशभिः श्लोकैः स्तुतौ तात्पर्यमाहुः पुरुषार्थप्रसिद्धयर्थं षड्गुणं स्तौतीति भगवदपराधेन चतुर्विधपुरुषार्थानां भगवत्त-गुणानां च तिरोधानं ज्ञत्वा तत्सिद्धयर्थं तावत्सङ्ख्याकैः श्लोकैः स्तौतीत्यर्थः, पुरुषार्थ-सिद्धयर्थं चत्वारः, ऐश्वर्यादिगुणसिद्धयर्थं च पट् ॥४॥

कुतो न्वित्यत्र ग्रहणेति मायेति ग्रहणं हेतुर्येषां मायाहेतुर्येषामितिसमासो ज्ञेयः, लेखः । फलाभाव इति दण्डफलं धर्मरक्षा तदभाव इत्यर्थः, लौकिकेति दण्डे लौकिकं १०-२४-५ साधनं कोपस्तदभाव इत्यर्थः, राजदण्डादिनापि धर्मरक्षा जायते तदर्थमाहुः फलमिति, परं न नियतमिति भावः, अन्यथेति कदाचिदपि फलाभावे प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः, यदीति यागमज्ञो धर्मरक्षार्थं गोवर्धनोद्धरणं खलनिग्रहार्थमित्यर्थः, एवमिति यागमङ्ग-मित्यर्थः, पूर्वैति यागस्वामित्वनाश इत्यर्थः, अधिकेति गोवर्धनोद्धरणेन मानमङ्ग इत्यर्थः, एकस्त्विति पूर्वं इत्यर्थः ॥०॥

कुतो नु तद्वेतव इत्यत्र अनुग्रहादपि निग्रह इतीति "क्रोधोपि देवस्य वरेण योजना । तुल्य" इत्यादिवाक्यात्, लौकिकभगवतोरेतावान् विशेषः एकत्र १०-२४-५ फलाभावोपरत्र लौकिकसाधनाभाव इतीति एकत्र लौकिके फलाभावः, क्रोधे जातेपि दण्डरूपं फलं कर्तुं न शक्यते दण्डकारणोत्पत्तोरसमर्थत्वादित्यर्थः, अपरत्र भगवति लौकिकस्य दण्डसाधनस्य क्रोधसाभावः, क्रोधं विनैव अनुग्रहेण दण्डदानादित्यर्थः, ननु यसै भगवता दण्डो दीयते तस्य मम्यच्यादिनाशो मरणं वा जायते कंसादौ तथादृष्टत्वात्, अतः फलेन साधनेनुमीयमानेनिष्ठफलस्य क्रोध एव साधनमित्या-

शङ्काहुः फलं भ्रमप्रतिपन्नमिति, सम्पत्त्यादिनाशो मरणं वा दण्डस्य न फलं किन्त्वग्रे दास्यमानं मुक्तिरूपमेव फलं फलत्वेन बोद्धव्यं, अतो मरणादिकं भ्रमेण फलत्वेन प्रतिपन्नं ज्ञावमित्यर्थः, ननु यदि मुक्तिफलं दितिसत्तं तदा भक्तेभ्य इव कुतो न दीयते मारयित्वा कुतो दीयत इत्याशङ्काहुः अन्यथा प्रवृत्तिर्न स्यादिति, यदि निषिद्धकर्मकर्तृभ्योपि भक्तेभ्य इव मुक्तिं दद्यात् मारणादि न कुर्यात् तदा सन्मार्गे प्रवृत्तिरेव न स्यात्, आर्याणां दुष्कृतीनां तुल्यत्वादित्यर्थः, यदि भगवानेवं न कुर्यादित्यादि भक्तानामिव सुखेनैव मुक्तिं दद्यात् दुष्कृतीनां मम्पद्वंशं मारणं वा न कुर्यात् तदानिष्टफलाशङ्काभावात् सर्वे निषिद्धकर्माणि कुर्युस्तदा पापण्डप्रवृत्त्या धर्मनाशः स्यादित्यर्थः, स च सर्वेषां श्रेयोरूप इति स च धर्मः सर्वेषां श्रेयोरूप इत्यर्थः, इह "स चे"त्यनेन धर्मनाशशब्दान्तर्गतो धर्मः परामृश्यते "पटोलपत्रं पित्तघ्नं नाडी तस्य कफापहे"त्यत्र 'तस्ये'त्यनेन पटोलवत् ॥५॥

तवाचनारोगमित्यत्र कालभेदेनेति एक एव पुरुषः पूर्वं दुष्टः पश्चात् चरणा-
लेखः । नुवर्ती चेत् स्यादित्यर्थः ॥५॥ नमो भगवन् इत्यत्र अनेनैवेति १०-२४-९-१० भगवत्पदेनेत्यर्थः, 'पुरुषाय' 'महात्मने' इतिपदद्वयेन सर्गविसर्गयुक्तत्वं, इदं पूर्वं नागपत्नीस्तुतौ विवृतमिति नात्र विव्रियत इतिभावः, द्वितीयं व्युत्पादयन्ति मद्गानिति, महत्तत्त्वरूपत्वेन चतुर्मुखत्वाद् विसर्गतेतिभावः ॥१०॥

नमो भगवते तुभ्यमित्यस्याभासे भगवदीयत्वाय वेति क्षमापनार्थं नमस्यतीति योजना । पूर्वमुक्तं, पश्चान्तरेण नमनप्रयोजनमाहुः भगवदीयत्वाय वेति, भगव-
१०-२४-१० दीयत्वसिद्धये नमस्सतीत्यर्थः, नश्रत्वेनैव भगवदीयत्वसिद्धिः, दैन्यबोध-
कत्वान् नमनस्य, अनेनैव पहिषा लीला निरूपितेति अनेन भगवत् इतिचतुर्थ्य-
न्तेन, पहिषा लीला निरूपिता भगवत्पदेनैश्वर्यादिपहुणामिधानादित्यर्थः, कास्ताः
पद्विधा इत्याकाङ्क्षायामाहुः स्थानादिनिरोधान्ता इति. कार्यकारणरूपायेति
"पुरुष"शब्देन कार्यं पुरुषशरीरमुच्यते तच्च महत्तत्त्वादीनां कार्यं अतो महत्तत्त्वादि-
कार्यरूपाय विराड्विग्रहावेत्यर्थो भवति, अनेन सर्गलीला उक्ता, अशरीरस्य विष्णोः पुरुष-
शरीरस्वीकारः सर्ग इति टिप्पण्यां लक्षणस्योक्तत्वात्. "महात्मने"इत्यनेन कारणरूप-
महत्तत्त्वादि गृह्यते तद्रूपायेत्यर्थः, अनेन विसर्गलीलोक्ता महत्तत्त्वस्य चतुर्मुखरूपत्वात् चतु-
र्मुखस्य विमर्गरूपत्वान् पुरुषाद् ब्रह्मादीनामुत्पत्तिः विसर्ग इतिलक्षणाङ्गीकारात्, पुरुषाय
महात्मने इतिपदद्वयस्वार्थान्तरमाहुः अन्तर्यहिर्यां सत्यंमाधकायेति, पुरि शेते इति पुरुष
इति व्युत्पत्त्या पुरुषस्यान्तरत्वादान्तःसर्वसाधकत्वं, 'महात्मने' इत्यनेन बहिःसर्वसाधकत्वं,
महाधामो आत्मेत्यर्थाद् व्यापकत्वेन बहिरपि सत्त्वात्, एवं पदद्वयेन सर्गविसर्गलीले उक्ते,
'भगव'त्पदेन पहित्वेवमपत्नीला उक्ताः, 'वासुदेवाये'त्यनेन मुक्तिलीलोच्यत इत्याहुः वासु-

[१०-२४-११]

देवायेति मोक्षदातेति, 'कृष्णाये'त्यनेन आश्रयलीलोक्तेत्याहुः सदानन्दरूपत्वाद्वा-
श्रयश्चेति, भक्तिरेकैव स्वतन्त्रेति पृथङ् नमस्कार इति "नमो भगवते" इति पूर्वमृक्तेन
"नमः" शब्देन निर्वाहेपि पुनः सात्वतां पतये नम इति यदुक्तं तेन भक्तेः दशविध-
लीलावत् उद्धारकरणे स्वातन्त्र्यं घोषितं, यद्यपि भगवत्पदेन निरोधान्ताः पद् लीला उक्ता-
स्तन्मध्ये ईशानुकथाशब्दवाच्यभक्तिरप्यागता तथापि सर्वलीलातुल्यत्वपरिहारपूर्वकं स्वात-
न्त्र्यसूचनाय पुनर्भक्तिर्वर्णिता, प्रथमस्कन्धे तृतीयाध्याये सर्वेष्ववतारेषु कृष्णावतारमप्युक्त्वा
अंशित्वेन पूर्णत्वसूचनार्थं "कृष्णस्तु भगवान् स्वयं" इति पृथङ्निर्देशः कृतस्तद्दत्तापीत्यर्थः ॥

स्वच्छन्दोपात्तदेहायेत्यत्र ते हि यथा भावयन्ति तथारूपं करोति नटव-
योजना । देवत्यादिग्रन्थस्यार्थदृष्टिण्यां स्फुटमुक्तः, अनेन सद्रूपता आनन्द-
१०-२४-११ रूपताप्युक्तेति 'सर्वस्यै' इत्यनेन सद्रूपतोक्ता, मद्रूपेणांगेन सर्व-
रूपत्वात्, 'सर्वबीजाये'त्यनेनानन्दरूपतोक्ता आनन्दस्य सर्वबीजत्वात्, "आनन्दाद्-
एव खल्विमानि भूतानि जायन्त" इति श्रुतेः, 'सर्वभूतात्मने' इत्यनेन चिद्रूपतोक्ता,
तदेतत् सङ्गृह्णन्ति कारिकया सच्चिदानन्दरूपायेत्यारम्य फलसाधनरूपिण इत्यन्त्या ।

"स्वच्छन्दोपात्तदेहाये"त्यत्र सच्चिदानन्देति का० २३६३ । "सर्वस्यै" इतिपदेन
कारिकार्थः । सद्रूपता, "सर्वबीजाये"त्यानन्दरूपता, "सर्वभूतात्मन" इतिचिद्रूपता,
१०-२४-११ भक्तेच्छाप्रकायेति "स्वच्छन्दोपात्तदेहाये"त्यस्यार्थः, शुद्धज्ञान-
स्वरूपायेति मूलस्यद्वितीयपादार्थः स्पष्ट एव, फलसाधनरूपिणे इति आनन्दः फलं,
चित् साधनं, एतादृशाय नम इत्युक्तं भवति ॥११॥

मयेदं भगवन्नित्यत्र न पूर्वं कदापि भवता मुक्तमिति हस्तेन मुक्तमितीति
योजना । श्रीनन्देन पुत्र्येवेन्द्रयागस्य कृतत्वाद् वेदविहितत्वाभावाद् यत्रयाग-
१०-२४-१२ कृतेन्द्रयागे भगवता न भुक्तं, अतो हस्तरूपेणेन्द्रेणापि न भुक्तं, अस्मि-
न्नेव अन्नकूटोत्सवे भगवतोक्तत्वेन वेदविहितत्वाद् भगवता भुक्तं भोजनं तु इत्युक्त्यर्थं,
अतो हस्तरूपेण मया इन्द्रेण भुक्तं, तथा चास्मिन्नेव यागे मया भुक्तमित्युक्त्यर्थं, अनो
यज्ञ अविहृत एवेति यद्यपि भगवतेन्द्रयागमङ्गः कृतस्तथापि तस्मादेन्द्रियागं यजन्ना-
भावेन तद्विधाते यज्ञस्याविहृतत्वमेवेत्यर्थः, तर्हि "विहितं विहृतं यज्ञे" इति इत्युक्तमिति
चेत् तत्राहुः अभिमानादन्यथाह्नीकृतमिति इन्द्रस्य पुक्तिरन्येनेति अत्र यागान्वा-
भिमानात् तादृशयागविधाते अन्यथाह्नीकृतं यज्ञनाशनमस्मिन्नेव यत्रविधानो-
क्तिरिति भावः ॥१२॥

लेखः । एवमित्यत्र उपक्रम इति शुक्रेनोक्त इतिशेषः, अग्रिमत्रयं भगवानुक्तवा-
१०-२४-१४ नित्यन्वयः ॥१४॥

एवं सङ्कीर्तित इत्यादीनां चतुर्णां श्लोकानामर्थमाहुः उपक्रमः कृतं चैवेतिकारिकया,
योजना । “एवं सङ्कीर्तित” इत्यनेन प्रसादोपक्रमः, “मया तेकारि मघव” न्नित्यनेन
१०-२४-१४ कृतं भगवत्कृतं मखभङ्गादिरूपं निरूपितं, “मामैश्वर्यश्रीमदान्ध” इत्यनेन
तथाकृतौ मखभङ्गकृतौ हेतुरुक्तः, “गम्यतां शक्र भद्रं व” इत्यनेन प्रसाद इति बोद्धव्यम् ।

एवं सङ्कीर्तितः कृष्ण इत्यादिश्लोकचतुष्टयार्थानाहुः उपक्रम इत्यादि, का०
कारिकार्यः । २३७३ । “एवं सङ्कीर्तित” इत्यनेन स्तोत्रोपक्रमः, “मया तेकारि मघव”-
१०-२४-१४ न्नितिश्लोकेन भगवता कृतं इन्द्रयागभङ्गात्मकं कार्यमुक्तं, “मामैश्वर्य-
श्रीमदान्यो य” इत्यनेन वितथाकृतौ इन्द्रयागभङ्गकरणे ऐश्वर्यश्रीमदरूपो हेतुरुक्तः,
“गम्यतां शक्र भद्रं ते” इत्यनेन भृत्याय इन्द्राय भगवता स्वप्रसाद उक्तः ॥१४॥

लेखः । गम्यतामित्यत्र भक्तिर्वेति भक्तनिष्ठा भक्तिस्तदपकारिणस्तन्नाशयेदित्यर्थः ॥१७॥
१०-२४-१७ योजना । गम्यतां शक्रेत्यत्र भक्तिर्वा तन् नाशयेत् इति गोपानां
भगवद्भक्तिः सा भक्तापकारिण इन्द्रस्य ऐश्वर्यादि नाशयेदित्यर्थः ॥१७॥

गोपरूपिणमित्यत्र पालकानां पाल्योपसर्जनत्वे दृष्टान्तमाहुः लोकवदिति, सप्तम्यर्थे
लेखः । वतिः, यथा लोके पालकाः पाल्यानुगास्तथा लीलायामपीत्यर्थः, एताव-
१०-२४-१८ दिति उपसर्जनीभूतं पालकत्वमित्यर्थः, ऐश्वर्यमिति स्वामित्वमित्यर्थः ॥१८॥
योजना । १०-२४-१८ अथाह सुरभिरित्यस्य विवृतौ मनस्विनीपदतात्पर्यमाहुः
मत्क्रियमाणमभिपेकमित्यारभ्य निर्यन्धयुक्तेत्यनेन ॥१८॥

कृष्ण कृष्णेत्यस्मात्से इति विज्ञापयितुमिति इतिहेतोर्विज्ञापयितुमित्यर्थः,
लेखः । व्याख्याने प्रमाणोत्कर्ष इति विश्वाधारस्य श्रुतिप्रतिपाद्यत्वादितिभावः,
१०-२४-१९ न त्विन्द्रेणेति लोकनाथेनेतिशेषः, भवत्पदं लोकनाथविशेषणं, भवता
लोकनाथेन न त्विन्द्रेण लोकनाथेनेत्यर्थः, लोकनाथपदस्य भवत्पदविशेषणत्वेन व्याख्या-
नमपि सम्भवतीत्याहुः किञ्चेति, यतो भवानेव लोकनाथो न त्विन्द्रादिरतो भवतैव
सनाथा इति हेतुगर्भं विशेषणं ज्ञेयम् ॥१९॥

कृष्ण कृष्ण महायोगिन्नित्यस्य विवृतौ अनेन प्रमेयोत्कर्ष इति ‘विश्वात्म’पदेन
योजना । प्रमेयोत्कर्ष उक्त इत्यर्थः, पूर्वैणैवेत्यादि ‘महायोगि’न्नित्यनेन साधनो-
१०-२४-१९ त्कर्षः साधनेषु योगस्य मुख्यत्वात्, विश्वस्यापि सम्भव इत्यादि
‘विश्वसम्भवे’त्यनेन प्रमाणोत्कर्षः, विश्वमध्ये वेदस्यापि सत्त्वाद् विश्वोत्पादकत्वेनैव
वेदोत्पादकत्वेन प्रमाणोत्कर्ष इत्यर्थः, फलोत्कर्षमित्यादि “भवता लोकनाथेन वयं सनाथा”

[१०-२४-२०] लेखः, योजना, कारिकार्थश्च ।

इत्यनेन फलोत्कर्ष उक्तः ॥१९॥

त्वं नः परमकं दैवमित्यत्र अतो गोविप्रदेवानां हविर्मन्त्रहविर्भुजामिति-
कारिकार्थः । कारिकार्थः, "भवाय भव गोविप्रदेवानां ये च साधव" इतिमूले गवां हवि-
१०-२४-२० घानीत्वाद् विप्राणां मन्त्राधारत्वाद् देवानां हविर्भोक्तृत्वाद् तेषामेव
इत्यलप्रार्थना कृतेतिभावः ॥२०॥

इन्द्रं न इत्यस्यामासे किञ्चेति स्वभावत इन्द्रोसीति पूर्वमुक्तं, अमिपेकेणापि तथा
१०-२४-२१-२४ श्लेषेण तीर्थजलत्वमित्यर्थः, करपदतात्पर्यमाहुः तत्सम्बन्धेषीति,
लेखः । सम्पादयिष्याम इतिसमुच्चयः, पुष्करं तीर्थविशेषः, करिहस्तोपि, तथा च
अन्यान् विहायैरावतकथने हेतुमाहुः अन्यस्येति ॥२१॥ इन्द्र इत्यत्र यथेष्टमिति

"सुरमीन्द्रो देवेन्द्र" इत्याद्यग्रे वक्ष्यमाणं यथा यस्येष्टं तथा स प्रेरितवानित्यर्थः, अदित्य-
तिरिक्तानां देवमावृत्वाभावादरुच्या पक्षान्तरमाहुः श्रद्धादिभिरिति, तथा च शुभादयो
धर्मपुत्रत्वेन सत्त्वपरिणामत्वाद् देवा इत्यर्थः ॥२३॥ मुदान्विता इत्यत्र 'मुदे'त्यस्यानन्द-
वाचकत्वेन कृष्णपरत्वमभिप्रेत्याहुः ता इति, तथा च पूर्वमपि कृष्णेन सह स्थिताः, अतोयुना
भयस्य निवृत्तत्वाद् सन्ननृत्तुरित्यर्थः, कृष्णमाहित्यं विवृण्वन्ति कृष्णारमणोत्सुक्य
इति, तथा च मनसि कृष्णसाहित्यं स्थितमेवेत्यर्थः, तथा च मुदेत्यस्यावृचिरभिप्रेतेति
ज्ञापते, सन्ननृत्तुरित्यत्र समित्यस्यार्थद्रव्यमाहुः भावेति, यथेति ॥२४॥

तं तुष्टुष्टुरित्यस्य विचरणे आधिदैविकेपि अर्धेन्द्राणि जुहोतीति नोपपद्यत
योजना । इति आधिदैविकेपि इन्द्रे अर्धेन्द्राणीति नोपपद्यते, अर्धेन्द्राणि जुहोतीत्यत्र

१०-२४-२५ इन्द्रस्य सर्वदेवतापेक्षयाधिको भागो निरूपितः, इविषः अर्धभागे मध्ये
अन्ये बहवो देवाः अर्धमध्ये एक इन्द्र इति, सोयं विभागाधिक्यज उत्कर्षो भगवन्तं
श्रीकृष्णं इन्द्रमवगल्य श्रुत्या कृतस्तत्रैव धृतितात्पर्यात् न तु इन्द्रं (अवगल्य), तदाहुः इन्द्र-
त्वे नार्धतेति, इन्द्रत्वे इति सप्तमी, इन्द्रस्य इन्द्रत्वे भागस्य अर्धता नास्तीत्यर्थः, अर्धो
भागो नास्तीति फलितं, तथा च इन्द्रस्य इन्द्रत्वे अर्धेन्द्राणि जुहोतीति न सङ्गच्छत इत्यर्थः,
भगवत्त्वेन तु सर्वत्वमिति यदि भगवानेवेन्द्रो जातस्तदा तु सर्वमेवोपपन्नं अर्धेन्द्रत्वं
पूर्णेन्द्रत्वं च, सर्वरूपत्वाद् सर्वसामर्थ्यपुक्तत्वाद् विरुद्धमर्धमार्थप्रयत्वाच्च ॥२५॥
इति चतुर्विंशोऽध्यायः ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

पञ्चविंशोऽध्यायप्रथमकारिकायां मोचयितेति वृत्तन्तं, स्वैक्येण नैष्यतीति
लेखः । अधुनापि व्यापिर्भङ्गुष्ट एव लीला, "रमाश्रीरमभू" इति पूर्वमंत्रोच्चारणापि
१०-२५-० भगवतो मानुषमात्रमीकारे व्यापिर्भङ्गुष्टस्यापि प्राङ्मुखमात्रमीकारः, अधुना

अर्जुनस्य मानुषभावरहितं स्वरूपमिवैतेषां प्राकृतभावरहितं वैकुण्ठं प्रदर्शयिष्यतीत्यर्थः, देवा इति दृष्टा इतिवचनविपरिणामेन पूर्वणान्वयः, पर्यवसायीति अंशत्वे एव पर्यवसर्गं भवेत् न तु पुरुषोत्तमत्वे इत्यर्थः ॥

पञ्चविंशोऽध्यायार्थोक्तौ नेप्यतीत्युच्यते फलमिति वैकुण्ठे गोपान् नेप्यतीति योजना । फलमवान्तरफलमित्यर्थः, पर्यवसायीति स्तुतीन्द्रकृतामिपेकदेवदर्श-
१०-२५-० नादिना श्रीकृष्णो देवोत्तम इति ज्ञाते सति परं पौरुषं द्रष्टव्यं अन्यथा इन्द्रदमनादिमात्रं पौरुषं श्रीकृष्णेस्तीति ज्ञाते तावन्मात्रत्वे ज्ञानस्य पर्यवसानं स्यादित्यर्थः, अतः श्रीनन्दस्य निग्रहो वाच्यः, तथा सति वरुणलोके वरुणवैभवं दृष्ट्वा भूमौ तादृग्वैभवस्य क्रदाप्यदृष्टत्वात् तादृग्वैभववतो वरुणस्य भगवति प्रपत्तिं दृष्ट्वा अयं भगवान् सर्वश्रेष्ठ इति-
ज्ञानमभूदित्यर्थः, तेन सेवक इति यतो वरुणेन श्रीनन्देपहते श्रीनन्दस्य वरुणवैभव-
दर्शनेन भगवत्परमवैभवदिदृक्षाभूत्, ततो भगवान् वैकुण्ठं प्रदर्शितवान्, एतावानुपकारो वरुणकृतनिग्रहेण जात इति भक्तोपकारकरणं वरुणस्येति, तेन हेतुना नन्दनिग्रहरूपेण वरुणस्य सेवकत्वमित्यर्थः, ननु श्रीनन्दस्य परमभक्तस्य क्लेशमाप्तिः कथमित्याशङ्क्याहुः कालाद्यु-
पासकश्चेदित्यारभ्य क्लेशमवाप्नोतीत्यन्तेन, भगवत्सेवकः श्रीनन्दो द्वादशीरूपकाल-
विशेषोपासको जातस्ततो दुःखमन्वभूदित्यर्थः ॥

पञ्चविंशोऽध्याये पञ्चविंशो त्वित्यादि का० २३८^१-२४०^३ । पञ्चविंशो त्वित्यादि अत्रा-
कारिकार्थः । ध्याये वैकुण्ठनयनात्मकमवान्तरफलमुच्यत इत्यर्थः, अभिपेक इत्यादि देवा
१०-२५-० इन्द्रादयः, स्तोत्रं तत्कृतं, आदिपदेन भगवत्कृतेन्द्रशिक्षा, एवमिन्द्रदमनादिना
देवोत्तमत्वे ज्ञाते सति वरुणैश्वर्यतद्दास्यनन्दानयनलक्षणं परं पौरुषं पुरुषोत्तमत्वेन
ज्ञानजनकं द्रष्टव्यं, अन्यथा नन्दविज्ञानमिति यदि वरुणकृतस्तुत्यादिकं नन्देन दृष्टं न
स्यात् तदा नन्दविज्ञानं तदेव नारायणांशत्वपर्यवसायि पर्यवसानशीलं स्यात् न तु
पुरुषोत्तमत्वपर्यवसायीत्यर्थः, अत इति “मन्ये नारायणस्यांश” मितिवाक्योक्तं नारायणांश-
त्वेन ज्ञानं हि भक्तिमार्गविरुद्धमतः कारणात् तन्निग्रहो नन्दनिग्रहो वाच्यः, वरुणस्तेन
सेवक इति भगवानुभयं कारितवान् निरवधिमाहात्म्यज्ञानं भक्तिमार्गविरुद्धनारायणांशत्व-
ज्ञानहेतुकनिग्रहं च, तेन वरुणं सेवकत्वेन मनुते इत्यर्थः, कालाद्युपासक इत्यादि भगव-
त्सेवकश्चेद् द्वादश्यादिकालसाधनपरो भवेत् तदा नन्दवत् क्लेशमवाप्नोति कृष्णादेव
श्च मुच्यते, तत इति ततो मोचनान् माहात्म्यज्ञानं ततश्चिन्तनमात्रेण मनोरथ-
मात्रेण स्वपदं वैकुण्ठं नयेदित्यर्थः ॥

लेखः । एकादश्यामित्यस्याभासे अनर्थसम्बन्धमिति नन्दं अनर्थं सम्बन्धाति
१०-२५-१ तादृशं जलप्रवेशमाहेत्यर्थः ॥१॥

कारिकार्थः । एकादश्यां निराहार इत्यत्र सुहृतां धीवशिष्टायामिति का० २४३^१,

[१०-२५-१]

१०-२५-१ २४४३ इति । एतच्च स्मृत्यन्तरे द्वादशीव्रतप्रकरणस्यवचनं स्पष्टार्थकम् ॥

तदन्तिकमित्यत्र निरोधलीलामिति अनुशयनलीलामित्यर्थः, साधनेति याग-
लेखः । दशायामित्यर्थः, फलेति वृष्टिदशायामित्यर्थः, अत्र साधनदशायामप्रवेशेन
१०-२५-२ हेतुमाहुः आवश्यकेति, पूर्वं तु प्रयोजनाभावान् न प्रवेशः, पश्चात् तु
कर्म निवृत्तमेव, अतो वरुणहरणरूपफलदशायामेव प्रवेश इत्यर्थः, लीलाया अन्ते इति
वरुणनिग्रहलीलान्ते इत्यर्थः ॥२॥

तदन्तिकं गत इत्यत्र ननु ब्रजपतेरानयनार्थं भगवता वरुणसमीपे गतं तन् न
योजना । कर्तव्यं वरुणस्य सेवकत्वात् सेवकगृहे स्वामिगमनस्यानुचितत्वादित्या-
१०-२५-३. शङ्खाहुः भगवान् निरोधलीलामेतदर्थं कृतवान् यत् सर्वकर्मसु
स्वयं प्रविष्ट इति, एतदर्थं नन्दादीनां प्रयोजनसिद्ध्यर्थं निरोधलीलां प्रपञ्चविस्मृति-
पूर्वकस्वाप्तिसम्पादकलीलां भक्तानामर्थे स्वसेवकवरुणगृहगमनलीलां स्वयं कृतवान् ययां
वरुणगृहगमनलीलाया श्रीनन्दादीनामेतादृशं ज्ञानमभूद् यदयं श्रीकृष्णोऽसदर्थे स्वायोग्यमपि
कार्यं श्रमबहुलं करोति, ततश्च तादृशज्ञानात् श्रीकृष्ण एव तेषां परमाप्तिकरभूदिति भावः,
नन्वेतेषां निरोधसिद्ध्यर्थं वरुणगृहे गतमिति कुतो ज्ञायते इत्याकाङ्क्षायामाहुः यत् सर्व-
कर्मसु स्वयं प्रविष्टस्तानि कर्माणि स्वकर्माणि कृत्वा तेभ्यस्तान् मोचयतीति,
यैद् यस्माद्देतोः सर्वकर्मसु कुमारिकाकर्तृकव्रतकर्मयजमानकृतयागकर्मश्रीभजेन्द्रकृतेन्द्र-
योगकर्मसु स्वयं प्रविष्टस्तत्र तदीयपदार्थानां स्वसिन् विनियोगं कारितवानती
निरोध्यानां भक्तानां कर्मसु स्वयं पूज्यत्वेन प्रविष्ट इत्यर्थः, तथा चान्यत्र विनियुक्तान्
स्वकीयान् कर्तुं एतावताग्रहेण स्वयं पूज्यो भवत्यतो ज्ञायते प्रकृतेपि वरुणगृहगमनं
निरोध्यानां निरोधसिद्ध्यर्थमेवेति, तानि कर्माणि स्वकर्माणि कृत्वेति अन्यार्थं क्रिय-
माणानि कर्माणि भगवत्कर्माणि कृत्वेत्यर्थः, तद् यथा कुमारिकाप्रसङ्गे कात्यायनीपूजे
कात्यायनीस्वरूपेण स्वयं प्रविष्टः स्वपूजां कारितवान्, तदुक्तं "भगवानेव वा गुणातीतं"
इति तत्रत्यसुबोधिन्यां, यजमानयज्ञप्रसङ्गे यजमानपत्नीद्वारा तदीयपदार्थानां स्वसिन्
विनियोगं कारितवान्, इन्द्रमखमङ्गप्रसङ्गे श्रीगोवर्धनस्वरूपेण सर्वसामग्रीस्वीकारं कृतवान्,
यतः सर्वकर्मसु स्वयं प्रविष्टः, अतः प्रकृतेपि श्रीनन्दानयनार्थं स्वयं गत इति ज्ञेयं, तेभ्य-
स्तान् मोचयतीति तेभ्यः अन्योद्देश्यकर्मम्यस्तान् भक्तान् मोचयतीत्यर्थः, अन्यथा
यदि स्वकीयकरणरूपं प्रयोजनं न स्यात् तदा अन्योद्देश्यकर्मसु विघ्नमेव कुर्यान् न तु
पूज्यत्वेन स्वप्रवेशं, तदाहुः अन्यथा एवं न कुर्यादिति, अर्थस्तु एवं स्वप्रवेशेन कर्मम्यो
मोचनं न कुर्यादित्यर्थः, विघ्नमाप्रकरणे तु कालान्तरे पुनरपि कुर्युः, अन्यदेवस्थाने स्वप्रवेशे
हं तदेव भगवत्कर्म सर्वदा कुर्युर्पद्यान्कृतोत्सवमिति भावः, तत्साधनदशायां फल-
वर्धनायां च यत्कर्ममिति तत् कर्मम्यो मोचनं साधनदशायां फलवशायां च

श्रीनन्दस्य चक्षुष्यं मुख्यद्वारा सर्वेषां बोधसम्भवादित्यर्थः, साधनदशायां द्वादशीव्रते वरुणकृतोपद्रवं निवर्त्य तत्कर्मतो नन्दस्य मोचनं फलप्रकरणे अम्बिकावनगमनप्रसङ्गे सुदर्शनसर्पतो नन्दं मोचयित्वा अन्यदेशतोद्देश्यकर्मभ्यो मोचितवान्, एतादृशसुदर्शनसर्पजन्यदुःखस्यानुभूतत्वात् तत्रप्रभृति देवतान्तरभजनं न कृतं भगवता मोचितत्वाद् भगवत्तोषजनकमेव कर्म कृतमितिभावः, ननु शक्रयागभङ्ग इव प्रकृतेषु पूज्यत्वेन स्वयमेव कुतो न प्रविष्टस्तत्राहुः आचक्ष्यकफले इत्यारभ्य सम्भवतीत्यन्तं, द्वादशीव्रतलक्षणं कालप्रधानं कर्म पूर्वमेव जातं, ततो निवृत्तं कर्मेति कर्मणि न भगवतः प्रवेशः सम्भवतीत्यर्थः, एवं सति भगवत्प्रवेशाभावादस्मात् कालप्रधानकर्मणो निवृत्तिर्न भविष्यत्यतः कर्मतो निवर्तयितुं तत्कर्मणि वरुणकृते उपद्रवे श्रीनन्दं मोचयितुं स्वयं गतस्तथा च कर्मण्यनादरो भविष्यति दुःखानुभवस्य जातत्वात्, भगवत्यादरो भविष्यति दुःखमोचकत्वात्, ततश्च भगवत्तोषजनकं भक्तिमार्गसरणिसिद्धं कर्मेव करिष्यन्तीत्यन्यकर्मभ्यो मोचनमेवम्प्रकारेण सिद्धमितिभावः॥
 लेखः । प्राप्तं वीक्ष्येत्यत्र दैत्या न हता इति अत्रागमने प्रपन्ना एव भवेयुरित्यर्थः,
 १०-२५-४ अन्यथेति तत्र गमनाभावे तद्देशस्य शुद्ध्यभावादितिभावः ॥४॥

प्राप्तं वीक्ष्य हृषीकेशमित्यत्र हृषीकेशपदतात्पर्यमाहुः इन्द्रियाधिपतिरयं योजना । यदि न पूजयेत् तल्लोकभोगः पश्चात् तस्य न स्यादिति भोगमात्रस्य
 १०-२५-४ चेन्द्रियसाध्यत्वादिन्द्रियाणां च हृषीकेशनियम्यत्वात् हृषीकेशपूजनाभावे हृषीकाणां भोगो न स्यादितिहार्दं, यद्यत्रैव तां गृहीयाद् दैत्या न हता भवेयुरिति अत्रैव ब्रज एव स्थित्वा सपर्यां श्रियं गृहीयात् तदा दैत्यानामत्रागमने पूजादर्शने सत्सङ्गेन प्रपत्तिरेवोदियात् ततश्च न हता भवेयुरितिभावः, अन्यथा भिन्नसत्ताक इति यदि वरुणपूजां न गृहीयात् तदा वरुणदेशे भगवत्सम्बन्धाभावजन्याशुद्ध्या तत्रोत्पन्नाः पदार्था भगवद्भक्तानां वरुणादीनां शुद्धिहेतवो न भवन्तीत्यर्थः, तत्र मानुषा आकृत्येति अङ्गीकृता इतिशेषः, मानुषा आकृत्या स्वरूपसौन्दर्येणाङ्गीकृता इतिभावः, देवोभिपेकेणेति देव इन्द्रः अभिपेकेण हेतुना इन्द्रकर्तृकेन भगवता अङ्गीकृतः, देवपदेन इन्द्रं गृहीत्वा मुख्यत्वात् सर्वे देवा गृहीता इति बोध्यं, दैत्येश्वरपूजामिति दैत्येश्वरस्य वरुणस्य पूजां गृहीतवान् पूजाग्रहणेन सोप्यङ्गीकृतः, तदङ्गीकृत्यैव ये भक्ता दैत्येषु ते सर्वे एव, एवं मानुषदैवदैत्या ये भक्तास्ते सर्वे निरुद्धा इति बोधितं, महत्या पूजयित्वाहेत्यस्माभासे अग्रे जायमानभोगमपि मध्ये निवेद्येति सर्वेषां स्वकीयपदार्थानां शुद्ध्यर्थं पूजा, यतः पूजया सर्वं भगवदुच्छिष्टं विधाय उच्छिष्टेन भोगः कर्तव्य इति मार्गमर्यादा, एवं सति जनिष्यमाणभोगान् पदार्थान् पूर्वं समर्प्य सर्वैर्भगवदीयैर्भुज्यन्ते, वरुणेन तु जायमानभोगा अपि पदार्थास्तद्भोगं निवार्य भगवते समर्प्यन्ते भगवदुच्छिष्टाः पुनर्मोक्ष्यन्ते इत्याशयेन, वदेतदाहुः मूले महत्पेत्यनेन, किन्तु चाचनिकीमपीति वाचनिकीमपि पूजां स्तुतिरूपां

[१०-२५-५]

त्वानित्यर्थः, तदुक्तं मूले महत्या पूजयित्वा हेत्यनेन, मानसिकी पूजा कुतो नोक्तेत्या-
 काङ्क्षायां मानसिक्याः पूजाया वाचनिक्यां पूजायामन्तर्भावमाहुः मनः पूर्वरूपं वागुत्तर-
 रूपमिति मानसिकं तत्रैव प्रवेक्ष्यतीत्यनेन, वाचः उत्तररूपत्वादुत्तररूपस्य पूर्वरूपं
 विनाऽसम्भवादुत्तररूपेण वाचनिकेन तत्पूर्वरूपं मानसिकं आक्षिप्यत इति वाचनिकेन
 पूजनेन मानसिकं उक्तमेव, तदेतदाहुः मानसिकं तत्रैव प्रवेक्ष्यतीति, मानसिकं
 पूजनं तत्रैव वाचनिके पूजने एव प्रवेक्ष्यतीत्यर्थः, प्रकारान्तरेण मानसिकीपूजामाहुः
 किञ्चेत्यारभ्य मानसिकी पूजेत्यन्तेन, तथा च तद्दर्शनमहोत्सव इत्यनेनोक्तो
 महोत्सवो मानसिकी पूजेत्यर्थः ॥४॥

त्वत्पादभाज इत्यत्र लोके चरणसमागता गच्छन्तीति चरणस्य गतिमन्वाच् चरणे
 योजना । ये समागताः पादुकादयो गतिमन्तो भवन्तीत्यर्थः, अतो यथैतद्विपरीतं
 १०-२५-५ एवं फलमपीति भगवच्चरणे समागतस्य तु परिभ्रमणशीलस्यापि सर्वगति-
 राहित्यं भवतीति विपरीतत्वं, एवं फलमपि विपरीतं यद्गतिरहितस्याध्वपारप्राप्तिरिति ॥५॥

लेखः । नमस्तुभ्यमित्यत्र प्रधानत्वेनेति प्रकृतित्वेनेत्यर्थः, निमित्तत्वेनेति
 १०-२५-६ कर्तृत्वेनेत्यर्थः ॥६॥

नमस्तुभ्यं भगवत इत्यत्र चतुष्टयमाहेति श्रुतिस्मृतिपुराणानुभवानां चतुष्टय-
 योजना । मित्यर्थः, तुभ्यं भगवते ब्रह्मणे परमात्मने इति विशेषणचतुष्टयेन,
 १०-२५-६-७ तदेतदाहुः तुभ्यमिति साक्षात्कृतायेत्यारभ्य स्मार्तायेत्यन्तेन, साक्षा-
 त्कृताय अनुभवसिद्धायेत्यर्थः, वैष्णवसिद्धान्तसिद्धायेति पुराणसिद्धायेत्यर्थः, ब्रह्मण
 इति श्रौतायेति श्रुतिसिद्धायेत्यर्थः, स्मार्तायेति स्मृतिसिद्धायेत्यर्थः, प्रधानत्वेन वेति
 प्रकृतित्वेनेत्यर्थः, पापण्डेयिचित् मायावादादिमार्गेष्वित्यर्थः, निमित्तत्वेनापीति कर्तृ-
 त्वेनेत्यर्थः, मायावादिमते मायाया एव कर्तृत्वस्वीकारात् ॥६॥ आनीतोयं तव पिते-
 त्वत्र वैपमानः पुरतो वर्तत इत्यस्वार्थद्विष्यण्यां स्फुटः, आनीतोयं तव पितेत्यस्य
 विवरणे तव पितेतित्वचनादपराधः सोढ इति वरुणेन लीलाया एव मुख्यत्वं स्वीकृतं,
 लीलायामेव नन्दे पितृत्व तव पितेत्यनेनोक्तं केवलब्रह्मधर्माङ्गीकारे तु भगवतो जन्म-
 राहित्यान् न पितृत्व ब्रजपतौ सम्भवति, लीलायां पितृत्वेनाङ्गीकारात् तस्य भगवदङ्गीकृत-
 पितृत्वस्यैव वरुणेनोक्तत्वात् सन्तुष्टो भगवानतोपराधः सोढ इति हार्दम् ॥७॥

नन्दस्त्वित्यत्र तल्लोके स्थितस्य पूर्वं दर्शने लौकिकमन्त्रिरूपेणैव दर्शनं भवेत् तथा चार्ता-
 लेखः । न्द्रित्यं न स्यादतो भगवदागमनानन्तरं भगवद्दृष्ट्या दर्शनमित्याशयेनाहुः
 १०-२५-९ नीतोपीति ॥९॥
 योजना । नन्दस्त्वतीन्द्रियं दृष्टेत्यस्याभासे यथैकं वचनमित्यादेर्यद्विष्यण्या
 १०-२५-९ स्फुटः ॥९॥

ते त्वौत्सुक्येत्यस्याभासे प्रार्थितवन्त इति मनसीतिशेषः, अपीति सम्भावनों-
लेखः । केस्तात्पर्यमाहुरथ यदीति ॥१०॥ जनो वै इत्यत्र "ते तु ब्रह्महृद"मित्यत्र
१०-२५-१०-१२ टिप्पण्यां द्वितीयव्याख्याने साधारणरीतिभाक्त्यमुक्तमत एवं कथनम् ॥१२॥
इति पञ्चविंशोऽध्यायव्याख्या ।

इति सञ्चिन्त्येत्यत्र उभयोरन्यतरनाशमाशङ्क्येति मर्यादारक्षकत्वमहाकारु-
योजना । णिकत्वयोरन्यतरस्य नाशमाशङ्क्येत्यर्थः, यदि साधनराहित्येपि
१०-२५-१३-१४ फलं स्यात् तदा मर्यादारक्षकत्वं भज्येत यदि साधनाभावे फलं न-
दद्यात् तदा महाकारुणिकत्वं भज्येतेतिशङ्का ॥१३॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्मेत्यस्य
विष्टौ यद् वैकुण्ठाख्यं सर्ववेदान्तप्रत्ययं यद् ब्रह्मैवेति "अव्यक्तोक्षर इत्युक्तस्त-
माहुः परमां गतिं यद् गत्वा न निवर्तन्ते तद् धाम परमं ममे"ति भगवद्गीतासु अक्षरं-
ब्रह्मणः धामत्वोक्तेः, "तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणं विष्णोर्धामपरं साक्षात् पुरुषस्य
महात्मन" इत्यत्राप्यक्षरब्रह्मणः धामत्वोक्तेः, "ब्रह्मानन्दमयो लोको ध्यापिवैकुण्ठसञ्ज्ञकः"
इतिवृहद्दामनपुराणे वैकुण्ठस्य ब्रह्मानन्दमयत्वोक्तेश्च ॥१४॥

ते तु ब्रह्महृदं नीता इत्यस्याभासे गोकुलस्य सर्वस्य विलय एवाभूदित्यस्या-
योजना । र्थटिप्पण्यां स्फुटः, पुनः प्रत्यापत्त्यर्थमित्यस्याप्यर्थः स्फुटः, ते तु
१०-२५-१५ ब्रह्महृदमित्यस्य विष्टौ तदात्मकांशस्य लोकस्येत्यस्यार्थः, काष्ठाग्नि-
वदित्यस्यार्थः, तेषां पुनः काष्ठता अर्धज्वलितानामपि सम्पादनीयेत्यस्यार्थः,
अन्यथाग्रे लीलेत्यस्यार्थः, तत्र वेदात्मकब्रह्मणीत्यस्यार्थः, तद्वि तस्य जलात्मक-
मित्यस्यार्थः, अत एव शब्दब्रह्मणः जलरूपतेत्यस्यार्थस्तत्कार्यमिदमेतस्यार्थः,
अग्रे चेत्यस्यार्थः, उत्तमाधिकारिणो हि ते शब्दात्मका एवेत्यस्यार्थः, क्रमश्चाय-
मित्यादेरर्थः, अन्यथा प्रमाणगृहीता एतस्यार्थटिप्पण्यां स्फुटः, दृष्टशुद्धब्रह्मणो
लोकमित्यस्य विष्टौ तदारद्रनयना इत्यस्यार्थटिप्पण्यां स्फुटः, सुबोधिन्यां शब्दब्रह्मणो
जलरूपतोक्ता सा तु युक्तैव, जलस्य शब्दात्मकतायाः स्फुटमभिधानात्, तथा चोक्तं
पद्मपुराणे प्रयागमाहात्म्ये श्रीयमुनायास्त्रिशन्नामात्मकतोत्रे "त्रयी रसमयी सौरी ब्रह्मविद्या
सुधावह"ति, अनेन श्रीयमुनाजलस्य वेदत्रयीरूपतोक्तेति जलशब्दब्रह्मणोरभेदो ज्ञातव्यः ॥
इतिथीमद्भोवर्धनधरश्रीबल्लभाचार्यवरश्रीविद्वल्लभरचरणानुचरसेवकेन लालमद्वोपनामदीक्षित-

बालकृष्णेन विरचिता दशमस्कन्धपञ्चविंशोऽध्यायसुबोधिनीयोजना सम्पूर्णा ।
कारिकार्थः ॥ १०-२५-१५ ते तु ब्रह्महृदं नीता इत्यत्र ब्रह्मानन्दादिति का० २४५ ।
स्फुटार्थकम् ॥ इतिपञ्चविंशोऽध्यायकारिकाव्याख्या ॥ इति पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

इति तामसप्रकरणे साधनप्रकरणम् ।

अथ श्रीतामसफलप्रकरणकारिकार्थः ।

१०-२६-० पंडविंशाध्याये ब्रह्मानन्दादिति का० २४६^३-२४७^३ ।

ब्रह्मानन्दात् समुद्धृत्येत्यादि "ते तु ब्रह्महृदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृता" इतिप्रकारेण ब्रह्मानन्दात् समुद्धृत्य भजनानन्दयोजने कर्तव्ये सति या लीला युज्यते योग्या भवति सा (लीला) तुर्यं फलप्रकरणे निरूप्यते, लौकिकस्त्रीष्विति रसात्मको भजनानन्दो हि रसशास्त्रीत्या लौकिकस्त्रीषु परकीयासु संसिद्धः कुमारीणामपि भगवता सह विवाहाभावात् तन्न्याय एव, तद्द्वारा तत्कथाश्रवणेन तद्भावोदये पुरुषेपि स रसो भवेत् नान्यथेत्यर्थः, ब्रह्मानन्दानुभवोक्तैर्मुख्यप्रयोजनं ब्रह्मानन्दभजनानन्दयो- स्तारतन्मज्ञापनं पूर्वाध्यायसमाप्तिकारिकायामुक्तं, गौणप्रयोजनमाहुः स्वानन्दानुभवार्थ- मिति, पुरुषोत्तमानन्दानुभवार्थं लक्ष्मीतुल्यतारूपा योग्यतापि स्वामिनीषु निरूपितेत्यर्थः, लक्ष्मीतुल्यतायां हि भगवद्रमणमिति मर्यादा, सा च ब्रह्मानन्दरूपा, तथा च पूर्वा- ध्याये ब्रह्मभावोक्त्या लक्ष्मीरूपत्वमुक्तं जातमित्युक्तमर्यादापि सम्पन्नेति भावः, अथ वा द्वादशाध्याये "गोप्योन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहाश्री" रिति वाक्ये व्रजस्त्रीष्वेव स्वानन्दा- नुभवार्थं योग्यता निरूपितेत्यर्थः, तथा च तत्रैव एतदधिकारवच्चात् तत्रैव भजना- नन्ददानमिति भावः, यद्वा "हेमन्ते प्रथमे भासी" त्वत्र कात्यायनीप्रवेशरूपा प्रभुसम्बन्ध- योग्यता निरूपितेत्यर्थः, एवं टिप्पण्यनुसारेण त्रिधा व्याख्यानं, तद्द्वारा पुरूषाणां चेति, कात्यायनीप्रवेशद्वारा तासामनुग्रहद्वारेति वार्थः, स्त्रिय एव हि तं पातुं शक्ता इति तं पुरुषरूपं भगवन्तमित्यर्थः, तत्स्त्रीकर्तृकपानानन्तरं पुमान् भगवान् तासु तं शक्ताश्च, अतो न कदाचित् रमणे व्यवधानं करोतीत्याहुः अतो हि भगवानिति, आन्तरं त्विति सखीवृन्दे मिथो गुणानुवादे लीलासहितप्रियतमप्राकट्येन अन्तर्यं भावविशेषा उत्पद्यन्ते न ते भङ्गमेपीत्यस्य परत्वं, ततः शब्दात्मिका लीलेति युगलगीताध्यायोक्त- गुणगानलक्षणशब्दात्मिकेत्यर्थः, निर्दुष्टेति रूपलीलायां मानादिजनितेन प्रभौ दोषारोपेण सदोपत्वं, नामलीलायां तु प्रभौ दोषारोपात्मकदोषाभावेन निर्दुष्टत्वमित्यर्थः, शब्दा- त्मिकापि लीला प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदेन द्विरूपा, तत्र पूर्वा पृष्ठाध्याये उत्तरा सप्तमाध्याये, तत्र पूर्वस्याः सदोपत्वाद्वापि पूर्वाध्याये वेदात्मकशेषरूपत्वेन यलदेवस्य तत्साहित्येन कृतायां लीलायां शङ्खचूडोक्त्या सदोपत्वं, तद्वधोक्त्यात्र सापि निर्दुष्टेति ज्ञाप्यत इत्यर्थः, रूपस्य पञ्चात्मकत्वात् तन्निरूपणं तावद्विरध्यायैः कृतमित्याहुः ततो रूपप्रपञ्चस्येत्यादि, पञ्चात्मके रूपे येनांशेन या लीला कृता तां तां लीलां क्रमेणाहुः आत्मनेत्यादिसार्थेन,

अत्र पञ्चस्वध्यायेषु एकैकस्मिन्नध्याये एकैका लीला, अथ वा प्रत्यध्यायोक्तलीलायामपि पञ्चविधत्वं ज्ञेयं, अत्र सैन्धवघनवत् एकरसे भगवद्रूपे कथं पञ्चविधत्वमित्याशङ्क्य टिप्पण्यां यथेन्द्रियादिरूपत्वमित्यादिसार्धपञ्चकारिकाभिरुपपादितं, रूपं प्रतिष्ठितमिति हरि-
प्रियास्त्रितिशेषः, पूर्णः स्वरूपानन्दो दत्त इत्यर्थः, जीवानानन्दयत् स्वयमिति, एतावत् स्वतो भगवता कृतं न तु साधनबलेनेत्यर्थः, तर्हि नादेनाकारणं “प्रतियात ब्रजं नेह स्थेय”मित्यादिना गमनबोधनादिकं चानुपपन्नमित्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिं वदन्तो भगवान् लीलां कुर्वन् शास्त्रमर्यादामपि प्रदर्शयतीत्याशयेनाहुः ते चेत् समर्पितात्मान इतिसार्धेन, सर्वात्मभाववन्तश्चेद् भक्ता भवन्ति तदैवायं रसः प्राप्यो नान्यथेत्यर्थः, सर्वात्मभावोपि भगवत्कृत एव भवति नान्यथेतिज्ञापनाय तदुपायरूपपरिरंसाचन्द्रोदयगाननिषेधवचनान्यु-
क्तानीत्याहुः तत्रोपायश्च रूप्यत इति, तत्र समर्पितात्मत्वे इत्यर्थः, मानतिरोधानाम्पा-
मन्यापि सा मर्यादा ज्ञाप्यत इत्याहुः आत्मा यावत् प्रपन्नो भूदिति, भवतीति वक्तव्ये अ-
भूदितिप्रयोगे लडर्थे लुङ् छान्दसः, आत्मा यावत्पर्यन्तं प्रपन्नो भवति तावदेव हरी
रमते बहिः प्रकटो भवति अन्यदा तु बाह्यतस्तिरोधत्ते, कुत इत्याकाङ्क्षयामाहुः सोन्तः-
करणसम्बन्धीति, स हरिरन्तःकरणसम्बन्धी, अतोन्तःप्रपन्नभावे बाह्यतस्तिरोधानं
युक्तमितिभावः, एतच्च टिप्पण्यां चतुर्धा व्याख्यातम्, ता वार्यमाणाः पतिभि-
रित्यत्र एकवाक्यत्वबोधनाय याज्ञवल्क्यस्मृतिमाहुः “रक्षेत् कन्यां पिता विद्वां
पतिः पुत्रस्तु वार्धके अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रिया” इति,
अस्वार्धः, कन्यामविवाहितां पिता रक्षेत्, विद्वां विवाहितां पतिः, वार्धके पुत्रः, तेषां
पुत्रादीनामभावे ज्ञातयो रक्षेयुः ।

१०-२६-१५ कामं श्रोत्रं भयं स्नेहमित्यत्र जीवे इति का० २५५३, २५६३ ।

एतेन तन्मयतां यान्तीत्यत्रोपपत्तिरुक्ता, यतो भावनातो जीवादिषु हरिराविष्टो भवेत्,
यथा ज्ञाने सति पूर्वप्रपञ्चलयो भवति तथा यतो भावनातोपीत्यर्थः ॥१५॥

१०-२६-१८ स्वागतं वो महाभागा इत्यत्र तम इति का० २५७३ । तमो-
रजःसत्त्वानां मेदा यत्र तादृश्यः स्त्रियो निरूप्यन्ते, स्वान्तपर्यवसानत इति तमसः फलं
लयः, रजसः फलं भावविशेषोत्पादनं, सत्त्वस्य फलं तस्य भावस्य पालनं, तथा च स्वस्य
तमसादेरन्तः फलं तत्र गुणानां पर्यवसानात् तथा निरूप्यन्त इत्यर्थः, तासु सगुण-
निर्गुणभेदेन दशविधासु स्त्रीषु विषये भगवद्वाक्यान्यपि “स्वागतं वो महाभागा” इत्यादीनि
यथायथं यथोचितानीत्यर्थः ॥१८॥

१०-२६-३१ मैवं विभोर्हतीत्यस्याभासे वाक्यानामिति का० २५८३ ।
वाक्यानां भगवद्वाक्यानां वाचवाक्यानि तासां वाक्यानि तावन्ति भगवद्वाक्यसम-
सङ्गाकानि दश, “व्यक्तं मवा” नितिप्रार्थनावाक्यं चाधिकं, तेनैकादशविधास्तासां वाचो
व्यपन्तीत्यर्थः ॥३१॥

लेखः, योजना, कारिकार्यश्च ।

[१०-२६-४२]

१०-२६-४२ इति विह्वलितं तासामित्यत्र पद्मिः श्लोकै रमणनिरूपणे सङ्ख्या-
 तात्पर्यमाहुः पद्मगुणैश्वर्यभावेनेत्यादि का० २५९ ३-२६२ ३ । पद्गुणैश्वर्यभावेनैकार्येन
 पद्मिः श्लोकै रमणनिरूपणे तात्पर्यमुक्तं, स्वरूपेणापीति स्वरूपेणापि रेम इत्यर्थः, अन्येन
 विप्रलम्भोक्तया द्विविधोपि शृङ्गारो निरूपित इति सम्पूर्णेन स्वरूपेण रेमे इति भावः,
 वाक्यार्थानाहुः सामान्येत्यादि, अत्र वाक्यार्थविभागो दुर्बोधोपि प्राचां व्याख्यानुसारेण
 यथाकथञ्चिदुच्यते, आद्येन सामान्यरमणं, ततो विशेषरमणमित्याहुर्विशेषे मेलनं पुरेति,
 विशेषरमणनिमित्तं पूर्वं मेलनं ताभिः मह समागमः, तदुक्तं "ताभिः समेताभिः"-
 रिति श्लोकेन, ततः पश्चाद् द्वितीयेन श्लोकेन "पगीयमान उद्गाय" न्नित्यनेन पाद्येन
 स्वरूपाद् बाह्यप्रकारेण गतिविलासादिना रमणं, ततः परं "नद्याः पुलिनमाविश्ये" ति-
 वृतीयेन श्लोकेनान्तरं स्वरूपनिष्ठं बन्धादिप्रकारेण रमणमित्यर्थः, ततो नानाविलासेन
 जातकेलिविभेदत इति अजातसरकेलिजातसरकेलिविभेदेन द्विविधा विलासा इति
 द्वाभ्यां तदुक्तिरित्युक्तं टिप्पण्यां, अयं टिप्पणीलेखो व्याख्यातः श्रीबृहद्भागवतमिमिः,
 "नद्याः पुलिनमाविश्ये" ति श्लोकेन आन्तररमणनिरूपकेण अजातसरकेलिविलासा उक्ताः,
 "बाहुप्रसारे" ति श्लोकेन जातसरकेलिविलासा इति, अत एव सुमोघिन्यां 'नद्याः पुलिन-
 माविश्ये' ति श्लोकन्यायानान्ते 'एवं तासां सर्वभावेन जातसरकेलित्वं सम्पादित' मित्युक्तं,
 तथा च "इति विह्वलित" मित्याद्येन सामान्यरमणं, तद्विभिविशेषरमणं, तत्राद्येन समागमः,
 द्वितीयेन बाह्यरमणं, वृतीयेन आन्तररमणं, तत्रैव अजातसरकेलिविलासः. एवं चत्वारः,
 "बाहुप्रसारे" त्यनेन जातसरकेलिविलासः, पद्मश्लोकार्यमाहुः विप्रलम्भस्य सिद्ध्यर्थ-
 मिति, सप्तमार्थमाहुः तिरोभावस्तनश्चापीति, तिरोभावे हेतुमाहुः नायं लौकिककामुक
 इति, अत्रैवाग्रे क्रिया सर्वापीति का० २६३ ३-२६६ ३ । भगवतो भक्तानां चालौकिकत्वं
 लौकिककामाभावं चाहुः क्रिया सर्वापीति, भगवच्छीलायां क्रिया सर्वापि सैव लौकिक-
 सदृश्येवास्ति परन्तु भगवति लौकिकः कामो न विद्यते इत्यर्थः, एवं भगवति लौकिक-
 कामाभावमुक्त्वा तामामपि लौकिककामाभावमुपपादयन्ति तामां कामस्येति, अलौकिक-
 कामेन तासां कामस्य पूर्तिरिति हेतोस्ता अपि तथा लौकिककामरहिता इत्यर्थः,
 विजातीयेन विजातीयस्य पूर्णामम्भवाद्, तामु लौकिककामवत्त्वे बाधकमाहुः कामेन
 पूरितः काम इति, प्राकृतेन कामेनेत्यर्थः, अत्रत्यमक्तेषु संमाराभावात् प्राकृतकामा-
 भावो निःसन्दिग्ध इति ज्ञापनायोक्तं न संशय इति, अतो न कापीति मोक्षफला
 मर्यादा, कामे सति न मोक्षः, कामाभाव एव मोक्ष इतिलक्षणापि न भङ्गेतिसम्बन्धः,
 अतः कामस्य नोद्बोध इति भगवत्परिचयस्य निष्कामत्वादेतच्छब्देन लौकिककामवत्त्वं
 न लौकिककामोद्बोध इत्यर्थः, ततः कारणात् "कामं द्योगमाक्षपहि नोत्यचिरेण धीरं"
 इति शुकवचनं स्फुटं स्फुटार्थमित्यर्थः ॥४२॥

१०-२७-० सप्तविंशाध्याये स्वानन्देति का० २६७ $\frac{१}{२}$ -२७० $\frac{१}{२}$ । पूर्वाध्यायो-
क्तान्तर्धानतात्पर्यमाहुः स्वानन्दस्थापनार्थाधेत्यादिसार्धेन, भगवता कामलीला
स्वानन्दस्थापनार्थाय कृता, तत्र बाह्यो बाह्यमकारेण जनितः स आनन्दो यथान्तः
पुष्टः सन् देहेंद्रियादिषु निविशेत् तदर्थं लीलया सहितो भगवान् तास्त्रविशत्
प्रविष्टवान्, चत्वारोत्र निरूप्यार्था इति 'चतुर्थोर्थो गुणगान'मिति विवृतं टिप्पण्यां,
उक्तार्थत्रयनिरूपणे प्रकारविशेषमाहुः उद्देशत इत्यादि, आद्यैस्त्रिभिः श्लोकैस्त्रयाणामुद्देशः
कृतः, आसत्केलक्षणमन्वेपणं हरेः क्रिया भगवतो लीला, सा च "कस्याश्चित् पूतनापन्त्या"
इत्यादिना लक्षणतो निरूपिता, गर्वाभावलक्षणं च "अनयाराधितो नून"मित्यनेनोक्तं
सपत्नीभाग्याभिनन्दनं, अन्वेपणफलं च "व्यचक्षत वनोद्देशे पदानि परमात्मन"इत्यत्रोक्तं
पददर्शनं, लीलावेशफलं च प्रियाधीनत्वदर्शनेपि प्रिये दोषारोपाभावपूर्वको "रेमे तथा
चात्सरत" इत्यादिनोक्तो भावः, गर्वाभावफलमितरविस्मृतिपूर्वकं तत्प्राप्त्यर्थकप्रयत्नः, स
च "ततोविशन् वनं चन्द्रज्योत्स्ना यावद् विभाव्यते" इत्यादिनोक्तः, गुणगानं तु विशेष-
तोऽग्रिमाध्याये उक्तं, अत्राध्यायेपि "पुनः पुलिनमाविश्ये"त्यनेन सामान्यत उक्तमिति
कारिकायां चकारेण सूचितं, एवं आसक्तिहरिलीलागर्वाभावगुणगानात्मकाश्चत्वारोर्था
अत्र तिरोधानलीलायां निरूप्या इत्युक्तं, लीलान्वेपणतत्परा इति लीलया मन्वेपणे
च तत्परा इत्यर्थः, "रसमन्तर्गतं चक्रु"रिति बहिस्तिरोधानादित्यर्थः ।

१०-२७-४ "गायन्त्य उच्चै"रित्यत्र शब्द इति का० २७१ $\frac{१}{२}$ -२७३ $\frac{१}{२}$ ।
एतदर्थं टिप्पण्यां विस्तरेणोक्तः, तत एवात्र सद्गृह्यते, ननु प्रभोरानन्दरूपत्वेन तद्भावेषु
सत्सु सदानन्द एवोचितो न तु वक्ष्यमाणदुःखावस्थेत्याशङ्काभावाय तस्या अवस्थायाः
स्वरूपमाहुः शब्दो हि धूमवदिति, एवं सति स्वरूपस्य रसात्मकत्वेन अत्रत्या भावाः
सर्वे रसात्मका एवेति मन्तव्यं, भक्तानां भगवद्गुणगानात्मकः शब्दो हि अगुरुप्रभृति-
धूमवत् विनिर्गच्छन् सन् विराजते, तारतम्यं प्रतिक्षणं वैचित्र्यं च गच्छति, अत्र
तापकत्वेन विरहोग्रिव, अग्रियथाद्रेंधनसंयुक्तः सन् तन्निष्ठमग्निं प्रकटीकुर्वन् आर्द्रत्वेन
प्रतिबन्धादिप्रिकटनेऽसमर्थो धूममेव जनयति तथात्रापि बहिःसंवेदने सति सर्वथा तिरो-
धानस्फूर्तिरिति बहिःसंवेदनमेव आर्द्रत्वस्थानीयं, तस्मिन् सति विरहाग्निरपि गानरूपं
धूममेव जनयति, एवं सत्यसाग्नेर्धूमो गानरूपः शब्द एव, एवं सत्यर्धज्वलितदाहृत्यवता
सिध्यति, अन्यथा एकदैव पूर्णतत्प्राकट्ये क्षणमात्रेण सर्वं भस्मसात् कुर्यादेव, यथा धूमः
पूर्वमेकरूप एव भवति ततोनेकविधस्तथा गानमपि उत्तरोत्तरं विचित्रमावजननाद् विचित्रं
भवतीत्युक्तं विराजत इति, अतोऽत्रेति यतो हेतोर्भगवान् रसात्मकस्तदात्मका एव च
माता अतो हेतोस्त्वष्टाद्वैतमानादिदं स्वामिनीनां ज्ञानमुत्तममित्यर्थः, एतदेव स्फुटयन्ति
धर्मिषमाणांमिति, एते भावाः स्थाविभावस्य व्यभिचारिभावा इति धर्मिणः श्रीकृष्णस्य

[१०-२७-१५]

लेखः, योजना, कारिकार्थश्च ।

तद्धर्माणां "गतिस्तिष्ठे"ति श्लोकोक्तविहारादीनां च जीवतद्धर्मपिक्षया उत्कृष्टत्वात् "असा-
वह"मिति स्वामिनीज्ञानमुत्तममित्यर्थः, अथ वा यथा प्रियवद् विहारादिस्तथैवेदं
गानमपीत्याहुः यथा भगवत इत्यादि, कृत्रिमत्वादित्यादि "विचित्रयुक्तमत्तकव"-
दित्यत्रोक्तं विचयनं हि बहिःसंबेदने सति भवति, तत्र हेतुमाहुः कृत्रिमत्वादिति, तत्र
हेतुर्विचित्रभाववतीनां मिलनं, तदाहुः मिलिताश्च स्वतो न्यत इति, यतो हेतोर्मिलिता-
स्ततो हेतोः स्वतो न्यतश्च विशेषविज्ञानात् तिरोभावसूतिरितियोजना, अत्र "यद्दे"-
त्यादिना पक्षान्तरमुक्तं टिप्पण्याम् ॥४॥

१०-२७-१५ इत्युन्मत्तवचो गोप्य इत्यत्र भक्त्येति का० २७४^३-२७६^३ ।
भक्त्यातिमत्ता इत्यादि याः भक्त्यातिमत्तास्तास्तद्भावं "कृष्णोऽहं पश्यत गति"मिति-
प्रकारेण भगवद्भावं प्राप्ताः, ईषन्मत्तास्तु "कस्याश्चित् पूतनायन्त्या" इत्यादिप्रकारेण
पूतनादिभावं प्राप्ताः, तदुक्तं टिप्पण्यां "भगवन्मात्रज्ञानमतिमत्तत्वं तत्सम्बन्धिनामपि
ज्ञानमीषन्मत्तत्वं"मिति, लीलासम्बन्धिनां येषां ये भावास्तदात्मकतायां ते द्वेषादिभावा
अपि स्वत एव भवन्तीतिज्ञापनायाहुः रोपत इति, भावेषु वैजात्यज्ञापनायोक्तं सत्त्वादि-
गुणभावेनेति, यद्यप्यत्र लीला बहुविधास्तथापि नवसु श्लोकेषु एकैकसिन् श्लोके उक्ता
एकैकविधा विवक्षिता इति नव लीला इत्युक्तं, अथ वा सर्वासां तुल्यत्वमेवेत्याशयेन पक्षा-
न्तरमाहुः अतो न न्यूनभावोऽत्रेति, हि यसाद्देतोः शकटादिभिराविष्टा अतो न न्यून-
तेत्यर्थः, तथा च भगवद्भाववत्याः पूतनादिभाववतीनां च तुल्यत्वमेवेत्यर्थः, पक्षान्तर-
माहुर्भगवद्भावापन्नायाः सकाशात् पूतनोल्लखलादिभावापन्ना उत्कृष्टा इतिज्ञापनाय सर्वत्र
हरिबुद्ध्या चेति, कथञ्चिदपि चरणारविन्दस्पर्शच्छया पूतनोल्लखलादिभाव इत्यर्थः,
मपि चेत्चरणं न स्थापयति तदा पूतनोल्लखलादियुद्ध्यापि स्थापयत्वितिभावेन तद्ददा-
चरन्ति, अत्यात्यैव सर्वत्र भगवद्बुद्धिरतो भगवच्चरणारविन्दसम्बन्धस्य प्रकरणेण सिद्ध्यर्थः
पूतनादिभाव इत्यर्थः ॥१५॥

१०-२७-३५ यां गोपीमनयत् कृष्ण इत्यादिसार्धत्रयश्लोकवाक्यार्थानाहुः ।
दोष इति का० २७७^३ । दोषदर्शन इति निमित्तसप्तमी, तथा च तस्यास्त्यागादिकं
तासां स्वदोषसूतिनिमित्तं विज्ञेयमित्यर्थः, तस्यास्तादृगवस्थादर्शनेन तासां स्वदोषसूति-
रभूदसादोषेणैव वयं त्यक्ता इति, अत्रैव श्लोके स्वयमिति का० २७८^३ । ननु समानरस-
वच्चेप्येतासां तदा मानोभून् नैकसां भगवता नीतायां तत्राप्यधुना मानोभूत् तत्र को
हेतुरित्याशङ्क्याहुः स्वगत्ययुक्तकरणादिति, अत्र टिप्पण्यां नायिकानां हि प्रकृतिः सदा
मानिनीत्वं, प्रकृते च इयदवपि नायकाधीनत्वमेवाङ्गीकृतमिति स्वस्या नायिकाप्रकृतेर्या-
गती रीतिसंस्थामयुक्तकरणान् नायकाधीनत्वेन स्थितेर्नायिकाप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वेनाधि-
-ग्नि इवाधिकारिणो ये प्रकृत्यादय आदिपदात् प्रौढ भावास्ते पूर्वभावान् कोमलान्

१०-२७-० सप्तविंशाध्याये स्वानन्देति का० २६७ $\frac{1}{2}$ -२७० $\frac{1}{2}$ । पूर्वाध्यायो-
क्तान्तर्धानतात्पर्यमाहुः स्वानन्दस्थापनार्थायेत्यादिसार्धेन, भगवता कामलीला
स्वानन्दस्थापनार्थाय कृता, तत्र बाह्यो बाह्यप्रकारेण जनितः स आनन्दो यथान्तः
पुष्टः सन् देहेन्द्रियादिषु निविशेत् तदर्थं लीलया सहितो भगवान् तास्वविशत्
प्रविष्टवान्, चत्वारोत्र निरूप्यार्था इति 'चतुर्थोर्थो गुणगान'मितिविष्टं टिप्पण्यां,
उक्तार्थत्रयनिरूपणे प्रकारविशेषमाहुः उद्देशत इत्यादि, आद्यैस्त्रिभिः श्लोकैस्त्रयाणामुद्देशः
कृतः, आसक्तैर्लक्षणमन्वेपणं हरेः क्रिया भगवतो लीला, सा च "कस्याश्चित् पूतनायन्त्या"
इत्यादिना लक्षणतो निरूपिता, गर्वाभावलक्षणं च "अनयासाधितो नून"मित्यनेनोक्तं
सपत्नीभाग्यामिनन्दनं, अन्वेपणफलं च "व्यचक्षत वनोद्देशे पदानि परमात्मन"इत्यत्रोक्तं
पददर्शनं, लीलावेशफलं च प्रियाधीनत्वदर्शनेपि प्रिये दोषारोपाभावपूर्वको "रेमे तथा
चात्मरत" इत्यादिनोक्तो भावः, गर्वाभावफलमितरविस्मृतिपूर्वकं तत्प्राप्त्यर्थैकप्रयत्नः, स
च "ततोविशन् वनं चन्द्रज्योत्स्ना यावद् विभाव्यते" इत्यादिनोक्तः, गुणगानं तु विशेष-
तोप्रिमाध्याये उक्तं, अत्राध्यायेपि "पुनः पुलिनमाविश्ये"त्यनेन सामान्यत उक्तमिति
कारिकायां चकारेण सूचितं, एवं आसक्तिहरिर्लीलागर्वाभावगुणगानात्मकाश्चत्वारोर्था
अत्र तिरोधानलीलायां निरूप्या इत्युक्तं, लीलान्वेपणतत्परा इति लीलायामन्वेपणे
च तत्परा इत्यर्थः, "रसमन्तर्गतं चक्रु"रिति बहिस्तिरोधानादित्यर्थः ।

१०-२७-४ "गायन्त्य उच्चै"रित्यत्र शब्द इति का० २७१ $\frac{1}{2}$ -२७३ $\frac{1}{2}$ ।

एतदर्थं टिप्पण्यां विस्तरेणोक्तः, तत एवात्र सङ्गृह्यते, ननु भभोरानन्दरूपत्वेन तद्भावेऽ
सत्सु सदानन्द एवोचितो न तु वक्ष्यमाणदुःखावस्थेत्याशङ्काभावाय तस्मा अवस्थायाः
स्वरूपमाहुः शब्दो हि धूमवदिति, एवं सति स्वरूपस्य रसात्मकत्वेन अत्रत्या भावाः
सर्वे रसात्मका एवेति मन्तव्यं, भक्तानां भगवद्गुणगानात्मकः शब्दो हि अगरुप्रभृति-
धूमवत् विनिर्गच्छन् सन् विराजते, तारतम्यं प्रतिक्षणं वैचित्र्यं च गच्छति, अत्र
तापकत्वेन विरहोत्प्रेरेव, अतिर्यथाद्रन्धनसंयुक्तः सन् तन्निष्ठमग्निं प्रकटीकुर्वन् आर्द्रत्वेन
प्रतिबन्धादग्निप्रकटनेऽसमर्थो धूममेव जनयति तथात्रापि बहिःसंवेदने सति सर्वथा तिरो-
धानस्फूर्तिरिति बहिःसंवेदनमेव आर्द्रत्वस्थानीयं, तस्मिन् सति विरहाग्निरपि गानरूपं
धूममेव जनयति, एवं सत्यस्याग्नेर्धूमो गानरूपः शब्द एव, एवं सत्यर्धज्वलितदारुतुल्यता
सिद्ध्यति, अन्यथा एकदैव पूर्णतत्प्राकट्ये क्षणमात्रेण सर्वं भस्मसात् कुर्यादेव, यथा धूमः
पूर्वमेकरूप एव भवति ततोनेकविधस्तथा गानमपि उत्तरोत्तरं विचित्रभावजननाद् विचित्रं
भवतीत्युक्तं विराजत इति, अतोत्रेति यतो हेतोर्भगवान् रसात्मकस्तदात्मका एव च
भावा अतो हेतोरसण्डाद्वैतमानादिदं स्वामिनीनां ज्ञानमुत्तममित्यर्थः, एतदेव स्फुटयन्ति
धर्मिष्वर्माणामिति, एते भावाः स्थायिभावस्य व्यभिचारिभावा इति धर्मिणः श्रीकृष्णस्य

[१०-२७-१५]

दुर्घर्माणां "गतिस्ति"ति श्लोकोक्तविहारादीनां च जीवतद्धर्मपेक्षया उत्कृष्टत्वात् "असा-
 द्ध"मिति स्वामिनीज्ञानमुत्तममित्यर्थः, अथ वा यथा प्रियवद् विहारादिस्तथैवेदं
 गानमपीत्याहुः यथा भगवत् इत्यादि, कृत्रिमत्वादित्यादि "विचिक्युरुन्मत्तकय"-
 दित्यत्रोक्तं विचयनं हि बहिःसंवेदने सति भवति, तत्र हेतुमाहुः कृत्रिमत्वादिति, तत्र
 हेतुर्विचित्रभाववतीनां मिलनं, तदाहुः मिलिताश्च स्वतोन्यत इति, यतो हेतोर्मिलिता-
 लतो हेतोः स्वतोन्यतश्च विशेषविज्ञानात् तिरोभावस्फूर्तिरितियोजना, अत्र "यद्दे"-
 त्यादिना पक्षान्तरमुक्तं टिप्पण्याम् ॥४॥

१०-२७-१५ इत्युन्मत्तवचो गोप्य इत्यत्र भक्त्येति का० २७४^३-२७६^३ ।

भक्त्यातिमत्ता इत्यादि याः भक्त्यातिमत्तास्तास्तद्भावं "कृष्णोहं पश्यत गति"मिति-
 प्रकारेण भगवद्भावं प्राप्ताः, ईप्सन्मत्तास्तु "कस्याश्चित् पूतनापन्या" इत्यादिप्रकारेण
 पूतनादिभावं प्राप्ताः, तदुक्तं टिप्पण्यां "भगवन्मात्रज्ञानमतिमत्तत्वं तत्सम्बन्धिनामपि
 ज्ञानमीप्सन्मत्तत्व"मिति, लीलासम्बन्धिनां येषां ये भावास्तदात्मकतायां ते द्वेषादिभावा
 अपि स्वत एव भवन्तीतिज्ञापनायाहुः रोपत इति, भावेषु वैजात्यज्ञापनायोक्तं सत्त्वादि-
 गुणभावेनेति, यद्यप्यत्र लीला बहुविधास्तथापि नवसु श्लोकेषु एकैकस्मिन् श्लोके उक्ता
 एकैकविधा विवक्षिता इति नव लीला इत्युक्तं, अथ वा सर्वासां तुल्यत्वमेवेत्याशयेन पक्षा-
 न्तरमाहुः अतो न न्यूनभावोत्रेति, हि यस्माद्धेतोः शकटादिभिराविष्टा अतो न न्यून-
 तेत्यर्थः, तथा च भगवद्भाववत्याः पूतनादिभाववतीनां च तुल्यत्वमेवेत्यर्थः, पक्षान्तर-
 माहुर्मगवद्भावापनायाः सकाशात् पूतनोल्खलादिभावापन्ना उत्कृष्टा इतिज्ञापनाय सर्वत्र
 हरिवुद्ध्या बेति, कथञ्चिदपि चरणारविन्दस्पर्शच्छया पूतनोल्खलादिभाव इत्यर्थः,
 मयि चैकरणं न स्थापयति तदा पूतनोल्खलादिवुद्ध्यापि स्थापयत्वितिभावेन तद्भा-
 चरन्ति, अत्यात्यैव सर्वत्र भगवद्बुद्धिरतो भगवच्चरणारविन्दसम्बन्धस्य प्रकर्षेण सिद्ध्यर्थं ।

पूतनादिभाव इत्यर्थः ॥१५॥

१०-२७-३५ यां गोपीमनयत् कृष्ण इत्यादिमार्धत्रयश्लोकवाक्यार्थानाहुः

दोष इति का० २७७^३ । दोषदर्शन इति निमित्तसप्तमी, तथा च तस्यास्त्यागादिकं
 तासां स्वदोषस्फूर्तिनिमित्तं विज्ञेयमित्यर्थः, तस्यास्तादृगवस्यादर्शनेन तामां स्वदोषस्फूर्ति-
 रभूदसदोषणैव वयं त्यक्ता इति, अत्रैव श्लोके स्वयमिति का० २७८^३ । ननु समानरम-
 वेष्येतासां तदा मानोभूत् नैकसां भगवता नीतायां तत्राप्यधुना मानोभूत् तत्र को
 हेतुरित्याद्यद्माहुः स्वगत्ययुक्तकरणादिति, अत्र टिप्पण्यां नापिकानां हि प्रकृतिः सदा
 मानिनीत्वं, प्रकृते च इयदवपि नायकाधीनत्वेनाङ्गीकृतमिति स्वस्या नायिकाप्रकृतेर्या-
 गती रीतिसत्यामयुक्तकरणान् नायकाधीनत्वेन स्थितेर्नायिकाप्रवृत्तिनिश्चिहेतुत्वेनाधि-
 कारिण इवाधिकारिणो ये प्रकृत्यादय आदिपदाद् प्रौढा भावान्ते पूर्वभावात् कोमलान्

नाशयामासुरित्यर्थः, तथा च पूर्वं भावानां कोमलत्वान् मानामावेपि पश्चान् नायिका-
स्वभाववशात् कोमलभावरूपबुद्धिनाशे सापि नायिका अन्येवाभवत् मानवती जातेत्यर्थः,
एवं चार्यं मानो नायिकायाः प्रकृतिसिद्ध एव न तु दोषात्मक इति भावः, स्वयं त्वयुक्त-
फरणादिति पाठे स्वपदं स्वामिनीपरं, शेषं पूर्ववत् ॥३५॥

अध्यायसमाप्तौ श्रीकृष्ण इति का० २७९^३, २८०^३। श्रीकृष्णगोपिकास्तत्र
द्विविधा नवधा गुणैरिति अन्यपूर्वानन्यपूर्वामेदेन द्विविधाः पुनः प्रत्येकं राजस्थादि-
मेदेन नवधेत्येवमष्टादशविधाः, उपलक्षणविधया एकोनविंशतितमा अपि ज्ञेयाः, पक्षान्तर-
माहुः समुदायेन भिन्ना वेति, समुदायमेदेन भिन्नप्रकारा इत्यर्थः, पक्षद्वयमप्यग्रिमा-
ध्यायकारिकासु स्वयमेव वदिष्यन्ति, स्वसन्देहात् तु मिलिता इति कस्या वा भाग्यात्
स्नेहेन कृपया वा आगच्छेदितिसन्देहान् मिलिता जाता इत्यर्थः, तदुक्तं “पुनः पुलिनमाग-
त्ये”ति श्लोकविवरणे सुबोधिन्याम् ॥

१०-२८-० अष्टाविंशाध्याये अष्टाविंशो हरेर्गानमिति का० २८१^३-
२९०^३। अथ संक्षेपतो विभज्यन्ते द्विविधा गोप्यः, तत्रान्यपूर्वा दशविधाः, अनन्यपूर्वा
नवविधाः, तथा हि “जयति त” इति साच्चिकराजसी १, “शरदुदाशय” साच्चिकतामसी २,
“विपजलाप्ययात्” साच्चिकसाच्चिकी ३, “न खलु गोपिकानन्दनो” निर्गुणा ४, “दिन-
परिक्ष्वे” इति द्वादशे श्लोके राजसतामसी १२, “प्रणतकामदं” राजसराजसी १३, “सुरत-
वर्धनं” राजससाच्चिकी १४, “अटति यत्” सच्चमिश्रतामसी १५, पतिसुतान्वये”त्यत्र तामस-
तामसी १६, “रहसि संविदं” रजोमिश्रतामसी १७, अथ कुमारिकाः, “विरचिताभयं”
साच्चिकसाच्चिकी ५, “व्रजजनार्तिहन्” साच्चिकतामसी ६, “प्रणतदेहिनां” साच्चिक-
राजसी ७, “मधुरया गिरे”त्यत्र निर्गुणा ८, “तव कथामृतं” राजससाच्चिकी ९, “प्रहसितं”
राजतामसी १०, “चलसि यद् व्रजान्” राजसराजसी ११, “व्रजवनौकसां” सच्च-
मिश्रतामसी १८, “यत्ने सुजात” रजोमिश्रतामसी १९, स्वभावादपराधत इति
विप्रयोगावस्थायाः स्वभावादेव गानं चक्रुः, पक्षान्तरमाहुः अपराधत इति, स्वसिन्धावि-
ष्यज्ञानलक्षणेपराधः, कृता मानलक्षणावज्ञा यामिस्तादृश्यः स्तोत्रं चक्रुरित्यर्थः, राजसी
तामसीत्यादि “जयति तेधिकं जन्मना व्रज” इति श्लोके साच्चिकराजसी, “शरदुदाशय”
इत्यत्र साच्चिकतामसी, “विपजलाप्यया” इत्यत्र साच्चिकसाच्चिकी, “न खलु गोपिका-
नन्दन” इत्यत्र निर्गुणा, एवं चतुर्विधा गोप्यः पतिमत्योन्यपूर्वा निरूपिताः, तद-
नन्तरं सप्तविधा गोप्यः कुमारिकाः, ततः षड्विधाः पुनः सपूर्वाः, तत्र “दिनपरिक्ष्वे”
इति द्वादशे श्लोके राजसतामसी, “प्रणतकामदं” इत्यत्र राजसराजसी, “सुरतवर्धनं”-
इत्यत्र राजससाच्चिकी, “अटति यद् भवानह्नी”त्यत्र देवनिन्दकाः साच्चिकतामस्यः,
“पतिसुतान्वये”त्यत्र भगवन्निन्दकास्तामसतामस्यः, “रहसि संविदं” इत्यत्र स्वनिन्दका

राजसतामस इत्याभासोक्तः क्रमः, कारिकोक्तक्रमानुसारेण तु देवनिन्दका राजसतामसः, आत्मनिन्दकाः साच्चिक्रतामस इत्यायाति, तथा चोक्तं कारिकायां राजसी तामसी चैव साच्चिकीतिविभेदत इति, तथा चात्र कारिकोक्तक्रमस्याविवक्षितत्वेन तात्पर्यान्तरेण वा कारिकोक्ताभासोक्तपक्षयोर्व्यवस्था ज्ञेया, एवं द्वादशादिसप्तदशान्तश्लोकोक्ताः पञ्चविधा आद्याश्चतस्रश्चेति दशविधा अन्यपूर्वाः, अथ कुमारिकाः, “विरचितामय”मित्यत्र इत्यादिपदचतुष्टयं “द्वितीयावहुवचनान्तमाहे”त्यनेन सम्बद्ध्यते, “व्रजजनार्तिह”मित्यत्र साच्चिक्रतामसी, “प्रणतदेहिना”मित्यत्र साच्चिकराजसी, “मधुरया गिरे”तिश्लोके निर्गुणेतिप्रतिभाति, पूर्वोक्तैस्त्रिभिः श्लोकैः सगुणानामुक्तत्वात्, “तव कथामृत”मित्यत्र राजससाच्चिकी, “ग्रहसित”मित्यत्र राजसतामसी, “चलसि यद् व्रजा”दित्यत्र राजसराजसी, अथ “व्रजवनौकसा”मित्यष्टादशे श्लोके मन्वमिश्रतामसी, “यत्ते मुजाते”तिश्लोके रजोमिश्रतामसी, एवं पञ्चमादिसप्तश्लोकोक्ताः अन्तिमश्लोकद्वयोक्ताश्चेति नवविधाः कुमारिकाः, तमसा तामसी तत्रेति तत्र कुमारिकासु तामसतामसी नास्तीत्यर्थः, तथा चान्यपूर्वा दशविधाः नवविधाः कुमारिकाश्चेति एकोनविंशतिभेदाः, अयं कारिकोक्तः प्रथमपक्षः, गूढामिसन्धिना पक्षान्तरमाहुः अथ चेति, अत्र टिप्पण्यां प्रार्थनाश्च ता आद्याश्चेतिविग्रहः, तथा च प्रथमद्वितीयतृतीयपञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमश्लोकैः कृताः, अन्ते प्रयोदशचतुर्दशान्यां च कृता याः प्रार्थनास्ताः कुमारिकाभिः कृताः, अन्ये प्रौढामिरुक्ताः श्लोकाः, नवमादयश्चत्वारः पञ्चदशादयः पञ्च चेत्यर्थः, चतुर्थ्यस्तु गुणातीतभावापन्नाः, कोमलभावा इति यावत्, “अतस्तथा श्लोकसङ्घे”तिविश्रुतं टिप्पण्यां, “न खलु गोपिकानन्दन” इति चतुर्थश्लोकोक्तास्तु कुमारिकासु प्रौढासु च समाः एतच्छ्लोकरूपक्यः कुमारिकान्यपूर्वोमपविधा अपीत्यर्थः, अस्मिन् द्वितीयपक्षे साच्चिक्यादिविभागो दुरुहः, अत एवोक्तं टिप्पण्यां ‘गूढामिसन्धिना पक्षान्तरमाहु’रिति ।

१०-२८-२ शरदुदाशय इत्यत्र अन्तःस्थित इति का० २९१३ । पूर्णो नैव भवेदिति गानरूपेण वाग्निर्गमाभावे वाधांशे पूर्णो रसो न भवेदिति हेतोर्गानरूपेण वाग्निर्गम इत्यर्थः ।

१०-२८-८ मधुरया गिरेत्यत्र हस्तेनेति का० २९२३, २९३३ । “विरचितामय”मित्यादिश्लोकत्रयोक्तमग्नत्कृतोपकारानुवादपूर्वकमेतच्छ्लोकोक्तमुपकारमाहुः हस्तेन चेत्यादि, “विरचितामय”मिति श्लोके “गिरमि घेहि नः धीकग्रह”मिति हस्तेनोपकारः, “व्रजजनार्तिह”मिति श्लोके “भज सगे भवत्किङ्करी”रिति मन्वस्वरेणोपकारः, “प्रणतदेहिना”मिति श्लोके “पदान्मुजं कृणु कृपे”मिति पदा उपकारः, अस्मिन् “मधुरया गिरे”ति श्लोके मुखेन चोपकारः कर्त्तव्य इति ता गोप्यो जगुरित्यर्थः, मधुरवाणीप्रार्थनप्रयोजनमाहुः पूर्वोक्तमित्यादि, यान्द्गवान् मधुरवाण्या भाषणं न करोति तावत्पर्यन्तं पूर्वोक्तं सर्वमपि

सरसतां न याति, तूर्णीं रमणे रसो न भवतीतिरसमर्यादासूचनाय स्थितिरित्युक्तम् ।

१०-२८-१७ रहसि संविदमित्यत्र वाक्यं हास्यसुरश्चैव कामानन्दाधिकारिण इति का० २९४ $\frac{१}{२}$ । “संविद्” वाक्यं तत् कामोद्बोधकं, हास्यमानन्दोद्बोधकं “श्रीधामे”तिविशेषणेन उरसा लीलाधिकारिण उच्यन्ते, अत्र कामपदमानन्दपदं च तत्तदुद्बोधकपरं ज्ञेयम् ॥१७॥

१०-२९-० एकोनत्रिंशाध्याये एकोनत्रिंशक इति का० २९५ $\frac{१}{२}$ -२९७ $\frac{१}{२}$ । “मिथो भजन्ती”त्यादिना निर्णयकथने हेतुमाहुः सन्तुष्ट इति ।

१०-३०-० त्रिंशोऽध्याये त्रिंशत्तम इत्यादि का० २९८ $\frac{१}{२}$ -३०२ $\frac{१}{२}$ । एतच्च च टिप्पण्यां विस्तरे व्याख्यातमपि संक्षेपतो लिख्यते, लीलां चक्र इति लोके प्रकटामितिशेषः, तथा सति हरिः प्रीतः सन् कामकृतानामपि लीलां लोके प्रकटां चक्रे इति हेतोर्गोप्यापि लीला त्रिंशत्तमेऽध्याये ईर्यत इतिवाक्यार्थः, लीलौक्तिप्रस्तावे फलश्रुतिरसङ्गतेत्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः अस्याः सर्वांपकारायेति, वैराग्यार्थिनां भक्तानां च सर्वेषामुपकाराय अस्या लीलायाः ‘विक्रीडितं ब्रजवधूमि’रित्यादिना फलश्रुतिरुदीर्यते, लोके कामकथा तदुद्बोधिका दृष्टेति तच्छङ्कया वैराग्यार्थी कदाचिन् न शृणुयात् तथा भक्त्यर्थ्यपि मातृणां रहस्यवार्तां न शृणुयादिति सर्वेषां निःशङ्कश्रवणप्रवृत्तिसिद्धये फलश्रुतिरित्यर्थः, अन्ते प्रश्नोत्तरयोस्तात्पर्यमाहुः लौकिक्यपीति, यदा कस्यचिद् दृष्टिलौकिकी भगवति दोषारोपात्मिका भवति तदापि सिद्धान्त ईर्यते प्रश्नोत्तराभ्यां निर्णय उच्यते इत्यर्थः, भगवतो रसात्मकत्वेन स्वरूपात्मककामरसभोक्तारि भगवति दोषारोपवान् वस्तुतस्तूपेक्ष्य एव तथापि प्रभुः सर्वाद्धारक इति तादृशस्याप्यलौकिकी बुद्धिर्यथा भवति तथावक्तव्यमिति प्रश्नतात्पर्यं, स च प्रश्नः “संस्थापनाय धर्मस्वे”त्यादिना राज्ञा कृतः, शुक्रस्तु ‘तुष्यतु दुर्जनं’ इतिन्यायेन तन्मतमेवानुसृत्य “तेजीयसां न दोषाये”त्यादिना उत्तरं कृतवान्, अग्रे “गोपीनां तत्पतीनां चै”त्यादिना यदुत्तरं तत्तु वस्तुस्थितिमनुसृत्येतिभावः, नृत्यबन्धादेरुपयोगमाहुः रसात्मक इति, अतः शास्त्रं प्रवृत्तं हीति अतो रसात्मककामस्य गूढत्वात् तद्ज्ञापनार्थं भरतोक्तं वात्स्यायनोक्तं च शास्त्रं प्रवृत्तं, धर्मार्थकाममोक्षशास्त्रेषु तृतीयं कामशास्त्रं, अतोऽत्र भगवांश्चक्रे इति कामस्य गूढत्वात् तदुद्बोधार्थं स्वयं नृत्यं चक्रे स्वामिनीभिः कारितवांश्च, बन्धोपयोगमाहुः सर्वाङ्गेष्विति, जलानिलयोरुपयोगमाहुः जलं वायुश्च सामग्रीति, रमणं जलस्थलमेदेन द्विविधं, तत्राग्रे जलं सामग्री द्वितीयेऽनिलः, तयोः सामग्रीत्वे हेतुः स्वामिनीभगवतोः श्रमः, शीतत्वं जलानिलनिष्ठो हेतुरत्र सामग्रीत्व-भवेन, तथा च जलं वायुश्च रमणे श्रमशीतत्वाभ्यां सामग्री जायते इतियोजना, नीतादितिभावप्रधानो निर्देशः, “सोमस्यल”मितिश्लोकोक्ता जलक्रीडा, “ततश्च कृष्णोपवन” इति स्थलक्रीडा, एतद्विषया भूमौ प्राकट्यकरणे प्रयोजनमाहुः अत्रैव लोके

इति, प्रकटमिति क्रियाविशेषणं, तथा चास्मिन् लोके आधिदैविकं रूपं जीवानां प्रकटं यथा भवति तथा सुदृक्ते इत्यर्थः, एतल्लीलाश्रवणे जीवानामाधिदैविकं रूपं प्रकटीभवतीति तथा, उत्तममिति क्षराक्षराम्यामुत्तमं पुरुषोत्तमस्वरूपात्मकमित्यर्थः ।

१०-३०-१७ एवं शशाङ्कांशुविराजितेत्यत्र शास्त्राणां विषयस्तावद् यावन् मन्दरसा नराः । रतिचक्रे प्रवृत्ते तु नैव शास्त्रं न च क्रम इति, एतद् वाक्यं वात्स्यायनीयसप्ताधिकरण्यां साम्प्रयोगिकाख्ये द्वितीयाधिकरणे द्वितीयाध्याय-समाप्तिस्यं, आरम्भतस्तु सप्तमाध्यायस्यम् ॥१७॥

१०-३१-० एकत्रिंशाध्याय एवमित्यादि का० ३०३^३-३०६^३ । एवं रूपप्रपञ्चस्येत्यादि एवं पञ्चभिरध्यायै रूपप्रपञ्चस्य पञ्चधा 'आत्मना प्रथमा लीले'त्यादिप्रकारेण रसवर्णनं निरूप्य नामलीलातो गानात्मकशब्दलीलातो यो रसस्तदर्थमन्य-मजननिवृत्तिपूर्वकमिदं प्रकरणमुच्यते इत्यर्थः, एवमुद्धृतभक्ता इति इन्द्रभजननिवृत्ति-पूर्वकमुद्धृता इत्यर्थः, अत एव नन्दस्याम्बिकाद्यन्यदेवताभजनहेतुकः क्लेशो हरिणैव मोचनं च, पूर्ववदिति इन्द्रयागनिवृत्तिवदत्रापि अन्यभावाद् देवतान्तरभजनात् निवृत्तानां भक्तानां प्रमाणानन्दसिद्धये वेदात्मकप्रमाणरूपबलदेवसहितो रमणं चक्रे, ततो मर्यादामिश्रणात् प्राप्तं शङ्खचूडामकं दोषं सर्वथा नाशयामासेत्येकत्रिंश उच्यते इत्यर्थः, अत्र टिप्पण्यां मर्यादापुष्टिभेदेन नामलीलाया द्विविधत्वान् मर्यादामिश्रणुष्टिमार्गीयाः पूर्वा-ध्याये कथ्यन्ते शुद्धपुष्टिमार्गीया द्वितीये, मर्यादामार्गस्य सदोपत्वज्ञापनाय शङ्खचूडप्रसङ्ग इति ।

१०-३२-० द्वात्रिंशाध्याये द्वात्रिंश इत्यादि का० ३०७^३-३१०^३ । गोपिकानामन्तःकरणे स्वानन्दं पूरयामासेति अत्राध्याये ईर्यते, गुणगानेनेतिशेषः, स्वानन्द-पूरणमेव विवृण्वन्ति अन्तःप्रविष्ट इति, गुणगानेन सुखादुद्धृत्य गुणानुवादश्रवणेन पुनः कर्णयोः कर्णद्वारा सम्पक् यदा निवेद्यते तदेत्यर्थः, अत्र युग्मश्लोकैर्गाने हेतुमाहुः शब्दार्थयोर्भ्रुल्यतात्रेति, अत्राध्याये नादात्मकस्य शब्दस्य तत्प्रतिपाद्यभगवत्स्वरूपा-त्मकस्यार्थस्य च मुख्यतेतिज्ञापनाय युग्माः श्लोका इत्यर्थः, पूर्वेषुगीते नादमात्रानुभवः, अत्रोभयोरनुभव इतिद्वाभ्यां कथनं, सङ्ख्यातात्पर्यमाहुः सर्वेषु चैव मासेष्विति, अत्र गुणगाने हि वर्षे वर्षे यावती लीलां प्रभुः करोति तावती सर्वा लीला क्रमेण स्वामिनी-मिर्गीता, न त्वेतदध्याये यावत्युक्ता तावन्मात्रेतिज्ञापनाय पूर्णवर्षस्य द्वादशमासात्मकत्वान् माससमानसङ्ख्याका युग्माः श्लोका उच्यन्त इत्याहुः अतोत्र मासयुग्मा हीति, मास-समानसङ्ख्याका युग्मा मासयुग्मा इति मध्यमपदलोपीसमासः, किञ्चोपक्रमोपसंहाराभ्यां चैकं युग्मं भवति, तेनाधिमासेपि यत् करोति तदपि स्वामिनीमिर्गीयत् इति ज्ञाप्यत् इत्याशये-नाहुः आद्यन्ते चापरं युग्ममिति, आदिशान्तथाद्यन्तो तस्मिन्नाद्यन्त इतिविग्रहः, समा-

हारोत्र, तत्र प्रतिपाद्यं रूपमाहुः प्रक्रम इति, आद्यश्लोके गानोपक्रमः, अन्त्यश्लोके "तच्चि तास्तन्मनस्का" इतिफलं, त्रयोदश भवन्ति तदिति अत्र तदित्यव्ययं तस्मादित्यर्थे

१०-३२-२ वामबाहुकृतेत्यस्याभासे सर्वोत्तमेत्यादि का० ३११३-३१७३

सर्वोत्तमेति वेणुनादपुरःसरा हरेर्लीला युगलश्लोकानां मध्ये सर्वत्र प्रथमेपु श्लोके निरूप्यते, कीदृशी लीलेत्याकाङ्क्षायामाहुर्वाच्येर्थं हेतुरिति, युगलद्वितीयश्लोकेपु वाच्यं योर्थः व्योमयानवनितामूर्च्छादिरूपस्तत्र हेतुभूतेत्यर्थः, पादपा लताश्चैकश्लोकोक्ता एकविंशतः श्लोकाः, देवरूपादयो देवगन्धर्वान्ता दशविधा वेणुवादरसज्ञा दशयुगलनिरूपिता उक्ताः अन्त्ययुगमद्वये तु भगवानेव उक्त इत्याहुर्द्विधा च भगवान् हरिरिति, श्लोकद्वयोक्त इत्यर्थः, एते द्वादशविधा वेणुवादाने रसज्ञा उत्तरेपु युगमद्वितीयश्लोकेपु निरूप्यन्त इत्यर्थः, अन्त्ययुगलद्वयतात्पर्योक्तौ जानाति भगवानेव जानात्येव हरिः स्वयमिति यतो भगवानेवैतद्रसं जानात्यतः कारणादन्ते "उत्सवं श्रमरुचे" ति श्लोके "यदुपतिर्द्विरव राजविहार" इति श्लोके च वारद्वयं भगवानेवोक्तः, अत्र जानाति भगवाने जानात्येव हरिः स्वयमिति वारद्वयोक्तिर्भगवतः श्लोकद्वयोक्तत्वबोधनाय, तत्र भगवत्त्वतापहारकत्वबोधनाय भगवत्पदहरिपदे, ततः पुंस्त्विति त्रिविवेचितिशेषः, पादपपदं मेधेष्वित्यर्थः, लतानां तरुमध्यपातित्वेन पुंस्त्वेव गणना कृता, त्रयोपि त्रिविधाः प्रोक्त इति त्रयाणां त्रयाणां त्रयस्त्रयो भेदास्त्रिधा राजससाच्चिकतामसा इत्यर्थः, देवरूपादयस्त्रय राजसाः, पादपलतादयः साच्चिकाः, ब्रह्मगोपीमृगीभेदास्तामसा इति विवेचितं सुबोधिन्यां प्रकीर्णा इति उपदेवगणादय इत्यर्थः, अनुभावमाहुः सर्व एवेति, अत्र श्रीवल्लभगोस्वामिनः, पूर्वं दशाप्येते नादरसानमिज्ञाः पथान् नादश्रवणमात्रेण चस्तुनो यत् सामर्थ्यं मूर्च्छाद्युत्पादनं तत्संयुतास्तदाधारा जाताः, अयमनुभाव इत्यर्थः, अत्र हेत्वन्तरामावात्नादानुभाव एवायमिति हिशब्दः, पूर्वं द्वादशैते रसज्ञा इत्युक्तं, तत्र दश पूर्वं रसानमिज्ञास्ततो नादानुभावेन किञ्चिद्रसज्ञा जाताः, द्विविधो भगवांस्तु सर्वथा रसज्ञ इतिविवेदः ।

इति श्रीतामसप्रकरणीयकारिकाव्याख्या ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

शोधपत्रम् ।

पत्रे	पङ्क्तौ	शुद्धम्	पत्रे	पङ्क्तौ	शुद्धम्
९	२९	विपयाः	१६९	१२	तत् तु
४९	२५	मगवत्का०	१७७	१७	यदम्बुजं
७२	२६	०धिच०	१८१	१३	अङ्गीभू०
११८	९	पुरुषः	२०३	२५	तदिति
१३६	२७	०हेतु०			